

МВС України
Національний університет внутрішніх справ

І.П. Рущенко

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Видавництво
Національного університету внутрішніх справ
Харків 2001
*Рекомендовано до видання
вченою радою
Національного університету
внутрішніх справ 24.06.2001 р.*

ББК 88.4я73
Р88

Рецензенти: ректор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна д-р соціол. наук, проф. *Бакіров В.С.*; д-р соціол. наук, проф. *Соболев В.О.* (*Національний університет внутрішніх справ*)

Рущенко І.П.

Р 88 Соціологія злочинності: Монографія. – Харків: Вид-во Націон. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.

Монографія започатковує нову галузь вітчизняної соціології, актуальність якої зумовлена, з одного боку, криміналізацією суспільства, а, з іншого, – обмеженістю суто юридичних підходів до проблеми злочинності. Автор розкриває предмет нової галузі соціології, обґрунтовує її завдання, розглядає методологічні й методичні питання дослідницького процесу з проблем злочинності. Докладно, на широкому бібліографічному матеріалі досліджуються історія й теоретичні джерела соціології злочинності, аналізуються праці європейських, американських, російських, українських вчених XIX і XX ст. В монографії на базі сучасних соціологічних теорій дається соціологічна інтерпретація феноменів злочину й злочинності. Автор аналізує дані власних емпіричних досліджень з проблеми латентної злочинності та з різних аспектів вивчення громадської думки стосовно злочинності й діяльності міліції, які проводилися протягом 1995–2001 рр.

Для науковців, аспірантів, викладачів, студентів соціологічних та юридичних факультетів і закладів освіти, кримінологів, які планують проведення польових досліджень, і всіх, хто цікавиться проблемами розкриття, припинення та попередження злочинів.

ISBN 966 – 610 – 036 – 3

Р 0302000000
2001

ББК 88.4я73

© Рущенко І.П., 2001

© Національний університет внутрішніх справ, 2001

ПЕРЕДМОВА

Відомий норвезький соціолог-кримінолог Нільс Крісті ставить досить несподіване питання: «Чому так складається, що більша частина кримінологічної літератури є нудною, стомливою і позбавленою нових випромінювань?» Норвезький професор провину за це покладає на *надсоціалізацію* кримінологів: тиск на дослідника офіційної статистики, зануреність вчених у суспільне життя, державні проблеми, система університетської підготовки тощо. Між соціалізацією і новаторством існує конфлікт. Крісті відстоює право вченого на оригінальність, неординарність мислення, цінує його вміння «прислухатися до самого себе»*. Це є цікавим і слухним зауваженням, яке справедливе для України ще більше, ніж для Норвегії. «Надсоціалізація» кримінологів у нас набула велими специфічних форм. Історично так склалося, що кримінологія «випала» із поля зору соціологів, отримала статус юридичної науки, перетворившись на вузькогалузеву дисципліну, з набутками якої практично не знайомо широка громадськість. І це не було вільним вибором наукового співтовариства або результатом широкої дискусії (чому склалося саме так, докладно розглядається у першому розділі книги).

Наша кримінологічна література дійсно є занадто однобокою і мало цікавою для соціолога й широкого загалу. Автор запропонованої увазі читачів книги сподівається, що йому вдалося подолати ефект «надсоціалізації» вже тому, що він робить спробу підійти до загадки злочинності не з традиційних кримінально-правових позицій, а у руслі теорії соціології та розвитку нової наукової галузі – *соціології злочинності*. Відсутність традиції, попередників у вітчизняній соціології, «пресу авторитетних думок» є одночасно і ускладнюючим фактором, і чинником наукової свободи, якого автор намагався скористатися без надуживань для подальшого розвитку самої галузі.

Монографія «Соціологія злочинності» є результатом наукової й педагогічної праці автора на соціально-психологічному факультеті Національного університету внутрішніх справ, де фактично відбувається формування оригінальної за тематикою соціологічної школи. У 1994 р. вперше в історії України виник факультет, на якому дві соціологічні кафедри і науково-дослідна лабораторія зорієнтовані на вивчення зло-

---

* Кристи Н. Сверхсоциализация криминологов – преграда на пути проникновения в сущность // Криминология – XX век / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф. В.П. Сальникова. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000. – С. 59–84.

чинності й інституту правоохоронних органів. Спочатку були різноманітні польові дослідження з різних актуальних питань: розповсюдження нелегальних наркотиків, латентна злочинність, громадська думка стосовно злочинності й міліції, соціальний статус правоохоронців в українському суспільстві тощо. Але настає закономірний для дослідника етап, коли узагальнення емпірики виходить за межі прикладної теми й постають методологічні й теоретичні питання. Доводиться шукати (хоча б і у бібліотеці) своїх попередників і однодумців, ідентифікувати себе з певним напрямком. Цей шлях вивів автора на нову (для української соціології) галузь, яка потребує свого систематичного викладення, тобто визначення обов'язкових для кожної дисципліни формальних «координат», історичних джерел, епістемологічних особливостей.

Заглиблення у пропедевтику соціології злочинності мало наслідком кілька цікавих відкриттів. Одне з них – досить потужний пласт соціологічної літератури другої половини XIX – початку XX ст. (так звана *соціологічна школа науки кримінального права*), який практично залишається поза увагою сучасних соціологів, і поки що є набутком самих лишень полиць наукових бібліотек. Тому сподіваємося, подана у цій книзі поглиблена історична розвідка не виявиться зайвою, і її набутками зможуть творчо скористатися колеги.

Книга не обмежується пропедевтичним оглядом дисципліни, її суттєвим завданням є демонстрація широких теоретичних і прикладних можливостей нової галузі. Така логіка підказала загальний план роботи. В *першому розділі* дається загальна характеристика соціології злочинності, тобто міститься пропедевтичний огляд нової гілки соціології. В *другому* – розглядаються суто теоретичні питання, зокрема робиться спроба на базі відомих теорій класиків соціології й сучасних авторів окреслити пояснювальні моделі злочину й злочинності, методологічні підходи до вивчення сфери злочинного. На нашу думку, такий шлях є продуктивним з огляду на головну відмінність теоретичної соціології – здатність розглядати речі у широкому соціальному контексті. *Третій розділ* цілком присвячений емпіричним і прикладним аспектам, вивченню громадської думки стосовно злочинності й діяльності української міліції.

Сфера злочинного є прекрасним полем для застосування «високих» соціологічних теорій і проведення емпіричних досліджень. Можливо, читач оцінить актуальність та особливий «присмак» евристики зазначеної сфери, і соціологія злочинності отримає нових фахівців для розробки нескінченного кола проблем і розкриття загадки злочинності.

РОЗДІЛ 1

ПРОПЕДЕВТИКА СОЦІОЛОГІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У цьому *ex officio* вступному розділі до «соціології злочинності» як окремої галузевої соціологічної дисципліни, розглядаються її «обов'язкові» атрибути і характеристики, які покликані засвідчити можливість автономного існування нової гілки вітчизняної соціології. Тут обґрунтовується актуальність, визначаються об'єкт і предмет, завдання та функції, внутрішня структура дисципліни, її місце серед інших наукових напрямків тощо. Особливість соціології злочинності полягає в її тісному зв'язку з низкою юридичних і неюридичних дисциплін, що досліджують феномен злочинності. Отже і пропедевтика соціології злочинності не може ігнорувати історичні, логічні, гносеологічні зв'язки з спорідненими дисциплінами. Саме з урахуванням реального стану речей у сфері досліджень злочинності, існуючого «розподілу праці» між вченими-фахівцями можна відшукати осібну нішу для власне соціологів.

Зазначена сфера у всіх її аспектах далеко виходить за межі предмета юридичних дисциплін і становить «законний» інтерес для філософів, соціологів, педагогів, психологів, медиків, антропологів, біохіміків тощо. Конкуренція між різними дисциплінами недоречно, бо кожна має свій предмет, понятійний апарат, притаманні тільки їй одній методи та наукові засоби. Непорозуміння у ситуації «на зламі наук» (а вони серед вчених трапляються) можна уникнути в тому разі, коли кожен дослідник, по-перше, чітко уявляє предмет і проблемну сферу власної наукової галузі, по-друге, слідкує за досягненнями у суміжних дисциплінах, по-третє, з повагою ставиться до праці й результатів вчених, що репрезентують інші науки, і налаштований на співпрацю з ними. В дусі цих зауважень у першому розділі також досліджуються історія (теоретичні витоки, джерела, напрямки) й епістемологічні аспекти соціології злочинності.

Глава 1.1

Соціологія злочинності – нова галузь вітчизняної соціології

З точки зору наукознавства, ця робота має претензію започаткувати в Україні новий науковий напрямок. І в цьому вже є певний парадокс. Дійсно, нова епоха висунула перед соціологами інші завдання, з'явилися нові предметні області, цікаві проблеми, з якими раніше наше суспільство не зустрічалося. Але досі це не стосувалося злочинності – вічної проблеми і невід'ємної супутниці соціального життя! Можливо, наше суспільство не хвилює проблема злочинності? Це запитання є риторичним, оскільки існує безліч доказів протилежного. З власного досвіду проведення масових соціологічних опитувань можемо стверджувати, що за своїм рангом ця проблема ніколи не займала у списках загальнонаціональних чи місцевих проблем місця нижчі за друге-третє. Перші місця у нас традиційно посідають соціально-економічні проблеми: наприкінці 80-х рр. це була проблема дефіциту товарів у торговельній мережі, сьогодні – несвоєчасні виплати пенсій і зарплат, економічна криза, бідність... Якщо застосовувати номінальну шкалу з правом вибору кількох альтернатив одночасно, то такі «ударні» позиції збирають 2/3 усіх відповідей, а злочинність – не менше від 50 відсотків. Тобто мінімум кожен другий опитуваний вважає злочинність першорядною соціальною проблемою. І цей аспект суспільної думки є порівняно сталим. Власні спостереження доцільно доповнити даними щомісячного моніторингу громадської думки населення України, який здійснює Український інститут соціальних досліджень. В межах програми моніторингу респонденти відповідали на запитання: «Що саме у нинішніх умовах турбує Вас найбільше?» Позиція «зростання злочинності» (одна з 20 альтернатив) збирала протягом 1996 – 1998 рр. від 58 до 70% «голосів» респондентів [1, с.33]. Людей дійсно хвилює перспектива перетворитися на об'єкт злочинних посягань, їм болить і те, що розкрадаються національні багатства, державна власність. А наскільки великими є втрати від злочинності? Управління оперативної інформації МВС України подає наступні дані: встановлена сума матеріальних збитків за 2000 р. становить 1.005.475.833 грн. [2, с.46]. Але абсолютна більшість злочинів, перш за все економічних, господарчих, розкрадань приватної й колективної власності, залишається прихованою. Отже, реальні збитки від злочинності є у кілька разів більшими.

Поглянемо на такий безперечно цікавий і промовистий показник, як кількість металевих, броньованих дверей, якими наші громадяни праг-

нуть захистити себе та власне майно. Ще не так давно їх можна було побачити хіба що у бомбосховищі чи у науковій лабораторії, де проводилися небезпечні експерименти. Тепер виробництво і встановлення таких дверей – прибутковий бізнес. Ми підраховали, що тільки в одному номері випадково відібраної харківської місцевої рекламної газети було розміщено 26 відповідних пропозицій [3]. І без роботи ці фірми не залишаються. Українці укріплюють свої житла, заводять собак, у містах замикають парадні багатоповерхових будівель, з'явився новий (або давно забутий) інститут консьержок. Селяни вживають своїх заходів, щоб поліпшити власну безпеку. Громадяни озброюються: в кишенях чоловіків і в дамських сумочках з'явилися газові балончики і револьвери, шокери та ін. Хіба ці зміни не є промовистими та цікавими для соціологів?

Статистика свідчить, що протягом останніх десятиліть відбувався невинний зріст кількісних показників злочинності (див. табл. 1.1). Йдеться про зареєстровані злочини. Коефіцієнт злочинності з розрахунку на 100 тис. населення 1980 р. становив 485; 1985 р. – 618; 1990 р. – 895; 1995 р. – 1245; 2000 р. – 1109. Свого апогею показники злочинності сягнули 1995 р. [4, с.18–20]. Ми навмисно подаємо дані майже за 30 років, аби підкреслити тенденцію до збільшення обсягів злочинності не є виключно проблемою 90-х рр. Щодо реального рівня злочинності, то наші заміри дають *шокуючі результати*: соціологічні показники важко співставити з офіційними даними, вони є на кілька порядків вищими (докладно про це див. у главі 3.1).

Злочинність змінилася не тільки кількісно, відбулися суттєві якісні зрушення і також не на користь суспільства. Поширилися організовані форми (організовані злочинні угруповання), злочинні гроші сьогодні робляться на торгівлі наркотиками, зброєю, людьми, чого майже не було раніше; вражає своїми масштабами і спустошливими наслідками для країни так звана «білокомірцева злочинність», корупція. Останнє перетворилося на одну з провідних перешкод реформ та економічного поступу і створило Україні непривабливий міжнародний імідж.

Таблиця 1.1

Динаміка кількості зареєстрованих злочинів в Україні

Рік	Абс. кількість	Приріст у % до 1972 р.	Приріст у % до минулого року
1972	135646	-	-
1973	128340	-3,4	-3,4
1974	144325	+6,4	+12,5
1975	145117	+7,0	+0,6
1976	148514	+9,5	+2,3
1977	141604	+4,4	-4,6
1978	155088	+14,3	+9,5
1979	178019	+31,2	+14,8
1980	196902	+45,2	+10,6
1981	209135	+54,2	+6,2

1982	212990	+57,0	+1,8
1983	236580	+74,4	+11,1
1984	229712	+69,4	-2,9
1985	249553	+84,0	+8,6
1986	248663	+83,3	-0,4
1987	237821	+75,3	-4,4
1988	242974	+79,1	+2,2
1989	322340	+137,6	+32,7
1990	369809	+172,6	+14,7
1991	405516	+199,0	+9,7
1992	480478	+254,2	+18,5
1993	539299	+297,6	+12,2
1994	571891	+321,6	+6,0
1995	641860	+373,2	+12,2
1996	617262	+355,1	-3,8
1997	589208	+334,4	-4,5
1998	575982	+324,6	-2,2
1999	558716	+311,8	-3,0
2000	553600	+308,1	-0,9

Можна наводити й інші аргументи, цитувати політиків і державних діячів, але ситуація і без того є досить прозорою. Злочинність – провідна соціальна проблема, яка щиро хвилює і широкі верстви населення, і управлінську еліту, і бідних, і багатих, і селян, і городян. Вона не може не цікавити й соціологів, які за суттю свого фаху приречені тримати руку на пульсі суспільного життя. Натомість, яким є реальний вклад вітчизняних соціологів у дослідження проблем злочинності? На це запитання досить важко відповісти, бо фахові соціологічні видання майже не містять матеріалів на теми злочинності. Звернемося до енциклопедичних соціологічних словників, які мусять «усе знати». Словник, виданий у Києві в 1998 р., подає до чотирьох десятків статей, присвячених окремим галузям соціології, серед яких не знаходимо «соціології злочинності» [5]. Щоправда, у словнику міститься стаття з соціології відхилень (девіантної поведінки). Але, на наше переконання, теорія девіантної поведінки не є адекватним замінником напрямку, який належить соціології злочинності. В енциклопедичному словнику за редакцією акад. Осипова Г.В., виданому в Москві 1995 р., є стаття «Соціологія злочинності» (автор Л.Г. Іонін). Але у цій статті немає жодного посилання на радянських або російських авторів [6]. Те ж саме можна сказати про відповідну статтю словника «Сучасна західна соціологія», виданого в Москві у 1990 р. Показово, що укладачі останнього словника запросили написати статтю про соціологію злочинності не соціолога, а юриста-кримінолога В.М. Когана [7]. Знайомство з різноманітними соціологічними джерелами створює враження порожнечі: сліди соціології злочинності вельми важко відшукати на вітчизняному соціологічному ландшафті. І цей парадокс потребує пояснень.

Кримінологія чи соціологія злочинності? (дискусія, на яку «не потрапили» наші соціологи)

Усе б стало на свої місця, якби у нас розвинулася й повноцінно функціонувала кримінологія, скажімо так, американського гатунку. У США під кримінологією розуміється в першу чергу соціологія злочинності. Її репрезентують фахові соціологи і викладають на соціологічних факультетах. Маршалл Клайнерд (Університет штату Вісконсін) свого часу навіть вважав за потрібне пояснювати американському читачеві: «Кримінологія не віддана повністю на відкуп соціологам, хоч той факт, що майже усі підручники у цій галузі належать перу соціологів, може створити саме таке оманливе враження» [8, с.582]. В Європі кримінологія радше розглядається як міждисциплінарна галузь, яку досліджують соціологи, юристи, психологи, біологи, медики [9, с.9]. Тобто, кримінолог на Заході може бути ким завгодно: і юристом, і соціологом, і психологом і т.ін.

Зовсім інший стан справ у нас, де кримінологія є суто юридичною галуззю, причому досить закритою, корпоративною, адже вона значною мірою виникла і розвивалася під опікою ЦК КПРС для наукового забезпечення правоохоронних структур держави – МВС, прокуратури... Як навчальна дисципліна кримінологія викладається виключно у юридичних вузах, а в навчальних програмах соціологічних факультетів і згадки про неї немає. В сучасному російському підручнику для юридичних вузів «Кримінологія» (Москва, 1995 р.) автори подають персональні дані про відомих кримінологів минулого і сучасності (до списку потрапили радянські й російські вчені). Всього у списку – 66 осіб, усі вони без винятку є докторами юридичних наук [10, с.469–475]. Український список мабуть був би у кілька разів меншим, але за якісним складом – копією російського. Радянські соціологи, і за наступництвом соціологи України і Росії ніколи не переймалися кримінологічними проблемами, не співпрацювали з кримінологами-юристами, взагалі стояли осторонь проблем злочинності.

«Соціологічний вакуум» для кримінології не є природним, тому що кримінологи, хочуть вони того чи ні, мусять займатися соціальною проблематикою і використовувати соціологічні методи. І цей умовний вакуум у нас заповнювався за рахунок певного «соціологічного дрейфу», коли деякі кримінологи-юристи з власної ініціативи почали розробляти соціологічний напрямок. Наприклад, це можна сказати про Я.І. Гілінського, В.Н. Кудрявцева, Л.І. Спірідонова, А.М. Яковлєва. Стосовно двох останніх вчених складачі покажчика імен «видатних кримінологів», про який мова йшла вище, зазначили, що область їх наукових досліджень – *соціологія злочинності*. Тобто, термін «соціологія злочинності» є у науковому обігу, але ним користується певне коло юристів. В.Н. Кудрявцев наприкінці 60-х рр., коли соціологія не допускалася для широкого ви-

вчення і викладання, зробив сміливу пропозицію: викладати в юридичних вузах (хоч би факультативно) курс соціології [11, с.72]. Подібні гасла – зближувати кримінологію з соціологією – висловлювалися кримінологами-юристами багато разів. Але їх заклики так і не втілилися в реальність через те, що радянські соціологи відверто не помічали соціологічних ініціатив, сформульованих у працях юристів. Останні, як правило, не фігурують у бібліографічних оглядах соціологів, на них фахові соціологи не посилаються... Чому і коли склалася така ситуація?

Ситуація прояснюється, якщо звернутися до історії. Соціологія і кримінологія поділили в СРСР спільну долю: вони спочатку були піддані анафемі, заборонені на початку 30-х рр., а потім реабілітовані в 50-ті рр. Тоді й постало питання про сутність кримінології та її наукову приналежність. Обговорювалися різні пропозиції. І.І. Карпец з цього приводу писав (мовою оригіналу): «Есть три точки зрения. Одна: криминология – самостоятельная наука. Другая: криминология – часть уголовного права. Третья: криминология – часть социологии, изучающая отрицательные явления в обществе» [12, с.4]. Саме І.І. Карпец і В.Н. Кудрявцев обстоювали першу позицію, і не випадково. Вони очолили створений 1963 р. інститут кримінології, який отримав досить довгу назву: «Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности». Цей інститут виник на базі трьох юридичних установ: «ВНИИ криминалистики Прокуратуры СССР», секторів кримінального права та процесу «Всесоюзного института юридических наук Министерства юстиции СССР», сектору кримінального права «Института государства и права АН СССР». Відповідно, на роботу до нової установи прийшли юристи, багато з них (це стосується і керівників інституту) працювали в практичних правоохоронних органах. Про кримінологію, її предмет, завдання, історію науки вони майже нічого не знали. Багато років потому І.І. Карпец і В.Н. Кудрявцев згадували (мовою оригіналу): «никто ... не занимался той наукой, ради которой собственно и создавалось новое учреждение. Даже само это название было под вопросом. Ни одной книги или статьи, где бы оно упоминалось, у нас еще не было написано» [13, с.3]. Так чи інакше, але перемогла перша точка зору. Швидкій інституалізації нової науки посприяло рішення ЦК КПРС про включення кримінології до навчальних планів юридичних вузів країни. Ця дисципліна викладалася зазвичай на кафедрах кримінального права, вона формально посіла місце серед юридичних дисциплін.

Але існували (існують і зараз) також інші позиції. Один з небагатьох кримінологів, хто пережив смугу заборон і добре пам'ятав дослідження злочинності, які проводилися у 20-ті рр., А.А. Герцензон (1902–1970) обстоював думку, що кримінологія є розділом науки кримінального права. Спочатку навіть його точка зору перемогла. В 1963 р. під час створення «радянської кримінології» вчена рада Інституту держави і

права на трьох засіданнях обговорювала питання, пов'язані з новою наукою, і схилилася до позиції Герцензона [14, с.36]. Авторитетний вчений-юрист був прихильником розширення предмету кримінального права і включення до складу кримінально-правової науки соціологічного розділу, що він і обстоював в окремій монографії «Кримінальне право і соціологія». Це, до речі, відповідало ще дореволюційній традиції існування соціологічного напрямку в межах науки кримінального права. У згаданій монографії автор гостро критикував радянських кримінологів за «гіпертрофовану юридизацію», нормативістський підхід, занедбаність соціологічних досліджень, псевдосоціологічні ілюстрації – коли дослідник оперує кількома прикладами з кримінальних справ і вважає це достатнім аргументом [15, с.35–36]. Його думка зводилася до того, що соціологічний аналіз повинен доповнювати юридичні характеристики тих явищ, які опосередковуються кримінальними нормами; таким чином, наука кримінального права повинна вивчати юридичні норми також і в їх реальному соціальному змісті.

Проф. Б.С. Утевський, один з найстарших радянських криміналістів широкого профілю, мав свою точку зору, яку виклав на сторінках журналу «Вопросы философии». Вона зводилася до того, що кримінологія мусить отримати самостійний статус, але не в межах юридичних наук. Він був прихильником комплексного вивчення злочинності у тісній кооперації соціологів, економістів, педагогів, психологів, юристів-криміналістів [16, с.50].

Цікаво, що наукова дискусія, де соціологія знаходилася у фокусі, велася виключно юристами і в її перебіг не втручалися фахові соціологи. Це – не випадково. По-перше, на початку 60-х рр. соціологія в СРСР існувала більше номінально, професійних соціологів зовсім не було. По-друге, теоретична соціологія у її загальноприйнятому вигляді, у сукупності усіх напрямків, шкіль так і не була реабілітована, вона й надалі вважалася буржуазною псевдонаукою. Радянська соціологія розглядалася як емпірична, допоміжна дисципліна, сукупність специфічних методів. У цьому вигляді соціологія дійсно не була спроможною претендувати на те, щоб виступити в якості теоретичної бази кримінології, або включити останню у перелік соціологічних галузей. Важливу роль відіграли також ідеологічні, цензурні обмеження. Кримінологія в СРСР розглядалася як дисципліна, зорієнтована не на соціум, а на певні державні, правоохоронні структури, чий замовлення вона мусила виконувати. Тобто кримінологам дозволялося те, що вирішували керівники відповідних інстанцій. Кримінальна статистика до 90-х рр. була закритою, користувалися відповідними даними лише ті, хто мав спеціальні допуски до службової інформації. Публікувати, оприлюднювати цифри було неможливо. В установи пенітенціарної системи, де полюбляють працювати кримінологи, «чужинців» не допускали. Тема злочинності взагалі була гострою і небезпечною, бо злочинність в СРСР у «процесі побудови

комунізму» теоретично мала безперервно скорочуватися і зрештою звестися нанівець, хоча в реальному житті складалася цілком інакша ситуація. Таким чином, кримінологічна тематика для соціологів виглядала *повністю безперспективною*. І саме цим можемо пояснити парадокс, коли одне з найбільш цікавих та гострих соціальних явищ не знаходило до останніх часів належного відгуку з боку соціологів.

Перемога суто юридичного підходу до кримінології виявилася, на наш погляд, пірровою перемогою. Самого лише історичного факту, що у нас кримінологія була «організована на юридичній базі», а її кадровий корпус склали виключно фахові юристи, аж ніяк не достатньо, аби дисципліна й надалі, а тим більше назавжди залишалася юридичною наукою. Визначальними ознаками характеру й приналежності дисципліни є специфіка предмета, понятійного апарату, методів, що притаманні науці. Спроба будувати кримінологію виключно на теоретико-методологічній базі, властивій юриспруденції, значно обмежила її пізнавальні й практичні можливості, чим стимулювала продовження дискусії.

По-перше, виникли методологічні проблеми. За часів СРСР вони вирішувалися стандартно: теоретико-методологічною основою кожної наукової дисципліни декларувався діалектико-матеріалістичний метод, марксизм-ленінізм. Але реально радянські кримінологи користувалися притаманним науці кримінального права нормативістським, логіко-dedуктивним підходом. У справжнього криміналіста є єдина Біблія, на якій він присягається і якій молиться, – Кримінальний Кодекс. Ось чому наші кримінологи намагалися і в архітектоніку кримінології вкласти кримінально-правові засади. Наприклад, за цими принципами існує тенденція до поділу кримінологію на дві частини – Загальну і Особливу [17]. Годі й казати, що складні соціальні явища та процеси не можна досліджувати, пояснювати на цій базі. Інакше ми кожного разу будемо констатувати: карне законодавство і є тим чинником, що породжує злочинність.

По-друге, у кримінологів-юристів увесь час виникають проблеми з предметом науки, який, так би мовити, намагається «вийти за межі компетенції юристів». З цього приводу А.Б. Сахаров пише (мовою оригіналу): «Признание криминологии юридической наукой противоречит принятой в советской юриспруденции трактовке предмета правовых наук. Правовые науки имеют своим предметом право, юридические нормы и институты, закономерности их возникновения и изменения, юридические факты и правовые последствия этих фактов. Предметом же криминологии служат социальные явления и процессы» [18, с.26]. Із думкою А.Б. Сахарова не можна не погодитися. Дійсно, хіба можна вважати предметом юридичної науки, наприклад, соціальні фактори злочинності або психологічні мотиви? А чи не виступають попередження і профілактика злочинності – соціальними процесами, програмами,

технологіями, які також не втиснути в межі предмета правознавства, навіть коли останній трактувати дуже вільно й широко? Адже й сам злочин як соціальна дія не є предметом правознавства. З юридичної точки зору злочин – певна кваліфікація дії, оцінка, тип відношення між державою і суб'єктом дії. Над цією недоречністю розмірковує і український кримінолог проф. І.М. Даньшин. Він висловлюється за те, щоб Законодавець прийняв закон про попередження злочинності, і в цьому разі кримінологія нарешті отримає специфічну галузь законодавства [19, с.8]. За логікою І.М. Даньшина, це врятує юридичний статус кримінології, тобто надалі вона буде повноцінною юридичною дисципліною.

По-третє, мабуть найбільш вразливим місцем вітчизняної кримінології була і лишається слабка методична база і, відповідно, недостатнє емпіричне обґрунтування теорій та висновків. І це легко пояснити історією утворення вітчизняної кримінології. І.І. Карпец самокритично пригадував, як саме починав працювати інститут, яким він керував (мовою оригіналу): «Значительная часть научных сотрудников не видела конкретных путей исследования преступности. Научную деятельность они понимали как создание литературных произведений, в основе которых были логические рассуждения, в лучшем случае – изучение и комментирование текстов законов, иногда использовались примеры из судебной и следственной практики. О таких науках, как социология, психология, кибернетика, не было и речи» [20, с.43]. Давалася взнаки загальна нормативістська, дедуктивна настанова. Як результат, на світ з'являлися об'ємні праці, в яких не було цифр, статистики, даних опитувань тощо. Вони писалися у псевдо-теоретичному стилі за принципом «замкненого кола»: певна кількість авторів весь час посилалась один на одного, вже не кажучи про цитування марксистської літератури. Цей недолік особливо рельєфно висвітлювалися, коли у 80–90 рр. розпочалися контакти із західними кримінологами, які твердо стоять на позитивістських, соціологічних позиціях, а їх теорії та висновки завжди підкріплюються індуктивним шляхом, посиланнями на репрезентативні спостереження [21]. Власних методів кримінологія не виробила. Кримінологи усього світу використовують методи, застосовувані соціологами, психологами, або представниками інших фундаментальних дисциплін. Мова може йти, по-перше, про адаптацію стандартних процедур відповідно до предмета кримінології та умов проведення кримінологічних досліджень, по-друге, про коректне їх застосування. На жаль, переважна більшість вітчизняних кримінологів не дотримуються цих принципів, багато з них має аматорські уявлення й навички в галузі соціологічних методів. Огляд кримінологічної літератури, що накопичилася ще з радянських часів, засвідчує майже повну відсутність емпіричних кримінологічних праць, які б задовольняли науково-соціологічним критеріям. І це не дивно, якщо врахувати вакуум належної соціологічної підготовки вітчизняних юристів і організаційну відокремленість кримінологів від соціологів.

Певна невизначеність статусу кримінології призводить до того, що її роль розглядається у широкому діапазоні від допоміжної дисципліни, придатку кримінального права до юридичної мета-науки. Остання думка належить одному з лідерів сучасної російської кримінології проф. А.І. Долговій. Вона вважає, що кримінологія у Росії і в інших країнах, де вона розвивалася в межах юриспруденції, перетворилася на загально-теоретичну науку для дисциплін кримінального циклу: кримінального, карно-виконавчого права, кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, сувоєї психології [22, с.14–15]. Це є рішучою претензією, з якою, ма

буть, не погодиться більшість юристів, бо сучасна російська (додамо й українська) кримінологія не тільки не здатна відігравати роль теоретичного фундаменту для інших дисциплін, але й сама такого не має. Після певної ревізії евристичних можливостей марксизму-ленінізму вітчизняна кримінологія так і не знайшла теоретико-методологічних засобів, які б її задовольнили. Пошук цих засобів реально може відбуватися лише в одному напрямку, який складають сучасні соціологічні теорії. Не можна виключати й філософські концепції, але це ще більш високий, тобто більш абстрактний рівень теорії. Чи готові до цього пошуку кримінологі-юристи?

Щодо ставлення до проблем кримінології, передусім до центрального питання – про співвідношення цієї науки з соціологією (й іншими неюридичними дисциплінами) – кримінологів-юристів можна поділити на дві групи.

Перша група вельми нервово зустрічає намагання соціологізувати кримінологію. Вона відстоює «юридично чисту» кримінологію. Так, І.І. Карпец висловлювався наступним чином (мов. оригіналу): «Прежде всего следует сказать, что криминология не является частью социологии. Марксистская социология – это исторический материализм, и криминология не вписывается в ее предмет» [23, с.120]. Це досить наївне й застаріле пояснення, але симптоматичне. Проблема лишається і до сьогодні. Вже згадувана А.І. Долгова досить агресивно атакує саму думку, що кримінологію можна розглядати як соціологію злочинності. Серед інших аргументів вона наводить і такий (мовою оригіналу): «...криминологи в России имеют значительно больший общественный вес, чем криминологи-социологи в США и ряде других стран, ибо наши ученые не только ставят определенные проблемы, юридическое образование позволяет им также предлагать в необходимых случаях конкретные правовые пути их решения, точно избирать адресатов своих рекомендаций с учетом их правовой компетенции» [24, с.31]. Це вже – перебільшення. Американським кримінологам-соціологам належать визнані класичними теорії й пояснення злочинності, хрестоматійні емпіричні дослідження, добре знані у всьому світі. Під впливом їх робіт формувалася громадська думка й приймалися важливі зміни до кримінальної

політики багатьох держав. Але нам не відома жодна книга, теорія, емпіричне дослідження, які б були виконані в СРСР, або Росії і їх знав би хтось за межами вітчизняного цеху кримінологів. В одному А.І. Долгова має рацію – кримінологія в СРСР була організована за схемою відомчої науки, яка повинна була обслуговувати правоохоронні органи. Як це відбивалося на свободі творчості – то вже інша справа. А з точки зору контактів учених з юристами-практиками, дійсно, така схема має свої переваги.

Але є кримінологи, які мають інший погляд. Вельми критично оцінював становище в сучасній кримінології український дослідник, проф. О.Ф. Зелінський. Його думка зводилася до того, що наша кримінологія мусить перебороти панівну нормативістську парадигму і більше орієнтуватися на факти, на соціологічні та психологічні дослідження [25, с.11]. Він на власному прикладі продемонстрував такий підхід, опублікувавши працю з кримінальної психології [26]. Ю.Д. Блувштейн і А.В. Добринін, нарешті, піддали ситуацію історико-науковому аналізу і дійшли висновку, що в кримінології існують дві парадигми: нормативістська й соціологічна. Друга парадигма саме й втілюється у соціології злочинності, яка виступає як наука власне індуктивної природи, а от нормативістська кримінологія – наука дедуктивна [27, с.12]. Нагадаємо, що усі ці дискусії відбуваються «у стані юристів». Безперечно, дуже цікаво, що вони так переймаються проблемами застосування соціології в дослідженнях однієї з найбільш цікавих сфер суспільного життя. Але ця проблематика протягом довгого часу не турбувала фахових соціологів, які продовжували займатися усім, окрім злочинності та її наслідків...

Якщо зробити попередні висновки з аналізу внутрішнього становища вітчизняної кримінології, то можна констатувати: *проблема співвідношення соціології й кримінології* у нас дійсно існує, проблема ця не надумана, вона склалася історично внаслідок перипетій, які спіткали і соціологію, і кримінологію в СРСР. Ми пропонуємо її вирішувати не за рахунок суперечок довкола предмета й статусу кримінології, а шляхом розвитку *соціології злочинності як окремої галузі в межах соціологічної науки*. Треба мати на увазі, що вітчизняна кримінологія вже склалася ідейно, структурно, організаційно і змінити її юридичну орієнтацію майже неможливо. Мабуть, це й не потрібно робити. Марнувати час на безплідні суперечки недоцільно. Сьогодні соціологам вже ніхто не заважає торкатися гострих тем. Проведений аналіз показує, що вітчизняна кримінологія має декілька вузьких місць саме через відсутність «соціологічного елемента». По-перше, це *брак соціологічної теорії*, на основі якої можна будувати пояснювальні моделі злочинної поведінки, особистості злочинця, і взагалі злочинності як соціального феномену, а також виробляти методологічні принципи кримінологічних досліджень. По-друге, *обмеженість предметної сфери*, орієнтація на суто юридичну пробле-

матику, що заважає кримінологам братися за більш широкі теми, які прямо чи побіжно пов'язані зі злочинністю і хвилюють суспільство. По-третє, *методична слабкість*, обмеженість дослідницького арсеналу, недоліки інструментарію, відсутність навичок організації масштабних емпіричних досліджень та обробки масивів інформації, що властиве для юристів. Вже цього досить, щоб попередньо уявити ту нішу, яку повинна зайняти соціологія злочинності й поле, де можуть працювати фахові соціологи.

Соціологія злочинності має будуватися на кількох *чільних принципах*. *По-перше*, вона повинна бути відкритою, «цивільною» дисципліною, що зорієнтована на суспільство, громадськість, політичні й адміністративні кола, і мати своїм завданням своєчасно інформувати згадані структури про стан справ зі злочинністю, збуджувати суспільну думку, підказувати вірні політичні рішення та кроки в галузі попередження злочинності. *По-друге*, соціологія злочинності не повинна відриватися від юридичних дисциплін та проблем, які вирішують практичні правоохоронні органи, отже соціологи мусять бути налаштованими на плідну співпрацю з колегами-юристами. Таким чином, ми бачимо соціологію злочинності не суто академічною, а такою дисципліною, яка розв'язує практичні питання і відштовхується від реальних проблем та інформації, що накопичується у правоохоронців. *По-третє*, соціологія злочинності мусять знайти баланс між теорією та емпірикою. Ми не зовсім згодні з думкою Ю.Д. Блувштейна та А.В. Добриніна, яку наводили вище, про соціологію злочинності як науку суто індуктивної природи. Дійсно, застосування емпіричних соціологічних методів та оперування фактичними даними – сильна сторона соціології взагалі. Але соціологія від самого початку формувала і продовжує створювати теоретичні моделі, які мусять бути використані в конкретних ситуаціях. А саме таку ситуацію ми й вбачаємо у фактах злочинності та всього, що з ними пов'язано.

Об'єкт і предмет соціології злочинності

Сучасний російський соціолог Г.С. Зборовський вважає, що галузева соціологія мусять, по-перше, конституюватися в межах загальної соціологічної теорії, тобто соціолог не повинен допускати ситуації, коли предмет галузі є чимось зовсім іншим порівняно з предметом соціології в цілому; по-друге, галузь соціології мусять досягти певної автономії, конструювати власний об'єкт та предмет дослідження, створювати понятійний апарат, ставити специфічні завдання, мати особливі функції та проблемне поле [28, с.112–113]. З такою думкою не можна не погодитися. Складніше з визначенням об'єкта та предмета кожної галузі, бо на протязі багатьох десятиліть ці питання залишаються спірними навіть стосовно загальної соціології. Для соціологів простішим, здається, є

визначення об'єкта. Ніхто не розходиться у поглядах на те, що соціологи вивчають суспільство, його складові, соціальне життя. Але те ж саме роблять й інші соціальні дисципліни; усе визначається специфікою предмета, тобто тим ракурсом й контекстом, в яких досліджується об'єкт. Злочинність є класичним об'єктом (і предметом) для соціолога, бо вона відповідає усім критеріям соціального факту за Дюркгеймом: (1) масовий характер кримінальних дій, стабільність проявів, що чітко фіксується у статистиці; (2) об'єктивність існування і примусовий вплив на людину (не можна нормально існувати, ігноруючи факт злочинності); (3) усталена система взаємодій, яка знаходить своє віддзеркалення в різноманітних офіційних і неофіційних інститутах. Це – одна із стародавніх форм соціального життя, навіть, певний стандарт, який існує незалежно від того, хочемо ми цього, чи ні. З точки зору Дюркгейма, конкретний злочин, тобто індивідуальний факт, вже не є предметом соціології. Сучасна соціологія ставиться більш толерантно до одиничних фактів, бо в них відбивається соціальне життя з його умовностями, культурою і т.ін. Для соціології злочинності сама злочинність (або індивідуальний злочин) може і не бути єдиним фокусом зацікавлення. І цим вона рішуче відрізняється від юридичних дисциплін кримінального циклу. Набагато цікавішою для соціолога є та «соціальна аура», що супроводжує злочинність. Маємо на увазі і фактори, які породжують злочинність, і соціокультурні процеси, інститути, структури, які складають сукупність наслідків факту злочинності. Наприклад, острах перед злочинністю, деформація стилю життя під впливом цієї загрози – це не сама злочинність. Проблема висвітлення злочинності у засобах масової інформації та причетність цієї інформації до так званих «злочинів, які зроблені ЗМІ» також є похідною проблемою від факту злочинності. І такі проблеми, дійсно, ніколи не стають темою юридичних досліджень. Але вони можуть складати «проблемне поле», об'єкт соціології злочинності.

Ще раз підкреслимо: певні явища можуть бути об'єктами різних дисциплін. Наприклад, «білокомірцева злочинність» цікавить криміналіста, представника науки кримінального права з точки зору адекватності законодавства вимогам боротьби з корупцією, розкраданнями, фінансовими аферами, вони розглядають специфіку процесуальних «тонкощів», методи розслідування й розкриття злочинів у сфері економіки і т.ін. Кримінолог-юрист буде намагатися скласти так звану кримінологічну характеристику цього виду злочинів чи дослідити причини, що породжують відповідний вид злочинних посягань. Він зупиниться на профілактиці, попередженні «білокомірцевої злочинності». Хоча це, за великим рахунком, – не юридична праця, але такі завдання наші кримінологи намагаються ставити перед собою. Соціолог може йти й далі, наприклад, розглядати ситуацію з «білокомірцевою злочинністю» в контексті традицій та менталітету суспільства, з точки зору соціально-класової структури та її змін, загроз для суспільства, явних і латентних функцій

тощо. Його висновки будуть мати скоріше політичний, а не юридичний характер. «Соціолог, – пише Ентоні Гідденс, – це той, хто спроможний вийти за межі тісного кола особистих обставин і помістити речі в широкий контекст» [29, с. 18]. Важливо підкреслити, в яких саме контекстах може бути локалізовано предмет соціології в цілому, отже й соціології злочинності. Гідденс подає максимально спрощене визначення соціології: «Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільства» [29, с.16]. На наш погляд, таке визначення цінне як певна схема науки, що включає мікрорівень, мезорівень і макрорівень. Хоча у Гідденса можна знайти й подальше розширення цієї схеми. Якщо розуміти макрорівень як поле «націй-держав», то існує і ще більш широкий контекст. Англійський соціолог наполягає, що усі типи соціальних систем, починаючи з малих дописьмових культур та аграрних держав, і закінчуючи сучасними соціальними утвореннями, існують у контексті інтерсоціальних систем, які суттєво впливають на їх природу й траєкторію розвитку [30, р.164]. Тепер впорядкуємо рівні. Перший – рівень людини; це контексти, що пов'язані із агентом, суб'єктом дії і самою соціальною дією. Другий – є умовно середнім рівнем. Він особливо важливий для соціолога, бо включає в дискурс такі суто соціологічні терміни, як «соціальна група» («соціальна спільність»), «соціальний інститут», «соціальна організація». Рівень нації-держави містить загальні політичні й культурні умови спільного існування людей, архетипи, загальні цінності та норми. Це те, що Т. Парсонс визначає як соцістальний рівень організації соціального. Нарешті, інтерсоціальний рівень відображає нові реалії сучасного світу, що інтегрується і виробляє спільні цінності, традиції, норми. Останній контекст також є досить перспективним для соціології злочинності з огляду на те, що злочинність швидко інтернаціоналізується і особливо не рахується з національними кордонами. Таким чином, *соціологія злочинності вивчає специфічними для соціології засобами і в притаманних соціології контекстах феномен злочинності і сукупність соціальних явищ і тенденцій, породжених злочинністю.*

Функції та рівні соціології злочинності

Якщо підбити підсумки нашого аналізу можливих сфер застосування соціології злочинності та її потенційних можливостей, то можна зупинитися на наступних функціях: (1) *пізнавальна*, (2) *методологічна*, (3) *інструментальна*, (4) *інформаційно-просвітницька*. Кожна з цих функцій в межах соціології злочинності має свою специфіку.

Пізнавальна функція як загальнонаукове покликання – це завжди пошук нового, приріст знання в тій чи іншій сфері, формулювання законів і закономірностей. Соціологія злочинності, у першу чергу, мусить досліджувати ті аспекти сфери злочинного, які не є специфічними для інших дисциплін, але становлять суспільний інтерес і можуть успішно

розробляться засобами соціології. Соціологія злочинності заповнює «свою» нішу та забезпечує приріст знання, розробку тематики на цьому проблемному полі. Важливо, щоб набуті знання були корисними для прийняття політичних, управлінських рішень, або з точки зору формування громадської думки. Тобто, набутки соціології злочинності здатні ініціювати певні суспільні процеси і відігравати позитивну роль у підтримці «соціального порядку». Ці умови й будуть критеріями успішної реалізації пізнавальної функції. Дійсно, соціологія виникла, проектувалася її засновником О.Конттом, як наука про «суспільний порядок» та «прогрес». То чому б не активізувати «порядкотворчу» функцію соціології за допомогою соціології злочинності? Важливо використати сильні й продуктивні сторони соціології: по-перше, оперування специфічними методами пізнання соціальної реальності. Вони можуть просунути дослідника на крок вперед відносно інших фахівців. І ми сповна відчули цю перевагу, коли досліджували так звану латентну злочинність. Принаймні серія наших вимірів, про які згадувалося вище, дозволила винести обґрунтоване судження про рівні реальної злочинності, чого не робили до досі кримінологи-юристи. По-друге, соціологічний погляд на проблему злочинності, соціологічне мислення взагалі значно розширює, як ми вже показували, тематику досліджень, відкриває напрямки, які не можуть бути опановані юристами, психологами або біологами.

Методологічна функція – це поєднання «високої» соціологічної теорії з потребами прикладної кримінології, включно до формування теоретичної бази конкретних емпіричних досліджень. На наш погляд, соціологія злочинності може відігравати роль містка, що пов'язує досить абстрактну соціологічну теорію з проблемами конкретної галузі в інтересах широкого кола дослідників, тобто не тільки соціологів, але й юристів та інших фахівців. *Інструментальна функція* мусить зреалізувати властиве для соціології завдання – формувати й розвивати методи збору, обробки та аналізу первинної інформації. Вельми актуальним з огляду на реальний стан кримінологічних досліджень – підняти планку якості, достовірності емпіричних кримінологічних робіт, впровадити методики для стандартних ситуацій, моніторингу з тих чи інших проблем.

Нарешті, *інформаційно-просвітницька функція*, на наш погляд, складає ту частину праці соціолога, яка орієнтована на розповсюдження відповідної інформації, набутих знань у суспільстві. Не виключена і певна роз'яснювальна робота, або участь соціологів у відповідних програмах та інформаційних заходах. Наприклад, в кінці 90-х рр. в українському суспільстві виникла певна колізія, пов'язана із запровадженням заборони на смертну кару. Більшість населення, як свідчили різноманітні опитування, в тому числі й наші власні, не підтримували цей крок виконавчої й законодавчої гілок української влади, але останні опинилися під сильним тиском європейського співтовариства, отже, мусили піти на заборону... На загал люди дуже погано розуміли суть заборони,

аргументи «за» та «проти», а головне – розцінювали відміну смертної кари як скасування вищої міри покарання і певне послаблення кримінальної репресії, що не відповідає дійсності. В таких випадках, безумовно, треба певним чином формувати суспільну свідомість, яка, до речі, за своєю природою є вельми консервативною. Соціолог має займати активну суспільну позицію, бути налаштованим на те, щоб дані його праць мали розголос і певний вплив на суспільство.

За своєю внутрішньою структурою соціологія злочинності може будуватися на зразок соціології в цілому, тобто мати три рівня за віссю «теоретичне – емпіричне».

Перший (вищий) рівень – це сукупність теоретичного знання, різноманітні моделі й пояснення злочину та злочинності, суспільних процесів, ініційованих злочинністю. З точки зору загальної соціології, цей рівень складають теорії середнього рівня, але для соціології злочинності він є найбільш «високим» за критеріями абстрактності, загальності, універсальності. Рівень теоретичного має ті самі риси, що притаманні соціології в цілому, а саме – теоретичний плюралізм, конкуренція шкіл та напрямків. Теорію злочинності можна будувати на протилежних ідейних засадах, використовувати набутки макро-, або мікросоціології, структурного функціоналізму чи теорії конфлікту, розуміючої, інтерпретуючої соціології тощо. Для соціолога, що досліджує злочинність, таким чином, існує широке поле діяльності, але важливо, щоб побудовані ними моделі мали практичний сенс, тобто узгоджувалися з конкретним знанням, використовувалися для складання програм емпіричних досліджень або інтерпретації емпіричних даних. Важливо, щоб соціологічна теорія була б доступною та операціональною з точки зору юристів, кримінологів, представників науки кримінального права.

Середній рівень структури належить внутрішнім відгалуженням, напрямкам соціології злочинності. Вони становлять розділи соціології злочинності за умовною горизонтальною віссю. Неможливо попередньо визначити увесь їх перелік. Він залежить від розвинутості як науки, так і суспільної думки, а також – зумовлюється розвитком криміногенної ситуації в суспільстві. Наприклад, сьогодні стає дедалі більш актуальною соціологія сімейного насилля. Явище існувало завжди і, мабуть, раніше проявлялося у більш брутальних формах. Але в традиційному суспільстві, з позицій патріархальної сім'ї, такі факти не виносилися на широке обговорення. Патріарх мав майже необмежені права стосовно своїх домочадців, що узгоджувалося із законами та громадською думкою. Потрібні були глибокі соціальні зміни, поява біархальної сім'ї, значні зрушення у суспільній свідомості для того, аби сімейне насилля постало у фокусі суспільства. Соціологія сімейного насилля є ефективною з інструментальної точки зору, бо предмет дослідження для оточення залишається досить делікатним і потребує відпрацювання спеціальних соціологічних методів. Ми бачимо, що для актуалізації того чи

іншого напрямку важливим є компонент оціночний, ціннісний, аксіологічний.

Вирішальну роль можуть відігравати і фізичні, матеріальні зміни в соціумі. Автор книги має власний досвід розвитку одного з напрямків, який раніше не існував – соціології наркотизму [31]. Ця сфера взагалі є суміжною, але на відміну від юридичних дисциплін, соціологія злочинності не прикута до кримінальних кодексів. Один з аспектів соціології наркотизму має суто кримінальний аспект – дослідження незаконного обігу наркотичних речовин. Інші – соціокультурний механізм розповсюдження нелегальних наркотиків – перебувають поза «кримінальним полем», оскільки особисте вживання наркотиків у нас – декриміналізована дія.

Сьогодні існує значний «суспільний запит» на розробку таких напрямків, як соціологія «білокомірцевої злочинності», соціологія корупції, соціологія організованої злочинності. Цікавими для соціолога є різні вікові, гендерні та етнічні аспекти злочинності – соціологія жіночої злочинності, соціологія підліткової та ювенальної злочинності, соціологія етнічної злочинності. Подібні напрямки можуть бути близькими до тих розділів, які кримінологи-юристи включають до так званої Особливої частини кримінології. І в цьому немає нічого поганого, бо дослідження актуального для суспільства об'єкта з різних боків може дати більше інформації, ідей, висновків, пропозицій тощо.

Але є напрямки, що рішуче виходять за межі сучасної кримінології. Вони можуть бути пов'язані, наприклад, з певними інститутами, чи спільностями. Так, тема «ЗМІ та злочинність», що свого часу активно розроблялася у США та європейських країнах [32], а сьогодні є актуальною для України, торкається функції та суспільних впливів певного інституту. Можна поставити питання про такі інститути, як середня школа, армія, церква та їх роль з точки зору профілактики злочинності. Цікавою є тема злочинності в контексті соціально-класових процесів сучасної України, формування вищого класу, еліти у перехідний період. Усе це не вміщується в межі юридичної кримінології і становить предмет саме соціології злочинності.

Третій, емпіричний, рівень акумулює як прикладні конкретно-соціологічні розробки, так і академічні праці, направлені на підтвердження чи спростування теоретичних припущень. Соціологія злочинності потребує всього арсеналу соціологічних методів і взагалі є багатим ґрунтом для застосування цих засобів. Емпіричний рівень має своє теоретичне відгалуження, яким є теорія методів. В рамках соціології злочинності постає проблема адаптації загальних методів, пристосування їх до предмета досліджень та умов проведення емпіричних робіт. Дослідження латентних соціальних процесів має свою специфіку, і соціологи, плануючи польові роботи, мусять це враховувати і відповідно корегувати, творчо використовувати стандартні методи.

Міждисциплінарні зв'язки соціології злочинності

Загальна характеристика соціології злочинності буде неповною, якщо не розглянути міжпредметні зв'язки та не обговорити «взаємини з найближчими сусідами». Частково ми вже це зробили, аналізуючи співвідношення кримінології й соціології. Соціологія злочинності – це одна з багатьох наукових дисциплін, що вивчають різні аспекти сфери злочинності та соціально-шкідливої відхиленої поведінки й намагаються виробити застереження, висновки щодо стратегії та тактики попередження, подолання або ізоляції небажаних зразків поведінки. Зміст міжпредметних зв'язків – у обміні інформацією, ідеями, поняттями. Нові галузі науки, як правило, стають «реципієнтами», тобто більше засвоюють, вбирають, наслідують, ніж віддають; у подальшому вони самі починають виконувати функцію «донорів». У більшості випадків нова наука не починається з нового категоріального апарату, використовуються запозичені поняття «суміжників». В організаційному плані ці зв'язки можуть означати особисте спілкування фахівців або колективні праці та програми, які єднають представників різних наукових напрямків і є дієвими заходами у справі поліпшення ефективності дослідницької діяльності.

Перш за все, соціологія злочинності пов'язана з *юридичними дисциплінами кримінального циклу*. Серед них особливо треба звернути увагу на науку кримінального права, яка є фундаментальною юридичною дисципліною. Європейська традиція розвитку цієї дисципліни налічує багато століть, протягом яких за рецептами науки кримінального права судили та карали (або виправдовували) людей, вона віддзеркалює усі крупні цивілізаційні зміни, прихід нових філософських та політичних ідей. Вона виробила основні категорії, якими користуються науки кримінального циклу. Але одночасно немає нічого більш консервативного, ніж наука кримінального права. Без сумніву, соціолог, що спеціалізується на проблемах злочинності, повинен мати на своєму робочому столі кримінально-правову літературу, відповідні словники та довідники, Кримінальний кодекс та коментарі до нього. Він мусить знатися на таких термінах, як склад злочину, об'єктивна та суб'єктивна сторони складу злочину, осудність, винність і т.ін. Без цього неможливо розуміти мови юристів, отже користуватися їх ідеями та здобутками, підтримувати міжпредметний діалог. Ми вже акцентували увагу на проблемах стосунків з кримінологією, переконавшись, що вони – не безхмарні. Наша принципова позиція полягає в тому, що соціологія злочинності має свою предметну нішу, коло завдань і кримінологи-соціологи можуть ефективно співпрацювати з кримінологами-юристами. Це автоматично усуває ситуацію «перетягування канату» та боротьби «за місце під сонцем». Насправді, така глобальна проблема, як загадка злочинності залишає місце для фахівців різного профілю.

Соціологія злочинності має органічні зв'язки і з дисциплінами неюридичними, які також вивчають феномен злочинності. І це теж не вузьке коло. Щодо *кримінальної психології*, *кримінальної антропології*, то вони мають давні традиції, хоча в нашій країні їм також не завжди таланило. Але сьогодні ці напрямки отримали імпульс для розвитку у пострадянських країнах [33]. 1999 р. побачила світ «Кримінальна сексологія» – фундаментальна праця, яка належить російським фахівцям з ДНЦ ім. В.П. Сербського [34]. З такої літератури соціолог може почерпнути ідеї щодо біологічних і психологічних механізмів злочинної поведінки та ознайомитися з переважно фрейдистськими (неофрейдистськими) поясненнями кримінальної агресії.

Нещодавно з'явилася вітчизняна *філософія злочинності*, яку репрезентує книга В.А. Бачиніна «Філософія права та злочину». «Предмет філософії преступлення, – зазначає автор (мовою оригіналу), – складає не емпірическая личность преступника, не социальные и естественные причины преступлений, а первопричины или причины причин. Философию интересуют метафизические и онтологические первоначала мирового бытия, которые обуславливают существование криминальной реальности» [35, с.448]. У своїй праці В.А. Бачинін спеціально й вельми докладно аналізує відмінності соціологічного методу пізнання від «метафизического способа постижения», яким користується справжній філософ. Ми не будемо зупинятися на тонкощах цих відмінностей, але зазначимо, що розмежування філософського й соціологічного рівня пізнання є природним і цього ніхто не заперечує. Таким чином, якщо і філософи не обминають «кримінальну реальність», то маємо завершено піраміду дисциплін, де поряд існують і природничі й гуманітарні дисципліни, юридичні і неюридичні соціальні дисципліни.

Спеціально треба зупинитися на галузях власне соціології, які найближче стоять до соціології злочинності. Останніми роками з'явилось чимало праць з *соціології права* або *юридичної соціології* [36; 37]. Ця галузь є міждисциплінарною, її розвивають і соціологи, і юристи. Точиться дискусія довкола дисциплінарної належності соціології права. Певне коло юристів розглядає її як юридичну дисципліну [38]. Є спроба включити соціологію злочинності у предмет юридичної соціології. Саме так чинять автори підручника «Юридическая социология» (Москва, 2000). Окрему главу свого підручника вони присвячують соціології злочинності [39, с.218–275]. Л.І. Спірідонов свого часу зробив спробу започаткувати таку галузь, як «соціологія кримінального права» [40], що напевне ближче до проблемної сфери соціології злочинності. Але в цілому ці соціології рухаються в іншому напрямку – досліджують природу інституту права, вивчають механізм дії правових норм, їх соціальну обумовленість, розвивають тему правопорядку. Натомість, проблемне поле соціології злочинності охоплює сферу зосередження фактів порушення правопорядку. Щодо експерименту включення соціології зло-

чинності до предмета юридичної соціології, то така спроба виглядає нічим не обгрунтованою і суто механічною. Тут ми бачимо штучне поєднання різних тем і наукових напрямків за принципом обслуговування різних гілок права та юридичних спеціальностей. Можливо, це має сенс з точки зору поглиблення соціологічної підготовки майбутніх фахівців у юридичних закладах, але цілком безперспективне у справі зосередження інтелектуальних і матеріальних ресурсів для дослідження «загадки злочинності».

Важливо визначити стосунки соціології злочинності з поняттям і теорією відхиленої від норм (девіантної) поведінки. Опоненти соціології злочинності можуть стверджувати, що вона є лише окремим розділом цієї теорії. На відміну від соціології злочинності, праці під рубрикою девіантної поведінки знайшли різнобічне відображення на сторінках соціологічних видань, фігурували в якості дисертаційних досліджень вітчизняних соціологів. Термін «девіація» з'явився у нас ще в 60-і рр. як відлуння західних публікацій. Реакції на нововведення були різні. В ті роки існувала певна схема сприйняття світових новацій: по-перше, «принципова» критика як буржуазного і отже ворожого для нас явища, по-друге, марксистська інтерпретація і «імплементация» відповідних понять у категорійний апарат радянських вчених. Одним з перших на нову категорію зреагував юрист, кримінолог Я.І. Гілінський. В 1971 р. він писав (мов. оригіналу): «Мы не видим оснований отказываться от термина «отклоняющееся поведение». Необходимо, однако, его марксистско-ленинское понимание» [41, с.96]. Я. І. Гілінський досліджує цю проблему протягом 30 років, публікував свої роздуми на сторінках журналу «СОЦИС» [42]; саме йому, а не номінальному соціологу, В.А. Ядов запропонував написати оглядовий розділ в енциклопедичному виданні «Соціологія в Росії», присвячений *соціології девіантної поведінки* [43, с.587–609]. Але існувало й інше ставлення кримінологів не лише до соціології девіантної поведінки, але й до самого поняття девіації. Так, І.І. Карпец, аналізуючи становище вітчизняної кримінології, у 80-ті рр. писав: (мов. оригіналу) «Мы недостаточно остро противостояли центробежным силам, я бы сказал, общесоциологического характера, в результате чего предмет криминологии в некоторых работах ученых социалистических стран, в частности, советских, размывался. Появился «интерес» к так называемому отклоняющемуся поведению, понятию аморфному, неопределенному...» [44]. Це типова позиція представника «кримінально-правового вишколу», який не бажає визнавати нічого, що виходить за межі кримінального кодексу і, як ми вже помітили, не хоче поступитися юридичним статусом кримінології.

Саме поняття девіантної поведінки є набагато ширшим, ніж зміст злочинної дії. І ця широта не є механічною, тут присутній момент якісної різниці. Добре відомо, що відхилення бувають не тільки негативні, але й так звані позитивні. Усе соціальне життя просякнуте нормами та

відхиленнями. Це – фундаментальна першооснова будови соціуму. І не випадково Е. Дюркгейм наполягав на необхідності розрізнення нормального й патологічного як провідного правила соціологічного методу. Ось чому, коли деякі наші дослідники формулюють теми своїх робіт на кшталт «Проблеми боротьби із девіантною поведінкою», то йдеться про недоречність. Звичайно, боротися з окремими видами девіацій можливо й потрібно, але ставити питання в цілому є некоректним. Часто-густо наші вчені розуміють під девіантною поведінкою обмежене коло соціально-небезпечних, шкідливих вчинків та дій – злочини, алкоголізм, наркоманію, проституцію. У такому розумінні девіантна поведінка фактично збігається з предметом соціології злочинності. Навіть кримінологи не зрікаються алкоголізму, наркоманії, проституції, вважаючи їх «фоновими» (стосовно злочинності) або «передделіктними» явищами [45, с.17]. Тим більше ці соціальні явища мусять бути залучені до предметного поля соціології злочинності. Існує ще один важливий критерій, за яким поняття девіації не збігається з визначенням злочинного. Кримінологи помітили, що не кожний вид злочину є де-факто відхиленою від норм поведінкою. Ю.Д. Блувштейн пише (мов. оригіналу): «Те или иные виды преступного поведения могут выступать в качестве обычных («неотклоняющихся») поступков, если они широко распространены среди членов некоторых локальных, этнических, профессиональных или иных больших социальных групп» [46, с.81]; і він для ілюстрації наводить приклад самогоноваріння.

Доцільно розмежувати між собою різноманітні теорії девіантної поведінки та прикладні напрямки досліджень різних відхилень. Та чи інша теорія девіантної поведінки може бути вельми абстрактною й надто широкою. Класичним прикладом такої теорії є відома схема адаптації індивіда до існуючого нормативного порядку, яку запропонував Р. Мертон [47]. Його типологія девіантних способів адаптації («інновація», «ритуалізм», «ретрізм», «бунт») не зводиться тільки до злочинності. Вона пояснює широкий клас явищ людської поведінки, які суперечать нормативному порядку чи пересічній громадській думці. Для того, щоб створювати подібні теорії середнього рівня, зовсім не обов'язково мати кримінологічну підготовку або занурюватися у кримінальну проблематику. Це не знижує наукової цінності теорії Мертонна, але вказує на те, що вона – зовсім інший рівень абстракції, ніж предметне поле соціології злочинності.

Теоретично можна уявити наступну схему: соціологія злочинності долучається до загальної соціології через проміжну ланку – соціологію девіантної поведінки. Гіпотетично це можливо, але для цього, принаймні, повинна існувати більш-менш розроблена галузева ланка соціології девіантної поведінки, а в реальності, станом на сьогодні, цього у нас немає. І не тільки у нас. 1998 р. в Нью-Йорку вийшла вже третім виданням книга двох професорів Лондонської економічної школи Д. Доунса і П. Рока

«Розуміння девіації: путівник з соціології злочинності й правопорушень». Автори наголошують на тому, що соціологія девіації не є когерентною дисципліною (тобто внутрішньо міцною, з'єднаною цупкими зв'язками), а радше – зібранням відносно самостійних соціологічних версій. Вона має визначений об'єкт, який більш-менш однаково розуміють різні автори, але відсутнім залишається спільний для дослідників підхід щодо розв'язання проблем девіації [48, с.1]. Сама книга побудована на огляді найбільш відомих класичних та сучасних соціологічних теорій, які пояснюють соціально-негативні відхилення, злочинність.

Найбільше нас не влаштовує те, як будуються вітчизняні праці. Більшість сучасних робіт з проблем девіантної поведінки створюються авторами без намагання зануритися у сферу злочинного, без знайомства із здобутками тих дисциплін, які спеціально займаються сферою злочинного. Такі підходи є прийнятими для творення загальних теорій за прикладом Мертона, але непродуктивними для конкретних галузей. Ось чому подібні праці страждають поверховістю і не мають практичного значення. Ми залишаємося на тій позиції, що соціологія злочинності повинна створюватися саме як соціологічна дисципліна, але в руслі тих набутоків, що притаманні традиції дослідження злочинності, у співпраці з юридичними й неюридичними дисциплінами кримінального циклу. Таким чином, та ніша, яку початково було задекларовано для соціології злочинності, після розгляду предметів суміжних дисциплін лишається незайнятою. Соціологія злочинності має усі формальні й реальні (з огляду на її актуальність) підстави для успішного розвитку в межах вітчизняної соціології.

Глава 1.2

Історія соціології злочинності (теоретичні джерела, лінії розвитку, ідеї, особистості, праці)

Пропедевтичний огляд у будь-якій галузі спонукає дослідити історію дисципліни, її теоретичні джерела, визначити коло засновників, основні школи або напрямки тощо. І це не є формальним обов'язком. Подібні студії (1) більш чітко окреслюють «географію» дисципліни, її зв'язки по вертикалі та горизонталі із суміжними науковими напрямками; (2) встановлюють інтелектуальну власність і часто-густо відновлюють справедливість, що є ознакою культури й етики наукової діяльності; (3) визначають вихідне коло ідей, теорій, здобутків і досягнень, формують базу для подальшого розвитку науки. У вузькому значенні наука –

процес приросту нового знання, але для цього треба добре уявляти вже накопичене, існуюче.

Ідеальною схемою історико-соціологічного дослідження є така, що чітко позначає момент народження нової галузі і відповідно поділяє хронологічний ряд на попередній (протоперіод) та період актуальних подій. Перша частина – це витоки, джерела (відповідні постаті вчених розглядаються як попередники), а друга – становить власне історію. Остання поділяється на етапи, уособлені постатями вчених; відповідно до періодів розподіляються теорії, праці, наукові школи тощо. Історико-соціологічні дослідження використовують кілька схем та класифікаційних підходів: *хронологічний, проблемний, національний, персональний*. Вибір залежить від дослідника та кута зору.

Існує велика спокуса змалювати історію соціології злочинності за класичною схемою. Але в цьому разі будемо вимушені дещо штучно приладжувати реальний перебіг подій, персоналії, праці під обрану методологію. Стосовно соціології злочинності досить важко витримати «класичну» схему, і головна перешкода – міждисциплінарний характер джерел. Серед засновників та представників соціології злочинності можемо зустріти й власне соціологів, і поряд з ними юристів, статистиків, кримінологів. З одного боку, нікому не можна відмовити у праві бути причетним до нової дисципліни, з іншого – їх важко «вишикувати у лінію». Історія соціології злочинності має мозаїчний характер, вона, на наш погляд, складається з різних (за дисциплінарною приналежністю) фрагментів, і важливо знайти методіку, здатну коректно поєднати ці частини. Ми вважаємо, що минуле соціології злочинності треба аналізувати за кількома напрямками (лініями), які відібрані не за звичними ознаками (час, країна, вчений, проблема), а за характером дисциплін, в межах яких накопичувалося відповідне знання. Аналіз літератури XIX та XX століть дозволяє окреслити принаймні чотири лінії:

- *кримінально-статистичний напрямок (від Кетле до сьогодення);*
- *соціологічна школа в науці кримінального права (друга половина XIX – початок XX ст.);*
- *теоретико-соціологічний напрямок (від Тарда й Дюркгейма до сьогодення);*
- *соціологічний напрямок у кримінології (XX ст.).*

В межах цих напрямків ми плануємо добирати матеріал і за більш звичними критеріями – хронологічним, національним, персональним. Така методіка не призведе до того, що в одну класифікаційну схему будуть поєднані гетерогенні елементи, бо вони розташуються за різними лініями. Але які б напрямки не вимальовувалися, історичний матеріал повинен добиратися за генеральною ознакою – причетність усіх елементів до проблематики соціології злочинності. При цьому нашими орієнтирами є предмет та структура соціології злочинності, визначені у

попередній главі. І нарешті, історичний матеріал важливо добирати під кутом зору розвитку вітчизняної соціології злочинності, якої у вигляді сформованої дисципліни донедавна не існувало. Ми це спеціально підкреслюємо, бо, наприклад, з погляду американських соціологів історія соціології злочинності може виглядати дещо інакше. Так, для нас здобутки заокеанських соціологів-кримінологів є певним джерелом для розвитку вітчизняної соціології злочинності, а для американців – це майже вікова наукова традиція з власною внутрішньою історією, етапами тощо.

А. Кетле як засновник соціології злочинності

Важливо встановити «точку відліку», межу, з якої починається становлення нового наукового напрямку, та окреслити методологічну першооснову, на якій будувалися перші теорії. Оскільки історія науки нагадує біг з естафетою, є безперервним ланцюгом ідей, імен, то вирішити однозначно проблему родоводу досить складно, принаймні, завжди можуть знайтися критики, що запропонують альтернативне рішення. В нашому випадку є обмежувальні обставини: по-перше, історія соціології злочинності не може виходити за історичні рамки (хронологію) загальної соціології, по-друге, постать батька-засновника мусить ідентифікуватися саме із соціологією, а не з юриспруденцією чи іншими дисциплінами. Такою компромісною постаттю, що задовольняє головним вимогам, є А. Кетле (1796–1874). Він був сучасником і конкурентом «офіційного» засновника соціології О. Конта (1798–1857), справивши на останнього певний вплив. Наприклад, відомо, що Конт відмовився від терміна «соціальна фізика» й сконструював неологізм «соціологія» саме тому, що прагнув зберегти ідентичність свого вчення, відокремити таким чином себе від Кетле. Але сьогодні історики соціології у більшості випадків зараховують Кетле до плеяди засновників соціології, щоправда, скоріше того напрямку, який визначається як «емпірична соціологія». Для нас вирішальним є те, що на відміну від Конта, бельгійський вчений безпосередньо вивчав феномен злочинності і саме на цьому ґрунті прославив своє ім'я.

Не можна розглядати Кетле як виключно емпірика-статистика. В соціології злочинності йому належить пріоритет у розробці кількох методологічних проблем, що потім знайдуть подальший розвиток у таких відомих теоретиків, як Дюркгейм або Тард. Успіх Кетле був обумовлений тим, що він використовував новаторські соціологічні ідеї та підходи. Йому вдалося опанувати науковий дух епохи, а можливо дещо й випередити своїх сучасників, зокрема, у ставці на емпіричне обґрунтування теорій. Але в його працях також відбилися усі чільні теоретичні ідеї, на яких постала соціологія XIX ст. Завдяки Кетле соціологія злочинності від свого початку розвивалася у руслі «генеральних» соціоло-

гічних ідей доби, до яких, зокрема, належать: (1) *ідея суспільства* (без чого не мала сенсу соціологія), (2) *ідея соціального закону*, (3) *ідея соціального детермінізму*, (4) *ідея соціальних змін* (прогресу), (5) нові, перш за все, *емпіричні методи пізнання*. Зазначимо, що цей «букет» є здобутком попередньої епохи, протосоціології. Це той ідейно-теоретичний фундамент, на якому розвинулася соціологія XIX ст. Ми не будемо спеціально зупинятися на генезисі та авторстві цих ідей, бо вони є предметом спеціальних історико-соціологічних досліджень [1, с.120–267; 2, с.20–55]. Для нас важливо зафіксувати думку, що соціологія злочинності будувалася саме на цьому фундаменті, і почав це робити Ламбер Адольф Жак Кетле.

Ідея суспільства на початку XIX ст. була щільно пов'язана з парадигмою соціального реалізму. Вона припускала існування особливої надорганічної реальності, що впливає на людину, її дії через сталі соціальні форми, інститути, групи. Першим висновком з цієї загальної тези для соціології злочинності було те, що злочинність можна також розглядати як соціальну реальність, стабільну соціальною формою, що існує об'єктивно, незалежно від бажань, почуттів, цілей окремих людей і у свою чергу може відбивати впливи інших соціальних явищ (реальностей). Про те, що злочинність (сума деліктів за певний проміжок часу) не є випадковим числом, робилися припущення і до Кетле. Такі думки, наприклад, висловлював генерал-адвокат бордоського парламенту Д'юпаті в останню чверть XVIII ст., спостерігаючи галерну каторжну в'язницю. Вивчаючи списки каторжан, він помітив, що кожного року на галери потрапляє практично однакове число злочинців. Д'юпаті зробив висновок, що кожного року у Франції коїться однакова кількість злочинів, отже діють постійні й однакові причини, що породжують злочинність [3, с.307]. Кетле обґрунтував цю думку як емпірично, так і дав їй оригінальне теоретичне пояснення. Він використав кримінальну статистику, що в його часи вже складалася у Франції. Вона засвідчила не тільки стабільність загальних цифр, але й класифікувала відомості за видами злочинів, і навіть за знаряддями, якими, наприклад, вбивці робили свою чорну справу. Таким чином, під кутом зору цих дослідів злочинність перетворювалася на соціальну закономірність, або як полюбили висловлюватися в XIX ст. – «залізний закон». Це цілком відповідало духу соціальної фізики Кетле, яка базувалася на детерміністських та системних засадах. «Мета моя, – писав Кетле, – показати, що у світі, в якому багато хто вбачає тільки непорядкований хаос, існують весільні й незмінні закони» [4, с.9]. Він розглядав суспільство як врівноважену систему, де злочинність знаходиться у причинно-наслідковому зв'язку з іншими соціальними явищами. Отже, впливати на злочинність можливо не через окремих особистостей, а через соціум – за рахунок поліпшення суспільної моралі, соціальних інститутів [4, с.91]. Кетле був вимушений вирішувати складне питання: пояснити співвідношення сто-

частинного процесу, що має стабільну форму прояву, та свободної волі, яка може породжувати непередбачені для стороннього спостерігача дії людини. Дійсно, як виникають наприкінці поточного року минулорічні (або вельми близькі до нього) числа злочинів та злочинців, якщо кожен індивід є господарем своєї долі і може вільно вирішувати – порушувати закон чи ні? Кетле дає оригінальну відповідь: свободна воля є випадковою причиною, а «дії усіх випадкових причин повинні паралізуватися та взаємно знищити одна одну, отже домінуючими залишаться тільки справжні причини, через які суспільство існує й тримається» [4, с.71]. Ідеї соціального закону й соціального детермінізму органічно увійшли в праці Кетле. Він намагався сформулювати деякі внутрішні закономірності злочинності, наприклад, досліджував схильності до злочину в залежності від віку особи, статі на базі національних статистик Франції, Бельгії, Британії. «Схильність до злочину, – писав Кетле, – зростає достатньо швидко під час досягнення зрілого віку. І далі, сягнувши максимум-у, вона зменшується до кінця життя. Вочевидь, це є постійним законом... У Франції, для злочину взагалі, максимум стосується 24-літнього віку; в Бельгії – двома роками пізніше...» [4, с.89]. Кетле був переконаним детерміністом. Він вважав, що суспільство містить у собі зародок усіх злочинів, які мають відбутися, тому що в ньому є відповідні умови для розвитку злочинності. «Воно, так би мовити, підготовлює злочини, а злочинець є тільки зряддям» [5, с.7]. Кетле мав багато послідовників, що розвинули його тези. Зокрема, втілення принципу соціального детермінізму відобразилося у так званій *теорії факторів* – найбільш відомій та популярній кримінологічній теорії XIX і частково XX ст. Нарешті, емпіричний метод Кетле дозволив йому поставити питання про кримінологічне прогнозування. Він вважав, що виходячи з відкритого закону злочинності, шляхом опрацювання кримінальної статистики «можна попередньо підрахувати, скільки індивідів забруднять руки у крові своїх ближніх, скільки з'явиться фальшивомонетників, скільки отруювачів і т.ін. так само, як можна обрахувати кількість майбутніх народжень та смертних випадків» [5, с.7]. У 1829 р. він наважився оприлюднити прогноз рівня злочинності на наступний рік. Його припущення блискуче підтвердилися, що мало великий резонанс у суспільстві. Усе це доводить, що Кетле оперував модерновими для свого часу соціологічними підходами, тобто з точки зору епістемології його творчість цілком лежить у руслі соціології. Отже, цілком справедливо саме від нього починати справжній відлік історії соціології злочинності, навіть якщо «хрещений батько» і не використовував цього терміну. Інша справа, що ця історія є різноплановою, бо його ідеї тривалий час використовували не тільки соціологи, а перш за все юристи, статистики, кримінологи, які професійно займалися проблемою злочинності.

Кримінально-статистичний напрямок

Безперечно, Кетле належить до засновників статистичного напрямку, але не тільки він. Важливо підкреслити, що соціологія злочинності не могла б виникнути без існування кримінальної статистики, вона є потужною емпіричною базою, даними якої користуються усі дослідники, хто вивчають закономірності злочинності. Мабуть, у першу чергу соціологія злочинності зобов'язана своїм виникненням посиленню державного і суспільного інтересу до відслідковування злочинності. У XIX ст. передові європейські країни на регулярній основі почали вести і оприлюднювати статистику злочинів. Одночасно статистика залишається самостійною наукою, галуззю державного життя. Стосовно соціології злочинності вона скоріше виступає як джерело, матеріал для спостережень, узагальнень, висновків тощо. І ця функція кримінальної злочинності зберігається до сьогодні. Хоча в XIX ст., коли ще не існувало жорсткої фахової спеціалізації, багато статистиків фактично виконували більш широкі функції, вдавалися до соціологічного аналізу. На цій підставі їх праці можна прилучати до історії соціології злочинності. Кримінальна статистика мала ще одну функцію: від самого початку вона поєднувала соціологію злочинності з математикою, отже наближала її до точних дисциплін.

Статистика є досить складним соціальним інститутом, який у своєму генезисі включає принаймні п'ять моментів: 1) *евристика*, 2) *легітимація*, 3) «*низова*» *організація первинного спостереження*, 4) *бюрократичний обіг даних*, 5) *науковий аналіз*.

Перший етап охоплює шлях від ідеї математичного опису певного соціального явища до методики статистичного спостереження та організації статистики в національному масштабі. Історія свідчить, цей етап зазвичай долають видатні особи: талановиті вчені, політичні діячі, адміністратори, які розуміли важливе значення правдивих статистичних даних і мали інтелектуальні сили, щоб розв'язати відповідні методологічні та методичні питання. *Другий етап* починається з прийняття політичного рішення або узаконення збирання відповідної інформації та порядку її використання. Легітимація як правило відбувалася на рівні парламентів чи перших осіб держави.

Нарешті, настає час організації первинного статистичного спостереження (*третьої етап*), в якому щодо кримінальної статистики бере участь широке коло юристів-практиків, чиновників: судді, слідчі, співробітники поліції тощо. Від початку і до наших днів співіснували два основні методи, аби розв'язати це питання: 1) складати періодичні звіти для вищих інстанцій, 2) заповнювати статистичні листки або картки на кожен злочин або злочинців. Другий засіб відкриває широкі можливості для подальшої обробки й аналізу даних. Зміст карток у різних країнах і в різні періоди не був однаковим і визначався, по-перше, розумінням

ідеологами цієї справи призначення кримінальної статистики, по-друге, технічними обставинами та обмеженнями. *Четвертий* етап полягає у налагодженні централізованої системи узагальнення, збереження, використання, публікації даних статистики. Ця функція належить міністерствам внутрішніх справ, юстиції, або центральним статистичним органам. Вона виконується за бюрократичними правилами конкретної країни чи відомства. І *останній етап* – вторинна обробка, використання статистики фахівцями, вченими для підтвердження чи спростування гіпотез, інтерпретації даних, визначення закономірностей, статистичних зв'язків тощо. Практика свідчить, що чиновники здатні ефективно використовувати лише незначну частку інформації, без участі вчених значні обсяги інформації залишаються ніким не затребуваними, «до запитання». В цій досить складній структурі інституту статистики нас переважно цікавлять перший і останній рівні, пов'язані з діяльністю вчених, дослідників, інтелектуалів. В їх діяльності ми знаходимо різнобічні зв'язки з предметом нашого дослідження.

Батьківщиною кримінальної статистики є Франція. Видатною подією в історії Європи була публікація у 1827 р. першого звіту про стан злочинності в країні за 1826 р. З цього часу статистичні звіти «Compte general de l'administration de la justice criminelle» видаються кожного року і стають предметом наслідування іншими країнами Європи. Перші кроки до цієї значної події було зроблено ще за часів Наполеона I, остаточно ідея визріла в період Реставрації. План передбачав започаткувати в усіх судових установах королівства і навіть у незначних мирових судах постійну звітність. Узагальнені висновки цієї звітності чиновники періодично повинні були надсилати до центрального управління, де вони перевірялися, впорядковувалися і готувалися до друку. На той час французькі статистики вже навчилися замінити великі маси справ і звітів таблицями, які супроводжувалися вступами й коментарями. Цей вихід поступово став міцною традицією, яку використовують укладачі кримінальних звітів усіх країн світу. Але треба зазначити, що кримінальна статистика тривалий час (практично протягом усього XIX ст.) враховувала судові справи, а не факти первинної реєстрації злочинних посягань, які перебували у компетенції поліцейських установ.

Одним з ідеологів нової справи був міністр юстиції Франції Андре-Мішель Геррі (1802–1866). У своїх працях він віддавав належне багатом видатним попередникам, які протягом кількох десятиліть своїми ідеями, працями, пропозиціями готували цю подію. До речі, він високо цінував внесок видатних математиків Якоба Бернуллі (1654–1705), П'єра-Сімона Лапласа (1749–1827) та їх учнів, які сміливо запропонували використовувати математичну теорію ймовірностей, закон великих чисел, для аналізу соціального життя. Навколо праць на кшталт «Дослідження ймовірностей судових рішень на основі даних, добутих із Звітів кримінальної адміністрації» розгорнулася справжня ідеологічна бороть-

ба. Вони активно критикувалися як «небезпечні для основ людської свободи» у законодавчих зборах і в академії наук. Вторгнення алгебри в область морального знання розглядалося супротивниками як «викривлене застосування математики, певного роду інтелектуальні аберації» [6, с.19–22]. Але зупинити захоплення математикою було вже неможливим. Застосування «числового методу», за свідченням Геррі, мало два відгалуження: 1) моральна аналітика, яка фіксувала (constate) те, що вже є; 2) застосування теорії ймовірностей до конкретних ситуацій для складання прогнозів. Прикладом другого може слугувати обчислення Кетле ймовірності бути звинуваченим у скоєнні злочину у Франції в період з 1826 по 1844 рр. За його підрахунками, вона дорівнювала 0,0001366, при чому для чоловіків – 0,0003621, для жінок – 0,0000767. Ймовірність бути засудженим за злочин дорівнювала 0,0001366, або за статевою ознакою – 0,0002243 і 0,0000449. Кетле називав це «схильністю до злочину», тобто фактично намагався перетворити число на соціальний індикатор [7, с.51]. Такі обчислення, дійсно, більше нагадували гру й практичного значення не мали.

Більш важливим було відпрацювання показників злочинності й пошук причин (через статистичні показники), які обумовлюють порушення закону. Так, А.-М. Геррі поділив звинувачених на дві групи. До першої належали ті, хто посягав на особистість, до другої – особи, які посягали на власність; він досліджував впливи статі, віку, пори року, місця помешкання на ймовірність учинення злочину. Тут його спостереження багато в чому співпадали з висновками Кетле, наприклад, щодо особливої схильності людей похилого віку до сексуальних злочинів з дітьми, про підвищення влітку частоти злочинів проти статевої моралі, стосовно великого рівня злочинності у містах-гігантах. Усі ці висновки робилися на базі кримінальних звітів за допомогою таблиць і підрахунків. З легкої руки Геррі в науковому обігу ствердилося поняття «моральна статистика» після публікації його відомих праць: «Дослід моральної статистики Франції» (1833) і «Моральна статистика Англії в порівнянні з моральною статистикою Франції» (1864). Відтоді кримінальна статистика почала розглядатися як складова частина моральної статистики, до якої також включалися показники з алкоголізму, проституції, самогубств, розлучень і т.ін.

У першій третині ХІХ ст. статистики ще не відчували динаміки злочинності. Усі поділяли думку, яку Кетле висловив в афористичній формі: «... є бюджет, який оплачується з вражаючою точністю, – це бюджет в'язниць, каторги й ешафотів...» [5, с.7]. Статистики Маурі та Полетті навіть сформулювали щось на зразок закону, згідно з яким показник посягання на особистість змінюється щорічно не більше ніж на 4%, а коливання показників злочинності проти власності сягають не більше 2% [8, с.36]. У другій половині століття стає зрозумілим, що насправді рівень злочинності має тенденцію до зростання, і чим швидше оберта-

лося колесо індустріалізму в тій чи іншій країні, тим вищими ставали показники злочинності. Одночасно не тільки збільшувалася загальна цифра злочинності, але й трансформувалася її внутрішня структура. М. Дробіш проаналізував дані статистичних звітів Франції від початку постійних спостережень (1826 р.) до 1860 р. і з'ясував: протягом 15 років (1826–1840) співвідношення злочинів проти власності і проти особистостей складало пересічно 2,54: 1; в наступні п'ятнадцять років цей показник становив 2,10: 1; а в останні 5 років – 1,64: 1 [7, с.62]. М. Дробіш встановив цікавий факт суттєвого збільшення за 35 років питомої ваги злочинів проти особистості. Одного цього вже досить допитливому соціологу для того, щоб висунути ту чи іншу гіпотезу або теорію стосовно соціальних зрушень, «духу епохи» тощо. Але особливість статистики в тому, що вона мусить добувати правдиві дані, а їх використання вже виходить за її рамки.

В кінці XIX – на початку XX ст. практично в усіх європейських країнах склалися загальнонаціональні статистичні кримінальні звіти. Організація статистики вдосконалювалася, вона вже поділяється на судову, кримінального розшуку, пенітенціарну статистику. Популярним напрямком статистичних досліджень стає порівняння стану злочинності в різних країнах. Але ці праці наштовхувалися на органічні недоліки кримінальної статистики, що в основному зберігають й досі. М.Р. Сміт у книзі «Статистика й соціологія» подав перелік відповідних проблем. До таких, на думку цього автора слід віднести: 1) відмінності законодавчої бази в країнах Європи; 2) зміни законодавства всередині країн і у зв'язку з цим неможливість здійснення порівняльного аналізу в часовому вимірі; 3) різна класифікація злочинів і визначення складів у різних країнах; 4) різні системи правосуддя і суворість судових установ (суди присяжних, суд одного судді, мирові суди); 5) різні поліцейські системи викриття злочинів та затримання злочинців; 6) незадовільне дослідження мотивів злочинів у судах та їх відображення у статистиці [9, с. 277–278]. Особливості організації кримінальної статистики в різних європейських країнах станом на початок XX ст. розглядає М. Гернет у книзі «Моральна статистика» [10, с.19–50]. Тут ми знаходимо вичерпні дані про показники, якими оперували тогочасні національні статистики. Ця інформація є доволі цікавою, бо йдеться фактично про суто соціальні ознаки злочинців, з урахуванням яких дослідники будували різні теорії щодо етіології злочинності. До них належали: 1) стать, 2) вік, 3) сімейний стан, 4) професія, 5) релігія, 6) освіта, 7) законність походження (виділялася група так званих незаконнонароджених); 8) національність; 9) місце проживання; 10) місце народження; 11) підданство; 12) майнове становище; 13) алкоголізм; 14) рецидив; 15) стан. В національних статистиках з цього переліку були присутні ті чи інші ознаки. Тільки стать і вік враховувалися в усіх країнах. В табл. 1.2 подано відомості стосовно кількості ознак, що фігу-

рували в кримінальних статистиках різних держав Європи (підраховано за книгою Гернета). Таблиця красномовно свідчить про неоднаковий інтерес у різних країнах до розподілу злочинців за різними соціальними групами.

Таблиця 1.2

Присутність соціальних ознак в кримінальних статистиках європейських країн

Країни	Кількість соціальних ознак
Росія	14
Австрія, Нідерланди, Сербія	10
Італія, Іспанія, Фінляндія, Угорщина	9
Франція	8
Німеччина, Бельгія, Румунія, Боснія	7
Англія й Валенсія, Шотландія, Ірландія	4
Норвегія, Данія	2

Отже, й можливості тих, хто займався соціологією злочинності в різних країнах були також неоднаковими. Найбільш детальною й соціологізованою статистика, мабуть не випадково, була в Росії. З одного боку, це свідчило про неабиякий інтерес у країні до так званого «соціального питання», а, по-друге, відображало рівень професійної культури тих, хто займався статистикою, їх схильність до аналітичної діяльності, бо зайве навантаження на статистику мало лише один сенс – подальший аналіз ситуації в широкому соціальному контексті.

Дійсно, Росія в деяких аспектах випередила Захід, завдячуючи, по-перше, блискучій плеяді вчених, копіткій праці багатьох уже безвісних чиновників, по-друге, позитивним суспільним зрушенням у другій половині XIX ст. Перші спроби узагальнення фактів судової діяльності припадають на початок XIX ст. Далеко не всі в державі радо сприймали появу моральної статистики. Вельми показовим для тоталітарних країн є анекдотичний випадок, який трапився з російським німцем, акад. К. Германом. Протягом 1923–1924 рр. він робив доповіді в Академії Наук на тему «Изыскания о числе самоубийств и убийств в России за 1819 и 1820 годы». Для того, щоб надрукувати свою працю, він, як і належало в Імперії, звернувся з відповідним проханням до президента Академії, міністра освіти, адмірала А.С. Шишкова. Той дав класичну для бюрократа відповідь, автором якої міг би бути будь-хто з політиків чи чиновників і в радянські часи (мовою оригіналу): «Статью о исчислении смертоубийств и самоубийств, приключившихся в два минувшие года в России, не почитаю к чему-нибудь нужною, но и вредною. Первое: какая надобность знать о числе сих преступлений. Второе: по каким доказательствам всякий читатель может удостоверен быть, что число сие отнюдь не увеличено. Третье: к чему извещение о сем может служить.

Разве к тому только, чтобы колеблющийся преступник, видя перед собой многих предшественников, мог почерпнуть из того одобрение, что он не первый к тому делу преступает. Мне кажется, подобные статьи, неприличны к обнародованию оных, надлежало бы к тому, кто прислал их для напечатания, отослать назад с замечанием, чтобы и впредь над такими пустыми вещами не трудился. Хорошо извещать о благих делах, а такие, как самоубийства и самоубийства, должны погружаться в вечное забвение» [10, с.14]. Цікаво, що праця Германа побачила світ у Франції відповідно у французькому перекладі.

Більш-менш впорядковані статистичні матеріали з'являються у звітах після обнародування «Правил 15 июня 1830 г. об отчетности министерства юстиции». Таблиці за результатами судової діяльності почали готуватися міністерством юстиції у вигляді «Всепопданейших отчетов» з 1833 р., а витяги з них оприлюднювалися в «Журнале министерства юстиции» [11, с.473]. Справжня революція у статистичній роботі була здійснена вже після судової реформи 1864 р. та загальної лібералізації суспільного життя. 1872 року відбулося «Височайшее» затвердження правил судової звітності, згідно з яким нові судові установи мусили відправляти до департаменту Міністерства юстиції спеціально розроблені статистичні листки про засуджених та виправданих, «приговоры о коих обращены к исполнению в отчетном году». Нарешті, від 1873 р. і до Першої світової війни регулярно друкувалися щорічні звіти, які спочатку виходили під назвою «Своды статистических сведений по делам уголовным», а потім – «Свод статистических сведений о подсудимых, оправданных и осужденных по приговорам общих судебных мест, судебно-мировых установлений и учреждений, образованных по законоположениям 12 июля 1889 г. за ... год».

На «Сводах» є сенс зупинитися більш докладно, адже вони й сьогодні можуть бути взірцем того, як треба готувати статистичні матеріали, особливо з точки зору соціолога. Вони вражають своїм обсягом і кількістю цифрового матеріалу, наприклад «Свод» по матеріалах 1878 р. був виданий у трьох томах, що мали формат великих альбомів. Статистика охоплювала як кримінально-правові характеристики злочинних посягань, так і фактично змальовувала соціальний портрет злочинців Росії. Численні соціальні ознаки злочинців подавалися у таблицях за ретельно підібраними рядами розподілу даних. Наприклад, розподіл злочинців за віком подавався у таблицях за 20-ма строками: від 10 до 14 років; 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 років; а далі – з інтервалом у п'ять років. Переважна кількість цифр розміщувалася у двомірних і тримірних таблиць. Наприклад, таблиця XLVII, що подавала розподіл видів злочинів за віком, мала формат 14x27, тобто містила 378 чисел! Вражає те, що усі таблиці було складено, як зараз кажуть, вручну, без допомоги оргтехніки. Сьогодні тільки можна скинути капелюха перед тими невисокими за чином службовцями, хто за допомогою паперу, олівця й дерев'яної рахівниці

творив такі чудеса. Ознаки сімейного стану засуджених було розподілено наступним чином: а) холості й дівиці; б) одружені; в) вдові; г) розлучені. Позиції б), в), г), у свою чергу поділялися на три групи: бездітні; ті, хто має 1 дитину; мають 2 і більше дітей. Таким чином, ця ознака досліджувалася за десятьма градаціями. Потім цей розподіл комбінувався з ознаками статі (табл. XLVIII) і видами злочинів (табл. XLVIX). І подібних комбінацій ми знаходимо у «Сводах» багато. Звичайно, це були документи свого часу. От як розподілявся, наприклад, такий цікавий показник, як етнічна належність злочинців або, за термінологією документа, «народність» (мов. оригіналу): 1) русские, 2) поляки, 3) немцы, 4) латыши, 5) евреи, 6) татары, 7) башкиры и мещеряки, 8) киргизы и калмыки, 9) мордва, 10) вотяки, 11) черемисы, 12) чувашы, 13) финляндцы, 14) др. народности [12]. В цьому переліку годі й шукати українців, не кажучи вже про білорусів. У чиновників імперії були свої погляди на склад населення... «Своди» мали й ще один суттєвий недолік – вони відображали судову статистику, залишаючи недослідженими досить потужні пласти поліцейських справ і попереднього слідства у справах, які не закінчилися судовим розглядом.

У цілому роль «Сводів» була непересічною, вони за специфікою свого матеріалу стимулювали саме соціологічний напрямок у кримінологічних дослідженнях. У дореволюційні часи в Росії склалася власна школа кримінальної статистики, до якої належали видатні дослідники, що своїми відомими працями розвинули соціологію злочинності, хоча й вони соціологами формально не були. У 60-ті рр. XIX ст. блискуче кримінально-статистичне дослідження здійснив А.Н. Анучін, опрацьовуючи архіви «Тобольського приказа» за 20 попередніх років. Свої результати він виклав у монографії «Материалы для уголовной статистики России: исследование о проценте ссылаемых в Сибирь», що вийшла друком 1866 р. у Тобольську. Тобольський архів містив певні відомості про засуджених до каторги. Усі арештанти, яких доставляли до Сибіру з різних місць імперії, записувалися в особливі книги (описи) з позначенням статі, віку, стану (звання), віросповідання, роду злочину, ступеня покарання, а також місцевості, звідки вони надсилалися до каторги. «Багатые, но нетронутые еще статистическим анализом материалы, хранящиеся в архиве Тобольского Приказа о ссыльных, – писав Анучін (мов. оригіналу), – навели нас на мысль приняться за систематическую обработку их, с целью статистического исследования преступности в России» [13, с.5]. Російський статистик використав, за сучасною соціологічною термінологією, метод вторинної обробки ділової документації. Він не задовольнявся архівною формою подання статистичних матеріалів. Так, вік каторжан в архіві розподілявся за чотирима рубриками: 1) до 40 років, 2) 40–50, 3) 50–60, 4) старші 60-ти років. Автор прагнув більшої деталізації: «... не ограни-

чиваясь ведомостями Приказа, мы произвели особую выборку с более правильным и целесообразным делением на возрасты» [13, с.43]. В результаті дослідник вже оперував таблицями, в яких вік засуджених поділявся на 7 груп. Анучін намагався реконструювати картину злочинності в Росії, хоча добре розумів, що матеріалів одного архіву для цього не достатньо. Але дослідник не без підстав припускав, що співвідношення тяжких злочинів, за які суди призначають каторгу, з основною масою деліктів є постійною величиною. Отже за даними одного архіву можна простежити динаміку злочинності в цілому, а також дослідити її рівні в окремих губерніях та місцевостях імперії. Він також добре усвідомлював залежність кримінальної статистики від чинного законодавства та його змін і розпочав свою працю саме з нарису російського законодавства про заслання до Сибіру, а потім вже перейшов до аналізу «змін цифр засланих до Сибіру у часі». Анучін вірно оцінив можливості первинних архівних даних, що дозволяють «... исследовать зависимости вероятности преступления от пола, возраста и проч. » [13, с.5]. Саме це і склало основний зміст його праці. Як бачимо, російський статистик оперував термінами та підходами математичної теорії ймовірності, що свідчить про знайомство з працями європейських математиків і статистиків, які саме з цих позицій намагалися розвинути «соціальну фізику» і «моральну статистику». Свої висновки автор намагався робити у відповідному стилі. Так, залежність ймовірності злочину від статі він вклав у резюме (мов. оригіналу): «мужчина в 5 раз преступнее женщины, или выражаясь еще точнее, мужчина имеет в пять раз большую вероятность совершить преступление» [13, с.39]. З точки зору методу, з огляду на поєднання емпірики з теорією, праця Анучіна була новим кроком у дослідженнях злочинності. Її було помічено громадськістю, вченими. Праця отримала Константинівську медаль від Імператорського російського географічного товариства і вже у Петербурзі за кошти цього Товариства було здійснене друге видання книги Анучіна [14]. Безперечно, вона відіграла помітну роль у розвитку соціологічного напрямку в кримінально-правових, статистичних дослідженнях, які розгорталися в Росії.

Цікавою працею, виконаною на статистичному матеріалі, була книга В. Міхневича «Язвы Петербурга: Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения», де друга частина присвячена злочинності [15, с.119–350]. Зокрема, в цій книзі знаходимо дані, які до певної міри доповнюють судову статистику. Мова йде про поліцейську статистику й поліцейські репресії. Автор мав допуск до відповідних архівів і обнародував цікаві дані. Так, Міхневич проаналізував алфавітні списки так званих неблагонадійних осіб, що велися столичною поліцією. Вони на той час нараховували 49.082 особи і складалися з чотирьох груп (мовою оригіналу): 1) содержащиеся в местах заключения; 2) лица, разыскиваемые по требованиям присутственных мест и должностных лиц; 3) евреи, прибывающие и выбывающие из

столиці; 4) лица просто «подозрительные». Окремо він дослідив так звані поліцейські арешти, а за діючим на ті часи законодавством поліція мала вельми широкі права затримувати мешканців. Автор з'ясував, що в Парижі один арешт за рік приходить на 54 мешканця, а в Петербурзі – на 5, і зробив невтішний висновок (мов. оригіналу): «... население низших слоев, воспитанное в бесправии, смотрит на «кутузку» и тюрьму, как на неизбежные почти для русского человека случайности» [15, с.32]. Кожного року за період, який дослідив автор, населення поліцейських «темних» пересічно складало 129.911 осіб, тоді як усе населення Петербурга – 523.721 особу. Цікавим є і склад затриманих (табл. 1.3). В цій структурі група тих, хто підозрювався у вчиненні злочину, дорівнювала лише 5,64%, тобто основна маса арештів проводилася з профілактичною метою і для підтримки громадського порядку.

Міхневич вважав, що основну «подать злочину» сплачує так званий «культурний пролетаріат», до якого (мовою оригіналу): «... входят представители всех слоев общества, начиная от «захудалых», разорившихся и промотавшихся аристократов и кончая культивированным городскою внешнею «образованностью», избалованным в городе поодиножком, окончательно оторванным от деревни» [15, с.15]. За сучасною соціологічною термінологією – це маргінальні прошарки, питома вага яких стрімко зростає в містах-гігантах, столицях.

Таблиця 1.3

Пересічний склад затриманих петербурзькою поліцією за рік

Категорії затриманих	Абсолютна кількість
П'яних	28
Жебраків	5.479
Жінок розпутної поведінки	3.228
Бродяг	567
Безпаспортних	8.222
Дезертирів	23
Підозрюваних у вчиненні злочину	7.330
Порушників порядку та «благочинія»	6.116
«Невідомо за що»	Близька 70.000

Справжнім метром дореволюційної кримінальної статистики на зламі століть був Є.Н. Тарновський, керівник статистичного відділу Міністерства юстиції, що перетворив цю дисципліну з аматорської галузі на фах. Його праці будувалися на широкому статистичному ґрунті «Сводов», дозволяло здійснювати як структурний, так і факторний аналіз (пошук причин злочинності). Прикладом структурного аналізу може слугувати дослідження розподілу злочинності за професіями. Професія засуджених у «Сводах» фіксувалася за дев'ятьма рубриками: 1) сільське господарство, 2) видобувна промисловість, 3) переробна промисловість,

4) будівництво, 5) торгівля, 6) трактирна промисловість, 7) перевозна промисловість, 8) вільні та ліберальні професії, 9) особи без певної професії та незайняті. Вказані рубрики могли мати й внутрішній поділ. Так, восьма група включала три підгрупи: а) церковнослужителі; б) адвокати, медики, техніки; в) літератори, художники, учні. Окрім цього, засуджені розподілялися за статтю, а також на хазяїв та робітників. Тарновський встановив, що для робітників більш характерні корисливі злочини. Наприклад, для сільських працівників крадіжки становили 40% (перше рангове місце), а у їх хазяїв – 16% (це була третя позиція). В структурі злочинних посягань хазяїв переважали злочини проти порядку управління й тілесні пошкодження [16]. Прикладом аналізу іншого роду може слугувати його відома стаття «Влияние хлебных цен и урожаев на движение преступности против собственности в России». Аналізуючи динаміку майнових злочинів за 1874–1894 рр., цей автор дійшов висновку: щорічний показник крадіжок та пограбувань у Росії перебуває у прямому співвідношенні з цінами на хліб і сягає максимальних величин у ті роки, які позначені неврожаями, голодом, стрімким підвищенням ціни на хліб. Така ситуація склалася в голодні 1891–1892 рр. й протрималася ще два роки, на думку статистика тому, що економічно слабе населення не в змозі було протягом тривалого часу повернутися до нормального життя [17]. Тогочасні статистики бачили своє завдання не тільки в тому, щоб впорядкувати статистику, але прагнули відкрити причини явищ та визначити певні закономірності, й таким чином вони фактично ставали соціологами. Щоправда, методологічний багаж, засоби пояснення й теоретичні моделі не відрізнялися різноманітністю, соціологічні поняття ще не набули належного розвитку (наприклад, професії, про які мова йшла вище, плуталися з родом занять і галузями народного господарства). Тарновський і його колеги були переконаними детерміністами, вони вважали, що однакові причини тягнуть за собою схожі наслідки, і кожному явищу, тенденції відповідає та чи інша причина (фактор), що або випереджає наслідки у часі, або з'являється синхронно з феноменом кримінальної дійсності. Так чи інакше вони мусили досліджувати не тільки динаміку і структуру злочинності, але й звертатися до широкого кола історичних, соціальних, політичних причин. Низкою подібних факторів Тарновський спробував пояснити «рух» злочинності під час світової війни. Перші півтора або й два роки війни спостерігалось зменшення чисельності злочинів, як вважав дослідник, через дві причини: масовий призов чоловіків до війська та протверезіння населення Росії (уряд заборонив продаж спиртних напоїв на період воєнних дій). На третій (1916) рік внаслідок зростання цін, хаосу в народному господарстві відбулося збільшення кількості кваліфікованих крадіжок. Натомість чисельність дрібних деліктів продовжувала зменшуватися, що Тарновський пояснював дезорганізацією правлячого режиму й занепадом поліцейської діяльності [18, с.122]. Тарновський друкувався

до кінця двадцятих років [19], залишаючись вірним своєму фаху й після революції.

Радянська влада успадкувала блискучу плеяду кримінальних статистиків, соціологів-кримінологів. Тоді провідну роль у цих галузях почав відігравати М.Н. Гернет (1874–1953), який і очолив відділ моральної статистики ЦСУ СРСР. Він намагався розширити можливості кримінальної статистики за рахунок розробки максимально повних листків на засуджених, самогубців, неповнолітніх делінквентів, а також систематизації відомостей, які повинні були складати первинні судові установи, відділи міліції. Гернет прагнув позитивно розв'язати питання, яке відомий німецький криміналіст Ф. Ліст сформулював так: «Якщо кримінальна статистика хоче впоратися зі своїм завданням, вона мусить розкрити перед нами умови злочинів» [20, с.28]. Але послідовне втілення ідеї розширення й ускладнення статистичних показників, а без цього неможливо було дати позитивну відповідь на питання, наштовхувалося на бюрократичну протидію, технічні складності. Особливо відчутно це було в СРСР, де напівграмотні низові працівники міліції, пенітенціарної системи, сфери юстиції не здатні були справитися із запитаннями статистиків-інтелектуалів дореволюційної школи. Гернет визнав це. Ще 1919 р. під впливом ідей так званої соціологічної школи був розроблений статистичний листок, який, за словами самого Гернета, являв собою взірць повноти. Він не «спрацював». Форма листка виявилася складною для судових діячів. Тоді вже 1922 р. був запропонований скорочений варіант з 40 запитань, який теж не пройшов і був додатково стиснутий до 17 пунктів [10, с.37–38]. Але в цілому статистична справа в перші роки існування СРСР продовжувалася. Вчені, і особисто Гернет, враховуючи непереборні складнощі з тотальним обстеженням злочинців, пішли більш соціологічним шляхом, впроваджуючи вибіркові статистичні обстеження. Так, під час дослідження актуального для непу виду злочину – розтрат – було зібрано 2.200 індивідуальних анкет на розтратників, що відбували покарання [21, с.233]. Ці анкети фактично були перехідною ланкою від статистичного обстеження до справжнього соціологічного польового дослідження, масового опитування. На ті часи анкета заповнювалася ще не інтерв'юером зі слів респондента і не власне особою, а кимось із працівників установи покарання, хто був здатний відповісти на запитання стосовно конкретного засудженого. Хоча певні позиції могли й передбачати звернення безпосередньо до респондента.

У 30-і рр. кримінальна статистика в СРСР фактично припинила своє існування. Було знищено традицію, школу, що мала майже вікову історію. Хоча формально все лишалося на своєму місці, навіть видавалися підручники, за якими студенти юридичних вузів мали вивчати цей предмет. От тільки сама статистика перетворилася на державну таємницю, зникли наукові дослідження, відповідні установи. Статистика стає небезпечною справою, бо на цій ниві дуже легко бути звинуваченим у чому

завгодно. Видання 30–40-х рр. вражають своїм заідеологізованим змістом. Сьогодні їх варто сприймати як пам'ятники епохи. Ось, наприклад, що писав А.А. Герцензон 1937 р. (мовою оригіналу): «Классовые враги в борьбе с социалистическим государством, понимая важную роль учета и статистики в деле построения социализма, пытались использовать в своих контрреволюционных целях слабые звенья нашей учетно-статистической работы. Группа вредителей-статистиков, пользуясь притуплением бдительности, оппортунизмом, гнилым либерализмом, беспечностью некоторых работников, свили себе гнездо в органах учета и статистики, в органах планирования» [22, с.3]. Далі він критикує М. Гернета і Е. Ширвіндта (директор центрального кримінологічного інституту в Москві), а потім переходить до самокритики і читач дізнається, що (мовою оригіналу): «формально-статистический подход к разработке основных проблем изучения преступлений явился, таким образом, одной из крупнейших и грубейших ошибок автора» [22, с.41]. Згідно з духом того часу самокритика, визнання власних помилок нібито могло відвернути біду – політичну репресію. Вже після війни ситуація трохи змінилася, задули нові вітри, почалася кампанія проти так званого космополітизму. І от у четвертому виданні «Судової статистики» Герцензон критикує вже тих, хто помилково розглядає Кетле «батьком» моральної статистики, а в дійсності їм був ніхто інший, як Радищев [23, с.34]. Як же можна було вивчати методіку й техніку обробки статистичних даних без самої статистики? Герцензон знайшов вихід – він у своїх підручниках вмщував і демонстрував студентам кримінальну статистику Англії, Ірландії, Уельсу...

Таке ганебне становище існувало у нас в різних відозмінах до кінця 80-х рр. Особливо незручно було радянським вченим під час спілкування із закордонними колегами. Наприклад, 1983 р. відбувся радянсько-скандинавський симпозіум з проблем кримінології, на якому Президент Норвезької академії наук робив такі закиди радянським колегам: «Якщо б ми були знайомі із відповідними офіційними даними з вашої сторони, це б позбавило нас необхідності збору інформації з неофіційних джерел. Кримінологія є дзеркалом суспільства, що відображає недоліки нашої системи і наших інститутів. Скандинавські кримінологи звикли бачити власну систему і своє суспільство відкритими для подібного вивчення та жорсткої критики...» [24, с.109]. Відповіді на це було нічим. Ситуація змінилася лише під час горбачовської перебудови. Позитивним є те, що в 90-і рр. в Україні почали готуватися статистичні звіти міністерствами юстиції і внутрішніх справ. Але з соціологічного боку їм ще далеко до тих «Сводов», які побачили світ до 1914 р. Власне, все ще немає загальнонаціонального щорічного кримінально-статистичного звіту, який би був доступним широкій громадськості, вченим, соціологам. За ці роки роль статистики трохи змінилася. Сьогодні соціологія злочинності має у своєму арсеналі різноманітні методи збирання даних, але офі-

ційна статистика є в ряді випадків незамінною інформацією, вона му- сить розвиватися і вдосконалюватися, ставати відкритою для суспільст- ва.

Соціологічна школа науки кримінального права

Другий напрямок, за яким у другій половині XIX – на початку XX ст. розвивалася передісторія соціології злочинності, представляє так звана соціологічна школа науки кримінального права. Цей напрямок перебував у щільному зв'язку з кримінальною статистикою, але є один важливий критерій, за яким можна ідентифікувати соціологічну школу. Її представники ставили за мету *реформувати* діючі системи правосуд- дя та виконання покарань. Соціологічні дослідження, на їхню думку, повинні були дати емпіричний матеріал для підтвердження нових гіпо- тез та ідей. Соціологія тут скоріше була не метою, а засобом. До школи належали переважно налаштовані на реформи юристи, фахівці в галузі кримінального права, судової діяльності, покарання. Саме тому, мабуть, професійні соціологи «не помічали» цих студій. Показовою є позиція Н.І. Карєєва (1850–1931), який підготував докладний огляд розвитку соціології в Росії від початку (50–60 рр. XIX ст.) до 20-х рр. XX ст. Школі, про яку йдеться, він присвятив буквально три речення, посыла- ючись на «спеціальність темь», хоча саме в Росії її репрезентували десятки цікавих праць, які не міг не знати Карєєв. Сутність напрямку він висловив так (мовою оригіналу): «...применении социологической точки зрения к преступности как к социальному явлению» [25, с.139]. З цим можна погодитися, але варто додати, що застосування соціології мало на меті певні обставини й більш широкі практичні завдання, які стояли перед системою юстиції. На нашу думку, та обставина, що «со- ціологічну точку зору» висловлювали й розвивали переважно юристи є особливо цікавим фактом в історії соціології, вартим того, щоб він був вивчений докладно. Зазначимо також, що в XIX ст. не було установи на вузьку наукову спеціалізацію, не існувало жорстких міждисциплінарних бар'єрів, і видатні вчені дуже часто мали енциклопедичні знання й під- готовку, які дозволяли залучати до своїх наукових досліджень підходи, методи, апарати різних наук. Для встановлення справедливості варто відзначити, що в радянській літературі були спеціальні дослідження, які охоплювали і соціологічну школу в науці кримінального права, але вони мали не історико-соціологічну, а радше історико-правознавчу орієнта- цію [26, с.49–95; 27, с.133–154].

Для того, щоб правильно зрозуміти сутність напрямку, необхідно звернутися до ситуації в науці кримінального права, яка склалася у се- редині – другій половині XIX ст. Остання чверть XIX ст. була позначена другою кризою кримінально-правової науки. Перша криза відбулася у XVIII ст., коли під тиском ідей Просвітництва й завдяки працям Ш. Мо-

нтеск'є [28], Ч. Беккарія [29], І. Бентама [30] сфера кримінальної юстиції, що залишалася незмінною з часів Середньовіччя, зазнала глибокого реформування у напрямках гуманізації та раціоналізації. В результаті виникла так звана «класична» школа кримінального права, що розглядала злочин у суто юридичному значенні й не звертала особливої уваги на особистість злочинця та соціальну етіологію злочинності. Ось типова позиція, яку обстоював один з найдавніших російських юристів, професор Московського університету Баршев (мовою оригіналу): «Говоря вообще, бедность и преступление не имеют, правда, ничего общего. Человек бедный может быть так же хорошо честнейшим человеком, как и величайшим преступником» [31, с.183]. Ігнорування особистості злочинця, соціальних причин злочину були слабким місцем «класиків», яке згодом і перетворилося в мішень для критики з боку певного кола дослідників, що вважали себе «позитивістами» (на відміну від «догматиків» та «метафізиків» старої школи).

Виклик старій школі було зроблено працями Чезаре Ломброзо (1836–1909) та його прихильників, які згуртувалися у так звану новоіталійську, або позитивістську школу кримінального права. Вона починалася як суто антропологічна школа, що розробляла тему «природженого злочинця» виключно натуралістичними, позитивістськими методами. Незабаром антропологічні студії було доповнено соціологічними розвідками за тієї логіки, що людською волею керують не тільки біологічні, спадкові сили, але й соціальне середовище. Цю ідею втілювали однодумці Ломброзо – професор Римського університету, автор поняття «кримінальна соціологія» Енріко Феррі (1856–1928) та Рафаель Гарофало (1852–1934), який запропонував вживати термін «кримінологія». Вже наприкінці століття суто антропологічні ідеї зазнали ґрунтовної критики і їх наукове значення підупало, а соціологічний напрямок навпаки прокладав собі шлях у різних країнах Європи.

Методологія «нової школи», по-перше, базувалася на новітніх природничих тенденціях у гуманітарних науках, по-друге, мала впливи з боку соціологічних теорій Конта, Спенсера, Маркса, зокрема, широко використовувалися ідеї соціального реалізму, детермінізму, емпіризму. Це позначилося на дискусії довкола центральної проблеми, яка хвилювала юристів, – питання про свободу волі. Догматико-юридичний підхід виходив з того, що людина вільна у своєму виборі між добром і злом, моральним вчинком і злочином. Ця теза була покладена в основу вчення про суб'єктивний бік складу злочину, на ній трималися такі абсолютно важливі для відправлення правосуддя інститути, як винність та осудність. З точки зору юристів старої школи об'єктом покарання мусить бути «зла воля» незалежно від соціального статусу, походження, характеру особистості злочинця. Отже, мусить торжествувати закон, а це і є вища справедливість. Такий підхід мав давно історію, свого часу він формувався на метафізичній традиції, філософських поглядах Відро-

дження та Просвітництва. Найбільш повно його висловив Жан Жак Руссо, спираючись на принцип деїзму. За цим вченням, роль Бога та діапазон можливостей людини були такими: Бог створив Світ, але він безпосередньо не втручається у мирські справи; Бог наділив людину свободою волі, якої не мають тварини, але Він не відповідає за те, як люди використовують отриману свободу; Бог не хоче зла, яке роблять люди, але й не позбавляє людину свободи волі, бо вона – суть її природи; Бог наділив людей свободою волі не для зла, а для того, щоб вони мали змогу робити добро за вибором, тобто свідомо. «Людина, – звертається Руссо, – не шукай винного у злі, цей винуватець – ти. Не існує іншого зла, окрім того, яке ти твориш та відчуваєш, і те й інше має своїм джерелом – тебе» [Цит. за: 32, с.24]. Таким чином, за плечима особистості нібито нікого немає, хто б розділив з нею винність за вчинки. Отже, винуватцем є воля, точніше, «зла воля», що керує вчинками людини. Для стислого опису розбіжностей двох шкіл ми помістили їх у порівняльну таблицю (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Розбіжності класичної та позитивістської шкіл кримінального права

Критерії розбіжностей	Класична школа	Позитивістська (нова) школа
<i>Наукові підвалини</i>		
Метод	Переважно логіко-дедуктивний, догматичний, аналіз реальності з точки зору чинного кримінального законодавства	Переважно індуктивний, емпіричний, заснований на спостереженні, статистиці, розрахунках
Предмет	Злочин як юридичне явище	Злочинець як особистість та «злочинні стигми»; фактори, що зумовлюють злочинну поведінку; злочинність як масове явище
Мета	Удосконалення кримінально-правової системи на принципах, що були закладені класиками науки кримінального права	Радикальне реформування діючої кримінально-правової системи та посилення соціального захисту

Практична спрямованість		
Кримінальний процес	Ретельне розслідування злочину, звинувачення при наявності складу злочину, встановлення винності та осудності особи	Клінічне спостереження за підозрюваним, збирання фактів біографії та вивчення спадковості
Покарання	Визначається професійними юристами-суддями пропорційно до вини, виду та тяжкості скоєного в межах норм кримінального законодавства	Визначається на основі рекомендацій медиків, антропологів, психологів відповідно до класифікаційної групи з урахуванням рис особистостей та соціальної небезпечності особи
Попередження злочинності	Шляхом загальної та спеціальної превенції, за допомогою систем покарання та психологічного тиску на населення, через загрозу кримінальної репресії	Методом організація широкої соціальної профілактики, шляхом вирішення «соціального питання», через ізолювання від суспільства найбільш небезпечних елементів

Нова школа повністю відкидала принцип свободи волі. У вульгарно-матеріалістичному трактуванні XIX ст. це звучало наступним чином (Кнапп): «людина є істотою не самостійною, позбавленою волі; вона є носієм нервової системи, яка збуджується, подібно до еолової арфи, різними потягами...» [Цит. за: 33, с.41]. *Соціальний реалізм* (визнання суспільства реальним організмом) якомога краще пасував тим, хто намагався пояснити злочин зовнішніми факторами – соціальними причинами. Якщо суспільство – «вища реальність», то хіба не вона несе відповідальність за вчинки людей? Суспільні пороки, погана організація, недосконалі інститути, соціальна нерівність – ось справжні винуватці злочинності. Соціальний реалізм і детермінізм призводили до того, що місце Бога і Сатани, які фігурували у провіденціалістських теоріях Середньовіччя і від визнання чинності яких вже відійшли філософи та гуманісти в новітніх доктринах, посіло Суспільство з його класами, інститутами, «правлячими режимами» тощо. Суть нового підходу до злочинності відомий психіатр В.М. Бехтерев узагальнив наступним чином (мовою оригіналу): «... само общество создает в своей среде преступников и потому нельзя сваливать вину за преступление на само лицо, его сове-

ршившее, так как виною тому служат условия, которые привели его на путь преступления. Даже тогда, когда дело идет о дегенератах и душевно-больных преступниках, имеет ли право общество свалить вину за преступления на природу человека, когда и дегенерация, и душевная болезнь в огромном большинстве случаев – результат ненормально сложившихся социально-экономических условий, и приводящих, в конце концов, и к нарушению биологических законов?» [34, с.561]. Зазначимо, що ця ідея була не нова, бо її досить чітко висловив уже А. Кетле. Таким чином, соціологічна школа в науці кримінального права не зашувала, а продовжила певні традиції соціології злочинності.

Ч. Ломброзо безпосередньо не був причетний до соціологічного напрямку, соціологічної проблематики, про що він сам відверто свідчив. Усе, що виходило за межі біоантропологічного дослідження, спостереження, підрахунків черепів він називав одним словом – «метафізика», яке в його вустах було зневажливим і презирливим клеймом. Але більш ретельний погляд на його вчення свідчить про інше. Є підстави вважати, що він перебував під прямим впливом ідеології расово-антропологічного напрямку соціології, тим більш, що «Нариси про нерівність людських рас» де Гобіно побачили світ ще у середині 50-х рр. XIX ст. Інакше як можна розцінити наступні слова Ломброзо: «Ми повинні відмовитися від сучасних виявів поблажливості до злочинця, якими заражені усі наші криміналісти; вища раса завжди утискує та винищує нижчу – такий закон розвитку людства; де мова іде про спасіння вищої раси від нападу та посягань нижчої, там нема місця жалості» [Цит. за: 35, с.213]. Для італійського антрополога кримінальний тип (*Homo delinquente*) був чимось на зразок особливої касты, чужинської раси, з якою суспільство має право вести боротьбу тими засобами, які воно вважає потрібними. Такі ж приблизно думки висловлював і соратник Ломброзо барон Р. Гарофало. Він не приховував впливів Спенсера і Дарвіна. Наше суспільство, вважав Гарофало, несе в собі ворожі йому елементи, які будь-що-будь необхідно приборкати. Важливо перешкодити їм розмножуватися, тобто треба втрутитися у спадковість, застосувати направлений відбір [36, с.111]. Прихильники Ломброзо позитивно ставилися до діяльності англійського короля Едуарда VI, який свого часу скарав на горло багато волоцюг, бродяг і таким чином, на їх думку, забезпечив своїм співвітчизникам гарну перспективу. На початку антропологічна школа пропонувала такі радикальні заходи, як скасування суду присяжних, невтручання адвокатів, згортання гласності судочинства та обмеження преси. Представники школи виступали за те, щоб знищити сучасну систему юстиції, за яку протягом тривалого часу боролися «класики», і повернутися до стародавнього принципу самозахисту, або до традицій східної деспотії, тобто до-беккарійських часів у кримінальному праві. Тільки роль таємних суддівських синклітів повинні були грати не релігійні фанатики, а «освічені» медики, яким належало назавжди вирішити

долю злочинця після відповідних вимірів, обстежень та спостережень за наявністю чи відсутністю «стигм природженого злочинця». А діапазон «соціального захисту» передбачався досить широкий: від помилування до виключення із списку живих. Такі епатуючі теорії зустріли гостру і нищівну критику з боку юристів старої школи. Останні попереджали, що спрощення кримінального процесу й відсторонення фахових юристів призведе до ситуації «прийшов, обміряв і повісив», у суспільстві запанує справжнє свавілля, будуть знищені усі цивілізовані й гуманні набутки XIX ст. [37, с.943]. З позицій сьогодення цікаво спостерігати за аргументами сторін та перебігом дискусії, вона не здається і в наш час застарілою. Бо хіба ми не пережили цілу епоху «спрощеного правосуддя»? Задля справедливості треба зазначити, що особисто Ломброзо не був «плодожером». Він залишився вченим, здатним до самокритики та корекції своєї позиції. Його метод невдовзі був використаний проти засновника антропологічної школи, адже ретельні емпіричні спостереження й досліди зрештою спростували теорію «природженого злочинця». Але його праці відіграли роль прискорювачів наукових процесів, вони стимулювали також і соціологічні дослідження з кримінологічної проблематики.

Соціологічна школа в науці кримінального права мала кілька національних відгалужень. Італійці називали свою школу «третьою». Ключовою фігурою «третьої школи», безперечно, був Енріко Феррі, що міг би претендувати на роль засновника соціології злочинності, якби це місце не займав Кетле. На початку наукової діяльності він був палким прихильником ідей Ломброзо, активно з ним співпрацював у заснованому в 1880 р. Ломброзо та Гарофало журналі «Archivio di psichiatria criminale». Між трьома вченим склався певний розподіл праці – Феррі зосередився на соціологічному напрямку, який повинен був органічно доповнювати студії «нової школи». На його долю випало певним чином виправити ідеї вчителя, який надмірно захопився теорією «природженого злочинця». Нарешті, Феррі розробив більш обачну і рівноважену класифікацію злочинців, з якою погоджувався і Ломброзо. Перш за все він відокремив так званих випадкових злочинців і злочинців «за пристрастю», на долю яких, за підрахунками Феррі, у сумі припадало 60% деліктів. Тих, що залишилися, він розподіляв на три класи: 1) божевільні (або напівбожевільні), 2) природжені й невинні; 3) звиклі, що почали кримінальну кар'єру в дитинстві, пройшли «тюремні університети», зробилися професійними злодіями. Відповідно до цієї класифікації, Феррі запропонував певну систему покарання та соціального захисту: «Для психічно хворого злочинця – кримінальний дім божевільних; для народженого злочинцем – ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою – спочатку суспільна гігієна, а потім тимчасове вилучення із суспільства (праця у сільськогосподарських колоніях); для випадкового злочинця – обов'язкове відшкодування за завдані збитки державі

або комуні. Злочинець, що вчинив злочин у пориві пристрасті, мусить у багатьох випадках користуватися безкарністю» [38, с.50]. Тему природженого злочинця Феррі не облишив, але розробляв її у дещо іншому напрямку. Так, він проаналізував типи персонажів у мистецтві, літературі від античності до Достоєвського у пошуках образів, що підтверджують існування Homo delinquente. З'ясувалося, що чисельні насильники, душогиби, кати, грішники мають брутальні або відразливі обличчя, що відтворюють характерні риси злочинного типу: голова тупа, неоконирного вигляду, несиметричне обличчя, маленькі хижі очі, величезні квадратні щелепи, низьке, відкинута назад чоло, бровні дуги і вилиці, що виступають назовні, відстовбурчені або загострені – з так званою мочкою (Lobula) Дарвіна – вуха, густі пасма жорсткого волосся, рідка борода, або повна її відсутність [39, с.31].

Головною науковою працею Феррі, що свого часу побачила світ кількома мовами і поширилася в Європі, була двотомна «Кримінальна соціологія». Можливо, на початку ця назва виникла дещо спонтанно, бо за фахом Феррі – юрист, в основу першого видання цієї книжки він поклав свою докторську дисертацію «Теорія неосудності та заперечення свободної волі». Але згодом соціологічні переконання й відповідний стиль наукових праць у Феррі посилювалися. Занурившись у цю дещо незвичну для юриста сферу, він намагався вирішити так би мовити наукознавчу проблему – визначити місце кримінальної соціології в системі соціальних наук. Його підхід ґрунтувався на певних соціологічних уявленнях, що склалися у нього під впливом Спенсера й еволюціоністських доктрин. Суть поглядів Феррі на суспільне життя і місце кримінальної соціології можна зрозуміти з наступної цитати: «Боротьба за існування здійснюється кожною людиною у вигляді нормальної діяльності, тобто згідно з умовами існування інших індивідів та суспільства в цілому, або під впливом пертурбаційних природних факторів... у вигляді діяльності ненормальної, тобто противної індивідуальним і суспільним умовам існування. Ось чому спеціальні галузі соціології розвиваються у двох різних, але не зовсім розмежованих напрямках: маючи одну спільну основу – загальну соціологію, перші з них вивчають нормальну юридичну або суспільну діяльність, другі – діяльність аномальну, антисуспільну й антиюридичну» [40, с.427–428]. Феррі намагався поєднати кримінальну науку (юридичну) з кримінальною соціологією, що не йшло на користь ані першій, ані другій. Принаймні, він вважав, що «... віднині кримінальна наука, залишаючись за своїми висновками наукою юридичною, повинна стати за своїми основами й засобами дослідження галуззю соціології...» [40, с.427].

Для вуха соціолога може це й звучить як музика, коли пропонують старішу з юридичних дисциплін розглядати лише як гілку молоді соціології, але така пропозиція звісно була і нереальною і непрактичною. А чи здатні соціологи безпосередньо втручатися у юридичний дискурс?

Мабуть, що ні. Вони мають свої завдання, а співпраця з юристами можлива на іншій основі, без подібних претензій. Феррі, на нашу думку, ставлячи перед кримінальною соціологією такі широкі завдання, одночасно звужував її соціальний зміст. «Наукове, дослідне вивчення злочину, а потім і превентивних та репресивних засобів боротьби з ним, – писав він, – ось завдання кримінальної соціології...» [40, с.431]. Взагалі, уявлення про предмет соціології у Феррі було досить розмитим. І це не було, мабуть, його особистою вадою, бо в XIX ст. соціологія найчастіше розглядалася як суспільствознавство, соціальна мета-наука й трактувалася довільно. Феррі вважав, що кримінальна соціологія – синтетична наука, яка спираючись на позитивне спостереження дійсності, утилізує дані антропології, психології, кримінальної статистики, дані від кримінального права і пенітенціарних систем. Її об'єктами є: 1) злочин, 2) злочинець, 3) середовище [41, с.64].

Окрім Феррі, який запропонував більш-менш реалістичну класифікацію злочинців, сформулював закон насичення суспільства злочинністю (за аналогом хімічного розчину) й займався етіологією злочинності, до «третьої школи» належали Туратті (досліджував економічні фактори), Полетті (вплив зайнятості й професії), Коляанні (ідея морального атавізму та вивчення факторів, що його підтримують), Ваккаро (застосування дарвіністських ідей та висновки, що злочинці – клас вимираючих людей, нездатних пристосуватися до суспільства).

Цікавою є еволюція «третьої школи», яка мала два відгалуження: криміналісти-соціалісти й криміналісти-ліберали. Наприкінці XIX ст. саме в Італії виник так званий соціалістичний напрямок у кримінології. Таким чином, у «радянської» кримінології були попередники, які вперше й сформулювали відомі тези: 1) злочинність породжена приватною власністю, класовою нерівністю, тобто є продуктом сучасного політичного і суспільного устрою в державах; 2) боротися зі злочинністю в умовах старого суспільного ладу немає сенсу, бо суспільство автоматично створює нові легіони злочинців, відповідно й криміналісти-ліберали (які не визнають соціалістичної доктрини) стають захисниками панівного класу; 3) тільки радикальне відновлення держави на шляху соціалістичних перетворень знищить злочинність остаточно. Туратті, наприклад, так пояснював останню тезу: «При соціалізмі, коли кожен отримає порцію їжі для душі та тіла, злочинність зникне й небезпека мати сина-злочинця не буде більшою за ймовірність мати сина з двома головами або однією рукою» [Цит. за: 42 с.79, 80]. Додамо, що Феррі, Туратті, Коляанні брали активну участь у соціалістичному русі, Феррі був депутатом парламенту від соціалістів й очолював відому партійну газету «Avanti».

У Франції свого часу широко відомою була «Ліонська школа» (Тард, Гарро, Лакассань). Провідна роль, безперечно, належала Габрієлю Тарду – одному із засновників психологічного напрямку в соціоло-

гії, відомому криміналісту, який не тільки викладав у навчальних закладах Парижа, але й очолював статистичне бюро в міністерстві юстиції. Треба зазначити, що він був так би мовити «приємним винятком» у компанії юристів, лікарів, антропологів, що складали соціологічну школу в науці кримінального права. Свої підходи до проблеми злочинності Тард базував на власній теорії наслідування. Він стверджував, що злочинність, її види, методи, техніка здійснення злочинних посягань розповсюджуються як епідемічний процес, передаються від вищих суспільних кіл до нижчих прошарків суспільства. Г. Тард розробляв тему професійної злочинності, вивчав феномен злочинного натовпу, специфіку делінквентної поведінки неповнолітніх [43–46]. Тард вважав, що кримінологію треба розглядати лише як розділ соціології. Французький соціолог твердо спирався на кримінальну статистику, достойно продовжив у Франції традиції, що були закладені Кетле та Геррі.

У Німеччині визнаним лідером у науці кримінального права, який поділяв соціологічні підходи, був Франц фон Ліст (1851–1919), професор кримінального права, автор широко знаного в Європі підручника. Він розумів, що юридичний підхід не може задовольнити сучасних криміналістів. Ось чому свою науку він поділяв на такі галузі: 1) кримінально-правова догматика, тобто суто юридичний і традиційний для криміналістів підхід, що спирається на кримінальне законодавство, традиційні методи і апарат кримінальної юстиції; 2) кримінологія, яка включає кримінальну біологію (кримінальна соматологія і кримінальна психологія) та кримінальну соціологію; 3) кримінальна політика [47, с.72]. Остання повинна розроблятися та здійснюватися на базі ідей, досліджень та наукових висновків кримінологічного характеру. На відміну від Феррі, Ліст орієнтував соціологію не на безпосереднє втручання в науку кримінального права, а на розробку напрямків кримінальної політики. Він вважав, що пояснити злочинність можливо, лише спираючись на дані соціології та біології, і відповідно вимагав від криміналістів певного рівня освіченості в цих галузях: «Нам не спадає на думку вимагати від криміналіста самостійних антропологічних або статистичних досліджень, але ми вимагаємо від нього, щоб він був обізнаний із результатами кримінальної біології і кримінальної соціології у тій мірі, як і з вимогами кримінальних законів та рішеннями касаційного суду» [20, с. 6]. Перед кримінальною соціологією він ставив два завдання: досліджувати причини злочинності та вивчати феномен злочину як суспільного явища. Соціологічні спостереження дозволили німецькому вченому зробити скептичні висновки щодо ефективності загальної превенції та суто юридичної форми боротьби зі злочинністю: «Наші покарання, – писав він – не виправляють і не є попереджувальними діями...» [48, с.13]. Ліст пропонував «спокійну і тверду» соціальну політику, що має на меті зменшити криміногенний вплив бідності та інших подібних фак-

торів на певні прошарки суспільства, які й продукують основну масу загальнокримінальної злочинності.

Ліст безпосередньо співпрацював з видатним бельгійським криміналістом-теоретиком та головним інспектором тюрем Бельгії Адольфом Прінсом. Ці два вчені завжди згадуються поруч як представники одного напрямку соціологічної школи. Обоє відіграли виключно позитивну роль у справі пропаганди ідей соціологічної школи в Європі, за їх ініціативою було створено Міжнародний союз кримінального права, який до своєї програми включив вимогу здійснення соціологічних досліджень. Прінс у своїх працях поставив питання про соціальну небезпеку окремих категорій злочинців і наполягав на необхідності превентивних заходів, права суспільства на соціальну оборону від небезпечних рецидивістів та патологічних типів [49]. Але головний напрямок превентивної діяльності – соціальні зміни, здатні виправити основні хиби сучасної організації суспільного життя. До них бельгійський вчений відносив: 1) контраст між великим багатством і злиднями; 2) квартали бідних, трущоби, 3) позашлюбних і покинутих дітей, 4) урбанізацію за рахунок занепаду села, 5) падіння заробітків у робітників (робітник завжди стоїть на краю бродяжництва, бродяга завжди стоїть на межі злочинності) [50, с.12].

Нарешті, варто зупинитися на загальноросійській соціологічній традиції, хоча вона свого часу в Європі і не сприймалася як щось окреме, але ціла низка оригінальних праць дає підстави вести мову про «четверту школу». До неї належали: Д.А. Дріль, А.Ф. Кістяківський, І.Я. Фойницький, М.В. Духовський, М.П. Чубинський, С.К. Гогель, М.Н. Гернет, А.А. Жижиленко, Х.М. Чарихов та ін. Треба пригадати загальну духовну атмосферу другої половини XIX ст., коли після «застою» почалася «перебудова». Нова епоха суттєво заторкнула саме сферу юстиції: судова реформа (Закон від 20 листопада 1864 р.) відіграла роль вододілу між минулим і прийдешнім. Юрист у Росії відразу став найпопулярнішою професією: 1863 р. юристи в університетах склали третину від загальної кількості студентів, а 1871 р. – більше половини [51, с.363]. Право до реформи мало значення «існуючого», а після – перетворилося на об'єкт критики і вдосконалення, виникла політико-правова течія, чого не було раніше. Усе це стимулювало науково-дослідницьку працю. Пересічний юрист другої половини XIX ст. мав широку гуманітарну підготовку з ухилом до історії, що полегшувало певній частині російських вчених перейти до табору соціологічної школи.

Одним з перших у Росії, хто підхопив нові ідеї, був Д.А. Дріль (1846–1910), далекі предки якого походили з України і належали до військової старшини Миргородського повіту. За кордоном (1881–1883) він ознайомився із вченням Ломброзо і під цими впливами написав дисертацію «Малолітні злочинці». Захист мав відбутися в Московському університеті на юридичному факультеті. Але дисертація зустріла спротив з

боку юристів старої школи, які заперечували можливість захисту з огляду на «неюридичний зміст» праці молодого вченого. На зборах професорів юридичного факультету голоси розподілилися так: «проти» – 7, «за» – 5. Дріль за порадою М.М. Ковалевського звернувся до Харківського університету, де дисертація й була блискуче захищена 1884 р. на юридичному факультеті. Харківські газети писали, що захист відбувся з «великим тріумфом». Але історія на цьому не скінчилася. Міністерство народної освіти зробило запит стосовно захисту, Дріль було назавжди заборонено викладати в державних навчальних закладах. Усе своє життя він пропрацював у пенітенціарній системі, інспектував виховні й виправні заклади для неповнолітніх злочинців, брав участь у підготовці змін до законодавства про неповнолітніх злочинців, займався науковою діяльністю. Його мрією було викладати, але тільки наприкінці життя він її досяг відновивши справедливості у приватному Психоневрологічному інституті. Його високо цінували колеги, добре знали за кордоном, але не полюбляли офіційні кола. Історія життя Дріль як і багатьох сучасників добре ілюструє незадовільний стан у сфері свободи творчості в Російській імперії та свідчить про неабияку боротьбу доккола нових ідей у науці кримінального права. Між тим, Д. Дріль розробив власну соціобіологічну концепцію походження злочинності. Вона в деяких аспектах випередила відомі тези З. Фрейда стосовно співвідносин між суспільством і людиною. Дріль вважав, що існують органічні основи злочинності, які частково успадковуються, а частково формуються протягом життя під впливом певного оточення, фізичних і соціальних факторів. Нормальний тип людини має певний ресурс адаптації до соціального оточення. Цей ресурс адаптації дозволяє створити хоча б мінімальний ступінь відповідності психо-фізіологічної структури особистості умовам суспільного оточення, що дозволяє особі пристосовуватися, так би мовити, легальним, незабороненим шляхом. Інша справа – ненормальний тип, до якого Дріль відносив різного роду ослаблених, психічно хворих, ідіотів, більшість пауперів, тих, хто позначений печаткою виродження. Цей ненормальний тип і породжує злочинців [52–55].

Найбільш «соціологічним» з російських дослідників проблем злочинності, на нашу думку, був С.К. Гогель, дарма що юрист за фахом. Його праця «Роль суспільства у справі боротьби зі злочинністю» [56] може бути прикладом вдумливого й ґрунтовного теоретико-соціологічного аналізу проблеми злочинності. Гогель до певної міри продовжив і розвинув тему адаптації людини в соціумі, але практично не торкався біологічних або психологічних питань, а цілком зосередився на соціальних механізмах. Він був добре обізнаний з працями відомих соціологів, посилався на Тарда й Дюркгейма, інших європейських дослідників, використовував модерні соціологічні теорії й поняття. Гогель, спираючись на статистику, довів, що злочинність швидко зростає там, де набирає сили індустріалізація. Новий суспільний устрій стрімко

збільшує багатства, але одночасно зменшує (мовою оригіналу) «число прочно обоснованих, обеспеченных человеческих существований». У стародавню епоху і Середньовіччя людина була ще порівняно міцно пов'язана із родиною, общиною, тобто суспільством. Нова епоха позначена пауперизмом, декласацією, «атомізацією». Пауперизм супроводжується розпадом родини й алкоголізмом, широкі кола людей втрачають постійні зв'язки із суспільством, їх існування – це самотність. В результаті руйнуються запобіжні, превентивні механізми, послаблюється соціальний контроль, що й відчиняє широко двері для злочинності. Кримінальна репресія, ув'язнення, які монополізувала держава, через таврування людей лише посилюють їх самотність, декласацію. Гогель формулює свої висновки на ґрунті широкого історичного матеріалу, він докладно аналізує діяльність різноманітних союзів, співтовариств, цехів, громад, які функціонували в давнину, і приходиться до думки, що реально зменшити рівень злочинності можна саме на шляху поширення й зміцнення сучасного авторові спілчанського, громадського руху. Кооперативи, товариства взаємодопомоги, кредитові спілки, спілки тверезості, клуби, а також цілеспрямована соціальна робота у формах філантропії, місіонерства, Армії спасіння, опіки тощо може знову повернути великі і дезорганізовані соціальні маси до стану єдиного суспільства. Цікаво, що теми самотності, відчуження – вельми популярні серед сучасних соціологів. Гогель інтуїтивно вірно визначив пріоритети у науковому пошуку, і це забезпечило йому успіх.

Нарешті, знову звернемося до Гернета, який був передусім соціологом-кримінологом. Його перу належить велика низка праць із соціології злочинності, але ми зупинимось лише на одній – «Діти – злочинці», яка нас цікавить з точки зору розвитку методів дослідження злочинності у дореволюційний період. Усі вчені на той період використовували кримінальну статистику, але не кожен задовольнявся її даними і можливостями. Ці вчені прагнули організувати власні польові дослідження за оригінальними методиками та із залученням широкого кола помічників. У Росії в цьому напрямку більше за інших зробив саме Гернет. 1910 р. в Москві під його керівництвом була проведена широкомасштабна дослідницька акція на тему «Дитяча злочинність у Москві та заходи боротьби з нею», в якій узяли участь слухачі університетського семінару Гернета. Робота мала емпіричний характер. Інформацію про неповнолітніх делінквентів збирали наступним чином. По-перше, було розроблено статистичний листок, який складався з 25 соціологічних і 25 юридичних запитань. Цей листок заповнювався за матеріалами судових розглядів зі справ про неповнолітніх за 1909–1910 рр. Виконавці теми отримали доступ до всіх без винятку архівів «судебных мест» Москви – установ окружного суду, мирових ділянок (41 ділянка) – де вони й заповнювали листки за відомостями архівних кримінальних справ. Наполеглива й копітка праця втілювалася у 3000 заповнених листків, які було піддано

статистичній обробці та узагальненню. По-друге, паралельно збиралися статистичні дані про засуджених неповнолітніх в місцях позбавлення волі. По-третє, в дитячому притулку («Рукавишниковский приют»), у відділку неповнолітніх Робітного Будинку за згодою тамтешніх адміністрацій були отримані характеристики й біографічні записи на вихованців, а також їх письмові роботи на тему злочинності. По-четверте, було досліджено місця помешкання неповнолітніх злочинців, умови побуту, зроблено десятки фотографій осель навіть, смітникових ящиків на Зубовському бульварі, де знаходили притулок діти-бродяжки. За матеріалами дослідження незабаром і була видана колективна монографія «Діти – злочинці» (обсягом 500 сторінок), яка містила дві частини: соціологічну та юридичну [57]. Чи є у нас сьогодні подібні з огляду на масштаби роботи, культуру дослідження, сміливу постановку питань, застосування різноманітних методів тощо праці? Мабуть, на жаль, що ні.

Головна теоретична концепція, якою на той час користувалися представники соціологічної школи в науці кримінального права, була так звана теорія факторів, яка стосувалася передусім етіології злочинності, тобто вивчення її причин. Її підвалини були закладені ще в працях Кегле, Геррі та інших статистиків, а потім розвинуті Феррі, Ашаффенбургом, Тардом, Фойницьким та іншими вченими. Теорія факторів повністю вкладалася у загальну методологічну схему – шукати причини злочину не в «метафізиці злої волі», а в «об'єктивних» зовнішніх силах. «В настоящее время твердо установилась мысль, – писав І. Фойницький (мовою оригіналу), – о подчинении человеческой деятельности вообще и преступной в частности влиянию многих совместно проявляющихся сил, о взаимодействии их и подчинении их, а через них и человеческой деятельности, прочным законам» [58, с.99]. Практична функція теорії, на думку її прихильників, полягала в тому, що після ретельного дослідження міри вагомості кожного фактора, можна свідомо впливати на кримінальну і соціальну політику держави для зменшення рівня злочинності. Вплив факторів досліджувався за допомогою статистики, і не тільки кримінальної. Класичним прикладом статистичного методу і співставлення різних статистичних даних є порівняння пересічних цін на хліб і рівнів злочинності за певні проміжки часу (зазвичай, за рік). Наприклад баварські статистики ще в 60-ті рр. XIX ст. встановили: кожне збільшення ціни хліба на 6 крейцерів додає до кримінальної статистики у розрахунку на 100.000 мешканців 1 крадіжку [59, с.18]. Теорія факторів від початку будувалася виключно на емпіричній базі, дослідники ретельно підбирали статистичні цифрові дані, розміщені у таблицях, за кожним фактором для встановлення ступеня кореляції з різними видами злочинності [60]. На жаль, розглянути впливи кожного фактора окремо, без зв'язку з іншими було не під силу вченим XIX ст., і сьогодні це завдання не має коректних шляхів вирішення через системний характер суспільства і тісну кореляцію його складових. Так, наприкінці XIX і

особливо в ХХ ст., коли почалося значне зростання доходів і підйом матеріального становища широких верств населення, показники злочинності не тільки не впали, а навпаки, помітно зросли. Тобто економічний фактор, який здебільшого розглядався у ХІХ ст. як провідний, виявився і не таким уже суттєвим. А може виникли нові, більш потужні фактори? Чимало сил було витрачено для встановлення кореляцій між температурою, порою року та рівнем злочинності. Але потім з'ясувалося, що «космічні фактори» не діють безпосередньо, а вони опосередковуються відомими соціальними причинами, наприклад, у зиму важче прохарчуватися, зростають ціни, отже, збільшується число майнових злочинів [61]. Різні вчені класифікували фактори не за однаковими критеріями або відносили ті ж самі фактори до різних класифікаційних груп. Феррі поділив фактори на антропологічні, фізичні й соціальні [41, с.307]; Чубинський – на 1) особистісні (біологічні, антропологічні, психічні), 2) соціальні (політичні, економічні та інші), 3) космічні (клімат, температура) [3, с.57]; Ашаффенбург – на соціальні й індивідуальні. До останніх німецький вчений зарахував і стать, і вік, і освіту, і сімейне становище, і низку психо-фізичних факторів [62, с.22–144]. Для ілюстрації теорії наведемо класифікацію, яку подав А.А. Жижиленко [63, с.13–14]. Її автор мав ту перевагу, що склав свою класифікацію значно пізніше і мав нагоду врахувати різні думки. Класифікація Жижиленко наведена у табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Класифікація факторів злочинності (за Жижиленко)

<i>Фізичні або космічні фактори</i>			
1. Температура повітря 2. Клімат країни			
<i>Антропологічні або індивідуальні фактори</i>			
1. Особливості особистості злочинця 2. Раса 3. Стать 4. Вік			
<i>Соціальні або суспільні фактори</i>			
<i>1. Біосоціальні</i>	<i>2. Соціальні фактори у вузькому значенні (суспільні виразки)</i>	<i>3. Державний і суспільний лад</i>	<i>4. Економічні фактори</i>
1.1.Сімейне становище 1.2. Освіта 1.3. Професія 1.4.Місце помешкання	2.1. Алкоголізм 2.2. Проституція 2.3.Злиденність й бродяжництво 2.4. Народне невігластво та забобонність 2.5. Азартні ігри	3.1. Цивілізація 3.2. Релігія 3.3. Законодавство 3.4.Порядок відбування покарань 3.5. Школа 3.6. Печать 3.7.Видовища та розваги	4.1. Майнова нерівність 4.2. Особливості капіталізму 4.3. Житлове питання 4.4. Економічні кризи 4.5. Ціни

Нарешті, коротко зупинимося ще на одному напрямку, або, краще сказати, жанрі літератури, який має стосунки до соціології злочинності й був доволі поширений за часів панування «соціологічної школи». Мова йде про спостереження і описи, які робилися дослідниками у місцях позбавлення волі – у в'язницях і на каторгах. Вони містять цікавий для соціологів емпіричний матеріал щодо злочинців, їх біографій, кримінальних кар'єр тощо. Частіше за інших ці спостереження робили тюремні лікарі, що обстежували злочинців, спілкувалися з ними. Принаймні, частина цих фахівців мала достатньо освіти, ерудиції та зацікавлення, аби робити систематичні досліді, накопичувати та обробляти дані.

Французький лікар Еміль Лоран, що обслуговував найбільшу в Парижі тюремну лікарню, взяв 2.000 інтерв'ю у своїх пацієнтів, які перебували за ґратами. Він знаходився під впливом вчення Ломброзо, також тюремного лікаря, та його позитивного методу. «Увесь час, – писав Лоран, – я залишався виключно на ґрунті фактів, свідомо й систематично обминаючи усі спекулятивні питання» [64, с.2]. Це дозволило йому врешті-решт розробити власну класифікації злочинців [65, с.35].

Вражає своїм змістом книга харківського лікаря Н.С. Лобаса [66], який після праці в сахалінській каторжній в'язниці опублікував свої

спостереження з детальним описом 80 вбивць за вісьмома ознаками: 1) біографічні дані та опис злочину, 2) майнове становище, 3) дані фізичного обстеження, 4) хвороби батьків, родичів, їх злочини, 5) особисті хвороби, 6) алкоголізм батьків та родичів, 7) особистий алкоголізм, 8) статеве життя. Книга Лобаса містить також фотографії вбивць, які зробив автор у каторжній в'язниці.

Цікавими темами в контексті розвитку соціології злочинності були історії тюрем і каторг, які підіймали цілі пласти історико-соціологічного матеріалу [67, 68], а також аналіз тюремної статистики [69]. На жаль, сьогодні цей жанр, як різновид наукових праць, занепав, а на його місці розквітає бульварна «кльюква», на якій заробляють гроші спритні журналісти і слабенкі письменники.

Теоретико-соціологічний напрямок

Класиків світової соціології в контексті предмету дослідження умовно можна поділити на дві групи. *До першої* належать класики, які справили потужний вплив на подальший розвиток усієї соціологічної науки; їх ідеї прямо чи опосередковано втілювалися і в кримінології, але вони не виявляли спеціального інтересу до теми злочинності. Такими, на наш погляд, з плеяди засновників соціології були К. Маркс (1818–1883) і Г. Спенсер (1820–1903). Їх праці відображали діаметрально протилежні наукові ідеї та ідеології. Відповідно вони мали різні впливи на розвиток соціології злочинності. Еволюціонізм, соціальний дарвінізм, теорія пристосування Спенсера широко використовувалися більшою частиною представників соціологічної школи в науці кримінального права, а на Маркса спиралися прихильники соціалістичного напрямку в цій самій школі. У ХХ ст. марксизм знайшов своє місце серед теорій соціального конфлікту, використовувався для формування ідейного базису так званого радикального напрямку сучасної кримінології. Системні мотиви Спенсера знайшли подальший свій розвиток у структурному функціоналізмі, який через Р. Мертонів вплинув на певні напрямки кримінології. В працях цих засновників соціології можна знайти згадки про злочинність, але вони були епізодичними і кон'юнктурними. Для утопістів усіх часів, для Маркса та Енгельса злочинність була «суспільною виразкою», кращим доказом хибності існуючої системи та аргументом на користь своїх теорій. «Мабуть є щось гнилісне у самій серцевині такої системи, – писав Маркс, – яка збільшує своє багатство, але при цьому не зменшує злидні, і в якій злочинність зростає навіть швидше, ніж чисельність населення» [70, с.515]. Спенсер бачив у злочинності та подібних відразливих явищах дещо більше, ніж хиби існуючої соціальної системи. Він писав, що війни, рабство, насилля, канібалізм тощо мали свої позитивні сторони для розвитку суспільства, тобто відігравали певну позитивну функцію з точки зору еволюції [71, с.235–237]. Віддамо

належне цим класикам, але вважатися повноцінними представниками соціології злочинності вони не можуть.

Друга група включає класиків, які спеціально поширювали чинність своїх теорій на сферу злочинного, подали власне розгорнуте тлумачення феномену злочинного та його суспільних наслідків. Мабуть буде законним розпочати розгляд цієї групи з двох французьких соціологів, які жили й творили практично в ту ж саму епоху, але за теоретичними поглядами були скоріше антагоністами – Габрієля Тарда (1843–1904) і Еміля Дюркгейма (1858–1917).

Основним фахом Тарда протягом життя залишалася криміналістика, а соціологія була скоріше захопленням, але він був першим, хто спочатку розробив повноцінну теорію суспільства, а потім використав її як пояснювальну модель для дослідження злочинності. Ми вже згадували Тарда у зв'язку з французькою соціологічною школою в науці кримінального права, що аж ніяк не заважає відзначити його в якості теоретика соціології. Дійсно, він мав два обличчя: вченого-криміналіста, що в дискусіях свого часу належав до певного напрямку, і соціолога-теоретика, який у другому образі мав значно більший і суттєвіший вплив на подальший перебіг подій. *Теорія наслідування* належить до класу загальносоціальних доктрин, вона свідомо розроблена Тардом на зламі соціології та психології, що для теорії злочинності має свої позитивні наслідки: поєднання соціальної (групової) проблематики з індивідуальною. Вчений не погоджувався з визначенням Дюркгеймом соціального факту і розуміння суспільства, як таких феноменів, що мають власне існування незалежно від людини. «Зізнаюся, – писав Тард, – мені дуже важко зрозуміти, як може статися, що «відкинувши індивідів, отримаємо у залишку суспільство» [72, с.2]. Суспільство, за Тардом, це узгодження інтелектів і воль, яке виникає завдяки «сугестії – наслідуванню». Суспільне життя пронизують проміні наслідування, що передають образи, думки, знання від одних суб'єктів до інших, так само й історично від покоління до покоління. Усе починається з винаходу, що трактується як елементарне соціальне пристосування, й винахідника, здатного до новачії. Тард вважав: переважна більшість винаходів робиться елітою, жителями міст, вищими прошарками, а потім їх підхоплює плебс, селяни. Отже, Дюркгейм не правий, на думку Тарда, в тому, що розглядає соціальні факти не як функції індивідів, а як фактори [73, с.105].

Ці загальні тези дозволили Тарду стверджувати, що злочин є *функцією індивіда, актом пристосування*, який через свою простоту і невибагливість знаходить широке поширення у суспільстві. Першими, хто порушував закони моралі й держави, ставали провідні верстви, а потім вже новачії підхоплювали нижні прошарки суспільства. Так, пияцтво, звичка палити, бродяжництво пішли від благородних пілігримів; отруєння, вбивства за допомогою найманців, підпали на початку були прерогативою феодалів; розбоями та грабунками займалося дворянство, а

потім усе це поширилося на нижчий клас. Гард показав на прикладах, як у сучасній Франції злочинні винаходи набувають характеру епідемії. Так, жінки винайшли засіб поливати своїх коханців купоросом (першою це зробила у Парижі вдова Грас 1875 р.), а потім це вже поширилося на села... [45, с.192]. Таким чином, теорія злочинності Гарда була послідовною реалізацією його власних уявлень про соціальну організацію, бо хоча злочинність і є, за Гардом, паразитичною гілкою на суспільному дереві, але вона живиться тими самими соками, що й увесь стовбур. Теорія Гарда була досить плідною для подальшого розвитку, вона фактично започаткувала такий генеральний напрямок у сучасній соціологічній кримінології, як численні *трансмісійні концепції*, що розглядають поширення злочинності крізь призму соціальних зв'язків, контактів, системи спілкування й комунікацій.

Дюркгейм являв собою одну з перших постатей в історії соціології, про яких можна казати як про фахівців, людей, для яких соціологія була професією. Він не був криміналістом, не обіймав чиновницькі посади, а робив звичну для сьогодення університетську кар'єру. Ось чому не зовсім коректно, як це роблять в різних кримінологічних виданнях, включати його безпосередньо до історії цієї науки без тих чи інших застережень. Він не намагався заснувати конкретну галузь соціології, хоча і це йому приписують. Дюркгейм протягом усього життя залишався соціологом-теоретиком, який прагнув сформулювати методологічні засади нової науки. Його звертання до проблем суспільного поділу праці, самогубства, релігії, нарешті, злочинності треба розглядати саме в контексті його генеральної мети та спрямованості творчості. Але це не зменшує значного внеску, що він зробив у соціологію злочинності.

В першій великій праці Дюркгейма «Про розподіл суспільної праці» [74] (докторська дисертація) злочинність цікавить автора у співвіднесенні з провідними темами книги – ідею колективної солідарності, та її типами (неорганічна, органічна). У цій книзі, за словами Р. Арона, йому вдалося дати *об'єктивістське й релятивістське* визначення злочинності [75, с.322]. Цінним є те, що Дюркгейм зробив спробу відійти від тавтологічного за своєю суттю юридичного визначення злочину. Це не було простою справою, і сьогодні проблема досі не має однозначного вирішення. Так чи інакше, але Дюркгейм вважав, що у соціологічному дослідженні злочин може бути визначений лише *стосовно стану колективістської свідомості, факту моралі*. Зміни у цих інститутах призводять до перетлумачення злочинного. Кара, яка є вічною супутницею злочину, виступає як функція стосовно суспільної свідомості. Вона мусить задовольнити громадську думку, і відповідно розмір сплати за вчинене цілком залежить від суспільних солідарних настроїв. Інститути неорганічної солідарності, перш за усе – репресивне кримінальне право, від початку цивілізації формувалися і розвивалися як наслідок факту злочинності.

Дюркгейм зробив великий крок у засобах пояснення соціальної дійсності, застосувавши *функціональний підхід*. Таким чином йому вдалося відійти від прямолінійних детерміністських причино-наслідкових моделей, зокрема, теорії факторів як єдиного засобу аналізу причин злочинності. Методологія Дюркгейма знайшла широке застосування у кримінологічних теоріях ХХ ст. В «Методі соціології» ми знаходимо роздуми про місце злочинності в суспільстві в главі «Правила щодо розрізнення нормального і патологічного». І в цій праці звернення до злочинності диктується логікою більш широкого теоретичного дискурсу. Злочинність – добрий приклад саме нормального соціального факту. Парадоксальність цього твердження мусила посилити враження від справедливості теорії автора. Дюркгейм з точки зору соціології злочинності завершує традицію, що тягнеться від Кетле, розглядати злочинність як «залізний закон» через стабільність підсумкових цифр за рік. Ненормальними Дюркгейм називає значні відхилення в кримінальних статистичних звітах [76, с.85–94]. Дюркгейм розумів, що його тези епатують публіку, але тим самим він ще раз підкреслював не кон'юнктурний характер своїх методичних принципів: справжній вчений мусить творити теорію, відкидаючи (перевизначаючи) передпоняття, стримуючи власні емоції (відразу до злочину й злочинця) або спростовуючи незрілі умовляння теорії.

Нарешті, в «Самогубстві» він розвинув тему аномії як однієї з причин, що впливає на статистичні звіти щодо суїцидів. «Аномія, – вказував автор, – є результатом такого становища, коли у відомих пунктах суспільства немає колективних сил, тобто організованих груп, які б направляли суспільне життя» [77, с.381]. Аномія як дезорганізація суспільної свідомості, ціннісно-нормативний хаос відтоді стає провідним соціологічним поняттям, що широко використовується кримінологами для пояснення злочинності та її нестабільних проявів. Якщо думки Дюркгейма розкласти на складові й вилучити з контексту його функціональної доктрини, то з'ясується, що кожна окрема теза вже кимось і колись висловлювалася, обґрунтовувалася. Але немає, мабуть, іншого соціолога, хто мав би такий значний вплив на кримінологів ХХ ст., як Дюркгейм. Секрет простий – його кримінологічні ідеї є органічними висновками із загальної потужної теорії. Саме в цьому і полягає особлива роль і так би мовити «надзавдання» напрямку, що ми позначили як теоретико-соціологічний.

Якщо б хтось заповзвся стверджувати, що соціологи-теоретики часто і цілеспрямовано зверталися до теми злочинності, то це б не було правдою. Навпаки, ми з певним розчаруванням констатуємо відсутність подібного спеціального інтересу. Більшість з них зосереджуються на проблематиці «соціології порядку», принаймні на провідних категоріях, не спускаючись до таких дрібниць, як злочинність, залишаючи цю тему тим, хто порпається у відповідній галузі. Але *лінії Тарда й Дюркгейма*

твердо простежуються в кримінології ХХ ст., вони були посилені й актуалізовані деякими наступними теоретиками.

За збігом обставин протягом одного 1938 р. з'явилися дві праці, що засвідчили невгасання інтересу до ідей класиків. В цьому році, поперша, вийшла з друку праця Френка Танненбаума (Колумбійський університет) «Злочин і суспільство», по-друге, побачила світ стаття Роберта Мертона «Соціальна структура й аномія» [8, с.169]. Танненбаум робив спробу поглибити трансмісійні уявлення про природу злочинності. Він також спирався на теорію символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда. Цей напрямок знайде жвавий відгук в американських кримінологів-соціологів і врешті-решт втілиться у найбільш представницьких доктринах злочинності – *диференційної асоціації, теорії стигми* та інших.

Роберт Мертон (нар. 1910) унаслідував певні ідеї Дюркгейма стосовно аномії та функції злочинного в соціальному житті й перетворив їх у соціологічну теорію середнього рівня. В межах структурного функціоналізму він розвинув вище згадану спеціальну теорію девіантної поведінки, за допомогою якої запропонував пояснювати широкий спектр соціальних явищ, включно до злочинності. Сьогодні ця теорія вже розглядається як класична, і її основні положення відтворюються в усіх підручниках із соціології. Мертон вказав на п'ять можливих варіантів поведінки людини стосовно культурних цілей та унормованих засобів їх досягнення, три з яких можуть пояснювати злочинність. *Інновація* – поведінка, орієнтована на успіх будь-якою ціною, включно до порушення карного кодексу. Під цей варіант поведінки підпадає загальнокримінальна злочинність, розповсюдження нелегальних наркотиків, проституція та ін. Особливо добре модель «інноваційної» поведінки пояснює те, що американці звать «monetary crime», тобто злочини з метою збагачення, включно до «білокомірцевої», корпоративної злочинності. *Ретризм*, або втеча від цивілізації, – модель поведінки, коли особа відкидає відразу і норми, й культурні цілі, що найбільш стосується бродяжництва та дрібних правопорушень, які ніби шлейф супроводжують «нецивілізований спосіб життя». *Бунт* – пояснює політичну злочинність, дії фанатиків, що для встановлення своїх принципів ладні знищити увесь світ.

Теорія Мертона мала успіх і набула поширення серед кримінологів як теорія «структурної напруги», згідно з якою значні прошарки сучасного суспільства не мають змоги використати «нормальні» засоби для підтримки матеріального стандарту життя, отже вони вимушено порушують закони, вдаються до злочинної діяльності. Разом з тим ця теорія від початку мала певні обмеження. По-перше, люди в ній розглядаються як атоми, що не зчіплюються один з одним. Це органічний недолік усіх концепцій, які полишають за бортом «трансмісійні» погляди на злочинність, тобто не розглядають момент спілкування й передачі відповідних цінностей, звичок, методів, знань і вмінь від особи до особи. По-друге, вона не враховує, що у надвеликих сучасних соціальних скупченнях актуальними є різні цілі й норми,

мають місце різні субкультури, отже деякі групи, наприклад, підлітки в певних кварталах великого міста просто слабо обізнані з «високими» стандартами. Вони не в змозі реально сприйняти норм «добрих» кварталів і справа тут навіть не в індивідуальному виборі, а в умовах соціальної адаптації, що чинні у цьому середовищі. По-третє, теорія Мертона створювалася для Америки. Автор сам підкреслює, що «відсутність можливостей» та завищення матеріальних прерогатив ще не досить для виникнення справжньої структурної напруги. Якщо можливості відсутні у традиційному суспільстві для нижчих прошарків, то це звична й нормальна річ: вихідці з пригноблених каст і не можуть претендувати на високі життєві стандарти. Інша справа – сучасна Америка, культура якої побудована на ідеї індивідуального успіху, гонитві за матеріальними благами, конкуренції. Гроші перетворюються на самоцінність, вони в достатній мірі анонімні й абстрактні, аби приховати своє джерело. «Американська мрія», – стверджує Мертон, – не має межі, і тому ступінь «грошового успіху» є величиною не визначеною й відотною» [78, с.121]. Таким чином, пояснювальна функція теорії Мертона обмежена певним типом західної культури, і тут, як ми бачимо, в дискурсі на перший план виходять соціокультурні мотиви.

Хоча особисто між Мертоном і його старшим колегою Пітіримом Сорокіним (1889–1968) і не було теплих стосунків, але впливи останнього досить помітні. Саме Сорокін на протязі багатьох років свого зрілого творчого життя розробляв тему соціокультурних факторів як предмета соціології. Мав Сорокін і особисте наукове зацікавлення темою злочинності. Перша його монографічна праця «Злочин і кара, подвиг і винагорода», що побачила світ ще 1914 р., безпосередньо стосувалася цієї теми. Але це була ще незріла праця, нав'язана психологічною і біолого-біхевіористською течіями в соціології початку століття. Цікаво, що Сорокін, як і його вчитель Ковалевський, був за освітою юристом, і це дало йому певні переваги, коли він брався за соціологію злочинності.

Справжньою вершиною творчості російсько-американського соціолога стала фундаментальна чотири томна «Соціальна і культурна динаміка» (1937), де автор критикує сучасну американську культуру за її меркантилізм, звільнення від Бога й Абсолюту, релятивізм, моральний і правовий занепад. Ці мотиви до певної міри простежуються і у Мертона. Як справжній теоретик, Сорокін свої висновки робить на базі ґрунтовної теорії. В її основу він кладе ідею циклічного розвитку цивілізації. Повний історичний цикл складається з трьох закономірних етапів. Сучасну, власне, позадливу епоху він характеризує як кризову і таку, що крокує до занепаду й нового переродження. Складовими «продажного міста» (*urbs venalis*), як Сорокін визначає сучасність, є обман та насилля, що без вагань застосовуються для збагачення, матеріальних втіх, гедонізму. [79, с.500–504].

Тема насилля, яка є вельми популярною серед соціологів і кримінологів, викликає до спогадів ще один напрямок теоретичної соціології на

зламів з психологією – фройдизм. Зигмунд Фройд (1856–1939) хоча особисто й не був соціологом, залишив привабливу для багатьох соціологів теоретичну спадщину у вигляді соціобіологічної моделі людини та її поведінки. Е. Фромм (1900–1980) шляхом критичного розвитку ідей засновника психоаналізу розробив оригінальну теорію, що пояснює деструктивну поведінку людини, невмотивоване насилля, жорстокість і садизм, властиві людині [80]. Ця неофройдистська теорія має певний попит серед кримінологів, особливо тих, хто займається, наприклад, сексуальними злочинами, серійними вбивцями. У стислому нарисі немає можливості торкнутися усіх авторів і аспектів їх творчості. Для нас важливо відзначити, що теоретична соціологія залишається потужним джерелом для розвитку соціології злочинності.

Соціологічний напрямок у кримінології

Кримінологія як окрема дисципліна ствердилася в першій чверті ХХ ст. Вона виникла на основі антропологічних і соціологічних досліджень, що розгорталися наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в межах позитивістської школи в науці кримінального права. Сподівання радикальних реформаторів на те, що стара юридична наука кримінального права буде витіснена новітніми підходами і методами, запозиченими із соціології, психології, біології, себе не виправдали. Запеклі дискусії стосовно суті та завдань науки кримінального права скінчилися «розлученням», бо більшість вчених зрозуміла недоречність поєднання несумісних речей: різних предметів, категоріальних апаратів, методів та завдань. З виникненням кримінології соціологічні дослідження злочинності зосереджуються в межах нової науки. У США від самого початку кримінологія набула визнання як галузь соціології. П. Сорокін, наприклад, тлумачив кримінологію саме як соціологію злочину й кари, і відносив її до розряду «спеціальних соціологій» [79, с.173]. В Америці за кримінологічні дослідження взялися переважно соціологи, тож не дивно, що більшість сучасних кримінологічних теорій соціологічного характеру належать заокеанським вченим. У Європі вимальовувалася дещо інша ситуація: на старому континенті були сильні традиції біологічної школи, отже кримінологічні дослідження більш пропорційно розпадалися на так звані клінічні (спостереження медиків, психологів за злочинцями у спеціальних установах) і соціологічні.

Соціологічні дослідження злочинності ХХ ст. мали принципово відмінну методологічну базу порівняно з кримінологічними працями попереднього періоду. Нова методологія формувалася на теоріях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Д. Міда. Соціологи на зламі століть, як відомо, рішуче відкинули натуралістичні моделі та пояснення суспільства. Принцип соціологізму став провідним у нових моделях, навіть у теоріях тих соціологів, хто особисто не поділяв погляди Дюркгейма.

Іншими словами, пояснювати соціальні явища кліматом, космосом, антропологічними рисами, нервовими реакціями або вродженими імпульсами стає «поганим тоном». Суспільство більше не розглядається як тіло, організм, стороння стосовно людини субстанція, яке повністю визначає його волю. Суспільство виникає з факту взаємодії індивідів – ось головне гасло нового періоду. Треба зазначити: соціологія XIX ст. відбивала становий поділ. Не забулися ті часи, коли сама думка про суспільство як інтегровану систему відносин, що охоплює безподільно усе населення, виглядала для сучасників абсурдною. І пан, і холоп бачили себе радше як різні раси, які належать до різних світів, ніж складають «націю». М. Вебер зазначав: XVII ст. годі було шукати навіть у англійців національний характер, бо «кавалери» та «круглоголові» відчували себе тоді не просто представниками двох партій, а людьми абсолютно різної породи... [81, с.77]. І це становило загальне правило. У XIX ст. буржуазія, дворянство, пролетаріат хапаються за лібералізм, марксизм, соціал-дарвінізм, щоб гарантувати передусім свою станову, а не національну ідентичність.

Нова хвиля соціологів «на зламі століть» усвідомлювала невідповідність станового бачення суспільним потребам індустріальної доби. Науковці віддають перевагу нейтральним з ідеологічного боку поняттям «група», «коло», «спільність» на відміну від поняття «клас». Вони шукали еквівалент поняття стану, що актуалізував би усупільнення. Останнє розглядали крізь призму інтеракції індивідів. Тема соціальних взаємодій, зв'язків, соціальних відносин стає наріжним каменем новітніх теорій. Людина розглядається як суб'єкт, що одночасно належить не одному, а багатьом соціальним колам, отже вона набуває різних статусів та ролей. Відповідно, людина перетворюється на об'єкт соціальних сил, що випадали з ока соціологів XIX ст., – впливів різних соціальних груп, культур і субкультур. Ці теоретичні уявлення, на наш погляд, визначили обличчя теоретичної кримінології соціологічного напрямку.

З іншого боку, Дюркгейм, Вебер, Томас і Знанецький у своїх працях «Самогубство», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Польський селянин в Європі та Америці» продемонстрували вимоги і можливості «нового емпіризму». Вони зводилися до того, що, по-перше, кожна теоретична ідея чи конструкція мусить бути підтверджена емпірично, по-друге, у процесі збору емпіричного матеріалу, статистичного спостереження, проведення різноманітних польових досліджень можна накопичити «критичну масу» первинних соціологічних фактів, здатну породити теорію, втілитися у закономірність. У 20–30-ті рр. відбувся справжній прорив у розвитку методів дослідження, емпірична соціологія стає справжньою наукою. Таким чином, в межах соціології виникла інструментальна база, що була ефективно використана передусім американськими кримінологами для проведення оригінальних польових досліджень та верифікації теоретичних гіпотез.

У США якісно новий етап розвитку соціології злочинності пов'язаний з дослідженнями, що були розгорнуті вченими Чиказького університету в 20-ті рр. і тривали кілька десятиліть. Керували дослідницькими програмами К. Шоу, Г. Маккей, Р. Парк, Ф. Трашер, К. Тіббетс, залучалися студенти й співробітники університету. Об'єктом дослідження стає велике американське місто і відповідні соціальні групи, а методологічною основою – «соціальна екологія» Роберта Парка і урбансоціологія (Парк, Бурджесс, Маккензі). Вперше в соціології суспільство вивчається не абстрактно, а як конкретний соціум, організований у просторі й часі, невід'ємний від певного середовища. Відповідно до цих настанов, предметом аналізу стають «значення позицій у просторі й часі», тобто місце і роль різних сегментів, які визначаються за двома шкалами виміру – структурований міський простір і часова періодичність розвитку. Середовище існування розглядається не як виключно природне, а як соціально й технічно збагачене середовище, особлива увага звертається на соціально-економічні умови, що визначають поведінку людини [82, с.63–75].

Емпіричні дослідження підтвердили думку про сегментний характер міського середовища, вказали на наявність концентричних кіл, яким відповідають райони з різними рівнями делінквентності й різними соціально-економічними умовами. Інтенсивність негативних явищ вимірювалася відносно до центра міста. Були зафіксовані райони злочинності, що становлять певні анклави, відверто ворожі культурі інших міських територій. Кліффорд Шоу застосував картографічний метод (позначав місця проживання девіантів), розробив індексні карти, що графічно вказували на інтенсивність делінквентних проявів у різних сегментах Чикаго [83]. Ці роботи мали великий успіх, резонанс у наукових колах, стали прикладом поєднання соціологічної теорії з емпіричними дослідженнями. Вперше проводилися широкомасштабні кримінологічні польові роботи, відпрацьовувалися різні методи, в тому числі було продемонстровано ефективність якісних методів. Праці вчених чиказької школи у поєднанні з методикою репрезентативного вибіркового соціологічного дослідження, яку розвинув у 30-ті рр. Дж. Геллап, ознаменували перехід від доннаукових, аматорських польових досліджень до сучасних наукових методів, які відкрили для кримінологів-соціологів нові горизонти.

Паралельно з емпіричними працями американські кримінологи (практично усі вони були соціологами) розробляли теорії, що пояснювали злочинність. Патріархом американської кримінологічної школи був Едвін Сазерленд (1883–1950). Перші свої об'ємні кримінологічні праці він видав ще у 20-ті рр., а 1939 року в третьому виданні «Принципів кримінології» – запропонував теорію диференційного зв'язку. Вона стала класичним взірцем теорій подібного типу. Американський соціолог фактично продовжив лінію Тарда, тобто розвинув ідею наслідування. «Культурна трансмісія», розповсюдження злочинності через контак-

ти, «погану кампанію», навчання злочинному ремеслу – ось основні тези теорії. *Інтераційний підхід* Тарда – Сазерленда простежується в теоріях референтної групи, стигматизації.

Інший напрямок можна визначити як *структурний*, заснований на теоріях Дюркгейма – Мертона. Він включає теорії відчуження, аномії й дезорганізації, сприятливих можливостей.

У післявоєнний період посилювався вплив *культурологічного підходу*, що в ті часи обстоював Сорокін. Теорії делінквентних субкультур, конфлікту культур є до певної міри варіантами компромісу між двома попередньо названими напрямками, вони також мали значні впливи з боку конфліктології.

Теорія *соціального контролю* орієнтувала дослідження на стосунки людини з державою, юридичними інститутами, поліцією. Політико-правова система у цій теоретичній моделі розглядалася як визначальний фактор, що може по-різному обумовлювати не лише юридичний, але й суспільний статус злочинця.

Нарешті, значну популярність здобули різні варіанти *теорії девіації: делінквентного дрейфу, вторинної девіації, девіантного підсилення*. Вони стали даниною новій криминологічній моді – зміщенню наголосу на психологічні аспекти людської поведінки. В табл. 1.6 зібрані основні дані стосовно соціологічних теорій в криминології за кількома американськими джерелами [84–86]. Здається, що соціологи використали майже усі можливості, що надавала теоретична соціологія для пояснення феномену злочинності. Таке різноманіття мало певні негативні наслідки для іміджу соціології в очах конкурентів – біологів, психологів, юристів. Г. Кайзер (ФРН) з цього приводу зазначає, що швидка зміна теорій, звична для соціологів, «скоріше сприяє підсиленню, а ніж усуненню недовіри з боку юристів і медиків» [87, с.74].

Таблиця 1.6

Основні соціологічні теорії (американська криминологія)

<i>Теорії</i>	<i>Автори</i>	<i>Роки</i>	<i>Основний зміст</i>
Драматизації зла	Танненбаум	1938	Суспільство сприяє поширенню злочинності завдяки романтизації злочинного статусу, образу злочинця через засоби масової інформації, літературу, чутки тощо. Розглядається як предтеча теорії стигматизації
Диференційної асоціації (диференційного зв'язку)	Сазерленд, розвинув Крессі	1939	Індивіди стають правопорушниками внаслідок своїх зв'язків з носіями кримінальних норм; злочинній поведінці

			можна навчатися, як кожній іншій справі
Конфлікту культур	Селлін	1938	Злочин як результат боротьби за свої права, відстоювання ідентичності, зіткнення культур
Відчуження	Сроул	1956	Крайня форма аномії, неінтегрованість у суспільство й об'єднання у злочинні зграї
Нейтралізації	Сайкс Матца	1957	Здатність людини звільнитися від норм моралі прищеплених з дитинства, для вчинення злочину
Стигматизації	Лемерт Беккер Крессі, Уорд	1951 1963 1969	Девіантність і делінквентність як результат застосування санкцій, що визначають особу як ненормальну людину і в такий спосіб її таврують

Продовження таблиці

Референтної групи	Хескелл	1961	Делінквентна поведінка виникає під впливом кримінальної референтної групи
Злочинних субкультур	Міллер Бордюа	1958 1961	Наявність у нижчих прошарків особливих цінностей і норм, що обумовлюють делінквентну поведінку
Соціального контролю Девіантного підсилення в наслідок контролю	Реклесс Вілкінс	1961 1964	Пояснення делінквентної поведінки як результату взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів (систем соціального контролю) «Спіраль девіантності» як результат застосування поліцейських заходів до дрібних порушників
Сприятливих можливостей	Клаурд Олін	1961	Делінквентність як момент зняття напруги, що виникає у тих, хто не може досягти офіційних цілей
Дрейфу	Матца	1964	Невизначенність моралі та вчинків молоді – вихідців з нижчих класів у діапазоні між нормальною і делінквентною поведінками
Аномії і соці-	Коен	1969	Злочин як раптовий перехід

альної дезорганізації			від аномії до девіантної поведінки, типова поведінка у середовищі мігрантів, в районах гетто
-----------------------	--	--	--

У Європі дослідження були більш збалансованими з точки зору біології та соціології. В ФРН у післявоєнні часи розвивалася концепція *Anlage – Umwelt*, тобто «Схильність – Середовище». Перша частина – це ендогенна настанова особистості, природжена схильність до протизаконних дій; друга – екзогенні причини, зовнішній світ. Німецькі кримінологи враховували біологічні, спадкові, психічні риси, будову тіла, вік, захворювання, психози, психопатії, афекти, намагаючись прогнозувати делінквентну поведінку. Кримінологічна формула Екснера мала вигляд:

$$V = AEpU \times tU,$$

де *V* – факт злочину, *A* – фактор біологічного розвитку, *E* – вік, *pU* – зовнішній світ, *tU* – середовище, де відбувається вчинок [88, с.40]. Соціобіологічний напрямок був представлений і в США, де велику популярність отримали праці Шелдона й Елеонори Глюків. Вони намагалися прогнозувати ймовірність делінквентної поведінки дітей на основі спеціальних таблиць. До уваги бралися показники за двома напрямками: 1) будова тіла, 2) інтимний, соціальний аспект, виховання. Праці Глюків викликали неоднозначну реакцію, зокрема, протести низки американських професійних об'єднань, які застерігали проти впровадження таблиць у педагогічну діяльність [89, с.49–50]. Але ідею прогнозування поведінки окремих осіб не було поховано, її продовжували розробляти в багатьох країнах (навіть в СРСР) стосовно ув'язнених, які мають шанс вийти на волю.

Особливістю європейської кримінології також залишається значний вплив марксистських, соціалістичних ідей, що втілилися у «радикальну кримінологію» і теорію соціального контролю. Ці теорії обстоюють такі тези: 1) кримінальна репресія не залежить від змісту злочину, а визначається економічними інтересами панівних верств (наприклад, виправні будинки в XVI і XVII ст. створювалися в залежності від потреби розвивати текстильне виробництво); 2) кримінальне переслідування залежить від соціального статусу звинуваченого, багаті переслідуються лише тоді, коли є протиріччя між панівними групами; 3) органи юстиції можуть штучно добирати тих, кого вони переслідують, вони таврують певну частину суспільства, а реальний рівень злочинності залишається цілком відмінним від статистичного; 4) закон не є рівним для усіх і т.ін. Емпіричні дослідження шведських соціологів засвідчили, що ймовірність звинувачення для нижчих класів стосовно вищих, або робітників до чиновників є приблизно у три рази вищою [90, с.77–78].

Аналіз бібліографічних показників у соціологічних і кримінологічних виданнях США та інших країн [91] свідчить, що в останні роки найбільш популярними темами досліджень були ті, що вивчали прояви насилля у різних формах: сексуальне насилля, сімейне насилля, насилля у школах, в молодіжному середовищі, насилля в пенітенціарній системі, невмотивоване насилля, серійні вбивці. Певного часу вельми популярною була тема «Злочинність і ЗМІ» – кримінологи вивчали реальний вплив кіно, телебачення, газет на поширення різних форм злочинності. Суто соціологічним залишається напрямок, в межах якого вивчається зв'язок злочинності із соціальною структурою суспільства. Цей напрямок має багато відгалужень, що обумовлено наявністю в складі суспільства різних соціально-класових, расових, етнічних, демографічних груп населення, наявністю різних меншин, переселенців та біженців. На XI Міжнародному кримінологічному конгресі (Будапешт, 1993) зазначалося, що 20% злочинів у європейських країнах скоюють іноземці, зокрема, у Швейцарії – 40%, Бельгії – 30%, Швеції – 30% [92, с.5]. У післявоєнні часи найбільш гострою проблемою для західного суспільства стає організована злочинність, корупція, «білокомірцева злочинність», у тому числі їх конкретні прояви – торгівля наркотиками, зброєю, людьми, або широкомасштабні економічні афери й корпоративні злочини. Соціологи включилися і в ці напрямки.

Сучасна техніка соціологічних досліджень дозволяє при наявності відповідного фінансування здійснювати великі інтернаціональні проекти. У післявоєнні часи проводилися порівняльні моніторингові дослідження в 11 країнах світу, предметом яких є ставлення населення до криміналізації різних форм поведінки, серед яких: кровозмішання, викрадання, привласнення чужих речей, гомосексуалізм, аборт, вживання наркотиків, забруднення навколишнього середовища, суспільні протести, ненадання допомоги. Соціологи фіксують зміни оцінок «у часі й просторі». Наприклад, у ФРН люди з часом більш терпимо почали ставитися до «несунів», тобто тих, хто щось «прихоплює» з місця роботи. 1959 р. такі дії засуджувала переважна більшість населення, а наприкінці 80-х рр. – лише 38% дорослого населення і 24% молоді [93, с.40–44]. На фоні подібних дослідницьких набутків історія соціології злочинності в СРСР виглядає особливо драматично.

Витоки і доля соціології злочинності в СРСР

Початок кримінології в СРСР, УРСР, зокрема, її соціологічного напрямку, був досить оптимістичним. Нове суспільство успадкувало від попередньої доби цілу плеяду відомих вчених, серед якої знаходимо М. Гернета, А. Піотковського, Є. Тарновського, А. Жижиленка, С. Познишева та багатьох інших професорів – авторів, які друкувалися ще до революції, мали великий досвід дослідницької діяльності та честолюбні

плани на майбутнє. Принаймні, у нас стартові можливості були не гіршими, а можливо й кращими, ніж в Америці, де в XIX ст. не було розвинутих шкіл і традицій. В перші післяреволюційні роки відбувався навіть підйом кримінологічних досліджень, коли влада певним чином сприяла реалізації творчих планів «старої когорти» вчених, і у цю гаузь приходила талановита молодь.

Важливим позитивним зрушенням тих років можна вважати організацію мережі кримінологічних установ, орієнтованих на емпіричні дослідження, спостереження. У кримінологів-позитивістів завжди існувало бажання перенести свої «робочі кабінети» до місць, де можна безпосередньо спостерігати злочинців. Ініціаторами, щоправда, були медики, антропологи і психологи. Але вони не заперечували важливість і соціологічних досліджень. Ця мрія і була втілена в організаційні засади нових установ. Основу мережі склали кримінологічні кабінети, що створювалися протягом 1923–1928 рр., хоча перша спроба датується 1918 р., коли в Петрограді виникає Кабінет з вивчення злочинності й злочинця [94, с.9]. Московський Кабінет з вивчення особистості злочинця і злочинності був створений 1923 р. При Кабінеті існувала спеціальна клініка і лабораторія, де вивчалися злочинці. У Положенні про кримінологічну клініку зазначалося, що для клінічного вивчення особистості злочинця Кабінету надається Арбатський арештний дім, який і буде приміщенням клініки. У клініці ув'язнені перебували під повсякденним спостереженням, що здійснювали шість спостерігачів; поведінка кожного «підопічного» фіксувалася у спеціальні щоденники, дослідження здійснювали соціологи, психологи, психіатри і антропологи [95, с.123].

В Україні перші намагання створити власні кримінологічні установи датуються 1921 р., коли було розроблено проект спеціальної установи з вивчення причин злочинності, і Народний комісаріат юстиції УРСР пропонував Раднаркому прийняти декрет про створення інституту кримінальної антропології та психології. Реально перша установа почала працювати 1924 р. в Одесі під назвою «Всеукраїнський кабінет по вивченню особистості злочинця і злочинності» (керівник проф. Є.П. Френкель). Кабінет працював при Одеському Допрі і входив у систему виконання покарань – Управління ВТУ УРСР [96, с.162–164]. Аналогічні кабінети виникли у Києві та Харкові. Харківський кабінет почав працювати 1928 р. і мав три секції: пенітенціарну, кримінальну, соціально-економічну. На відміну від Всеукраїнського кабінету в Одесі, харків'яни схилилися не стільки до біологічного, скільки переважно до соціологічного напрямку досліджень. У багатьох містах України (Дніпропетровськ, Чернігів, Суми, Охтирка) за ініціативи співробітників кабінетів було створено опорні пункти, де працювали юристи-практики за методами, що розробляли провідні вчені [97, с.56–61].

Нарешті, ця мережа завершувалася суто науковими установами, яким врешті-решт і були підпорядковані кабінети. У Києві вивчення

злочинності й особистості злочинця здійснював Інститут науково-судової експертизи та юридична клініка Інституту народного господарства (керівник – проф. Чельцов-Бebutov). Вчені цих установ здійснювали соціально-кримінологічні дослідження стосовно хуліганів і вбивць. 1925 р. у Москві під егідою чотирьох наркоматів (внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я і освіти) створено Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця. Ця установа об'єднала відомих вчених-кримінологів і перебрала на себе функцію розробки теорії, методології та методики досліджень, організації польових робіт, публікації наукових праць. Чотири числа збірки «Проблеми злочинності», які встиг підготувати й видати інститут містять багато цікавих кримінологічних, соціологічних матеріалів. З них можна довідатися про характер і масштаби соціологічних праць. Вони здійснювалися в межах діяльності соціально-економічної секції, якою керував М. Гернет. Виконувалися як місцеві, так і регіональні та більш широкі проекти. Ось кілька прикладів. Разом із Всесоюзним переписом населення Статбюро інституту здійснило перепис ув'язнених у РРФСР та підготувало збірку «Сучасна злочинність у РРФСР» [98, с.10]. В Татарстані була здійснена акція по обстеженню ув'язнених, що охопила 61% тюремного населення (зібрано і опрацьовано 11026 статистичних листків), а Всеукраїнський Кабінет організував у десяти великих містах республіки одночасне обстеження рецидивістів за допомогою спеціальних анкет [99, с.39–57,146].

Соціологи-кримінологи в межах доступних на той час методів намагалися зібрати якомога більш широкий матеріал, а коли загальноприйняті методи виявлялися занадто «вузькими», застосовували нові підходи, експериментували. Так, ленінградські вчені під керівництвом проф. Л.Г. Оршанського протягом двох тижнів (15–31 липня 1926 р.) здійснили суцільне обслідування хуліганів (всього 360 осіб), яких було доставлено за цей період у чергову камеру Губсуду. Фіксувалися дані за десятьма соціальними ознаками: 1) соціальне походження, 2) вік, 3) місце народження (село або місто), 4) освіта, 5) сімейне становище, 6) інтерес до політики, 7) читання газет, 8) зайнятість, 9) одяг, 10) житлові умови. Звернемо увагу на деякі показники й шкалами, якими оперували вчені 20-х рр. Ось, наприклад, як розподілялися затримані за такою ознакою, як одяг, що сьогодні майже не застосовується (мовою оригіналу): «одеваються типично» – 10,3%, «рвано» – 13,9%, «прилично» – 11,8%, «скромно» – 64% [100, с.21–24]. Тема хуліганства у 20-і рр. була вельми популярною, так що подібні дослідження робилися і в інших містах [101]. У ті часи здійснювалися дослідницькі акції, яким фактично немає аналогів і досі. Наприклад, під керівництвом М. Гернета на початку 20-х рр. було розгорнуто комплексне вивчення злочинності в Москві. У квітні – травні 1923 р. 150 його помічників (студенти університету) здійснили анкетне (у розумінні того часу) обстеження усіх без винятку злочинців, хто утримувався в арештних домах столиці. Програма передба-

чала, що кожний ув'язнений буде обстежений трьома спеціалістами: соціологом, психіатром, антропологом, які й заповнять графи анкети. Оскільки потрібної кількості антропологів не знайшлося, то вдовольнилося першими двома пунктами. Результати дослідження були видані у вигляді збірки наукових праць «Злочинний світ Москви», передмову до якої написав Гернет. Цікаво, що замовлення на проведення обстеження зробив начальник адміністративного відділу Моссовета, а після успішного завершення робіт було прийняте офіційне рішення про створення Кабінету з метою вивчення злочинності і злочинців вже на постійній основі. Таким чином, початково влада сприяла кримінологічним дослідженням, і, незважаючи на загальне жакливе повоєнне становище, виникла напрочуд сприятлива для творчості обстановка. У згаданій передмові Гернет писав (мовою оригіналу): «Это был первый случай, когда коллективная ученая русская мысль получила возможность свободного доступа для работы внутри тюремных стен...» [102, с.407]. Що ж відбулося наприкінці 20-х рр.?

Двадцять дев'ятий рік, «рік великого зламу», позначений рішучим кроком у напрямку завершення будівництва тоталітарного суспільства, яке не може миритися з будь-якими проявами плюралізму поглядів, ідей, теорій. Соціологія і кримінологія виявилися безвинними заручниками із сумною перспективою. І це незважаючи на те, що радянські вчені виявляли підвищений конформізм, робили усе від них залежне, аби не накликати біду. Ось кілька прикладів подібної поведінки. Є. Тарновський помістив у збірку «Проблеми злочинності» статтю «Відомості про самогубства в Західній Європі і в РРФСР». Це звичайна для нього праця зі статистичного аналізу, яким метр російської кримінальної статистики перед тим займався майже півстоліття. Але цифри, їх динаміка не були позитивними, такими що демонструють переваги нового ладу. І автор вдається до ідеологічних пояснень, звинувачуючи «пережитки минулого», обіцяє добру перспективу. Він пише (мовою оригіналу): «... не следует смущаться временными колебаниями и даже временным подъемом отрицательных общественных явлений: преступности, сумасшествия, самоубийства и проч. Эти явления по существу пережиток старых, еще не окончательно исчезнувших форм жизни, старой психологии и идеологии, не успевших еще приспособиться к новому порядку экономических и политических отношений. Но это приспособление постепенно происходит и должно закончиться полным торжеством коммунистических основ жизни, при которых не будет места ни преступлению, ни самоубийству» [19, с.214]. Ще десять років перед тим Тарновському й на думку не спало б шукати таких позанаукових пояснень. Директор Інституту з вивчення злочинності і злочинця Є.О. Ширвіндт намагався публічно відцуратися від усіх немарксистських напрямків, включаючи й соціологічні, хоча соціологічна школа йому подобалася більше, ніж класична школа кримінального права і антропологічний напрямок. Він пи-

сав (мовою оригіналу): «Школа социологическая является наиболее близкой нам и более всего подходящей вплотную к разрешению проблем преступности. На социологической школе следует поэтому оставаться с тем, чтобы потом, в свете марксистской критики, отгородиться от нее решительным образом» [103, с.4]. Але й ці реверанси не допомогли, сокира була вже піднята. На голови вчених-кримінологів, за новосформованою традицією епохи, її мали опустити також діячі науки, дарма що марксистської. В 1929 р. у Москві був розгорнутий так званий диспут з вивчення злочинності в СРСР; в Україні він відбувся на республіканській конференції з питань методології вивчення злочинності. Підсумки «дискусій» і наступна доля соціології й кримінології були фактично вирішеними ще до їх початку. Незабаром руйнується уся мережа кримінологічних установ, ліквідується відділ моральної статистики в системі ЦСУ; кримінальна статистика з невеликою кількістю показників стає формою звітності для службового користування, а стара професура за непотрібністю поповнює собою список жертв репресій...

Ми вже мали нагоду в першій главі розділу оглядово викласти історію відродження кримінологічної науки в СРСР 50–60 рр., і схарактеризувати той виключно юридичний нахил, який вона отримала. Але для нас найбільш цікавим є те, як фахові юристи (принаймні певна її частина) крок за кроком наближалися до соціології, самотужки намагалися ставити й розв'язувати суто соціологічні питання. Отже, вважаємо, існують усі підстави вести мову про справжній, хоча інституційно ніяк не оформлений, соціологічний напрямок в радянській кримінології. Цих кримінологів умовно можна поділити на дві групи. Представники першої будь-що-будь намагалися не виходити за межі марксистської соціології, історичного матеріалізму та його догматів. З таких позицій висвітлювали соціологічні проблеми Л.І. Спиридонов [104; 105; 106], В.А. Номоконов [107], Н.Ф. Кузнєцова [108; 109; 110]. Інші кримінологи намагалися розширити методологію наукового пошуку, наприклад, за рахунок створення теорії «на зламі наук», із залученням понятійного апарату «суміжників». Так, В.В. Кудрявцев експериментував з категоріями психології [111], співпрацював з генетиками [112]. Але були автори, які безпосередньо зверталися до відомих соціологічних теорій та пояснень, що за тих обставин можна було робити двома шляхами: по-перше, методом критики «буржуазних теорій», по-друге, методом їх адаптацію до марксистської фразеології. Найбільше вдалося зробити у цих напрямках Я.І. Гілінському та А.М. Яковлеву. Гілінський протягом трьох десятиліть пропагував та інтерпретував теорію девіантної поведінки в дусі мертонівського, структурного підходу до відхиленої поведінки [113]. Свої соціологічні погляди він виклав ще у 1984 р. в неопублікованій (депонованій) монографії «Теоретичні проблеми соціологічного дослідження проблеми злочинності та інших антисуспільних проявів» [114]. Цей твір, поза сумнівом, належить до соціології злочинності. Гілінський

звертався до таких конкретних тем, як насилля [115], проституція [116], кримінальне покарання [117] та іншої соціологічної тематики. А.М. Яковлев багато зробив, щоб передусім познайомити радянського читача із сучасним станом кримінології й соціології злочинності на Заході. Він був одним з двох перекладачів, хто підготував до видання збірку «Соціологія злочинності», яка вийшла у Москві 1966 р. і залишилася мабуть певною вершиною за радянських часів. Вперше і в останнє, хоча й невеликим тиражем, побачили світ у перекладі російською статті класиків соціології злочинності, сучасних дослідників, які переважно представляли американську соціологічну школу в соціології [118]. Свою «просвітницьку» діяльність він продовжив у низці інших публікацій [119; 120; 121], які готувалися переважно на американських джерелах. Яковлев намагався поєднати популярні соціологічні ідеї з кримінологічною проблематикою. В монографії «Злочинність і соціальна психологія» він вдається до теорії адаптації, розглядає злочин як результат недоліків процесу соціальної адаптації [122, с.198]. В іншій праці – «Теорія кримінології й соціальна практика» – розвиває цю ідею, звертається до проблеми соціалізації індивідів, аналізує погляди багатьох відомих соціологів (Дюркгейма, Малиновського, Мертона, Парсонса), намагається розкрити соціальні механізми, як ті, що зумовлюють злочинну поведінку, так і ті, що заважають їй розвинутих [123]. Яковлев вважає хибною тенденцію вивчати злочинність «з середини неї самої», і наголошує на необхідності розглядати злочинність у більш широкому соціологічному контексті [124, с.58]. Цю ідею, яку він формулює в книзі «Соціологія економічної злочинності» є принциповою позицією, що безперечно можуть підтримати усі соціологи. До речі, у згаданій праці економічну злочинність російський соціолог розглядає в контексті рольової структури суспільства і за допомогою відповідної теорії.

Ми вже наголошували, що стан емпіричних польових робіт за радянські часи був край незадовільним через цензурні обмеження, відокремленість кримінології від фахової соціології. Але були й певні винятки, щоправда України вони практично не стосувалися... Якщо аналізувати становище в республіках, то деякі ознаки подібних робіт можна було спостерігати у Грузії та Естонії. В кавказькій республіці, починаючи з 60-х рр., плідно працював А.А. Габіані, якому навіть вдалося створити лабораторію соціології злочинності при Тбіліському університеті. Пізніше лабораторія перейшла до МВС СРСР. Йому вдалося заручитися підтримкою партійних органів і міністерства внутрішніх справ для того, щоб розпочати емпіричні дослідження з соціології наркотизму. Під керівництвом грузинського професора з 1967 по 1984 рр. були здійснені кілька серій опитувань наркоманів [125]. Цікаво, що перша монографія за даними опитування «Наркотизм (конкретно-соціологічне дослідження за матеріалами Грузинської РСР)» мала гриф «для службового використання» [126]. В Тартуському університеті було створено лаборато-

рію девіантної поведінки (першій керівник – Е. Раска), і в 70-ті рр. в Естонії почали проводитися емпіричні дослідження, об'єктом яких були молоді делінквенти. Дослідники склали соціальний портрет молодих злочинців, які були засуджені судами республіки протягом 1976–1978 рр., за допомогою обробки на ЕОМ статистичних карт засуджених, що дало змогу простежувати різні статистичні закономірності [127]. В іншому дослідженні обстежувалися три категорії молоді: 1) законослухняні, 2) ті, хто перебував на обліку, 3) правопорушники. Вивчалися криміногенні фактори, що детермінують поведінку молоді, з'ясувалися механізми правового виховання [128]. В Ленінграді подібні дослідження здійснювалися лабораторією соціологічних досліджень НДІ комплексних соціологічних досліджень при Ленінградському університеті (керівники Л. Спірідонов, Я. Гілінський, Ю. Суслов). Найбільшим успіхом цієї лабораторії можна вважати широкомасштабне дослідження 1971–1973 рр. в Орлі. Тут поряд з вибіркоvim опитуванням населення було здійснене анкетування ув'язнених у трьох виправних закладах, проаналізовані дані відкритої й закритої статистики [129, с.95]. Але, як згадує Я. Гілінський, при підготовці книги з результатами дослідження до друку цензор «не пропустив» кримінальну статистику [130]. Нарешті, з 70-х рр. проводить дослідження Всесоюзний інститут з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності». Варто пригадати досить масштабне опитування в регіонах Росії та Грузії, яке здійснювалося інститутом у співпраці з грузинськими вченими з «Інституту економіки й права АН ГРСР» за суто соціологічною тематикою: вивчення суспільної думки про злочинність та засоби боротьби з нею [131]. Якщо ми й не пригадали всього, що пов'язане із соціологією злочинності в СРСР, то в кожному разі поза увагою залишилося не багато. Цей напрямок так і не розвинувся у галузь соціології, залишаючись додатком до суто юридичної вітчизняної кримінології.

Після зникнення цензурних обмежень наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. з'явилося чимало публікацій на теми, що вважалися раніше забороненими. Соціологічні журнали почали охоче приймати до друку статті з проблематики суїциду, проституції, професійної злочинності, тюремного соціуму тощо [132; 133; 134; 135; 136]. Публікації свідчили, що з цих тем проводяться певні емпіричні дослідження, хоча й не завжди професійними соціологами, бо за радянською традицією, як ми вже зазначали, над кримінологічною проблематикою працювали юристи. На жаль, ми не можемо поки що говорити про тенденцію до формування стійкого інтересу соціологів на пострадянському просторі до соціології злочинності або виникнення центрів та відповідних наукових шкіл.

В Україні соціологічні дослідження з тематики злочинності до 90-х рр. були вкрай обмежені. Хоча окремі кримінологічні праці виконувалися правознавцями у міждисциплінарному ключі; наприклад, А.П. Залюк, В.П. Сахно у 80-ті рр. розробляли методику прогнозування про-

типравної поведінки неповнолітніх, що мало певний соціологічний зміст. Повільно ситуація почала змінюватися у 90-і рр. В останні роки за тематикою соціології злочинності в Україні проводилися певні емпіричні дослідження. Так, в Одесі на замовлення Управління у справах молоді обласної адміністрації соціологи ОДУ здійснили опитування молодих жінок (віком до 30 років), які відбувають термін покарання [137]. За фінансової підтримки американських донорів під егідою відомих національних юридичних установ – Академії правових наук (АПрН України), Української правничої фундації (УПФ) – було здійснено кілька проєктів, які торкалися тих чи інших аспектів злочинності. Так, 1998 р. в рамках проєкту «Українська доброчесність» соціологи Київського міжнародного інституту соціології (координатори проєкту Ю.С. Мирошниченко, М.О. Осіпова, загальне керівництво В.С. Хмелька) провели загальноукраїнське опитування з вивчення громадської думки, що складається довкола проблеми корупції [138].

Більш-менш систематично ця галузь починає розроблятися лише із створенням у середині 90-х рр. соціально-психологічного факультету при Національному університеті внутрішніх справ (Харків) [139; 140; 141; 142]. На факультеті поволі складається самобутня школа українських соціологів, орієнтованих на вивчення проблематики з соціології злочинності, девіантної поведінки.

Глава 1.3

Епістемологія соціології злочинності

Пропедевтичний огляд проблеми не буде повним, якщо не звернутися до гносеологічного аспекту і не розглянути рекомендації щодо того, як треба вивчати, досліджувати сферу злочинного. Епістемологічні питання в соціології підіймаються і дискутуються від Конта до сьогодення. Ця тема може виглядати банальною й зайвою, якщо у межах галузі не доведена специфіка пізнавального процесу. Стосовно сфери злочинного такі відмінності існують, і доцільно їх розкрити, а також дати певні рекомендації, пропозиції стосовно дослідницького процесу.

Відомим епістемологічним принципом є те, що специфіка пізнавальних засобів визначається онтологією об'єкта. Соціологія має справу з широким спектром об'єктів, кожен з яких певним чином впливає на дослідницькі стратегії й тактику пізнання, якими керуються вчені. Формулу зв'язку гносеології й онтології треба доповнити ще одним суттєвим елементом – феноменологією об'єкта. Якщо онтологія – це об'єктивний зміст, структурні й функціональні характеристики речі, що знаходяться

«на столі» дослідника, то феноменологія – особливості психічного, суб'єктивного сприйняття речі. Феноменологія може відображати громадську думку, традиції, ідеологію, які стосуються об'єкта пізнання. Таким чином, формула приймає вигляд: *«епістемологія є похідною від онтології та феноменології об'єкта дослідження»*. Вихідні принципи й постулати дослідницької діяльності, пошук стратегій та розробка конкретних методик мусять враховувати зазначені обставини. Завдання дослідника – бути свідомим гносеологічних проблем, пов'язаних із специфікою об'єкта, і мати ефективні засоби їх розв'язання. У цьому сенсі доречно, по-перше, *визначити основні «виклики»*, і, по-друге, *намітити певні «відповіді»*, тобто знайти шляхи розв'язання гносеологічних проблем. Епістемологічну проблематику можна поділити на три класи «викликів – відповідей», що відповідають *аксіології, методології та методиці* дослідницької діяльності.

Аксіологічні проблеми

Перший рівень – це «донаукові» настанови, ціннісні та ідеологічні орієнтації самого дослідника, або ж панівні стереотипи, що складають культурний контекст епохи. Соціальні дослідники часто-густо наражаються на проблеми, що виникають у цій площині. Інтенсивність «аксіологічного забарвлення» є різною, вона залежить від об'єкта дослідження, історичного періоду, національних особливостей. Злочинність і все, що з нею пов'язане, має великий ціннісний зміст, а соціолог-кримінолог через це зазнає різних ідеологічних впливів. Те, що соціологічні поняття можуть містити в собі опис, оцінку і припис, для соціологів обставина зрозуміла [1, с.70]. Але інтенсивність, «питома вага» кожного з компонентів – не однакові. Для сфери, про яку йдеться, характерною рисою є «гіпертрофія» останніх двох елементів. «Ціннісне забарвлення» об'єкта соціології злочинності впливає з генезису поняття злочинності. Людська дія (поведінка) стає злочинною не сама по собі, а через відповідну оцінку оточення. Характер оцінки може бути діаметрально протилежним в залежності від ідеологічних настанов або ціннісних орієнтацій суспільства. Так, ми були свідками того, що політичні злочини епохи тоталітаризму зі зміною режиму перевтілювалися у доблесні вчинки, навіть стали прикладами для молоді. Теоретичні моделі й наукові дискурси в кримінології завжди зазнавали значних ідеологічних тисків і використовувалися в ідеологічній боротьбі. Цю обставину, зокрема, досліджував Ю.Д. Блувштейн. Білоруський кримінолог зазначає (мовою оригіналу): «Влияние идеологических установок придает специфический оттенок языку криминологии. Термины рассматриваются как орудие идеологической борьбы» [2, с.128]. Він вважає, що твердження кримінологів, в основу яких покладені аксіологічні елементи (підсумки ціннісно-орієнтаційної діяльності), не можуть бути верифіковані, відкинуті через

спостереження [3, с.79–80]. Таким чином, кримінологія може мати свою «догматику», тобто твердження, які треба сприймати на віру.

Кримінологічне знання зазнає тиску з боку трьох відмінних різновидів ідеологій – це *ідеології політичні (класові)*, які розробляються інтелектуалами, втілюються у теорії й стають важливим елементом ціннісно-нормативної структури суспільства; *ідеології наукові*, що виникають внаслідок некритичного підходу й абсолютизації певних істин; *ідеології повсякденні* (ідеї та стереотипи, народжені масовою свідомістю). Радянська кримінологія була заручницею марксизму-ленінізму. Її основні, базові постулати розглядалися як органічна частина комуністичної ідеї й теорії комуністичної формації, що мало фатальні наслідки для кримінологічної теорії. Комунізм і злочин несумісні – ось головне кредо комуністичної теорії. Ця теза обстоювалася ще до Маркса, і була невід’ємною складовою утопії. Марксизм спромігся дати логічні, й могло навіть здатися, досить переконливі (в межах власної парадигми) докази на її користь. А чи можна було припустити інше, якщо держава і поліція, принаймні в теорії, скасовувалися? Отже, злочинність мала зникнути як соціальне явище ще на передодні встановлення комунізму. Цю проблему легко й невимушено вирішив Ленін у своїй праці «Держава і революція»: робочий люд (а іншого не буде) згодом звикне дотримуватися нескладних норм «суспільного співжиття», ще й до того громадяни нового суспільства будуть контролювати один одного, отже, кримінально-правова функція держави відіме, і у майбутньому не потрібні будуть юристи, слідчі, судді, тобто увесь чиновний люд, який протидіє злочинності. А це і є те, що у марксизмі зветься «відмиранням держави» [4, с.89–91]. Теоретична схема «діалектики злочинності» мала наступний вигляд. По-перше, марксисти сходилися на тому, що «в докласовому обществe не было ни преступлений, ни уголовного права» [5, с.7]. Злочинність виникає в класовому суспільстві, є наслідком соціальної диференціації, нерівності, приватної власності. Отже встановлювалася «генеральна» причина, яка породжувала злочинність і само собою розумілося, що її усунення підірве соціальні коріння небажаного явища. По-друге, злочинність – мінливе явище, воно відображає антагоністичні суперечності, змінюється відповідно до змісту суспільно-економічних формацій. Важливим (і вимушеним) внеском радянських кримінологів у марксистську теорію злочинності було обґрунтування факту злочинності при соціалізмі, який не можна було замовчати навіть попри закрити статистику. Він пояснювався в марксистському дусі, як наслідок «соціальних протироччій, различий и диспропорций, которые сохраняются и после устранения классовых антагонизмов» [6, с.6]. По-третє, злочинність мусить зникнути, якщо не одразу, то у перспективі, коли будуть остаточно ліквідовані «родимые пятна капитализма». І усе це декларувалося зовсім ще недавно. Наприклад, у 1985 р. В.Н. Кудрявцев помістив до Вісника Академії наук СРСР статтю програмного спрямування:

«Чотири тези радянської кримінології», і перша теза зводилася до того, що злочинність «не являється вечним спутником человечества» [7, с.27].

Цікаво, що марксистське забарвлення кримінології випарувалося якось саме собою, без будь-яких дискусій. Хоча можна припустити, що і сьогодні є щирі прихильники комунізму, Маркса, Леніна, які можуть апіювати обстоювати подібні твердження. І переконати їх у протилежному буде досить складно, бо справжня класова ідеологія є формою релігії, вона базується не на емпіриці, а на вірі й догмах. В перехідний період з'явилися теорії злочинності, які будувалися за тими ж принципами, але на зовсім іншій ідеологічній основі. А.Н. Костенко (мабуть, під впливом ідей перебудови) висунув тезу, що власність і ринок створюють імунітет проти злочинності [8, с.132]. Його докази доволі абстрактні та умоглядні (емпіричне обґрунтування відсутнє), український автор теж пропонує віру в певні речі, дарма, що вони прямо протилежні ідеології марксизму (раніше саме приватна власність та ринок вважалися головними винуватцями існування злочинності). Кожна ідеологія, навіть ретельно побудована логічна конструкція, є доволі ірраціональною, вона містить підсвідомі мотиви, уподобання, емоційне захоплення чи відразу. Не можна до кінця раціоналізувати любов або ненависть до багатих чи бідних, потяг до рівності або прихильність до облаштування власного «гніздечка». Взагалі, це позанаукові речі, але вчений не може від них до кінця звільнитися, і ми це добре бачимо на прикладі радянської і пострадянської кримінології. Цю тему варто обговорювати хіба задля того, щоб вчений людина більш критично і свідомо ставився до вибору своїх концептів.

Вчені схильні створювати власні ідеологеми. Їх функції можуть перебирати на себе «надцінні ідеї», «ідеї фікс», різного роду відкриття, що за певних обставин та некритичного до них ставлення легко перетворюються на фетиші або «наукові ідеології». На наш погляд, ця якість притаманна теорії злочинності, яку обстоює Д.А. Лі (Москва). Протягом 1997–2000 рр. він видав чотири книги, в яких розвиває системно-структурний підхід до злочинності. В основу його робіт покладено модульну теорію соціуму, що належить соціологу А.А. Давидову (Інститут соціології РАН). Д.А. Лі сприймає теорію Давидова як абсолютну істину, встановлений факт, бездоганну методологію, якою можуть користуватися кримінологи, надає їй значення «надцінної ідеї». Зазначимо, що теорія Давидова виникла під впливом природно-наукового уявлення про фізичний світ, де важливу роль грають фундаментальні числові константи. Її можна розглядати як сучасну форму механіцизму в соціології. Суть теорії Давидова зводиться до того, що соціум можна уявити як сукупність модулів з постійним числовим співвідношенням певних соціальних характеристик. В тому числі існують модулі, що відповідають за «дисгармонію». Їх становлять безробітні, гомосексуалісти, лесбійки, талановиті вчені, наркомани, мігранти тощо. Ці модулі є абсолютно не-

обхідними для нормального функціонування соціуму. В книзі «Модульний аналіз і конструювання соціуму» (1994) автор на основі аналізу статистичних даних доходить висновку, що пересічна доля соціальних меншин складає $6,33 \pm 0,498$, а мода й медіана дорівнюють 6% [9, с.129]. Два роки по тому Давидов уточнює цей показник і відводить блоку дисгармонії 5,5% [10, с.65]. На останнє число і орієнтується Д.А. Лі: «... мы пришли к выводу, – пише московський кримінолог, – что в нормально существующем обществе как системе количество преступников не должно превышать числа, равного 5,6% от общей численности населения, или наоборот, социальной системе (конкретному обществу) «потребно» иметь именно такое количество преступников для своего нормального функционирования и развития» [11, с.103]. В суспільстві існує постійний «соціум злочинців», незалежно від того скільки реєструється злочинів поліцією, скільки злочинів розкривається, скільки осіб засуджується... На цьому Д.А. Лі не зупиняється і ставить за мету виявити якомога більше структурно-функціональних закономірностей (СФЗ) злочинності. Так, він встановлює, що соціум злочинців має своїх дівантів, які вносять дисгармонію у струнку ряди злочинців – це ті, хто порушив закон не навмисне (злочини з необережності). І ця категорія (модуль) повинна складати теж 5,6%. Автор підкреслює, що має на увазі усю сукупність злочинців, які зробили свою чорну справу в країні, а не ті, які подає нам статистика [12, с.66]. Тобто, теорія є захищеною від критики, бо ніхто не спроможний точно перерахувати ані злочини, ані злочинців. Це є вельми важливою обставиною для ідеологічного підходу. Числа буквально зачаровують автора. Він ставиться до них як справжній піфагорієць. Д.А. Лі приходиться до висновку, що кількість злочинів співвідноситься з кількістю злочинців як 1,618, а це – ніщо інше як золотий перетин! А от кількість зареєстрованих злочинів щодо числа засуджених осіб «тяжіє» до 2,236. Порушення цієї константи є свідченням кризи правової системи країни [13, с.48–49]. Треба зазначити, що статистика (особливо кримінальна) – взагалі дуже гнучка річ, яку можна «повертати» в будь-який бік. Цікаво, як би змінилися усі константи в разі, коли б Законодавець повернувся до норми, що визначає вживання наркотиків як злочин (а такі пропозиції є і в Росії, і в Україні)? У цьому разі показник «соціуму злочинців» автоматично треба б було збільшити на кілька відсотків. На жаль, такі теми автор не підіймає. Щодо методології МАКС (модульний аналіз конструювання соціуму), то вона навіть у російській соціології займає маргінальне місце. Для того, щоб це з'ясувати, треба уважно прочитати вступне слово редактора книжки, яку написав Давидов. В ролі редактора виступив ніхто інший, як директор Інституту соціології РАН акад. В.А. Ядов. Він пише наступне (мовою оригіналу): «Будучи научным редактором книги А. Давыдова, я должен честно сказать, что далеко не все понимаю в развиваемой им концепции. А тем более – методологических и методических вопросах... Реко-

мендую читателю книгу А. Давыдова, я ... исхожу из простой идеи, что в науке случаются серьезные достижения, непонятые научным сообществом. Пусть более компетентный читатель, если он осилит эту книгу, составит собственное суждение» [14, с.5].

Нарешті, кримінолог зазнає тиску різних ненаукових стереотипів, або так званих «повсякденних ідеологій». І.М. Попова вважає, що повсякденні ідеології базуються на соціальних уявленнях, які в свою чергу складаються із вірувань, думок, переконань, тобто своєрідних когнітивних елементів, суб'єктивних конструкцій, що на свій лад раціоналізують світ [15, с.8]. Повсякденні ідеології, на наш погляд, починаються із звучання і значення слова, структури мови, якою висловлюються думки й оцінки. Українське слова «злочин», «злочинець» несуть потужний моральний, ціннісний заряд: «чинити зло» – цим вже сказано багато. Російське «преступление» має інше знакове навантаження, в нього покладений не моральний, а державний сенс: «переступити», але що? Звичайно, закон, який встановив цар, або вищий начальник – історично це формувалося саме так. Державний колективізм є національною рисою росіян і частиною їх менталітету. «Вор» у російській мові спочатку означало зовсім інше – це політичний злочинець, той, хто зрадив царя, пішов проти «Слова та Діла» государева, висловивши в усній формі свій осуд (від слова «врати»). Суспільна думка українців є більш приватною. Етатизм українцям не властивий, бодай навіть в умовах існування власної держави. Злочин сприймається, перш за все, як посягання на приватні інтереси. Потужним імпульсом, що сьогодні підживлює тиск повсякденної ідеології, є страх злочинності, який часто-густо за нашими спостереженнями неадекватний реальній загрозі. З точки зору громадської думки, злочин і злочинці серед соціальних явищ – це як змії та павуки у фауні та флорі: вони викликають рефлекторну відразу у більшості нормальних людей. Ці імпульси, що надходять від населення, є мінливими, залежать від криміногенної ситуації і багатьох інших обставин, вони можуть посилюватися або тимчасово згасати. Але наразі вони торкаються вчених, справляють певний тиск, знаходять перевтілення у дослідженнях та теоріях.

Якщо є діагноз, то можна шукати ліки. На перший погляд дослідник має дотримуватися рецептів Е. Дюркгейма, які він виклав у «Правилах соціологічного методу» та інших працях. Квінтесенція його підходу – це об'єктивність, повна ізолюваність від зовнішніх і позанаукових впливів. Дослідницький процес він мислив як складну хірургічну операцію, успіх якої повністю залежить від того, як ретельно медикам вдалося стерилізувати свої інструменти, руки, доквілля. Істина, на думку французького соціолога, є чимось рафінованим, відмінним від чуттєвого зовнішнього вигляду речі. Він вимагав від дослідника відкинути усі «передпояття», повсякденні судження про предмет і мислити безособовим способом: «Безособовість і сталість – такі дві характерні ознаки істини» [16, с.51].

Тема «об'єктивності наукового пізнання» широко дискутувалася в соціології ще на початку ХХ ст., і це була реакція на політичну заангажованість соціальних теорій попередньої епохи. Неодноразово цієї теми торкався М. Вебер. Його підхід є дещо відмінним. В головному він солідарний із загальною думкою нової епохи – соціолог повинен бути об'єктивним у своїх судженнях. Але є певні важливі деталі, що роблять його позицію більш придатною для використання. Соціальні науки він розглядав як суто емпіричні дисципліни, що виходять з практичних міркувань, тобто вони орієнтовані не на абстрактну істину, а на вирішення конкретних завдань. Завдання вченого передусім полягає в тому, щоб зібрати і обробити емпіричний матеріал, який допоможе прийняти політичне, управлінське рішення. Наука не може бути вільною від потреб суспільства, останні дають поштовх для розробки тих чи інших напрямків і тем. А це вже точка зламу наукового інтересу вченого і суспільних цінностей. Вчений не може відкидати аксіологічну проблематику, його громадянська позиція має пряме відношення до вибору напрямку дослідження. «Очевидно, – зазначає німецький соціолог, – що без ціннісних ідей дослідника не було б ані принципу, необхідного для вибору матеріалу, ані справжнього пізнання індивідуальної реальності...» [17, с.228]. Соціальне пізнання є конкурентним процесом, різні вчені і школи можуть робити відмінні висновки, а це відбивається на політичних оцінках і рішеннях. Отже, актуальним є дослідження генезису самих оцінок. Вебер вітав емпірико-психологічні та історичні дослідження певної оціночної точки зору. Оцінки треба «розуміти і пояснювати» [18, с.267–268]. Таким чином, дослідник повинен утримуватися від оцінок (це справа політиків, громадськості), але самі оціночні судження мусять бути предметом дослідження або «розуміння».

Позиція Вебера є більш сучасною. Вона, на наш погляд, знайшла відображення у «нових правилах соціологічного методу», які запропонував Е. Гідденс. Англійський вчений вважає, що соціолог спостерігає світ упереджено, бо відштовхується від знань та ресурсів, завдяки яким конструює суспільне життя як об'єкт дослідження. «Занурення» у форму життя – необхідний і єдиний засіб, завдяки чому дослідник здатний робити опис суспільства. Гідденс вказує на «подвійну герменевтику» соціологічних категорій. Соціолог має справу зі світом, що самими акторами вже підданий первинній інтерпретації, і інтерпретує його у власних теоретичних схемах за допомогою спеціальної мови. [19, р.160–162]. Такий підхід, що дозволяє постійно тримати руку на пульсі суспільного життя, є більш придатним для соціології злочинності. Він притаманний багатьом західним кримінологам. Професор І. Антілла (Фінляндія) вказує на те, що вчений не може бути до кінця безстороннім, бо кожне дослідження відображає певну ієрархію цінностей. Зміни у суспільстві і соціальних пріоритетів позначилися на популярності кримінологічних досліджень: у Фінляндії на початку 50-х рр. акцент робився на

сексуальних злочинах проти дітей, на початку 60-х рр. широко обговорювалася тема викрадень автомобілів та крадіжок у магазинах, кінець 60-х рр. – управління транспортними засобами у нетверезому стані, початок 70-х рр. – порушення правил техніки безпеки, кінець 70-х рр. – податкові шахрайства, початок 80-х – хабарництво чиновників, насилля у сім'ї. Кримінолог не може бути до кінця вільним хоча б через те, що його діяльність на практиці залежить від фінансування тих чи інших програм, а тут рішення приймають не вчені. Антілла вважає, що в останні десятиліття ідея безсторонності дослідження сприймається як міф. Важливо, щоб дослідник чітко розумів різницю між трьома ролями, які він може грати: по-перше, роллю вченого, по-друге, громадянина, що бере участь у громадському обговоренні, по-третє, особи, яка долучена до процесу прийняття рішення. Фінський вчений пише про «орієнтовані» дослідження, коли кримінолог має виконати наступне: 1) подати результати у формі, доступній для тих, хто приймає рішення, 2) передати зацікавленим особам дані для вибору альтернатив, 3) пояснити результати з точки зору різних цінностей, пояснити їх сенс, проаналізувати власні цінності й донести їх до читачів [20]. Як бачимо, думки Вебера знайшли практичне втілення і поширилися серед вчених.

Важко дати універсальну відповідь на «ідеологічні виклики». Але можна обмежитися кількома порадами. По-перше, дослідник повинен бути свідомий усіх небезпек, підводних рифів, характеру та напрямку зовнішніх «тисків», які можуть суттєво вплинути на його теорію, метод, або висновки. По-друге, «свідомість» може (і повинна) проявлятися у науковому аналізі різних точок зору, оцінок, ідеологій, якими просякнута проблематика злочинності, щоб мати докладну інформацію про їх впливи. По-третє, не можна займатися проблемами злочинності в бібліотеці чи кабінеті, не корегуючи напрямки своєї роботи з нагальними потребами суспільства. По-четверте, вчений має усвідомлювати свою відповідальність: як громадянин він не може бути відстороненим від тих лих і страждань, що породжує злочинність. У цьому сенсі соціолог-кримінолог мусить займати активну громадянську позицію, співпрацювати з політичними діячами, управлінцями, адміністраторами, надавати їм об'єктивну, перевірену інформацію, пропозиції, варіанти соціальних технологій тощо, а також оприлюднювати свої праці, знайомити широку громадськість з тим, що відбувається у сфері злочинного.

Методологічні проблеми

Перейдемо до суто методологічних проблем, які хоча час від часу й обговорюються кримінологами-юристами, але за своєю суттю не є юридичними питаннями. Вони, передусім, цікаві для соціологів, які за характером своєї діяльності частіше торкаються соціально-філософських питань і мають справу з більш розгалуженою предметною сферою. Ми

зупинимося на трьох «викликах», з якими рано чи пізно стикається кожний дослідник, хто займається сферою злочинності. По-перше, це проблема розмірності і *перспективи застосування системного методу*. По-друге, це *релятивізм злочинного*, а отже проблема визначення злочину як соціального поняття. По-третє, вирішення *проблеми «двох реальностей»*, або дихотомія «злочин – злочинність».

Системний підхід, особливо в 70–80 рр., коли радянські дослідники були обмежені у виборі методологічних засобів, мав велику популярність і рідкий дослідник не віддавав йому шану. Вважається, що системний метод є ефективним засобом, коли існує збіг двох обставин. По-перше, об'єкт дослідження має системну природу, його утворюють кілька елементів або підсистем, пов'язаних між собою. Система характеризується тим чи іншим ступенем цілісності, ідеальною моделлю якої є організм. По-друге, об'єкт повинен бути досить складним, мовою системного методу він має підвищену розмірність – велику кількість елементів, зв'язків, відкритих і прихованих функцій. Це є виправданням для застосування системного підходу, який в ідеалі повинен не ускладнювати, а спрощувати процес пізнання складних об'єктів.

Частина кримінологів вважають, що злочинність можна успішно розглядати в термінах системного підходу, бо вона є великою, складною, відносно самостійною системою, яка складається з окремих злочинів. Цю точку зору обстоює український кримінолог І.М. Даньшин. Він визначає злочинність як цілісне утворення, відносно самостійну, динамічну, вірогідну систему, що набуває якостей об'єктивної реальності. Елементами системи є конкретні злочини, а також окремі види злочинів, які поєднані в однорідні групи. [21, с.12; 22, с.80]. Інші кримінологи ставляться вельми насторожено до можливостей застосування системного підходу. В.Н. Кудрявцев вважає, що поняття системи можна застосовувати до масиву правопорушень умовно і лише у тому разі, якщо включати в це поняття сукупність елементів зі слабкими вірогідними взаємозв'язками [23, с.62]. В іншому виданні ця думка висловлена ще більш рельєфно (мовою оригіналу): «Последние годы настойчивы попытки подключить к понятию преступности понятия и термины общей теории систем. Не возражая против системного подхода к изучению преступности и считая его плодотворным, отметим, что не доказан системный характер явления преступности. Поэтому объявление преступности «системой» по меньшей мере, преждевременно. В достаточной степени не обоснована и концепция целостности явления преступности» [24, с.13]. Дискусія з цього питання триває. В книзі «Злочинність і реформи в Росії» (1998) А.І. Долгова фактично займає протилежну позицію, ніж та, яку обстоює В.Н. Кудрявцев. Вона стверджує, що злочинність є соціальною системою, і їй притаманні цілеспрямованість, відкритість, самодетермінація. Злочинність сполучається із суспільством через проміжну систему – «негативні соціальні відхилення», до якої проф. Долгова за-

раховує тіньову економіку, пияцтво, наркоманію, проституцію [25, с.13–25]. Прихильники трактування злочинності як системи посиляються на стабільність прояву злочинності в окремих її структурних елементах, бо з року в рік процентні долі окремих видів злочинності залишаються досить стабільними. Такі аргументи свого часу висував Я.І. Гілінський [26, с.51]. Але ніхто з кримінологів не здатний довести наявність внутрішньої цілісності об'єкта. Її дійсно немає, можна вести мову хіба що про острівці цілісності стосовно організованої злочинності або серійних злочинців, де окремі делікти або люди так чи інакше пов'язані між собою, наявні соціальні зв'язки, взаємні очікування, контакти тощо.

Системи за ознакою цілісності, інтеграції елементів можна поділяти на три типи: (1) органічні системи, (2) неорганічні системи, (3) прості скупчення. Якщо б злочинність відповідала на практиці ознакам органічної системи, то це б могло значити лише одне – існує тотальна злочинна корпорація, яка контролює, планує, організує всі види злочинів, тобто мафія монополізувала сферу злочинного. Або склався «поділ праці» між кількома «суб'єктами злочинного бізнесу». Та, на щастя, у нас такого немає. Злочинність як сукупність окремих деліктів є чимось проміжним між простим скупченням і неорганічною системою. Застосування системного методу до подібних об'єктів на загал себе не виправдовує. І злочинці, на наш погляд, не складають окремого соціуму, як намагається їх розглядати Д.А. Лі. Злочинці – це типова статистична сукупність або «уявна соціальна група». Факт правопорушення є формальною ознакою, за якою до одного скупчення потрапляють зовсім різні люди, що в житті не мають між собою нічого спільного. Наприклад, за формальним критерієм усе населення можна поділити на дві групи – осіб, котрі пройшли щеплення від дифтериту, і тих, хто щеплення не має. І такий розподіл не позбавлений сенсу для санітарії та організації профілактики епідемії. Але стверджувати про наявність двох окремих соціумів було б недоречно. Соціологи взагалі не дуже цікавляться статистичними (умовними) групами, вони віддають перевагу тим системам, де відбувається соціальна інтеграція. Т. Парсонс писав, що згідно з його уявленням, соціологія займається лише одним аспектом соціальних систем, який має відношення до «інтеграції цих систем, включаючи, безумовно, і випадки невдалої інтеграції...» [27, с.364].

Декларування злочинності як системи ні до чого путнього не призвело. Далі від декларацій справа не пішла, хіба що встановлювалися такі банальні істини, що суспільство – це система, злочинність – підсистема, а, наприклад, злочинність неповнолітніх – «підсистема у підсистемі». В цілому дискусія стосовно застосування системного підходу, на наш погляд, тупцює на місці і втрачає продуктивність. Можливо, треба переглянути об'єкт застосування системного методу. Кримінальна статистика, процентні співвідношення окремих видів злочинів справляють на дослідників сильне враження, вони заворожують і створюють ілюзію існу-

вання реальної великої системи. Але в цій системі, якщо казати образно, відсутній кровообіг, вона виділена штучно. Інша справа, якщо подивитися на справу під іншим кутом зору, і розглядати злочинність не як самодостатню систему, а як стрижень більш широкої системи. Злочин має одну важливу з погляду соціолога властивість, він є дією, що породжує ланцюжок інших дій. Соціум ніколи не залишається байдужим до злочинних проявів, вони викликають протидію, або дії, що спрямовані на самозахист, профілактику, уникнення зустрічі зі злочинцями тощо. Ще раз звернемося до поняття системи. Е. Гідденс подає певні уточнення змісту цієї категорії з огляду на предмет соціології. Він розрізняє поняття структури і соціальної системи (а саме певні структурні ознаки злочинності кримінологи сприймали за системні критерії). Структури характеризуються відсутністю суб'єктів, це загальні правила, норми, ресурси, за якими діють актори і самовідновлюються системи. Самі ж системи охоплюють дії людей, що перебувають у конкретному часі й просторі, тобто, за термінологією англійського соціолога, системи складаються з практик і не можуть бути відірваними від діючої людини. Провідною ознакою системи є інтегрованість елементів. «Інтеграція» позначає регулярні зв'язки, взаємозумовленість практик між акторами та колективами. Взаємозумовленість практик розуміється як регулярні відносини автономії та підлеглості. Гідденс спеціально підкреслює, що «інтеграція» зовсім не означає «згоду». Системна інтеграція також не зводиться до ситуації «обличчям до обличчя». Системна інтеграція – це взаємозумовленість акторов або колективів у розширених просторово-часових проміжках [28, р.77]. Нам здається, що цей підхід варто взяти на озброєння тим, хто займається соціологією злочинності. Методологія застосування системного підходу, на наш погляд, повинна орієнтувати дослідника на пошук соціальних систем, де злочинність виконує певну системотворчу функцію. Наприклад, система «злочинці та їх жертви», або «населення і кримінальна поліція» виникають внаслідок тієї сумної обставини, що злочинці роблять злочини, але ці соціальні системи не зводяться до абстрактної «злочинності». Вони розширюють об'єкт соціології злочинності, відокремлюють те, що можна називати «сферою злочинного у суспільстві». У цій сфері ми спостерігаємо не тільки злочинців, але й правоохоронців, потерпілих від злочинних посягань, звичайних громадян, які, наприклад, змінюють свій ритм життя, щоб бодай не стати жертвою злочинця. Така методологія потребує певного абстрагування, бо ми з живої тканини суспільства намагаємося виділити «взаємообумовлені практики», що характерні для однієї з галузей соціального життя. Але такі системи аж ніяк не є статистичними скупченнями, вони реальні, бо моделюють фактичні зв'язки, події, відносини. Цей підхід покладено нами в основу визначення поняття «криміногенна ситуація» (див. главу 3.2).

Більш складною, можна сказати, «вічною» методологічною проблемою, є соціологічне визначення злочину. Проблема полягає у релятивізмі злочину, в тому, що поняття злочинного є конвенціональним. Ще А. Кетле ставив риторичне запитання: «... чи усі згодні з тим, що саме повинно вважатися злочином? Вочевидь, ні, тому що те, за що карають в одного народу, в іншого залишається безкарним; те, чому намагаються протидіяти в одній епосі, до того в іншу ставляться поблажливо» [29, с.83]. Релятивізм злочину й злочинності не важко прослідити як у просторі (національні кримінально-правові системи), так і в часі. Процеси криміналізації–декриміналізації людських вчинків є вічною складовою соціального життя. Навіть в одній і тій самій країні за одне – два десятиліття кримінальні закони можуть зазнати істотних змін, як це, наприклад, відбулося в Україні та в інших пострадянських країнах. З Кримінального кодексу нашої країни, що набув чинності 1 квітня 1961 р., ще до прийняття нового кодексу 2001 р., було вилучено близько 40 статей; натомість з'явилися нові або змінилися редакції окремих статей, положень, дефініцій. Отже, складається вельми неприємна для дослідника ситуація невизначеності об'єкта дослідження, яку образно можна порівняти з болотною трясовиною, де треба кожного разу замислитися, щоб потрапити на твердий ґрунт. Якої стратегії або тактики мусить дотримуватися дослідник, якщо проблемне поле не має чітких кордонів? Не будемо поспішати з однозначною відповіддю на це питання. Попередньо треба вказати на кілька обставин, які допоможуть зрештою знайти придатний шлях розв'язання проблеми.

Ця проблема завжди хвилювала юристів, кримінологів, соціологів. Юристи намагалися віднайти певне «тверде» коло злочинів, яке б не було схильним до девальвації. Соціологи бачили вихід у тому, щоб зрештою відійти від юридичного трактування злочину. В юридичних системах різних країн ще у ХІХ ст. під впливом французького права ствердилася трьохрядна шкала оцінки винних діянь: crimes, delits, contraventions (в Німеччині, згідно з Імператорським Карним Кодексом – Verbrechen, Vergchen, Ubertretung), що означає – злочин, проступок, порушення. Різниця між ними, перш за все, позначалася на розмірі покарання. Так, у Німеччині злочини «обкладалися» карою на горло, каторжною в'язницею або заточенням у фортеці на термін, більший ніж 5 років. Проступок – ув'язненням у фортеці на термін до 5 років, тюремним ув'язненням або штрафом, більшим ніж 150 марок. Порушення – поліцейським арештом або штрафом розміром до 150 марок [30, с.122]. У нас сьогодні теж існує щось подібне до цієї шкали: злочин – адміністративне правопорушення – дисциплінарне порушення.

Коли Г. Тард проаналізував кримінальну статистику Франції за 50 років (Зведення за 1880 р.), він з подивом відзначив скорочення злочинності у 2 рази, натомість утричі збільшилася кількість проступків і значно зросла статистика тяжких злочинів – убивств, зґвалтувань дітей,

дітовбивств, звалтувань. Французький соціолог пояснив це новими підходами прокурорів до призначення покарання [31, с.79–80]. Цей приклад цікавий з кількох точок зору. По-перше, він демонструє релятивізм злочину, коли ті ж самі дії трактуються по-новому і відбувається «зсув» за трьохрядною шкалою у напрямку лібералізації кримінальної репресії. По-друге, більш чітким стає певне ядро злочинів, яке не стає об'єктом «карної девальвації». В радянській кримінології іноді застосовувався термін «ядерна злочинність» на протипагу «фоновим негативним проявам» (алкоголізм, наркоманія, проституція, що є супутниками «справжньої» злочинності, але не мають високого рангу на трьохрядній шкалі).

Одночасно з вказаною трьохрядною шкалою варто тримати в полі зору й інші напрямки, за якими можна відокремлювати «справжню» злочинність від близьких до неї форм поведінки. Д.А. Дріль вказував на те, що злочин потрібно відокремлювати від схожих на нього дій: гріха, протиморального діяння, цивільної неправди [32, с.132]. В російській дореволюційній юридичній лексиці застосовувалося стародавнє руське слово «неправда» як синонім правопорушення. Розрізнялися кримінальна, поліцейська, цивільна неправда. Ректор Київського університету св. Володимира Н.К. Ренненкампф вважав цивільну неправду такою, що стосується приватних осіб, переслідується за позовами окремих людей, підпадає під приватне право. Навпаки, порушення кримінального законодавства – це вже не спір про право, бо відповідні дії є правовим свавіллям, повстанням проти державних законів. Переслідування кримінальних порушень – обов'язок держави, і вони можуть починатися без скарг зацікавленої сторони [33, с.162]. Іншої думки дотримувався проф. Н.С. Таганцев. Він наголошував на принциповій подібності кримінальної й цивільної неправд (мовою оригіналу): «то, что мы называем неправдою уголовною и гражданскою, составляет только различные моменты или стороны одного и того же правонарушающего посягательства» [34, с.108]. Наприклад, торговий обман можна розглядати як складну неправду, що має ознаки обох неправд; самогубство перестало бути кримінальною неправдою, але, на думку Таганцева, воно назавжди залишиться цивільною неправдою. Отже, окремі дії, що історично розглядалися як злочини, з часом можуть переходити у розряд «цивільної неправди». Такий підхід є вельми цінним для соціології злочинності, бо доповнює наші уявлення про діалектику злочинного. Можна навіть прийняти робочу гіпотезу про існування «ядра злочинності» і певної «периферії», що в оцінках різних юридичних систем змінює свій статус, перетворюється на прості правопорушення або «цивільну неправду».

Такі міркування логічно приводять до гіпотези про існування «вічної» або «природної» злочинності. Барон Гарофало присвятив проблемі природної злочинності (*delit naturel*) спеціальну главу своєї «Кримінології». Він поділив злочинність на «природну» і «створену за політичними мотивами». Думка про такий поділ існувала вже давно. Ще рим-

ляни розрізняли дії, з якими не мириться «свідомість і сумління» (*natura turpia sunt*), від тих вчинків, що необхідно заборонити з огляду на потребу суспільної безпеки (*civiliter et quasi more civitatis*). Цю різницю фіксувало середньовічне англо-саксонське право у вигляді «загальних злочинів» і «злочинів проти статутів» [35, с.127]. Спроба відійти від оціночного змісту поняття злочинності і поставило свого часу на порядок денний соціологічне трактування феномену. Але попередньо треба розглянути юридичне трактування злочину, бо соціологічний підхід логічно випливає з нього.

Юридичне визначення злочину виходить з кількох ознак. По-перше, дія, що визнається як злочин, повинна порушувати норму кримінального закону; її матеріальний зміст мусить відповідати диспозиції – опису об'єктивних складових злочинної дії, який подається у відповідній статті кримінального кодексу. Елементи злочину, за давньою кримінально-правовою традицією, подаються у формулі складу злочину, який має об'єктивну й суб'єктивну сторони. Ця формула застосовується як засіб кваліфікації окремих дій і випадків. По-друге, злочин завжди передбачає покарання або наявність санкції, що формулюється безособово, тобто вона має формальний характер і пов'язана не з людиною, а з характером злочинної дії. По-третє, дія до того ще й мусить бути винною, тобто злочин передбачає не тільки суб'єкта, але також його осудність, без чого суб'єкт не може перетворитися на злочинця, а матеріальна дія – на формальний злочин. По-четверте, дія стає злочином не тільки при наявності формального об'єкта, але саме в тому разі, коли існують або передбачаються певні шкідливі наслідки, збитки, тобто дія повинна бути небезпечною, і під цим кутом зору сприйматися громадською думкою і державою. Саме в цьому пункті юристи завжди виходять за межі предмета юриспруденції, бо належить встановити, які власне небезпеки і наслідки є такими, що можуть тягти за собою «ганебне або болісне покарання» (Карний кодекс Наполеона 1810 р.). Ще представники класичної школи кримінального права підіймали це питання і шукали задовільної відповіді. Ієримія Бентам (1748–1832) визначав злочин як дію, що повинна бути забороненою «з огляду на зло, яке може утворитися від неї...» [36, с.338]. Так само вважав і Чезаре Беккарія (1738–1794): «... справжнім мірилом злочинів є шкода, що завдається суспільству» [37, с.226]. У подальшому ці досить абстрактні ознаки злочину уточнювалися в залежності від панівних настроїв у суспільстві і від світоглядних орієнтирів. Підходи до визначення зла, що тягне за собою формальне визначення злочину, можна класифікувати в залежності від того, на чому саме робиться наголос: або на загальних, суспільних цінностях, або на приватних, особистих інтересах. Юристи класичної школи визначали злочин як дію, що порушує або правову свободу (права держави чи приватної особи), або обов'язки.

Виразно соціологічним був підхід Н.С. Таганцева. Він розглядав злочин як посягання на «життєві інтереси», що перетворені у правове благо, тобто на такі інтереси, яким суспільство забезпечує юридичну охорону. Він скептично ставився до юридичної догматики, яка вбачала у злочині лише порушення норми кримінального права. Ось як російський юрист аргументував свою позицію (мовою оригіналу): «Если мы будем в преступлении видеть только посягательство на норму, на веления правопроизводящей авторитетной воли ..., то преступление делается формальным, жизненепригодным понятием, напоминающим у нас воззрения эпохи Петра Великого, считавшего и мятеж, и убийство, и ношение бороды, и срубку заповедного дерева равно важными деяниями, достойными смертной казни, ибо все это виноватый делал, одинаково не страшась царского гнева» [34, с.47]. Таганцев до інтересів, які охороняє право, відносив: особистість та її блага – життя, тілесна недоторканність, особисті почування, гідність, володіння відомими предметами зовнішнього світу; прояви особистості у зовнішньому середовищі, свобода пересування і діяльності в її різних сферах; відомі відносини або стани, що виникли внаслідок цієї діяльності – їх незмінність, непорушність; різні блага, які становлять громадські цінності тощо. Цей перелік – справжній маніфест ліберала епохи, коли індивідуальні цінності й приватні інтереси потрібно було відстоювати, відокремлювати від державних і бюрократичних пріоритетів. Це суттєво різнилося від радянського, «державницького» розуміння злочину. Порівняємо думки дореволюційного професора хоча б з визначенням злочину, яке фігурувало в ст.6 КК РРФСР 1922 р.: «Преступлением признается всякое общественно опасное действие или бездействие, угрожающее основам советского строя и правопорядку, установленному рабоче-крестьянской властью на переходный к коммунистическому строю период времени» [38, с.22]. Але як перше, так і друге визначення є своєрідними спробами подивитися на проблему злочину під «соціологічним кутом зору», спробою відійти від мінливих і ситуативних юридичних норм і дати визначення злочину «у собі самому». Ці намагання ще з ХІХ ст. були одним з головних поштовхів для розвитку соціологічної школи в науці кримінального права. Її завдання полягало в тому, щоб виявити соціальну природу злочину, дати визначення злочину, «придатне для кожного місця і кожної епохи так само, як у фізиці визначено стан газоподібний, рідина, твердість, щільність тощо» [39, с.88].

Першими, хто свідомо став на шлях пошуку соціологічного знаменника злочинності, були Гарофало й Дюркгейм. Вони намагалися розв'язати проблему, свідомо залучаючи категорії моралі як найбільш розповсюджені норми поведінки, як такі норми, що охоплюють базисні елементи соціального життя. Гарофало був прибічником тієї позиції, згідно з якою шукати природу злочину слід не в аналізі дій, а в аналізі почуттів. Злочин завжди зневажає те чи інше моральне почуття, що є важливим для людської агрегації (об'єднання індивідів у спільності). Природний злочин – це образа почуттів жалості й чесності у тому усе-

редненому вимірі, який притаманний суспільству. Родоначальник кримінології, наприклад, вважав відсутність з боку батьків опіки над дітьми саме природним злочином, навіть у тому разі, коли відповідної статті немає у кримінальному кодексі [40, с.105]. «Соціологічне поняття злочину», яке запропонував Гарофало, викликало певне невдоволення Дюркгейма. Він дотримувався тієї ж лінії, що й автор «Кримінології», але вважав за потрібне враховувати й ті моральні почуття, які зникли в процесі еволюції. Французький соціолог наполягав на тому, що злочин зневажає почуття, які притаманні усім людям із здоровим сумлінням, тобто особам «нормального типу». Злочин, вважає Дюркгейм, є дією, «що зневажає відомі колективні почуття, яким притаманна особлива енергія та визначеність» [41, с.87]. Позиції Гарофало, Дюркгейма та інших вчених, хто досліджував соціологічний контекст злочину, були влучною мішенню для критики, бо поняття злочину, відірване від карного кодексу, втрачало операціональність, тобто практичний сенс. Подальші спроби інших вчених відійти від юридичного трактування і дати узагальнену дефініцію злочину не мали успіху і суттєво не збагатили науку.

Нам здається, що цей досвід, навіть якщо він і негативний, вартий того, щоб його пам'ятати і робити з нього певні висновки. Мабуть не принесе позитивного результату спроба дати соціологічне визначення злочину, якщо ігнорувати юридичну реальність. Нам доводиться миритися з релятивізмом реального змісту злочину. Кримінальне право в науковому і практичному аспектах повинно завжди перебувати у полі зору соціолога, який бере на себе відповідальність досліджувати сферу злочинного. Кримінальний кодекс, відповідні коментарі та наукові праці повинні бути настільними книгами соціологів-кримінологів. Єдиною втіхою для соціолога є те, що формула злочину для нього може бути більш широкою і довільною, ніж у юридичному вжитку. Соціологи не переслідують, не судять, не карають злочинців. І якщо в польовому дослідженні соціолог з'ясує занепокоєність міських жителів потужним звучанням музичних пристроїв у кафе, приватних помешканнях, а відповідної статті немає в КК, або КпАП то це не буде трагедією або методологічною помилкою. Навпаки, можливо Законодавець прислухається до голосу народу і криміналізує відповідні дії... Ми мусимо обстоювати право соціологів займатися тим, що реально непокоїть населення, але це аж ніяк не звільняє соціолога від певної «юридичної освіченості», необхідної суми знань в галузі кримінального права й інших юридичних наук.

Залишається розглянути методологічну проблему, яку ми позначили як «дві реальності». Вона безпосередньо пов'язана з розробкою теорії соціології злочинності, і методик конкретних польових досліджень. «Дві реальності» – це два явища і дві наукові категорії, які носять назви «злочин» і «злочинність». Як тільки кримінологи починають займатися проблемами теорії або ставити методологічні питання, вони обов'язково

наражаються на ці два рифи. Витоки проблеми, на наш погляд, у тому, що онтологічно злочин і злочинність – різні реальності. Вони потребують різних теоретичних і методичних підходів. Гносеологія злочину не та сама, що й злочинності – ось у чому проблема. Найбільш проникливі кримінологи-юристи це відчувають. З цього приводу С.І. Курганов слушно зауважує, що уявлення про злочинність і злочин є логічно несумісними і не можуть бути покладені в основу кримінологічної теорії. Окремо кожне з цих понять може використовуватися як базисне для теорії, але це будуть вже різні теорії, бо вони впливатимуть з не однакових гносеологічних джерел. Перша теорія, яка розвивається від кримінального права, виходить з того, що реально існують лише окремі злочини. Друга – виходить з того, що певна кількість злочинів створює якісно нову соціальну реальність – злочинність, яка має характеристики, не властиві окремим злочинам [42, с.64–65].

Перш за все, злочинність як явище здатна і схильна постійно рухатися, змінюватися, коливатися: це не статичний, а динамічний об'єкт. Індикаторами змін є рівень злочинності (загальна кількість злочинів та осіб, які їх вчинили), індекс злочинності та інші статистичні показники. Кримінологи виділяють такі специфічні риси злочинності, як масовість, іррегулярність, усталеність [43, с.39–40]. *Масовість* – це умова для того, щоб на злочинність поширювався закон великих чисел, тобто при достатньо великому числі одиниць об'єкт набуває нової природи, нових властивостей порівняно з окремими злочинами. *Іррегулярність* – відсутність внутрішніх зв'язків, тобто нові події не пов'язані з попередніми у часі й просторі (ознака неорганічності, якщо злочинність розглядати в термінах теорії систем). *Усталеність* – якість, яку відкрив ще А. Кетле, означає повторність (близькість) показників кримінальної статистики за місяцями року або рік у рік.

Злочинність – прекрасна ілюстрація того, що Е. Дюркгейм визначив як соціальний факт і предмет соціології. Але, за методологією французького соціолога, це не може стосуватися одиничного факту, він нібито випадає з поля зору соціолога. То як бути із злочинном? Він дійсно не становить інтересу для соціології злочинності? Насправді теорія Дюркгейма не є кінцевою зупинкою соціологічної науки. На противагу французькому соціологу М. Вебер відстоював право одиничного факту, соціальної дії, бути предметом соціології. Його «розуміюча» соціологія надихнула нові теоретичні напрямки, в яких центральною фігурою стає особистість. «Тенденції формування нової парадигми соціологічного пізнання мабуть в тому (і це, наприклад, намагається підкреслити етно-методологія, феноменологічна соціологія в цілому), що вона заперечує абсолютизацію зовнішньої соціальної реальності, потребує розглядати не «людину в соціальному світі», а «соціальний світ в людині» [44, с.4]. Історія примирила видатних вчених у тому сенсі, що сучасні соціологи не заперечують мультипарадигмальність. Методологічна свобода озна-

час, що дослідник може вибрати з теоретичного арсеналу ті засоби, які відповідають онтології й феноменології об'єктів дослідження. Доречно скористатися «методологічною свободою» й соціологам-кримінологам для випадку, який ми аналізуємо. Обидві реальності можуть бути їх об'єктами, але за умови використання релевантних методологічних й методичних засобів. Їх можна об'єднати у дві наукові стратегії – соціологічний реалізм і соціологічний номіналізм.

Аналіз кримінологічної літератури доводить, що з розумінням категорій реалізму і номіналізму є певні проблеми. О.Г. Фролова у навчальному посібнику «Злочинність і система кримінальних покарань» висловлюється наступним чином: «У науці існує давня суперечка з приводу того, чи є термін «злочинність» абстракцією, чи відбиває певне явище у суспільному житті. У підвалинах цієї суперечки лежать філософські концепції номіналізму та реалізму... Автор цього посібника, як і всі реалісти, вважає, що за своєю природою, генезисом та суттю злочинність – це реальне явище, що існує на вісі історії і часу досить довго» [45, с.15]. На наш погляд, кримінологи-юристи не досить чітко уявляють сутність різних значень терміну «реалізм» та специфічні вимоги двох методологій – соціологічного реалізму та соціологічного номіналізму. Отже є сенс зупинитися на цьому більш докладно.

Можна принаймні виділити три значення слова «реалізм». Перше – характеристика здорового глузду, незатьмареної свідомості, позитивістського образу мислення. Друге – релігійно-філософський схоластичний реалізм (зазначимо, що спір між номіналістами і реалістами залишився далеко позаду в середньовічній філософії і сьогодні може цікавити радше історика філософії, отже, не зовсім зрозуміло, чому наші кримінологи звернулися до архаїчних категорій). Третє – саме соціологічний реалізм, який не варто плутати з філософським схоластичним реалізмом. В першому сенсі слово неодноразово вживав засновник соціології О. Конт. Свідомість вченого не повинна затьмарюватися умоглядними доктринами, які не верифікуються науковими засобами та суперечать здоровому глуздові. Здоровий глузд стримує наукові фантазії й змушує на біле казати «біле», а не інакше: «при позитивному світогляді гармонія наших концепцій, – зазначає Конт, – неминуче має бути до певної міри обмеженою в силу головного для них обов'язку бути реальними...» [46, с.23]. В іншому місці «Духу позитивної філософії» він зазначає: «слово позитивне означає реальне на противагу химерному...» [46, с.34]. Таким чином, Конт застосовує поняття «реальне» у найбільш відповідному до етимології цього слова значенні (від латинського *realis* – дійсно існуючий, речовий). Реалізм засновника соціології – це розрив з метафізикою та філософськими спекуляціями, це повернення свідомості вченого туди, звідки вона вийшла у минулому – до практичного життєвого досвіду та спостереження за реальними фактами довкілля й життя людей. І в цьому сенсі соціологічний «номіналіст» є також реалістом, можливо

навіть більшим від формального «реаліста». «Номіналіст» Вебер цілковито обстоював емпіричний метод, його «не спокушали» жодні химери, він не фліртував із соціалізмом. Натомість певні закиди в цьому сенсі можна зробити «реалістові» Дюркгейму, який занадто захоплювався фактами свідомості, суспільством у цілому, інститутами, тобто, з погляду Вебера, тотальностями, які не існують реально, ще й до того співчував соціалістичній ідеї.

Проблему соціологічного реалізму й номіналізму як альтернативи теоретичної стратегії дослідницької діяльності вперше розглянув Герберт Спенсер. Він побачив у цій дихотомії принципове для молодої науки питання і вирішив його на користь першого, тобто реалізму. Значимо, що поняття реалізму у Спенсера має вже інше джерело. Він проводить паралелі з середньовічною філософською термінологією, але запозичує радше поняття, а не сутність розбіжностей. Нагадаємо, що релігійно-філософський реалізм визнає реальність існування так званих «універсалій» – понять, ідей, які передують речам і визначають їх характер; номіналізм же вважав такі «універсалії» вторинними, похідними від реального світу словоформами. Але така «універсалія» не містить моменту емерджентності, тобто не пов'язана з виникненням нових якостей, функцій, системних властивостей або ознак суб'єктності. А соціологічний реалізм наголошує саме на цьому. В «Основах соціології» Спенсер ставить проблему руба. Главу з красномовною назвою «Що таке суспільство?» він починає словами: «Ось питання, яке треба ставити і вирішувати на початку... Можна б було сказати, що суспільство є лише узагальнююче ім'я, яким позначають певну кількість індивідів. Якщо перенести спір між номіналізмом та реалізмом в іншу сферу, номіналіст мав би нагоду стверджувати, що подібно до того як існують лише окремі члени певного виду (*species*), а сам вид окремо від них не має дійсного існування, так само існують лише суспільні одиниці, тобто люди, існування самого суспільства є виключно словесним» [47, с.279]. Англійський соціолог дійсно торкнувся найбільш чутливого нерву соціальних наук, бо суспільство можна розглядати як онтологічну сутність, а можна це заперечувати і мати сумніви щодо його реальності. Двозначність ситуації влучно схарактеризував сучасний шведський соціолог Пер Монсон; він пише: «Уся соціологія базується на припущенні, що дійсно існує щось під назвою «суспільство», і є можливість його наукового вивчення. Між тим інколи виникає підозра, що «суспільство» це, можливо, й не існує, бо воно, власне кажучи, невідчутне» [48, с.94]. Спенсер мав дати позитивну відповідь на запитання «чи існує суспільство?», бо від неї багато в чому залежало майбутнє молодої науки. Соціологія від початку конституювалася як наука про суспільство. Отже «зникнення» власного об'єкта тягло неприємні наслідки. Соціологічний реалізм став адекватною відповіддю на цей виклик. Спенсер формулює головні його положення: суспільство треба розглядати як *особливе*

буття. Щоправда, Спенсер не розповсюджує свою тезу на примітивні кочові угруповання. Головний критерій реальності існування суспільства – стабільність внутрішньої структури, а мінливі кочові скупчення, на його думку, не мали цієї властивості. Таким чином, особливе буття визначається тим, що хоч дійсно суспільство складається з окремих одиниць (людей), але «постійно зберігається на протязі цілих поколінь і навіть століть певна загальна подібність у групуванні цих одиниць у кордонах місцевості, що посідає кожне суспільство» [47, с.280].

«Загальна подібність у групуванні одиниць» – є провідною ознакою злочинності. Соціологічний реалізм, який сягнув свого найвищого розвитку в соціології Дюркгейма, є чільною стратегією для дослідження злочинності. В її межах злочинність розглядається як самостійний об'єкт, до якого можна застосовувати низку відповідних методологій і методик: системний підхід, структурний функціоналізм, статистичний метод, кількісні соціологічні методи тощо. Окремі факти, злочини, біографії, судові вироки залишаються образно кажучи за бортом цієї дослідницької стратегії. Але перевага сучасної соціології над соціологією XIX ст. полягає в тому, що одиничний факт може розглядатися як соціальний, як предмет дослідження, і відповідно існують методології та методики, націлені на реалізацію цієї стратегії. Ця стратегія і є соціологічним «номіналізмом», вона лише зовні нагадує номіналізм релігійно-філософський, а по суті з ним нічого спільного не має.

Сучасний соціологічний номіналізм можна визначити як Веберівську лінію в науці, хоча він мав певне коло попередників та ідейних натхненників: неокантіанців, групу вчених з німецького міста Гейдельберга, які в останнє десятиліття XIX ст. розробляли засади науки про культуру як опозиційні до методології природничих дисциплін. Глибинним філософським корінням наук про культуру була філософія І. Канта (1721–1804). Німецький філософ-класик розрізняв науковий («чистий») й «практичний» розум. Перший – синтезує окремі елементи об'єктивного світу в нашій свідомості завдяки певному концептуальному апарату, але не розкриває нам реальність як таку, тобто в собі». Реальність «у собі» може бути опанована як цілісність в її власній природі лише як світ цінностей та цілей. Це є функцією практичного розуму, який пізнає об'єкти завдяки інтуїції. Гейдельберзці, відштовхуючись від свого великого попередника, почали розробляти принципово новий метод наукового пояснення (відмінний від природничого детермінізму), що розрахований на тлумачення феноменів культури, унікальних історичних подій. Генріх Ріккерт охрестив новий метод як *Verstehen*, що означає «розуміти».

На базі цих ідей Макс Вебер формулює засади «розуміючої» соціології. Він відкидає головну тезу соціологічного реалізму – онтологізацію змісту загальних понять (суспільства, групи, держави, корпорації та інших «тотальностей»). Реально існують лише люди та їх конкретні дії, вчинки, поведінка, стиль життя, якими керують мотиви, цілі, цінності

епохи. Хоча соціологія не відкидає й загальні поняття для того, щоб «знайти зрозумілу термінологію», але «якщо в соціології мова йде про «державу» або «націю», про «акціонерне товариство» або про «сім'ю», про «військовий підрозділ» та інші «утворення» такого роду, то мається на увазі лише визначений тип поведінки окремих людей...» [49, с.615]. Вебер визначає соціологію як науку, що прагне, витлумачуючи, зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її процес та наслідки [49, с.602]. Розуміння як метод і завдання «нovoї» соціології трактується досить широко, воно передбачає, по-перше, вивчення, аналіз культурного контексту середовища, епохи, нації і на цих підставах – процедуру «віднесення до цінностей», тобто розуміння мотивів дії у загальному контексті значень, цінностей, норм; по-друге, метод базується на людських властивостях до емпатії, співпереживання, розуміння людини «із середини». Але щоб не перетворитися на розділ психології соціолог мусить оперувати соціальними мотивами, цілями, цінностями, тобто такими, які мають суспільне значення, корегуються із очікуваннями інших людей.

Таким чином, Вебер рішуче розширив предметне поле соціології – індивідуальний, унікальний історичний факти стають предметом соціологічних досліджень. Він поповнив арсенал засобів наукового пояснення. Поряд з каузальною детермінацією природничого типу, функціональним та діалектичним поясненнями німецький вчений застосовує цільове пояснення: індивід **X** зробив **Y** тому, що прагнув досягти **Z**. Методологія Вебера орієнтована на опанування емпіричної дійсності в категоріях, які конструює дослідник («чисті ідеальні типи»), соціолог є більш вільним у доборі теоретичних засобів, він отримує простір для моделювання дійсності. Німецький соціолог відкрив нову еру розвитку науки з орієнтацією на мікросоціологічний аналіз. Усе це є вельми цінним та продуктивним для аналізу такого явища, як злочин і в його індивідуальній формі, і з боку узагальнення цього явища в категоріях «розуміючої» соціології. Номіналізм як стратегія соціології злочинності виходить з того, що в кожному індивідуальному кримінальному факті, особистості, біографії, матеріалах справи відбивається соціальне життя, сучасність, її закономірності і різноманітні аспекти кримінальної сфери суспільства. Принцип «розуміння», символічний інтеракціонізм, етно-методологія, феноменологічна соціологія мають усі підстави суттєво поповнити методологічний арсенал соціолога-кримінолога, особливо у перспективі застосування якісних соціологічних методів.

Методичні проблеми

Аналіз ґносеологічних аспектів соціології злочинності буде не повним, якщо не розглянути особливості польових досліджень з відповідної тематики і, взагалі, не торкнутися проблеми методів дослідження. На

наш погляд, одна з функцій соціології злочинності полягає в тому, щоб адаптувати загальні соціологічні методи до потреб кримінологічних досліджень і до специфічних умов польових робіт.

Треба віддати належне кримінологам-юристам – вони не обминали методичних проблем. Перша ґрунтовна праця в цій галузі «Методологія і методика кримінологічних досліджень» (1972) належить В.В. Панкратову [50]. Фактично роботу написано на тему «як провести соціологічне дослідження», вона містить добре відомі кожному соціологу речі, ось тільки замість терміну «конкретно-соціологічне дослідження» автор вживає поняття «конкретно-кримінологічне дослідження». Цю книгу можна «зрозуміти», якщо мати на увазі – її було видано для юристів у той період, коли соціологічної літератури було обмаль. Цікаво, що книга має переважно теоретичний характер, в ній зовсім немає ілюстративного матеріалу, тобто автор не міг посилатися на конкретні дослідження, опитування, бо в СРСР вони фактично не здійснювалися на той час. Сьогодні кожний підручник, або навчальний посібник з кримінології включає відповідний розділ. А.Ф. Зелінський свого часу підготував спеціальний навчальний посібник з методів кримінологічного дослідження [51].

Радянська кримінологія своїх власних методів не опрацювала, що й не дивно, бо кримінологія фактично є міждисциплінарною науковою галуззю, яка використовує методи різних наук. Фактично 90% – це соціологічні методи, але в арсеналі кримінологів є і методики, якими зазвичай користуються психологи, навіть медики. Це видно з переліку основних методів кримінології, який запропонували автори «Курсу радянської кримінології» (1985): (1) клінічний метод, (2) аналіз репрезентативної кількості кримінальних справ, (3) біографічний метод, (4) опитування експертів, (5) психологічне тестування, (6) анкетування, (7) спостереження, (8) експеримент, (9) математичне узагальнення [52, с.42–49]. Кримінологи від початку не мали особливих претензій щодо розробки власного методичного арсеналу і задовольнялися тим, що можна запозичити у соціологів і психологів. А.І. Долгова з цього приводу зауважувала (мовою оригіналу): «При осуществлении конкретных криминалогических исследований, на наш взгляд, должны учитываться все те методологические и методические требования, которые вообще предъявляются к социальным исследованиям. То, что речь идет об изучении не социальной нормы, а социальной патологии и такой крайней ее формы, как преступность, не вносит ничего существенно нового в сами принципы организации эмпирического исследования» [53, с.5]. З цим твердженням одночасно можна і погоджуватися і його заперечувати. Дійсно, кримінологія є реципієнтом, вона використовує чужі методи, і це є природним для міждисциплінарної дисципліни. Проте, наш власний досвід розробки і здійснення дослідницьких програм підказує, що певна специфіка в галузі соціології злочинності є. І вона позначається на усіх ета-

пах робіт – від постановки проблеми до організації і здійснення польових робіт. Спробуємо розвинути й сформулювати наші спостереження.

Специфікою, і досить суттєвою, є вже усе те, що ми віднесли до аксіологічного й методологічного рівнів пізнавальної діяльності. І потужні «ідеологічні впливи», і «дві реальності», і «релятивізм поняття злочинного» змушують дослідника бути свідомим небезпек і враховувати ці обставини у методичній діяльності. Особливістю є те, що кримінолог може звертатися за первинною інформацією до двох якісно різних соціальних груп – законослухняних громадян і правопорушників, злочинців. Практика побудови методик з опорою на «контрольні групи» існує і в інших галузях, але саме в кримінології й соціології злочинності вона набуває характеру регулярного заходу. На практиці спілкування зі злочинцями доволі часто відбувається в місцях позбавлення волі, в тюремних камерах. В яких ще галузях соціології є подібні умови польових робіт? Хіба це не є специфікою для планування й організації конкретно-соціологічних досліджень? Кожний соціолог-кримінолог, хто від теорії переходить до спостережень та емпірики, наражається на дві неприємні обставини: посилений «спротив поля» і «наднедосяжність» респондентів. Для польовиків зазначені обставини – зрозумілі речі, кожне опитування не обминає цих перешкод. Але йдеться про ступінь, інтенсивність цих перешкод. Соціологія злочинності має справу з особливим класом латентних явищ і процесів, коли агенти мають ґрунтовні мотиви не розголошувати певну інформацію, не йти на контакти із соціологами. Об'єкт дослідження в соціології злочинності вельми часто є закритим, а «ключ» від нього знаходиться у чиновників, адміністраторів. Досить проблематичним є здійснення польових робіт без того, щоб не отримати формальне «добро» у відповідних структурах. Це вносить специфічний елемент в організацію й проведення дослідження, бо адміністративний контроль може перетворюватися і на певний зовнішній тиск, або зовсім заблокувати хід робіт. Політики, адміністратори мають власні уявлення про сферу злочинного. Додамо, що існують досить суттєві мотиви для того, щоб певним чином корегувалася кримінальна статистика, бо за її показниками стоїть імідж правоохоронних органів, обличчя політиків, які дають певні обіцянки щодо «наведення порядку», а потім мусять звітувати з цього питання. Вже перерахованого досить, аби з'ясувати – специфіка дійсно є, і потрібно шукати шляхи для розв'язання проблем.

Тема методики гідна того, щоб їй присвятити окреме дослідження. В третьому розділі книги ми ще звернемося до неї, використовуючи матеріали власних конкретно-соціологічних досліджень, а нижче спробуємо сформулювати декотрі загальні принципи і поради. Принциповим положенням є вимога *органічно поєднувати кількісні та якісні методи*. Це буде відповідати реалізації двох дослідницьких стратегій, які ми визначили відповідно до існуючої традиції як соціологічний реалізм і соціологічний номіналізм. Наявність «двох реальностей» і двох стратегій

зовсім не означає, що мова йде про дві різні кримінології або соціології злочинності. Проблемне поле науки є єдиним, але одне й те саме явище можна вивчати із застосуванням принципово різних методологічних і методичних засобів. Вони повинні доповнювати один одного скоріше з тактичних міркувань, з метою зібрати якнайбільше достовірних даних і обійти підводні рифи, про які мова йшла вище. Ще не так давно в соціології домінували кількісні методи, процентні показники перетворилися на символ конкретно-соціологічного дослідження. Цікаво, як на початку ХХ ст. розумів метод соціології видатний юрист Н.К. Таганцев. У своїх «Лекціях» він говорив наступне (мовою оригіналу): «... для социолога отдельное деяние почти безразлично, он оперирует только над повторными, массовыми явлениями, и его выводы тогда только имеют цену, когда в основу их положено изучение ряда однородных, точно установленных данных; социолог пользуется законами больших чисел, приложением теории вероятностей...» [34, с.10]. Це є хоча й застарілою, але показовою точкою зору. Іноді й сьогодні емпірична соціологія сприймається саме так, особливо у нас, бо довгі роки перевага віддавалася саме кількісним методам. Існує і так би мовити «зворотна реакція» на кількісні методи. Норвезький кримінолог, проф. Н. Крісті свого часу виступив з різкою критикою так званої «квантифікації» кількісних вимірів і «жорстких даних», бо на підрахунки розтрачується уся енергія дослідника. Без цифр і діаграм була б занадто помітною, на його думку, банальність «буржуазної» науки, до того ж бюрократи віддають перевагу мові таблиць і діаграм, бо це звичний для них стиль [54, с.63]. Кількісні методи заворожують репрезентативністю даних, претендують на виключний статус наукових методів. Але вони в певних випадках безсилі. Це стосується і проблематики, і деяких категорій респондентів. Наприклад, тема корупції, де обидві сторони мають певну вигоду і одночасно порушують закон, не може мати достовірного висвітлення в межах звичайного масового опитування. Скільки б сотень або тисяч чиновників не опитали сумлінні й наполегливі інтерв'юери (навіть, якщо вони формально погодяться виконувати роль респондентів), ми не на крок не наблизимося до справжньої картини корупції. Але її можуть в деталях намалювати два-три вдалих якісних інтерв'ю. Американський кримінолог А. Кемпбелл пропонує застосовувати метод, який він охрестив як «індуктивний відділений аналіз». Суть його у наступному: 1) відбирається індивід як типовий представник групи, що є об'єктом аналізу, 2) детально розглядається конкретний випадок, 3) за потребою залучаються інші дослідники для того, щоб перетворити метод з екстенсивного на інтенсивний та дослідити багато факторів, 4) до аналізу залучається респондент як знавець власної поведінки, що допомагає тлумачити внутрішній світ, цілі, мотиви, 5) в разі, якщо з'ясовані спільні моменти для кількох випадків, то вони розглядаються як абсолютні, а не вірогідні [55, с.22]. Наш власний досвід підказує не-

заперечні переваги якісних методів, зокрема, поглибленого інтерактивного сфокусованого інтерв'ю, біографічного інтерв'ю, фокус-групи для дослідження латентних соціально-негативних процесів. В останні роки з'явилося чимало робіт, які присвячені теорії й техніці якісних методів [56–58]. Вони допомагають розв'язувати практичні завдання. В таблиці 1.7 наводимо порівняльні характеристики кількісних і якісних методів.

Таблиця 1.7

Відмінність кількісних і якісних методів дослідження

Кількісні методи	Якісні методи
Відповідають на питання «скільки?», придатні для визначення числових характеристик латентних процесів, використовуються для моніторингу, аналізу динаміки «латентних змінних»	Відповідають на питання «як?», «чому?», мають власну функціональну нішу для поглибленого вивчення механізмів розгортання латентних процесів, супутніх факторів, внутрішніх мотивів тощо
Принципове значення має репрезентативність вибірки, яка дозволяє поширити дані вибіркової сукупності на генеральну сукупність і визначає точність виміру	Репрезентативність визначається автентичністю добору, дослідник підбирає об'єкти з урахуванням власної теорії, користується методом «снігового кому»
Програма дослідження, методика та інструментарій ретельно розробляється до початку польових робіт, вимірювання стандартизоване, принципові зміни і корекція в процесі дослідження не можливі	Гнучкість – головна характеристика якісних методів; «занурюючись» у поле, дослідник творчо структурує свою працю, враховує середовище, обставини, проміжні результати, уточнює завдання і напрямки роботи
<i>Продовження таблиці</i>	
Дані подаються у вигляді чисел, аналіз робиться за допомогою статистичних даних, таблиць, діаграм	Дані накопичуються у вигляді слів з документів, спостережень, транскриптів; аналізу передують генералізація ідей на основі зібраних свідочств
Соціолог ставить переважно закриті й напівзакриті питання, порядок питань незмінний, інтерв'юер тримається нейтрально, тон – офіційний, соціальний контекст, в якому здійснюється опитування, не враховується	Використовуються переважно відкриті питання, інтерв'юер демонструє емпатію, враховує соціальний контекст, інтерв'ю нагадує дружню розмову, соціолог слідує за реакціями респондента і пристосовується до його мови

Позитивним прикладом застосування якісних методів може слугувати наш досвід вивчення організованої злочинності в рамках Україно-Американського проекту «А» при АПрН України. Об'єкт дослідження поєднував усі складнощі, які тільки можуть чекати дослідника в галузі соціології злочинності. Поняття організованої злочинності та організованої злочинної групи (ОЗГ) є до кінця юридично не визначеними, і довкола них точиться постійна наукова дискусія. Явище, безумовно, – латентне; громадська думка довкола проблеми – не сформована, бо пересічний громадянин не обізнаний щодо таких матерій; злочинці взагалі – респонденти важкодосяжні, а тут ще треба дослідити специфічну їх групу... Можливість «просунутися до цілі» за рахунок більш звичних і поширених у нас технологій масових опитувань ми відразу відкинули з огляду на їх неперспективність. Таку спробу 1997 р. зробив Аналітичний центр ГУБОЗ МВС України, розповсюдивши в м. Києві, Харкові, Львові, Кіровограді анкету на тему організованої злочинності. Було опитано 1400 осіб за місцем роботи та проживання. Перед респондентами ставилися питання, які апріорі перевершували компетентність пересічних громадян. Організатори опитування намагалися, аби респонденти (1) оцінили ефективність діяльності правоохоронних органів по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, (2) визначили ймовірність того, що їх сім'я може постраждати від ОЗГ, (3) поінформували, чи є в їх місті ОЗГ, створені за національною ознакою, (4) зазначили конкретну національність членів ОЗГ тощо. Чи здатні люди відповідати на подібні запитання? Звичайно, в кожному випадку можна отримати якусь відповідь, але вона за подібних умов, скоріше, буде реакцією «олівця на папір». На запитання стосовно присутності «національних» ОЗГ організатори опитування отримали наступний розподіл відповідей: «ні» – 14%, «важко відповісти» – 72%, «так» – 14%. Про що свідчать дані? Три чверті респондентів «сховалися» за нейтральною позицією, решта випадково «розійшлися» у два протилежні боки. Ніякої практичної цінності від таких опитувань немає. До речі, стосовно етнічної належності притягнутих до відповідальності за злочини у складі групи є вичерпна статистика.

Отже, ми шукали нетрадиційних підходів, і вони з'явилися з арсеналу якісних методів. Було використано фокус-групи з професіоналами в галузі протидії професійній злочинності і метод монографічного опису. Останній використовувався наступним чином. Виділено кілька конкретних карних справ, за якими були засуджені до різних термінів ув'язнення члени ОЗГ, і надалі робився монографічний опис відповідних груп. На основі юридичних документів, із застосуванням опитування збиралася уся доступна інформація про кримінальну діяльність групи та долю їх учасників. Головний обсяг робіт зводився до поглиблених інтерактивних біографічних інтерв'ю, які проводилися за сприяння Департаменту України з питань виконання покарань в системі УВП, тобто у місцях, де відбували термін покарань засуджені. Подібний монографі-

чний опис – копітка і трудомістка робота, бо за нашими правилами учасники кримінальної зраї мають відбувати покарання у різних місцях. Подібне інтерв'ю має проводити не випадкова людина, а професійний соціолог, з наступним транскрибуванням змісту і виконанням інших процедур (інтерв'ю зі злочинцями проводив ад'юнкт кафедри загальної соціології О.Б. Бобровський). Але подібний метод дає первинний емпіричний матеріал, який не можна зібрати іншим шляхом. В решті решт нам вдалося зробити цінні відкриття щодо схеми функціонування регіональної організованої злочинності та поширення певних злочинних інституцій [59].

Дослідження в галузі кримінології, соціології злочинності потребує більш ретельної підготовки, спеціального добору інтерв'юєрів, конструювання спеціальних методів і заходів, що підсилюють анонімність і здатні нейтралізувати ефект «спротиву поля». Неабияку роль може відіграти особистість інтерв'юєра. Ось один приклад з історії соціології злочинності. Влітку 1924 р. в Москві було створено «Науково-дослідну комісію з вивчення факторів і побутування проституції». Під керівництвом комісії проводилося масове (N = 642) опитування повій. На початку на ролі інтерв'юєрів були запрошені студентки медичного інституту з інтелігентних сімей. Але згодом від їх послуг керівництво відмовилося, бо, з одного боку, дівчат шокувало спілкування з повіями, з іншого – респонденти трималися скуто. Ситуація змінилася на краще, коли до роботи було залучено студенток-робітниць (з рабфаку) – вони краще встановлювали довірливі стосунки [60, с.72]. Таким чином було зруйновано класовий, становий бар'єр між інтерв'юєрами і респондентами. Із подібною за складністю ситуацією ми зіштовхнулися у 1999 р., коли за умовами міжнародного проекту мали опитати молодих людей на предмет вживання наркотичних речовин. До цього ми вже набули певний досвід досліджень в соціології наркотизму, але опитування здійснювалися або в учбових групах, де не важко було розробити процедуру знеособлення анкет, або бралися інтерв'ю у справжніх наркоманів, що перебували на лікуванні у психо-неврологічному стаціонарі. Звичайно, в останньому випадку опитувалися одиниці, і ні про яку масовість не йшлося зовсім. За умовами проекту опитувати потрібно було за місцем проживання, і це мусило бути індивідуальним інтерв'ю. Звичайні інтерв'юєри для цієї роботи не підходили. Тоді було сконструйовано наступний метод. З числа курсантів старших курсів і ад'юнктів Університету внутрішніх справ, що скінчили харківські школи, була сформована команда інтерв'юєрів, перед якими ставилося завдання: знайти усіх досяжних на час опитування однокласників і провести з ними інтерв'ю. Одночасно вирішувалося питання реалізації випадкової вибірки (метод опитування у «гнізді»). Опитування пройшло задовільно, було отримано валідні дані.

Не треба відкидати «адміністративний ресурс» у тих випадках, коли це потрібно. Це правило не нове. Воно впливає із зовнішніх умов, в

яких приречений працювати соціолог-кримінолог. Є. Анучін у передмові до своєї знаменитої праці, присвяченої засланим до Сибіру, гречно дякує Тобольському губернаторові А.І. Деспоту-Зеновичу, який відкрив йому доступ до архіву й статистики [61, с.5]. Такий патронат є не поодиноким випадком. Впливова підтримка, звичайно, може обернутися і втручанням у суто наукові справи. Але це вже справа дослідника – приймати чи ні зовнішній тиск. Бюрократи, як підказує досвід, не здатні втручатися у «внутрішню кухню», корегувати методи. Найбільше на що вони спроможні – перешкодити публікації даних. Під час проведення досліджень у групах девіантів, порушників закону важливо дотримуватися етичних правил, не допускати, щоб дослідження перетворювалося на засіб виявлення «злочинців», або могло б тим чи іншим боком зашкодити респондентові. Саме в цьому іноді й полягає інтерес адміністраторів.

Нарешті, важливо звернути увагу на культуру оформлення даних, підготовки звітів, культуру публікацій. На жаль, кримінологи-юристи в цьому питанні виявилися зовсім не на висоті. Ось чому одне із завдань соціології злочинності і фахових соціологів полягає в тому, аби поліпшити ситуацію. Потрібно встановити певні стандарти щодо представлення зібраних даних. Наш аналіз радянської і сучасної кримінологічної літератури показав наступне: в жодній монографії або статті ми не знайшли коректного опису методики, умов, перебігу польових експериментів, характеристики отриманих даних з боку точності й валідності. Загальне правило таке: автор наводить процентну частку тих, хто дотримується певної точки зору, або кому властива та чи інша ознака. При цьому немає відомостей: хто і коли проводив опитування, в чому полягала методика, які застосовувалися шкали, що становило об'єкт дослідження, яка генеральна і вибіркова сукупності і т.ін. Це – не випадково і пояснюється тим, що кримінологією монополярно «володіли» юристи, а кожна монополія до добра не веде. Представлення даних – важливий, частіше фінальний, етап праці дослідника. Важливо розрізнати три форми цієї процедури, які відбиваються на змісті, обсягах, глибині матеріалів. Перший випадок – наукова публікація, що розрахована на колеґ, викладачів і студентів університетів. Другий – представлення даних чиновникам, управлінням, політикам. Тут важливо посилити пояснення, що переконують в об'єктивності даних та їх відповідності реальності, зробити практичний нахил, сформулювати висновки, які придатні для практичної діяльності або вибору з альтернатив. Третій випадок – публікації, розраховані на масового читача. Вони можуть мати просвітницький, інформаційний характер, містити попередження й рекомендації стосовно безпеки життєдіяльності, або мати на меті формування громадської думки довкола тих чи інших актуальних питань.

РОЗДІЛ 2

ЗЛОЧИН І ЗЛОЧИННІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Соціологія злочинності повинна спиратися на власну теоретико-методологічну базу, яка здатна виконувати пояснювальну функцію, отже, бути наділеною дедуктивними властивостями. Мабуть передчасно планувати розробку єдиної й самодостатньої теорії злочинності з кількох причин. По-перше, соціологи не мають універсальної й загальноприйнятої теорії, і, як підкреслював Р. Мертон, сподіватися у близькому майбутньому на протилежне – це те саме, що очікувати кінця світу [1, с.53]. А чи варто цього вимагати від окремої галузі? По-друге, як це вже з'ясовано, ми маємо справу із онтологічно різними реальностями, що ускладнює завдання. Злочин і злочинність, а також усе, що пов'язане з ними, можна розглядати з позицій різних «високих» або «всезагальних» теорій, але не забуваючи при цьому, що подібні процедури завжди мають відносний і до певної міри умовний характер внаслідок суперечності методологій. Отже дослідник є більш-менш вільним (принаймні у межах відомих парадигм та підходів) у тому, як саме використовувати ті чи інші ідеї й традиції на користь вирішення власних завдань.

Хоча соціологія злочинності і не зводиться виключно до феноменів злочину та злочинності, а охоплює широкий спектр соціальних подій та процесів, пов'язаних з ними, проте саме ці явища залишаються у центрі нашої уваги на тій підставі, що вони відіграють системотворчу функцію. Широкий спектр соціальних зрушень, структурні та ідеологічні процеси, що мають відношення до криміналу, починаються з факту злочину або існування в суспільстві злочинності (структури по боротьбі з бандитизмом, наприклад, ніколи не створюються до того, як починають орудувати кримінальні зграї). Враховуючи це, доцільно починати розбудову теоретико-методологічного базису з осмислення соціального змісту феноменів злочину й злочинності. І справа не в тім, що злочин і злочинність – соціальні явища, цей висновок є банальним і тавтологічним. Ми мусимо дослідити кримінальні явища з точки зору їх місця у суспільному житті. Інакше кажучи, треба вдатися по допомогу до визначальної особливості соціологічного мислення і помістити злочин і злочинність у більш широкий соціальний контекст, ніж це традиційно роблять юристи. Головне завдання другого розділу полягає в тому, щоб, по-перше,

розглянути злочин і злочинність у соціальному контексті шляхом залучення різних соціологічних ідей і теорій, по-друге, окреслити на цій базі підходи до розуміння та пояснення відповідних феноменів. У такий спосіб власне і можна закласти теоретико-методологічні підвалини соціології злочинності.

Глава 2.1

Соціо- і криміногенез: авторитетні версії, гіпотези, теорії

Філософи, соціологи, юристи неодноразово ставили питання про місце, роль злочинності у суспільстві, але соціальна суть цих явищ – складне питання, міцний горішок, який і досі вчені «не розгризли» остаточно. Стародавні філософи радили вивчати складні питання *ab ovo*, тобто досліджувати феномен «від початку». Дійсно, коли і де було скоєно перший злочин і виникла злочинність як соціальна форма, як тип людської поведінки? Було б добре, якби можна було історично дослідити зв'язок соціальної організації з феноменом злочинності. Але усім зрозуміло, що емпіричного матеріалу для цього малувато. Можна застосувати і логічне моделювання, мислений експеримент. Та на початку звернемося до відомих і авторитетних теорій, гіпотез, вчень, що торкаються цієї теми.

Біблійна версія

Християнська оповідь історії людства починається з прабатьківського гріха. Якщо вважати, що злочин – це протиправна дія, заборонена під страхом покарання, то прабатьківський гріх можна розглядати як перший груповий злочин, оскільки він має формальні ознаки попередньої змови. Злочинцям була відома вимога норми – не їсти плодів з дерева пізнання добра і зла, вони були поінформовані про можливе покарання. Кримінальний процес, що правда, був спрощений, але суд відбувся і вирок набрав сили. Усіх підсудних (змії, жінка, чоловік) було визнано винними і вони отримали суворі довічні покарання, які тотально поширювалися й на їх потомства. Така практика колективного покарання була, до речі, вельми поширеною у старі часи: в Персії, Ассирії, Індії зазвичай жінка й діти злочинця катувалися в однаковій мірі з винуватцем. А в Китаї разом зі злочинцем піддавали страті усю родину [2, с.122]. Разом з тим, згідно з книгою Буття, перші покарання були персоналізовані, тобто ще не існувало деіндивідуалізованих кримінальних норм та санкцій. Отець Небесний у біблійні часи індивідуально зважу-

вав провину порушників та визначав покарання. А карати було за що. Злочини фатально супроводжували людську історію. Вже син Адама, Каїн, учинив тяжкий злочин – братовбивство і отримав також довічне спеціальне покарання. Біблія свідчить, що потому «люди розмножились і зіпсулись»: «І бачив Господь, що велике розбещення людини на землі, і весь нахил думки серця її – тільки зло повсякденно» (Бут. 6, 5) [3]. Покарання було застосоване з жорстокістю, що дорівнює геноциду, – людство за малим винятком загинуло від потопу. Але й після потопу природа людства не змінилася докорінно. Біблія містить описи різноманітних збочень і злочинів. Бог мусив визнати, що людина – це не найкращий з його проєктів. Натомість з'являється «інститут» праведників – невелика частка населення, яка відповідала високим моральним стандартам і мала надію на майбутнє спасіння. Хоча Він і відкинув думку в майбутньому до кореня знищувати рід людський, але робив виключення для певних суспільств. Так, дощ із сірки та вогню знищив спільноти Содому та Гоморру.

Біблійні оповіді є важливим свідченням для соціології злочинності, бо вони ясно вказують – злочинність невід'ємна від суспільного життя. Злочинність має пряме відношення до того, що Контом визначено як соціальна динаміка. Доки перші люди перебували в Едемі, вони нібито існували поза часом і простором. Після вигнання з раю починається власне людська історія. Жінка – в муках народжує і виникає населення, воно збільшується, що є першою передумовою суспільства; чоловік – тяжко працює і виникають соціальні відносини, бо людська праця не тільки за природою колективна, але і пов'язана з обміном результатів діяльності та різними майновими стосунками. Прабатьківський гріх, точніше, його наслідки – створили соціум. Загальний висновок такий: *щоб перейти до нового, треба відмовитися або зламати старе, і злочин тут мимоволі стає у нагоді*. Перші люди за результатами «небесного» кримінального процесу програли, а цивілізація – виграла, бо нащадки отримали шанс її творити. Біблія на початку описує часи, які ми сьогодні можемо визначити як додержавний період історії. І не випадково, що судить і карає Отець Небесний, бо на ті часи кримінально-правові системи ще не склалися. Формальний державний суд починається за часів вождя і пророка Мойсея. Він створює судову систему, за якою ординарні справи мусили вирішувати місцеві начальники – тисяцькі, сотники, п'ятидесятники та десятники, а до юрисдикції царя їудеїв належали складні казуси. Його суд і був судом вищої інстанції ім'ям Божим. Прямий зв'язок пересічної людини і Бога у кримінальному процесі руйнується. З цього часу розслідують, судять, карають державні чиновники, щоправда, за Божими законами, які Господь розтлумачив Мойсею на горі Синай. Характерно, що перші отримані від Бога скрижалі Завіту Мойсей знищив, оскільки люди виявилися надто грубими для них, тому постала потреба в пристосуванні законів до їх розбещеного норову.

Особливо цікава та частина нового законодавства, яка стосується тяжких і насильницьких кримінальних злочинів (Вихід, 21, 12–26). Від сучасного кримінального права закони, що їх накреслив Господь, відрізнялися об'єктивною осудністю, тобто суб'єктивна складова не враховувалася навіть при ненавмисних злочинах: «А якщо станеться нещастя, то даси душу за душу, око за око, зуба за зуба, руку за руку, ногу за ногу, опарення за опарення, рану за рану, синяка за синяка» – наказував через Мойсея Отець Небесний (Вихід, 21, 26–27). Ставитися до Біблії можна по-різному, але не враховувати її як свідoctво, яке хоча нам і не зрозуміле до кінця за своїм походженням, але вірне за своєю соціологічною суттю, не можливо і не доцільно. Сучасний тверезо мислячий науковець може розглядати Біблію як символічне, кодоване послання, стислий, хоч і не буквальний виклад соціогенезу, що часто-густо знаходить інші докази та верифікується у наукові способи.

Природничо-науковий погляд

Цей погляд базується на наукових фактах та гіпотезах, даних біології, антропології, палеоантропології, соціальної антропології, археології тощо. В основу цього погляду покладено теорії еволюціонізму, дарвінізм, що пов'язують людину з тваринним царством та закономірностями його буття. Соціогенез розглядається як антитеза біологічній суті людини, як її вихід із цього царства. Сьогодні переважна більшість палеоантропологів вважає, що біологічними предками сучасної людини були хижі істоти, вдалі мисливці, які полювали на великих жуйних тварин, включно до мамонтів та бізонів і спритно винищували печерних ведмедів та інших хижаків-конкурентів. Цей спосіб життя простежується як у різних палеоантропів, так і в історії сучасної людини. Наші далекі предки дійсно були неперевершеними мисливцями, які вирізнялися серед усіх створінь, хто веде аналогічний спосіб життя, вдачаю, цілеспрямованістю, колективною організацією дій. Наприклад, відомо, що ранньопервісні мисливці на території України в останні тисячоліття плейстоцену вели рухливу сезонну життєдіяльність. Влітку, переслідуючи великі стада копитних, вони відходили на північ у степи приблизно до лінії Дніпровських порогів – Донецького кряжу, а восени поверталися на зимівлю у Причорномор'я. Аналогічно поводили себе й фінальнопалеолітичні мисливці на північного оленя північних районів України, що мігрували за сезон на 150–200 кілометрів [4, с.115]. Можна припустити: перші так звані знаряддя праці використовувалися передусім як мисливська зброя. І ця зброя дуже легко оберталася проти рідні чи інших подібних до себе антропоїдів.

Дані палеоантропології та археології свідчать: вбивство, канібалізм були звичайним і повсякденним явищем принаймні у частини наших далеких пращурів. Наприклад, усі 16 австралопітеків африканських, що представлені черепами й фрагментами черепів з Стеркфонтейне та Ма-

капансгате, були жертвами насилля з боку своїх одноплемінців. Р. Дарт знайшов на черепах дорослих австралопітеків пошкодження, аналогічні тим, що малися на черепах павіанів, які саме і були пріоритетними об'єктами їх полювання. Череп одного австралопітека з Макапансгате був проломлений ударом палиці по тімені, а потім від нього була відділена потилична кістка [5, с.73]. Палеоантропологи й археологи вважають, що в общинах ранніх палеоантропів траплялися і вбивства, і канібалізм. Пошкодженим сильним ударом і потім розпотрошеним є череп із Штейнгейма. Сліди ран, спричинені кам'яним знаряддям, залишилися на черепі з Ерінгсдорфу. Він також є розкритим для вилучення мозку. Сліди смертельного удару знайдені на одному з фонтешевадських черепів. Мабуть, людоджерами були люди з Крапіни. Людські кістки, знайдені під скелею, були розколоті, іноді обпалені, як і кістки тварин. В цілому за підрахунками вчених відбитки смертельних поранень знайдені на черепах та кістках 16 з 25 ранніх палеоантропів, залишки яких знайдені у Європі [6, с.380]. *Агресивність є біологічною рисою людини.* Були різні фактори, що спрямовували агресію проти подібних до себе: боротьба за домінування, за жінок (дослідники вважають, що кількість жінок була меншою за кількість чоловіків), голод і просто неприянь. Антропологи вважають, що у людей із Неандерталю були виразно розвинуті долі мозку, які відповідають за агресію. Отже, вони мали менше шансів для удосконалення колективного способу життя і в цьому в решті решт програли кроманьйонцям [7, с.157]. Куди ж раптово зникли неандертальці? Вони ж були чудово адаптовані до довкілля і мали великі успіхи у полюванні, принаймні, неандертальці за фізичними даними значно переважали сучасну людину! Асимілювалися із кроманьйонцями? Але генетично – це різні біологічні організми. Може бути лише одна логічна відповідь: менш агресивний і більш лагідний вид *Homo sapiens* винищив расу примітивних людей, як своїх конкурентів, і, не виключено, їх з'їв. Роздроблені черепи – ознака того, що хтось ласував мозком. І це була дуже стара традиція, що нараховувала мільйони років. Чи зневажила традицією сучасна людина? До речі, вона завжди мала більше можливостей, щоб вдовольнити свій апетит, ніж палеоантропи, але ставала безжалісною в разі конкуренції з боку чужинців, інших рас, хто б вони не були. У цивілізованому ХХ ст. десятки мільйонів людей було винищено під гаслами на кшталт «бий чужинців!» Їх хіба що не їли, але добряче мордували...

Критичним моментом антропогенезу, вірогідно, був *інтелектуальний вибух*, яких звільнив наших пращурів від диктату біологічного інстинкту й народив те, що ми сьогодні називаємо свободою волі. Первісна людина ставала небезпечною для еволюційного розвитку свого виду. Вихід полягав у обмеженні із зовні, тобто мусив бути контроль. А це вже – підвалина суспільства, бо стара тваринна система колективного життя у зграї втратила здатність стримувати «злочинну волю».

Певні передумови суспільства були закладені ще у соціальному житті вищих приматів: ієрархія, домінування, певний альтруїзм і навички колективного способу життя [8, с.15–33]. Але ці чинники, що базувалися на спадкових біологічних механізмах, втрачали свій вплив під тиском свавілля розуму. Уявімо собі таку картину. Палеоантроп, що в день вимушений був відступити у протистоянні за жінку або шматок м'яса, і затаїв на кривдника образу, після певних інтелектуальних зусиль складає план: відкласти помсту на ніч, і завдати удар у відповідь, коли його ворог міцно спить. Ось він вночі нечутно підкрадається і розчавлює череп ворога великим каменем чи палицею, а потім умиротворений іде й собі спати. Зазначимо, що природа надійно сховала мозок людини у череп, але вона не розраховувала на застосування зброї. Дикі звірі, ані вовки, ані мавпи, ані леви так не чинять, зазвичай між ними відбуваються лицарські бої за самку – обличчям до обличчя і до відступу супротивника, що визнав свою слабкість. Самці, як правило, не калічать і не вбивають один одного. Боротьба мавп обмежується загрозами, укусами, пораненнями у пропорції відповідно як 1000: 50: 1 [9, с.210]. Внутрішні біологічні механізми охороняють вид від самознищення навіть за умов природного добору. Але вони діють на підставі обмеженого інтелекту і, відповідно, стандартного набору способів поведінки.

Інтелектуальна революція призвела до ситуації, яку стисло можна визначити так: «горе з розуму». Може, наш приклад варіанту деструктивної поведінки палеоантропа є надуманим? Тоді звернемося до Шекспіра і пригадаємо, як діяв вбивця батька Гамлета – вночі він крадькома підійшов до сплячого короля і влив йому у вухо отруту. І це так людськи! Принаймні, ніхто з критиків ніколи не оспорював можливість такого у житті. У «цивілізованому житті» ще й не таке трапляється, бо злочин легко піддається раціоналізації і його технологія може без кінця краю вдосконалюватися. То чому б не припустити подібне щодо витоку соціогенезу?

Безладний терор, викликаний надзвичайною кмітливостю людини і підсилений використанням штучних бойових знарядь, не міг тривати вічно. Існувала альтернатива: або зникнення людської гілки еволюції, або створення штучних перепон для самознищення. І відповідь було знайдено, ім'я їй – Суспільство. Його суть – нормативний порядок. Перші норми, мабуть, регулювали сексуальні відносини, підтримували старшинство, забороняли вбивство й поїдання членів клану. Це були закони тотемізму, вони встановлювали певний рівень солідарності і дійшли до наших днів у вигляді табу. Одночасно з'являються санкції, які не були м'якими: смертна кара або вигнання з клану, що на практиці означало повільне вмирання, –звичайні покарання тих часів. Суспільство починає грати роль штучного ярма, яким стримуються агресивні імпульси. Цей процес розглядається дослідниками як приборкання зоологічного індивідуалізму.

Отже, дії, які ми сьогодні без вагань визнаємо злочинними, були супутниками всієї нашої історії від початків еволюції. Вони тісно переплітаються із соціогенезом. Його можна взагалі розглядати як відповідь на виклик «злочинної волі». Цікаво, що природничо-наукова гіпотеза по суті нічого нового не додає до біблійної версії. Тільки місце Бога посідає Суспільство. Недарма, мабуть, Дюркгейм частенько порівнює суспільство з Богом, бо воно відіграло таку ж стримуючу, запобіжну, моральну роль, що й Отець Небесний. Обидві великі теорії верифікують одна одну.

Природничо-наукова гіпотеза була використана багатьма юристами, філософами, соціологами для розробки похідних версій і концепцій. Чезаре Ломброзо запропонував відому концепцію природженого злочинця, який генетично, антропологічно є спорідненим з агресивними предками сучасної людини. Італійський вчений пригадував, що своє відкриття він зробив одного ранку у в'язничній лікарні, коли його осяяла думка про спорідненість зовнішніх рис особливо небезпечних злочинців і вигляду дикунів, доісторичних людей. Він відразу зробив висновок: злочинність – це атавізм, біологічне за своєю суттю явище. Але безперечно, що цей винахід не був випадковим, бо йому передувало знайомство автора з ідеями дарвінізму, палеоантропологічними дослідженнями. Ломброзо буквально сприймав еволюціоністську гіпотезу, намагався використати метод механічної ретроспекції. Так, свою працю, присвячену жіночій проституції та злочинності, він будує наступним чином: спочатку описує «любов у тварин», а потім – любов у людей і феномен проституції; розглядає «злочинність самок у царині тварин», потім – жіночу злочинність [10]. Механіцизм і біологічний редукціонізм Ломброзо – примітивна форма використання природничо-наукової гіпотези, що втратила актуальність на початку ХХ ст.

Більш витонченою, операціональною для потреб психоаналізу є гіпотеза Зигмунда Фрейда. Вона будується як притча, історія про доісторичний злочин, що вчинили сини стосовно власного батька. Ця версія, як і біблійне тлумачення історії людства, розглядає початок соціогенезу похідним від злочину. Фрейд розробив матеріалістичну версію прабатьківського гріха. Він вважав: тотемічні заборони є наслідком здійснення першого в історії людства злочину. Вбивства, канібалізм, інцест були природними для «дарвіністської орди», вони не розглядалися як злочини. І саме того разу, коли сини повстали проти батька-тирана, вбили його, з'їли і отримали доступ до самок, але після цього щось змінилося у їх свідомості і з'явилося відчуття провини, первісна людина почала трансформуватися, а спільнота стала на шлях до цивілізації. Свій вчинок брати почали розцінювати як тяжкий злочин. Ця епічна подія мала далекосяжні наслідки. По-перше, формується тричленна структура особистості, з'являється супер-его, що відбиває вимоги соціального контролю. По-друге, первісна орда змінюється на братський клан, забезпе-

чений кровними зв'язками. Виникає релігія, заснована на свідомості провини та покаяння за співучасть у спільно скоєному злочині [11, с.187–196]. Унаслідок цієї революції психіка первісної людини роздвоюється, стає, як пише З. Фройд, амбівалентною: несвідомо, внутрішньо людина прагне заборонених дій, але заборона вже чітко усвідомлюється й індивід мусить коритися вимогам соціуму [11, с.46]. Злочин відбувається тоді, коли перше воління пересилює контролюючий імпульс. Родоначальник психоаналізу розглядав людину як істоту, що агресивна за своєю природою. Патологічна ворожість індивідів постійно загрожує цивілізованому суспільству дезінтеграцією. Навіть інтерес до спільної роботи, вважав Фройд, не забезпечить цілісності суспільства, бо інстинктивні пристрасті переважають розумні інтереси [12, с.227].

Фройдистська традиція широко репрезентована у сучасній кримінології [13, с.46–77]. Наприклад, на базі психоаналітичних уявлень вчені намагаються розгадати загадку некрофільських вбивств [14]. Прихильники фройдівського розуміння психоаналізу виходять з того, що анти-соціальні несвідомі імпульси є невід'ємною часткою психіки людини. Злочинець не має власних ресурсів для самоконтролю і наражається на зовнішній соціальний контроль. Отже злочинність, за однією з версій, – результат конфлікту між примітивними інстинктами, що внутрішньо притаманні кожній людині, і встановленим суспільством альтруїстичним кодексом.

Метафізичні версії

Фройдизм – це вже вчення на зламі природничого підходу й метафізики (філософії), хоча першоджерелом залишається біолого-психологічна концепція. Фрідріх Ніцше (1844–1900), як відомо, був філософом індивідуального пафосу протесту проти узвичаєних суспільних норм і уявлень, хоча стосовно питань злочину та покарання його позиція вочевидь сформувалася під впливом расових, біологічних теорій XIX ст. Злочин він вважав інститутом, який було штучно нав'язано під час «повстання рабів у моралі» на зламі дохристиянської і християнської доби. В авангарді цього повстання йшли євреї, «народ жерців», які таким чином помстилися за численні в минулому приниження й утиски. Цінністю стародавніх часів було беззаперечне право сильного, свавілля панівної аристократичної верстви, для якої насильство, війна, авантюра, полювання або турнір є природним станом. Вища раса в цьому нікому не звітувала, а керувалася інстинктом волі та потягом до влади. Але євреї підступно зуміли нав'язати переоцінку цих давніх цінностей, вони вчинили духовний акт помсти, коли перевизначили поняття «добра» й «зла». Мораль слабких стала панівною, що й закріпилося у християнстві. Отже відтепер усе те, що вважалося природним правом й функцією раси панів, стає аморальним і злочинним [15, с.315–328]. Ніцше рішуче

не погоджувався із Спенсером щодо механізму еволюції, бо останній покладався на «приспособлення», а німецький філософ наголошує на сакральній сутності життя, яка полягає у волі до влади та розбудовчих силах, що спонтанно з'являються у наступі та переступі «вищих функціонерів» [15, с.363]. Загнуздати людину-звіра та прищепити їй мораль, а отже й поняття злочину, було нелегкою справою. Для того, аби вишколити «народ мислителів» (Ніцше звертався весь час до німців), потрібні були сотні років жорстоких репресій, тортур, покарань з різних, навіть дрібних приводів, тваринного остраху перед витонченими карами. Шлях до цивілізації та «гарних речей» – кривавий, такою є діалектика історії. Таким чином, Ніцше, хоча й досить своєрідно, у притаманній йому парадоксальній манері, також пов'язує злочин із соціогенезом, розвитком людства.

Були й спроби побудувати контрфрейдистську теорію, поклавши в основу теорії соціогенезу твердження про природний альтруїзм людини [16], або «таємну енергію любові» [17]. Ці теорії вимагають віри в людину та її доброякісну сутність. Вони не є новими, бо навіть старші за концепції, які спираються на дарвінізм. Гуманісти і просвітителі епохи Відродження та Просвітництва серйозно розглядали можливість існування у минулому «золотого віку», втраченого людьми. Особливо на цьому наполягали утопісти, посилаючись на Платона. Вони у фантазіях на тему «золотого віку» вбачали приклад для наслідування й мету майбутнього. Людина з їх точки зору була якщо не доброю за своєю природою, то принаймні нейтральною, а вся справа полягала в зовнішніх обставинах. Приватна власність, нерівність зіпсували людей, зробили їх агресивними, породили злочинність і війни [18]. Монтеск'є надав альтруїстичній гіпотезі властивості теорії. Він, як відомо, розрізняв два типи законів – природні (незмінні) й позитивні, які встановлюють для себе люди. Першим природним законом він проголосив закон миру. В «Дусі законів» він полемізує з Гоббсом і пише, що прагнення нападати один на одного не властиве дикунам, як і бажання панувати. Але проблема людини в тому, що вона здатна помилятися, отже не завжди слідує початковим законам [19, с.7–9].

Метафізичну теорію можна будувати, спираючись на будь-які вихідні тези. Маркіз де Сад ніби в пику філософам-гуманістам і матеріалістам-просвітникам XVIII ст. створив анти-теорію людини. Ображений на весь світ за несправедливе, на його думку, ув'язнення і глузуючи із «доброї природи людини», він створив у тюрмі унікальний документ – «120 діб Содому». Ця вільна фантазія намагається довести, що природа є безглуздою, а людина – злочинною за своєю суттю. 1787 р. він пише вірш, який декларує пафос його філософії (цитуюмо в перекладі з французької на російську [Цит. за: 20, с. 278]):

Своими смертоносними законами Природа позволяет все:
Индуст, насилие, кражу и отцеубийство,

Все удовольствия Содомы и лесбийские игры Сафо,
Все, что убивает человека и толкает на погибель.

Збірка кримінальних і патологічно антилюдських фантазій маркіза справляє на кожну нормальну людину гнітюче враження і здається, що усе це просто божевільна маячня одинака-маніяка. Але хіба кримінальна історія людства, особливо довгий список серійних і військових злочинів не повторив і не розширив фантазії маркіза? Отже, його антиметафізика верифікується емпірично?

До розряду метафізичних теорій можна віднести і марксистське трактування криміногенезу. Згідно з теорією Маркса, якою озброїлися радянські кримінологи, первісний комунізм не знав злочинності. Власне ідеолог комунізму використав діалектичну гегелівську тріаду: злочинності не було в доісторичні часи – вона з'явилася і розквітла в антагоністичних формаціях – її не буде у світлому майбутньому (теза, антитеза, об'єднана теза). Хоча це і виглядає красивою логічною конструкцією, але зовсім не зважає на емпіричні обставини. Щоб підкріпити марксистську теорію первісного комунізму дехто з радянських вчених навіть вважав, що первісна община була формою об'єднання людей, де було вщент знищено зоологічний індивідуалізм і повністю панувало соціальне... [21, с.171]. Хотілося б порадіти за наших предків, але ніяких підтверджувальних даних про соціальну гармонію тих часів ми не маємо, а от протилежні факти можна знайти без зайвих зусиль. Пригадаємо хоча б сценарії давньогрецьких трагедій. Що складає зміст їх колізій? – Вбивства та інцест. У багатьох народів, племен, з якими познайомилися європейці, і які об'єктивно перебували на ранніх стадіях соціальної еволюції, спостерігалися різноманітні криваві звичаї, наприклад, юнак міг стати повноправним воїном лише після того, як здобував скальп ворога. А що вже казати про інститут помсти, який був поширений практично у всіх народів? Помста не є біологічним інстинктом, це вже набуток соціогенезу, інститут, що завжди був поруч із злочином. Виникли цілі кодекси й ритуали помсти. У багатьох примітивних суспільствах і сьогодні вважається: не відомщена душа не може знайти спокою і отримати статус предка. Бездійні впевнені – така душа перетворюється на сову і увесь час вимагає крові кривдника, щоб напитися. З кров'ю кривдників пов'язаний і такий важливий інститут традиційного суспільства як інститут честі. У Калабрії кажуть: честь замішана на крові [22, с.174]. Марксизм в цьому питанні формально збігається з догматично-юридичним підходом, який заперечує визнання факту злочином без відповідного процесуального оформлення. Отже з цієї точки зору, якщо немає держави, писаних законів, поліцейських та судових чиновників, катів та тюремних наглядачів, то відсутня і злочинність. Тобто людей реально вбивають, ідять, насилують, але це зовсім не те, що й злочинність. Чи варто казати про несоціологічність подібних міркувань? Потрібно чітко розмежувати формальний, юридичний підхід і реальний стан речей.

Маркс, безперечно, віддавав належне своїм попередникам, намагаючись надати ідеї «золотого віку» нового філософського обґрунтування. Іdealізація так званого первісного комунізму (а чи насправді це був соціум, де панувала рівність?) є метафізичним прийомом. В цю оповідь можна вірити, а можна і ні. Усе залежить від стану душі, світогляду та ідеології, якої дотримується особа. Фройд, наприклад, у марксистську утопію не повірив. Більш того, він вважав скасування інституту приватної власності і майнової нерівності небезпечним кроком з точки зору проявів агресивності. Боротьба за власність, економічна конкуренція, на його думку, це як громовідвід для агресивного настрою, який нейтралізує зайву руйнівну енергію. Ось чому він із розумінням сприйняв звістку, яка до нього дійшла з Росії, про червоний терор проти буржуазії. Саме цього з точки зору психоаналізу і треба було чекати від комуністичного суспільства. Але він не розумів, що вони (більшовики) будуть робити після винищення буржуазії, бо нове суспільство стане перезарядженим агресивною енергією [12, с.228–229]. Тоді Фройд ще не знав про «загострення класової боротьби», репресії та геноцид, спрямовані проти різних соціальних та етнічних груп СРСР, мілітаристські амбіції тощо. Не варто і спрощувати теорію Фройда. Він не перетворював людину на страхітливую агресивну потвору і не відкидав альтруїзм, а навпаки розглядав любов як першорядний фактор цивілізації [12, с.219]. Ідея альтруїзму може розглядатися як вихідна теза наукової теорії, але, поперше, її треба довести емпірично, по-друге, вона не виключає факту щільного зв'язку злочинності з усією історією людства. Але в останньому разі, порівняно із дарвіністськими теоріями, будуть зміщені акценти, злочинність займе маргінальні позиції.

Соціологічні версії

Наприкінці XIX – на початку XX ст. головним об'єктом соціологічного аналізу стає соціальна група, а соціогенез розглядається як процес розвитку соціальної організації від родинного укладу життя до сучасних великих суспільств. Злочинність трактується як фактор, що прямо чи опосередковано має відношення до солідарності, інтеграції або розпаду груп. Значною мірою заслуга повороту соціологів до вивчення груп належала Л. Гумпловичу. Він розглядав соціальну групу як головний елемент соціальної еволюції і найпростіший фактор історичного процесу, а людину – як атом соціальної групи, що має безкінечно мале значення для соціології. Вищим законом суспільного життя австрійський соціолог проголосив принцип самозбереження. Цей закон штовхає групи до боротьби з іншими спільнотами за панування і засоби існування. Під тиском нестатків первісні народи вдаються до грабунку і хижацьких наскоків [23, с.74]. Право – є межа, яку встановлює більш потужна група, для забезпечення своєї сфери діяльності від зазіхань слабкіших груп [24, с.301–302]. Гумплович цікавився соціоло-

гією злочинності, критикував Кетле за захоплення статистичним методом [25, с.47–50]. В «Соціологічні нариси» він помістив главу «Злочин як соціальне явище», але його аналіз вагомих результатів не приніс. Він обмежився банальними висновками, на кшталт: «з точки зору соціолога, як злочинця, так і злочин творять соціальні фактори» [26, с.46]. І це не випадково, бо методологія австрійського соціолога була націлена на вивчення міжгрупових стосунків, наприклад, війна з цих позицій отримувала належне пояснення, а ендогенний, внутрішньогруповий процес (злочин) – не мав підгрунтя для теоретичного аналізу.

Іншим соціологам поталанило більше, бо вони, по-перше, виходили з теоретичних позицій, що орієнтували на вивчення внутрішньогрупових відносин, по-друге, спиралися на певну емпіричну базу – дані етнографічних, соціально-антропологічних розвідок. До них, на нашу думку, належали М.М. Ковалевський та його учень П.А. Сорокін. Перший звернувся до примітивних суспільств, які будувалися на клановій основі. Первісне право, вважав наш земляк (Ковалевський закінчив гімназію й отримав університетську підготовку в Харкові), було дуалістичним за своєю суттю: з одного боку, піклування про клан, з іншого, – повна байдужість до інших кланів. Перше означало розмежування *дозволених і недозволених* дій. Первісне право відображало утилітаризм свідомості дикунів, а не почуття провини і спомин про «великий гріх». Ці люди були зацікавлені у збереженні цілісності свого клану, кількості робочих рук, статків, недоторканості жінок тощо. Інтереси клану, взагалі, були вищими за інтереси особистості. Так, правила забороняли вбивство всередині роду, проте цінувалося не стільки саме життя, скільки стабільність клану. Ковалевський на прикладі народів Кавказу показує, що кровна помста закінчувалася у випадку, коли вбивця проголошував готовність слугувати інтересам постраждалого роду; його навіть після цього всиновлювали. Навпаки, щодо інших груп панувало повне свавілля. Щодо чужинців можна було чинити насилля, а крадіжки, грабунок навіть віталися. Зазвичай чужорідних жінок викрадали, насилували. Полонених можна було вбити, якщо це було вигідним для клану і т.ін. Але всередині роду діяли жорсткі обмеження, правила і застосовувалися жорсткі санкції до порушників. Наприклад, практикувалося вигнання, що за логікою тих часів майже дорівнювалося смертній карі [27].

П. Сорокін використав концепцію «замирених кіл» і розширив теорію солідарності за рахунок визначення не тільки ролі санкцій, але й функції нагород у межах групи. Соціогенез з цих позицій виглядає як невпинний процес розширення замирених соціальних груп. Російський вчений наводить підрахунки А. Сатерланда, який визначив розмір солідарних суспільних кіл наступним чином: група нижчих «дикунів» пересічно складалася із 40 осіб, середніх – 150, вищих – 360; суспільства «варварів» були більшими – пересічно 6500 членів, і в такому дусі розширення тривало й далі до наших днів. [28, с.150]. Кожний етап соціо-

генезу означає *розширення правового поля*, тобто визначення злочину стає уніфікованим.

Треба наголосити на принциповій спорідненості злочинності та війни, хоча не можна не помічати важливих формальних відмінностей. Війна – це низка злочинів по суті, але вона до останніх пір не визнавалася злочином юридично. Вбивство ворожих вояків, навіть масове, є великим героїством, за нього дають нагороди; а на свавілля стосовно мирного населення, як правило, заплющують очі. Стародавня філософія війни – із чужинцем роби що завгодно – існувала в різних суспільствах протягом усіх віків; зберігається вона і досі.

Історія злочинності – це інший бік соціогенезу. Форми й масштаб злочинності відповідають історичним епохам. Екзогенна злочинність з'являється тоді, коли створюються племінна й більш широка соціальна організація. Тепер уже вбивство представника іншого роду або селища розглядається не як подвиг мисливця чи воїна, а як злочинна дія. Але до ХХ ст. включно залишається місце для війни, яка щодо чужинців означає практично будь які форми насилля, пограбування, свавілля, і тільки у наші дні з'явилося поняття військового злочину. І це не є заборонаю війни, а лише досить ефемерне обмеження для вояків. Розширення замиреного кола, наприклад, до масштабів Об'єднаної Європи, майже виключає вірогідність війни в масштабах континенту, а кожний акт вбивства, насилля, свавілля стає предметом юридичного розгляду, кваліфікується як злочин.

Поява перших великих міст, подальша урбанізація породжує нові види злочину й тип злочинця. Стає можливою професійна злочинність, довготривале існування злочинних зграй, співтовариств, нарешті, народжується злочинна субкультура, сленг, фольклор тощо. Одночасно злочинність перетворюється на латентне явище і ця особливість стає її візитовою карткою. Епохи занепаду великих міст, наприклад, після руйнації Римської імперії, змінювали форми злочинності. Традиційне аграрне суспільство, що будується з сільських общин, не може вмістити організовану або професійну злочинність як складову соціально-територіальних утворень. Отже розповсюджується лісовий бандитизм, а лісовий розбійник (фольклорний образ Солов'я-Розбійника) стає ключовою фігурою злочинного світу. Слово «бандит» – італійського походження. «Banditi» ставали ті, хто мав переховуватися від людей та влади внаслідок кривавої ворожнечі або постійних політичних переворотів, і нерідко ці люди вважали себе «патріотами». Цей неформальний інститут був поширений на півдні Європи: в Греції, на Корсиці, у Сицилії. Бандити цієї епохи мали свій клановий кодекс честі. Один з них стверджував: «Серед нас багато вбивць, але немає жодного крадія» [29, с.43–54]. Епоха індустріалізму породила не тільки економічну, але й кримінальну динаміку. Збільшення показників злочинності відбувається паралельно урбанізації. Великі міста, мегаполіси створюють ідеальні умо-

ви для існування масової та організованої злочинності, мафії. Послаблення соціального контролю, знищення общин, анонімність міського способу життя і анонімність (за визначенням Г. Зіммеля) грошей, нарешті, близькість і різноманіття об'єктів для злочинних посягань – прекрасний ґрунт для криміналу. Лісовий бандитизм зникає остаточно. Італійські *Vanditi* чудово використали нові умови й адаптувалися до умов індустріального суспільства. Ще в першій половині XIX ст. вони створили злочинну мережу, яка інфільтрувалася в усі прошарки суспільства й перейшли до залякування та здирництва. В районах довкола Неаполя її почали називати «каморра», на Сицилії – «мафія». Сучасний злочинець є формальним членом суспільства, має громадянство, кредитну картку, автомобільні права, він не ховається в лісі або горах.

Отже, практично усі наукові концепції сходяться в тому пункті, що злочинність є ровесницею людства, і вона відіграє певну важливу роль у соціогенезі. Це питання не могли обминути відомі функціоналісти. Г. Спенсер писав, що війни, рабство, насилля, канібалізм мали певні вигоди для суспільства з точки зору еволюції [30, с.236]. Класичним вважається функціональне пояснення злочинності, яке запропонував Е. Дюркгейм. Він проголошує тезу про нормальність злочинності як соціального факту на тій підставі, що вона спостерігається в усіх без винятку суспільствах, хоча й змінює свої форми. Але він іде й далі: суспільство без злочинності не можливе, – стверджує французький соціолог. Злочинність тісно пов'язана з умовами колективного життя, бо вона ініціює право, мораль, релігію, як відповіді на виклик свавілля. Ці базові інститути виникли, сформувалися, трансформуються під впливом того, що ми називаємо недозволеними діями, злочинними видами поведінки. Злочин готує ґрунт для змін у суспільстві, тобто він є одним з факторів соціальної динаміки. [31, с.85–92]. Сучасний дослідник В.А. Бачинін формулює функції злочинності в трьох пунктах: 1) злочини дають певній категорії населення реалізувати свої трансгресивні схильності (потреба у самостверженні, ризику, гострих відчуттях, а також меркантильні або авантюристичні потяги, надлишок агресивності); 2) злочинність випробує на міцність ціннісно-нормативний устрій цивілізації, вона не дає людям впасти у сплячку і штовхає до вдосконалення засобів стримування й блокування; 3) злочини вказують на девіантні, неприйнятні лінії вірогідного розвитку цивілізації, а фігура злочинця уособлює трагічні, хибні шляхи... [32, с.460].

Ми почали наш огляд теорій, присвячених соціо- і криміногенезу, з біблійної історії і фактично прийшли до тих самих висновків у межах інших пояснень. Отже коло замкнулося: більшість теологічних і «класичних» наукових версій промовляють різною мовою ті ж самі речі, а саме: 1) злочинність супроводжує історію цивілізації на всіх без винятку етапах; 2) злочинність певним чином пов'язана із соціальною структурою і соціальною динамікою, вона не випадкова, а функціональна; 3)

протягом всієї історії точиться боротьба зі злочинністю, і це так саме необхідно й функціонально, як і перше; 4) злочин є однією з можливих форм поведінки людини, яка незважаючи на найлютіші види кримінальної репресії не зникає, постійно змінюється, існує приховано, компенсує собою форми прямої військової агресії. Поряд з цим злочинність залишається загадкою цивілізації, названі пункти – це не відповіді, а радше великі запитання.

Глава 2.2

«Злочинна» адаптація: аналітичні категорії

Пояснювальна модель феномену злочинності може будуватися як розвиток ідей і теорій соціальної адаптації. Щільний зв'язок соціо- і криміногенезу підтверджує обґрунтованість цього вибору. Ми розуміємо під адаптацією таку *взаємодію людини й соціального середовища, яка дає індивіду ресурси для виживання, саморозвитку, подальшого соціального конструювання*. Тобто ми будемо користуватися терміном «адаптація» у широкому значенні цього слова, а не як одну з форм соціалізації, або спеціалізовану категорію в рамках природничо-еволюціоністської доктрини. Хоча ідея еволюції в її загальних рисах може бути з успіхом застосована і у наших цілях. Для цього треба зробити кілька припущень. *По-перше*, людина приречена пристосовуватися до двох принципово різних середовищ: в ролі першого виступає довкілля й сума фізичних і біологічних факторів; в ролі другого – суспільство. *По-друге*, еволюційний процес для людини не закінчився, як вважали Дарвін і Спенсер, а він продовжується через розвиток особистості у невизначеному і нез'ясованому для самої людини напрямку. *По-третє*, цей генеральний процес доповнюється соціальною еволюцією, тобто безперервною зміною форм організації суспільства, розвитком інститутів тощо. *По-четверте*, діалектика двох субстанцій така, що людина (агент) конструює соціум як своє середовище і одночасно мусить до нього пристосовуватися. Кожний крок в еволюції особистості потребує певних змін у соціальному середовищі, яке відіграє роль опори, стартового майданчика. Функція злочинності (як і воєн, революцій, бунтів) у тому, щоб руйнувати попередні соціальні форми, або ставити їх під нищівну критику, яка призводить до оновлення середовища. Наразі усі ці процеси доволі хаотичні, стохастичні, малопередбачувані. Принаймні, сучасні злодії ніколи не замислюються про своє «високе» покликання. Адаптація людини до соціального середовища за своїми наслідками нерідко нагадує те, що після себе залишають стада парнокопитних тварин

або сарана. Такі непересічні особистості, як Калігула, Нерон, Іван Грозний або Сталін буквально випалювали середовища, мов та ракета, що стартує у космос. Більшість людей, можливо, вважають, що подібні особистості є отруйною гілкою еволюції, але вони регулярно з'являлися, визначально впливаючи на перебіг історії. Існує доволі аргументована теорія, що доводить факт біологічного (лабораторні експерименти робилися над щурами) існування 5-відсоткової квоти так званих домінантів – своєрідного авангарду нації, до якого належать видатні люди, в тому числі й найвідоміші злодії. І нібито ці 5 відсотків намагаються зробити наступний крок в еволюції, але не відають того, яким шляхом йти. Їх хаотичні пошуки можуть втілитися як у сміливому творчому акті, так і у жахливому злочині. Колін Вілсон на цьому припущенні побудував кримінологічну теорію, яка намагається пояснити гангстеризм у нетрищах великих міст Америки [1, с.156–160]. Проте і звичайні злодії залишають певні позначки і шрами на соціальному тілі. Саме цей природний, але «антисоціальний» спосіб адаптації, який супроводжує еволюційний процес від Адама, і є предметом нашого дослідження. Попередньо ми можемо висунути гіпотезу існування «злочинної» адаптації – окремого типу взаємодії людини і соціального середовища, яке, до речі, може суб'єктивно переслідувати ті ж самі цілі, що й «нормальна» адаптація. Лапки, що ми застосовуємо для напису понять, мусять підкреслити відносний характер поділу на «злочинну» й «нормальну» адаптацію, межі яких рухливі, постійно змінюються в процесі криміналізації й декриміналізації і у широкій свідомості не завжди чітко розмежовуються.

Поняття адаптації для пояснення феномену злочинної поведінки використовували різні кримінологи. В XIX ст. адаптація розглядалася як соціо-біологічне явище. Д. Дріль висунув уже згадану теорію, згідно з якою до злочинних дій вдаються перш за все ті індивіди, які не мають мінімального ступеня психофізіологічних даних для соціальної адаптації. Таких даних, наприклад, не вистачає на загал дітям та пристарілим. Є категорії людей, які у дієздатному віці через погану спадковість, внаслідок хвороби або інших чинників втратили здатність правильно реагувати на суспільні виклики. Від нормального типу людини їх відрізняє відсутність або послаблення стримуючих сил, які допомагають нормальній людині навіть за важких життєвих обставин втриматися від злочину [2]. Гюстав Лебон писав про розмноження непристосованих, як характерну рису свого часу. Він пов'язував це з процесами індустріалізації та руйнуванням старої общинної і цехової систем, а також з появою великої кількості дегенератів внаслідок припинення природного добору, збереження життя алкоголіків та осіб із важкими патологіями [3, с.341–360]. Хоча французький соціолог вказував на те, що непристосовані з'являються в усіх прошарках суспільства, але він мав на увазі,

перш за усе, нижчі класи. Класова обмеженість була досить характерною рисою тогочасних авторів.

XX ст. теорії соціальної адаптації набули нейтрально-класового спрямування. Алфред Адлер (1870–1937) та його прибічники, які уособлювали одну з гілок неофрейдизму, також розглядали злочин радше як поведінку соціально-неприспосованої людини. Але погану адаптованість вони пояснювали наявністю певних психологічних проблем, які відбиваються на стилі життя індивіда. Ці проблеми виникають ще у дитинстві як розвиток комплексів неповноцінності або переважання [4, с.152–162]. У 70-і рр. провідний французький криминолог Ж. Пінатель розробив схему злочинної поведінки в залежності від двох характеристик особистості: злочинні здібності і здатність пристосовуватися до соціального середовища. В результаті склалося 4 комбінації «небезпечного стану»: 1) сильні перша й друга якості, людина здатна до тяжких злочинів, подібний збіг спостерігається й у представників «білокомірцевої злочинності»;

2) високі злочинні здібності й слабка адаптація присутні у тих, хто може здійснювати дрібні й епізодичні злочини, але не вміє ухилитися від кримінальної репресії; 3) слабкі злочинні здібності, що збігаються із слабкою здатністю до адаптації – невдахи, жертви обставин, несповни розуму тощо; 4) слабка злочинна здібність і потужна адаптація – мала вірогідність злочину [5, с.59, 60].

Російський вчений А.М. Яковлев (один з небагатьох, хто розробляв соціологічний напрямок у радянській криминології) пояснював злочин як дефект, невдачу соціалізації та взаємодії людини із соціальним середовищем [6, с.116]. У більш ранню свою працю «Злочинність і соціальна психологія» московський криминолог навіть включив окрему главу «Проблеми соціальної адаптації і протиправна поведінка» де, зокрема, він зазначає (мовою оригіналу): «Процесс социальной адаптации заключается в обеспечении соответствия поведения лица требованиям социальной среды (социальным ожиданиям) ...» [7, с.198]. Отже, підхід А.М. Яковлева є виразно нормативістським. Є Суспільство (з великої літери) і його вимоги до людини. Процеси соціалізації й адаптації можуть бути вдалими або ні в залежності від того, чи відповідають «внутрішні кондиції» та дії людини суспільним очікуванням, які регулюються кримінальним правом. Але можна сформулювати й протилежну точку зору, що релевантна позиції агента, для якого, по-перше, середовище є лише засобом для реалізації особистих цілей (а в плані еволюціоністської перспективи – підставою для непередбаченого розвитку, перевтілення тощо); по-друге, делінквентна або девіантна поведінки є одним з варіантів дій, і для суб'єкта такий варіант може бути цілком прийнятним, якщо забезпечує загальний успіх або вдоволення потреби. На подібних тезах будували свої криминологічні теорії Мертон і Коен (теорія структурної напруги). Нам здається, що соціологічний підхід (на відміну від юриди-

чного) мусить бути більш збалансованим і неупередженим для того, щоб розглянути ситуацію взаємодії людини і соціуму всебічно, а не з однієї (суспільної) сторони.

Епоха індустріалізму загострила саме вимоги людини до суспільства як свого середовища. У стародавні часи, в традиційних суспільствах людина була невід'ємною частиною соціального середовища, вона не мала свідомої альтернативи, а вигнання з общини було не тільки ганебною карою, але й такою обставиною, що фактично дорівнювалася смертній карі. Згадаємо, що Сократ віддав перевагу чаші із отрутою, і не став ізгоєм. Просторова мобільність, міграції здійснювалися або в межах свого етносу, або разом з ним. Територією України промандрував не один народ, який потім знайшов собі місце на Дунаї чи на Рейні, але індивідуальної (сімейної) міграції майже не було. Отже, не було в масовому вимірі й проблем з адаптацією, яка зводилася цілком до системи виховання особи у звичному середовищі. В ХХ ст. ми спостерігаємо якісно відмінну ситуацію. Почалася масова індивідуальна (сімейна) міграція. Переселенці прагнуть дістатися «землі обітованої», яка подумки вимірюється зовсім не кілометрами і не вільним ґрунтом, а пересічними доходами населення й цивілізованими інститутами. Ми спостерігаємо драматичні картини, коли люди плывуть на непристосованих засобах і гинуть у хвилях Карибського моря, як вихідці із країн соцтабору ще недавно перестрибували через паркани амбасад у європейських столицях і масово переходили кордон Угорщини (1989 р.), як нелегали вперто із великими ризиками мандрують через Україну зі Сходу на Захід, а капітани морських суден за великі гроші пхають азіатів і африканців у непристосовані трюми й відбуваються жакливі трагедії. Ці люди, і серед них кілька сот тисяч вихідців з України, шукають собі кращого соціального середовища як та риба, яка шукає, де глибше. Для них проблема адаптації перетворюється на справу життя і серйозний іспит.

Не випадково суто соціологічна теорія соціальної адаптації почала розроблятися у Сполучених Штатах Америки – країні емігрантів. Ця тема була популярна серед соціологів чиказької школи, а методологічні засади проблеми розробили Вілліам Томас (1863–1947) і Флоріан Знанецький (1882–1958) в процесі емпіричного дослідження адаптації польських селян-переселенців. Предметом їх інтересу була лінія поведінки переселенця у взаємодії з новим середовищем. Томас і Знанецький соціальне життя індивіда розглядали як процес адаптації. Поведінка трактувалася як механізм виживання індивіда у середовищі. Вони звернули увагу на те, що у повсякденній свідомості людина здатна конструювати типи, які слугують настановами поведінки. Типологія охоплює індивідів і ситуації, з якими стикається агент. Стандартна ситуація потребує звичного реагування, а це полегшує адаптацію. Така адаптація є пасивним пристосуванням. Незвичайні ситуації вимушують людину діяти більш активно. Людина шляхом спроб і помилок врешті-решт знаходить вихід із ситуації і таким чином збагачує свою типологію. Остання безпосере-

дно залежить від соціального досвіду особи. Праця Томаса і Знанецького мала соціально-психологічний ухил, їх цікавили механізми розвитку особистості, типи соціальних характерів [8, с.50–62].

Ці ідеї частково використали Пітер Бергер і Томас Лукман для розробки соціології знання, зокрема, вони запропонували оригінальне трактування соціальної структури як усієї суми типізацій і створених за їх допомогою прикладів взаємодії [9, с.59]. У типізації вони вбачали витоки для орієнтації людини в лабіринтах соціуму. Соціальний запас знання забезпечує індивіда схемами типізацій для виконання звичайних повсякденних справ. Це є основою стабільного існування людини в суспільстві. Структура починається з процедури хабітуалізації, тобто «озвичайнення» дій, що звужує кількість різних виборів (альтернатив поведінки). Хабітуалізація, по-перше, зберігає енергію для прийняття рішення у нестандартній ситуації, по-друге, породжує інститути: «кожна така типізація є інститут» [9, с.92]. Нам здається, ці теорії містять багато цінного матеріалу для пояснення злочинності, тема якої спеціально вищезгаданими авторами не розглядалася. Хоча треба віддати належне Томасу і Знанецькому, які вказували на те, що їх праця з вивчення польських селян є зручним відправним пунктом в тому числі і для вивчення проблеми аномальної поведінки – злочинності, бродяжництва, проституції, алкоголізму [10, с.354].

Розглянемо механізм адаптації більш детально, щоб зрозуміти відмінність злочинних і незлочинних актів. Але попередньо зробимо кілька уточнень дослідницької проблеми. По-перше, адаптація складається з різних актів і наслідків. Е. Фромм розрізняє *статичну й динамічну* адаптації. Остання стосується зміни особистості людини, означає її певний розвиток [11, с.30–31]. Ми не будемо наразі розглядати «динамічну» адаптацію, хоча це також потрібно й цікаво, бо тут є «вихід» на формування особистості злочинця. Але це спеціальна, досить об'ємна тема на перетині соціології з психологією. Таким чином, ми обмежимося безпосередньо соціальним механізмом адаптації, не занурюючись у динамічні аспекти. По-друге, важливо попередньо обумовити, про яке саме суспільство як середовище йдеться.

В сучасній соціології, як зауважує Серж Московічі, існує дві парадигми суспільства – *класова теорія і концепція масового суспільства* [12, с.50]. Взагалі класове й масове суспільства – це ідеальні типи. Реальне суспільство містить елементи і першого, і другого. Хоча пропорції змінюються історично й ситуативно. При розробці моделі адаптації варто тримати ці обставини у полі зору дослідника.

Для того, щоб більш детально розглянути механізми адаптації, ми пропонуємо кілька рівнів категорій, які створюють певні аналітичні зрізи для дослідницької діяльності й моделювання процесів. Перший аналітичний зріз є структурною операціоналізацією поняття «соціальна адаптація» за прикладом рангової шкали, на якій фіксуються основні

типи адаптації в залежності від активності, тактики, спроможності агента щодо опанування соціального життя. За цією схемою адаптація поділяється на: 1) *просте пристосування (пасивне використання соціально-го середовища)*, 2) *складне пристосування (активне використання)*, 3) *інноваційне пристосування або соціальне конструювання (адаптація через зміну середовища)*.

Розглянемо ці категорії на прикладі з життя. Уявімо таку картину: селянин приїжджає до міста і після торгівлі на базарі обідає у кафе. Це просте пристосування, агент використовує обмежене і звичне коло типізацій, якими і керується у своїх діях. Другий варіант: фермер укладає договір з кафе про постачання сільгосппродуктів, він включається у досить складну систему економічних відносин, оперує розширеною системою типізацій, застосовує елементи експертного знання, тобто він використовує соціальне середовище активно і більш складним чином. Такі відносини є більш надійним і вигідним шляхом адаптації із соціальним (міським середовищем). Нарешті, третій шлях: фермер засновує власне кафе (торговий дім) для реалізації власної (і не тільки власної) продукції і перетворюється на вдалого підприємця, стає однією з тих осіб, для яких кожна копійка повинна принести ще одну копійку. Це не просто активне пристосування, а й певне соціальне конструювання, бо агент розширює й впорядковує соціальний простір, контролює його частину, діючи у власних інтересах.

На цьому прикладі можна показати і сутність «злочинної» альтернативи. *Сценарій 1:* до кафе заходить селянин, щось замовляє, але намагається зникнути, не заплативши. Це є найбільш простим злочином і свого роду теж шляхом адаптації. *Сценарій 2:* Фермер (або справжній шахрай, що видає себе за фермера) укладає угоду на постачання дешевої сільгосппродукції, отримує аванс, але зникає і не виконує домовленостей. Це більш складна оборудка, бо злочинець вступає у певні відносини з жертвою, використовує легітимні інститути, імітує «нормальну» поведінку для того, щоб врешті-решт домогтися свого. *Сценарій 3:* злочинна група створює власне кафе (торговий дім) для реалізації награваного або відмивання грошей. Це є вже складною, інноваційною формою «злочинної» адаптації. Тобто, *злочинність можна розглядати як дзеркальне відображення «нормальних» шляхів адаптації за аналогічною шкалою ускладнення адаптаційного акту*.

Ускладнена адаптація – це кваліфіковані злочини, вони досить часто вчинюються без видимих порушень і тимчасового розриву із суспільством. Для цього злодії вдаються до конструювання альтернативних, латентних, ненормативних відносин. Пригадаймо процеси над так званими цеховиками при радянській владі. Приватновласницька діяльність у ті часи розглядалася як тяжкий злочин з політичним забарвленням, бо вона мимоволі торкалася комуністичних основ системи. В умовах старого суспільства цехова діяльність була унікальним феноменом з огляду

на вміння агентів використати, пристосувати й трансформувати чинні відносини у такі, що забезпечували прибуток. Ускладнені акти можуть перерости у справжнє соціальне конструювання, інноваційну діяльність, що трансформує окремі інститути суспільства.

Розглянута низку понять можна доповнити допоміжним рядом: 1) *безальтернативна адаптація*, 2) *адаптація з обмеженим набором альтернатив*; 3) *з широким спектром альтернатив*. Продовжимо ілюстрування прикладами. Вельми вірогідно, що людина, яка краде шмат хліба, від голоду втрачає здоровий глузд, почуття обережності і стає злочинцем «мимоволі», тобто її дії можна трактувати як безальтернативні. Можливість вільного вибору зумовлена багатьма факторами, серед яких провідну роль грає *соціальний статус*, економічне становище індивіда. Представник середнього класу має набагато більше різних варіантів поведінки, і чим вищий статус людини, тим більше можливих варіантів поведінки відкривають її капітали, освіта, соціальні зв'язки тощо.

Отже, при дослідженні адаптації важливо користуватися і соціально-класовим підходом, бо форми й соціальна небезпека злочинних посягань змінюються в залежності від соціальної приналежності агента. Це питання розглядалося від початку кримінології, але доволі однобоко. Рафаель Гарофало категорично стверджував: вищий клас «поза підозрою». Він писав, що верхній прошарок є продуктом вищої культури, він наділений і вищим моральним розвитком. Для цього прошарку кримінальний закон майже не потрібний, бо він носить закон у собі самому. Навпаки, нижчий прошарок, який складають особистості, що не мають освіти й виховання, та ще до того успадковують від предків аномальну організацію, є атавістичним відходом до диких рас. З цієї верстви й виходять природжені та професійні злочинці [13, с.215]. Кримінологи довгий час поділяли ілюзію про некримінальність вищих прошарків. Вони послуговувалися наступною схемою: основна маса злочинів здійснюється вихідцями з нижчого класу, на долю середнього класу припадає злочинність випадкова і за необережністю, а у вищому класі, якщо й трапляється щось подібне, то це, без сумніву, виключення з правила. Ось що писав Адольф Прінс: «У класах заможних, освічених, вихованих у дусі громадянства, які не потерпають і не злидарюють, із коліски користуються усіма впливами, що цивілізують, проступок стає особистим актом і на загал є винятком» [14, с.14]. Такі «виняткові» злочини раніше справляли, мабуть, велике враження. З нотами патетики, наприклад, описував у своїх спогадах начальник Московської розшукової поліції А.Ф. Кошко подібний вчинок (мовою оригіналу): «Убийство поручика Батурлина – преступление незаурядное. Оно явилось своего рода знамением времени, так как крайне редко до того было видно в России, чтобы люди высокой культуры, ума и образования отягощали свою совесть убийством...» [15, с.277]. Нам здається, що автори наведених рядків поділяли класові ілюзії, вони не слідували рецептам класиків соціології

щодо об'єктивності соціологічного знання. А от Є. Анучін не мав апріорних гіпотез, він вивчав кримінальну статистику і дійшов висновку: для дворян вірогідність бути засланими до Сибіру є значно вищою від багатьох інших станів. Щоправда, ця вірогідність визначається частотою двох видів злочинів: підrobка документів і злочини проти влади. Але й за такими видами злочинних посягань, як смертовбивство, грабунок, підпали, дворяни не поступаються міщанам і значно перевищують показники селян, духовенства, купецтва. Серед дворян один звинувачений припадав за статистикою середини XIX ст. на 789, а серед інших станів – на 976 осіб [16, с.107]. Це ж саме помітив А. Чиж на прикладі кримінальної статистики кінця XIX ст. З'ясувалося, що «забезпечені» класи дають усюди більше злочинів, ніж «бідні». Так, в Італії один засуджений припадає на 345 осіб вільних професій, а серед селян – відповідно один на 428 осіб [17, с.19]. Сьогодні в Україні ми не маємо ані статистики, а ні соціологічних досліджень з цього приводу. В минулому завдання дослідника спрощувалося, бо в офіційних документах відображався соціальний стан злочинця. Класова приналежність юридично не встановлюється. Але ще більш складним є питання про вірогідність того, що представника еліти взагалі буде притягнуто до кримінальної відповідальності. Принаймні, український соціум має риси кастового суспільства з огляду на фактичну нерівність громадян перед законом. Досить широкі верстви населення є «недоторканими», але у зовсім іншому сенсі, ніж це було колись в Індії. І це без коливань підтвердить кожний чесний юрист-практик, а пересічний громадянин має впевненість у тому, що «нагорі» відбуваються широкомасштабні злочини. Дійсно, власник Мерседесу не поцупить в магазині булку чи хлібину і не буде у стані сп'яніння чіплятися до громадян у трамваї, але він може пограбувати відразу увесь народ України, як це зробив П. Лазаренко. Отже, вилучати вищий клас із схеми «злочинної» адаптації немає сенсу.

Нарешті, розглянемо низку аналітичних категорій, які безпосередньо торкаються елементів механізму адаптації. Вони визначають її не за інтенсивністю або формою, а за змістом. У процесі адаптації людина має здійснити три речі: 1) *включитися до соціальної структури, системи чинних соціальних відносин, тобто стати носієм цих відносин і елементом соціальної системи*, 2) *самоідентифікуватися із середовищем*, 3) *вступити в обмін відповідно до прийнятих правил, норм, традицій*. Здійснення перших двох передумов адаптації сприяє реалізації третього (і найбільш важливого) акту, який дає змогу використовувати соціальне середовище, вдовольняти потреби, розвинути в особистість. Дії, що відбуваються в системі «агент – середовище» і порушують «нормальну» адаптацію, відхиляються від зазначених актів, потрапляють до класу «злочинної» адаптації.

Для класового, індустріального, демократичного суспільства вирішальним чинником адаптації є включення до економічної структури і

відповідних відносин та інститутів. Посягання проти приватної власності, економічні злочини – наприклад, несплата податків – розглядаються як тяжкі проступки і можуть потягти за собою жорсткі покарання, бо вони розцінюються суспільством як замах на засадничі, структурні принципи. Так, свого часу американська Феміда саме під цим кутом зору вчинила розправу над легендарним злочинцем, організатором злочинного бізнесу у Чикаго Аль Капоне, притягнувши його до кримінальної відповідальності не за мафіозну діяльність, а за несплату податків. 1933 р. його було засуджено за несплату податків на 11 років тюремного ув'язнення [18, с.158–168]. Радянські люди після тотального одержавлення народного господарства зовсім не мали клопоту зі сплатою податків. Чи були такі в системі ГУЛАГу, хто постраждав за це? Мабуть, що ні. Але страшним проступком вважався «дефект ідентичності», підозра в тому, що людина «не наша», «не радянська», що вона належить до інших спільнот, підтримує з ними стосунки. Важка доля спіткала тих, хто не міг розчинитися у масі робітників і «справжніх радянських людей» через своє походження, національність, освіту тощо.

Моделлю масового суспільства є натовп. А що становить найбільшу небезпеку для людини у натовпі? По-перше, небажання (або відсутність можливості) вигукувати гасла і діяти як усі, а ще гірше – демонстрація незгоди з панівними настроями. Над «білими воронами» у натовпі чинять розправу. По-друге, образа, погане ставлення (або підозра в тому) стосовно вождя. Навіть випадковість, наприклад, необережне поводження з гіпсовим бюстом вождя або портретом, яких протягом 30–50 рр. було виготовлено не один мільйон, часто-густо оберталася для винуватців трагедією.

Масове суспільство, звичайно, не натовп, але його інститути, зокрема, кримінальне право, несуть у собі дух натовпу. Ідентичність та правила, пов'язані з нею, присутні й у класовому суспільстві. Але вони не грають такої виразної ролі. Вони врівноважені абстрактними й універсальними правами людини. Ідентичність набуває іншого сенсу. Так, якщо ми простежимо, як саме людина включається до соціальних відносин, то побачимо, що агент мусить не тільки діяти відповідно до інституційних схем, але й виконувати певні ролі. Ідентичність гендерна або професійна є органічною складовою процесу адаптації. Але регулятори цієї ідентичності – здебільшого не кримінального характеру, а цивільно-правові, моральні.

Кожне суспільство у кінцевому підсумку має пірамідальну форму. Отже, можна вести мову про включення пересічного мешканця до *різномірних структур і соціальних відносин*. Можна розрізнити відносини у вертикальній площині соціального простору типу «начальник – підлеглий», «пан – холоп», «багатий – бідний», або «маса – вождь», а також відносини «горизонтальні». Ю. Хабермас, наприклад, розрізняє комунікації як вільний від будь-якої репресії спосіб взаємодії й адміністративну владу [19, с.50]. У

традиційних суспільствах, особливо в імперіях, інтеграція суспільства трималася переважно на структурах «вертикального» типу, отже, не випадково спроби їх розхитування тягли за собою найбільш жорстоку кримінальну репресію. Індустріальне, демократичне суспільство будується, за визначенням Дюркгейма, на ґрунті «органічної» солідарності. Вирішальну роль грають економічні відносини «горизонтального» типу.

Хоча сучасні економічні угоди укладаються між рівними за визначенням суб'єктами, але цей тип комунікацій не може розглядатися як повністю вільний. Тут виникають так звані правозахищені інтереси. Для інтеграції сучасного суспільства конче потрібно, щоб виконувалися економічні домовленості і щоб над суб'єктами угод не стояли сучасні сеньйори у вигляді корумпованих чиновників або рекетирів. Саме у цю царину й зміщується центр кримінальної репресії. Образа правителя у традиційному, масовому суспільстві –найосудніша провина, а в демократичних країнах вище керівництво, президенти, прем'єри є об'єктами для жартів, сатири з боку ЗМІ, однак Місяць від цього не падає на Землю. Навіть непристойна образа вищих посадових осіб потягне на кваліфікацію у хуліганстві, цивільно-правовий позов про відшкодування моральних збитків і не більше.

Можна також запропонувати поділ «злочинної» адаптації на *первинну й вторинну*. Друге означає пристосування до злочинних структур, зграй, субкультур. Кожен з типів «злочинної» адаптації додатково поділяється на три рівні відповідно до складності процедури, які ми вже розглянули на початку. Проста первинна «злочинна» адаптація означає порушення чинних для даного суспільства структур (відносин), ідентичності, а отже, й визнаних легітимними процедур обміну, що призводить до отримання незаконних матеріальних благ, переваг, тобто до «надуживання» соціальним середовищем. Але така адаптація не є тотальним стилем життя, бо так постійно сьогодні існувати неможливо. Злодій, що вчинив крадіжку, намагається у подальшому (або протягом певного часу) жити відповідно до законів суспільства.

Первинна «злочинна» адаптація є «атомізованою» моделлю, де особа розглядається ізольовано від злочинного світу, або іншими словами, ця модель пояснює дії злочинця-одинака. Але для того, щоб остаточно скласти картину «злочинної» адаптації, важливо з'ясувати ще одну обставину. Злочинець сьогодні не самотній і йому протистоїть не ідеальне суспільство. Одним з розповсюджених варіантів адаптації є *входження до злочинних кіл та субкультур*. Формула адаптації від цього рішуче змінюється. Особа, образно кажучи, пристосовується безпосередньо до зворотного боку Місяця, якщо можна так називати злочинний андеграунд, злочинні зграї, що живуть за власними правилами й традиціями. Отже підліток з «гетто», неблагополучних кварталів або в місцях позбавлення волі не «зраджує» суспільству, він сприймає кримінальне оточення за дійсну й безальтернативну реальність. Він наслідуює свого бать-

ка або старшого брата, діє так, як роблять його друзі й неформальні вчителі, а референтна група для нього уособлена злодіями. Таке спостереження стосується не тільки тих, хто не бачив іншого світу й не має вибору долі. Зі злочинним світом стикаються різні верстви, наприклад, дрібні підприємці, торговці, комерсанти. І тут можливі різні варіанти взаємодії людини із соціальним середовищем. Один з них – прийняти правила гри злочинного світу, наприклад, стати під його протекцію, «дах». Підприємець в Україні має більше альтернатив влаштувати своє життя, ніж той бідолаха, що потерпає від голоду, холоду й вештається по смітниках. Але не треба і перебільшувати широти цих можливостей. Свобода обмежена тиском організованої злочинності, рекетом і свавіллям чиновників, різних контролюючих і перевіряючих органів. І дуже часто підприємець сам мусить стати злочинцем (наприклад, давати хабарі), або активно співпрацювати зі злочинцями. Російський кримінолог В.В. Лунєєв подає наступні дані: у кримінальні стосунки РФ втягнуто 40% підприємців і 66% усіх комерційних структур. Поборами мафії обкладені 70–80% приватних підприємств і комерційних банків [20, с.43]. Ситуація в Україні подібна до російської. На початку 1999 р. нами здійснено опитування 1000 харків'ян за квотною схемою вибірки, репрезентативною стосовно структури дорослого населення. Опитування фіксувало факти злочинних посягань протягом 1998 р., що були здійснені проти респондентів, та наступну їх поведінку. Всього за даними опитування на 1000 осіб за рік припадає 1798 деліктів, з них – 687 у сфері торгівлі (обважування, обрахунки, продаж фальсифікованих товарів тощо), 687 – майнові ненасильницькі злочини, 177 – факти корупції, здириництва, рекету, 162 – різні види нападів, 85 – порушення громадянських і політичних прав. Як бачимо, найбільш масовими є порушення, що на ті часи кваліфікувалися за ст. 155 КК України – «обман покупця». До речі, за певних обтяжуючих обставин подібні дії могли обернутися для винуватця теоретично шістьма роками позбавлення волі з конфіскацією майна [21, с.110]. Але за цими складами карні справи порушували не часто. За статистикою 1998 р. в структурі зареєстрованої злочинності по Харківській області обман покупців і замовників складав лише 1,6% від загальної кількості злочинів.

Делікти у сфері торгівлі ні для кого не є секретом. Громадською думкою продавці здебільшого не розглядаються в якості злочинців, та й самі вони себе до них не відносять. Сьогодні продавець часто вимушений вдаватися до обману покупця, бо, по-перше, від нього таких дій прямо чи опосередковано вимагає власник, адміністратор; по-друге, 1 долар за робочий день від сходу до заходу сонця, що є здебільшого умовою найму жінок-реалізаторів на базарах, не вистачає для виживання. За рахунок обважування, наприклад, можна компенсувати ставку рекету або дрібний хабар (свою ж продукцією) дільничному інспектору і т.ін. Обман покупця, нехитрі й прості злочини, стають злочинами професійної

діяльності, допоміжним засобом адаптації для цілої багаточисельної категорії населення. Але ця категорія як така до злочинців не належить. Злочинний акт у цьому випадку – це один з ресурсів, що закладений у технологію професії, а не кримінальна спрямованість особистості. Натомість тут легко можна розгледіти місток між «первинною» й «вторинною» адаптаціями, бо саме з первинних актів обважувань, обрахувань і обманів клієнтів починаються махінації зі значними обсягами грошових коштів, що стають основою різних мафій. Принаймні, в радянські часи торговельна мафія була одна з небагатьох розвинутих злочинних структур, що завжди реально існувала й успішно інтегрувала в умови тогочасного життя.

У підсумку отримуємо певні різновиди «злочинної» адаптації. *Первинна проста «злочинна» адаптація* означають прямі порушення елементів «нормальної» адаптації без спроб заміщення їх альтернативними відносинами або формами обміну. Не треба себе тішити ілюзіями відносно справедливості нормативного обміну, він може бути зовсім не таким. Але, принаймні, він є релевантним для чинної культури. Інші варіанти будуть вже надексплуатацією середовища. Вони й складають зміст злочинних дій.

Первинна складна адаптація означає спробу легалізації, раціоналізації й стабілізації злочинних посягань. Її надмета – створити систему, щоб вона давала гарантований прибуток.

Вторинна проста «злочинна» адаптація є пристосуванням до злочинних субкультур і систем відносин. Механізми подібної адаптації, до речі, неодноразово вивчалися соціологами. Наприклад, вони розглядалися Е. Сазерлендом в його концепції диференційованої асоціації. Нарешті, *вторинна складна адаптація* означає певний розвиток злочинних норм, традицій, зв'язків та інституцій. На загал кишенькова крадіжка при всій їх віртуозності є досить рутинною й простою формою «злочинної» адаптації. Крадій ніколи не вступає у відносини з жертвою і намагається бути анонімним та непоміченим. Цим промислом, як правило, займаються спеціально підготовлені, навчені злочинці. За нашою класифікацією це вимагає від особи простої вторинної адаптації, тобто входження до кримінального світу через опанування традицій однієї з «найбільш шанованих» його гільдій.

Проте й тут можуть бути новації, що змінюють вихідні принципи професії. На початку ХХ ст. у столиці Російської імперії поліція викрила зграю з шістьох молодих кишенькових злодіїв, які залучили до свого ремесла співака-куплетиста. Доки останній співав, злодії робили свою справу [22, с.52]. Це – приклад ускладненої адаптації з елементами розвитку злочинної структури. На цій шкалі вищий щабель посідає найбільш ускладнена форма адаптації – соціальне конструювання, наприклад, створення злочинних синдикатів, проектування і втілення у життя розгалужених мереж організованої злочинності тощо. Її можна визна-

чити як *інноваційну або надскладну форму вторинної «злочинної» адаптації*. Американські дослідники, автори книги «Шахрайство», діляться цікавим спостереженням: компанії, які створені злочинними угрупованнями для відмивання коштів і несплати податків, мають суперскладну організаційну структуру. На загал американський бізнес прагне до скорочення організаційних структур і простоти. «Злочинні» структури навики – якомога ускладнюють структуру, відкривають безліч філіалів, підставних, фіктивних фірм, щоб заплутати контролюючі органи, унеможливити аудит і здійснювати незаконні операції. Автори книги пропонують при розслідуванні шахрайств завжди ставити питання: «чому організаційна структура настільки ускладнена, що у ній навіть важко розібратися, і чому вона існує, незважаючи на відсутність ділової необхідності» [23, с.151]. Але можуть бути й інші варіанти соціального конструювання, що пов'язані із змінами в традиціях, ієрархії, субкультурі злочинного світу. Зовнішнім проявом подібного можуть стати, наприклад, зіткнення різних генерацій професійних злочинців, які борються за владу, авторитет або обстоюють певні традиції та цінності. Після Другої світової війни у кримінальній історії Радянського Союзу кримінологи відмічають такі явища як «сучья війна», зіткнення старих, так званих «непманських», із «польськими» злодіями. «Польськими» злодіями називали тих, хто потрапив з таборів на фронт, воював, «дійшов до Польщі», отже співпрацював з владою, що порушувало один з базових принципів «злодійського закону» [24, с.24]. Подібне (хоча без великої крові) відбувалося і у 80–90-х рр., коли почали руйнуватися старі кримінальні традиції і, наприклад, титул «злодій у законі» стало можливим отримати на волі за великі гроші. Сенс «злочинної» адаптації тут полягає не в тому, аби вкрати мільйон у якийсь надскладний спосіб, а в тому, щоб ствердити свою владу, принципи панування у кримінальному середовищі, підкорити конкурентів та дисидентів, отже, забезпечити своє майбутнє і впевнене становище.

На рис. 2.1 ми зробили спробу зібрати аналітичні ряди категорій в єдину схему «злочинної» адаптації. Вона поділена на дві частини, що відповідає поділу на первинну і вторинну адаптації. Схема в цілому нагадує Декартову систему координат, хоча двомірної системи не вистачає, щоб правильно розмістити усі аналітичні ряди категорій. Але ми цим не переймаємося, бо схема не претендує на статус математичного рівняння. Хоча певну функціональну залежність намагаємося підкреслити. Вона полягає у тому, що форми «злочинної» адаптації (проста, ускладнена, інноваційна) пов'язані із соціальним статусом і свободою дій, притаманною тому чи іншому прошарку. Кожна з двох частин має три вектори. Вектори А і А* є нормальними, бо вони віддзеркалюють основну тенденцію вказаної залежності. Вектори В, В* і С, С* – маргінальні варіанти «злочинної» адаптації. Такі варіанти трапляються і в житті, але є скоріше винятками. Обставини можуть складатися так, що

представник «верхів» через фатальний збіг обставин, хворобу або інші чинники втратить свою кастову перевагу – можливість робити вибір – і скоїть, наприклад, тяжкий насильницький злочин (вектор В). Або навпаки, людина з нижчих прошарків без попередньої кар’єри зможе здійснити нетрадиційні й широкомасштабні злочини (вектор С). Узагальнюючим образом такого вдалого злодія і людини без будь-якого соціального статусу є Остап Бендер. Але його образ з притаманними кримінальними талантами – витвір інтелекту двох письменників, а не типове явище.

Ми виходимо з того, що нижчі класи, особливо, люмпенські прошарки населення пересічно мають мінімальний набір альтернатив поведінки. Це стосується і фактів порушення закону. Злочини на нижчих шаблях соціуму не вигадуються. Агенти користуються сталими і досить простими системами типізацій, які включають і схеми злочинної поведінки. Бож може викопати кілька кущів картоплі для того, щоб її спекти; зламати замок у підвалі, на горищі або дачному будиночку, щоб переночувати; скоїти дрібну крадіжку на базарі і т.ін. Це – типові засоби виживання, які відповідають за нашою класифікацією первинній простій «злочинній» адаптації. Існують цілі прошарки населення, поведінка яких залежить від вживання хімічних речовин або інших чинників (так звана адиктивна поведінка). Ця обставина є потужним фактором зрушення альтернатив поведінки й обставиною, що сприяє порушенням закону. Те, що алкоголізм і наркоманія ведуть до злочину, добре відомо і не потребує спеціальної аргументації. Для нас важливо підкреслити, що адиктивна поведінка за своєю природою майже безальтернативна. Чинники адикції в цивілізованому світі, як це не парадоксально, розширюються, з’являються нові фактори, наприклад, інтернет-адикція, комп’ютерний психоз. 2000-го року в Запоріжжі відбувся незвичний кримінальний процес, коли на три роки позбавлення волі з відстрочкою виконання покарання було засуджено підлітка, який пограбував власну матір. Під час здійснення злочину він шантажував матір тим, що тримав ножа на горлі своєї малої сестри і погрожував використати зброю в разі, якщо матір не віддасть йому золоті прикраси і гроші. У неповнолітнього злочинця, як з’ясувалося, виникла хвороблива залежність від комп’ютерних ігор. Його було і затримано у комп’ютерному клубі, де він спокійно грав, використовуючи гроші, що забрав у матері [25, с.5].

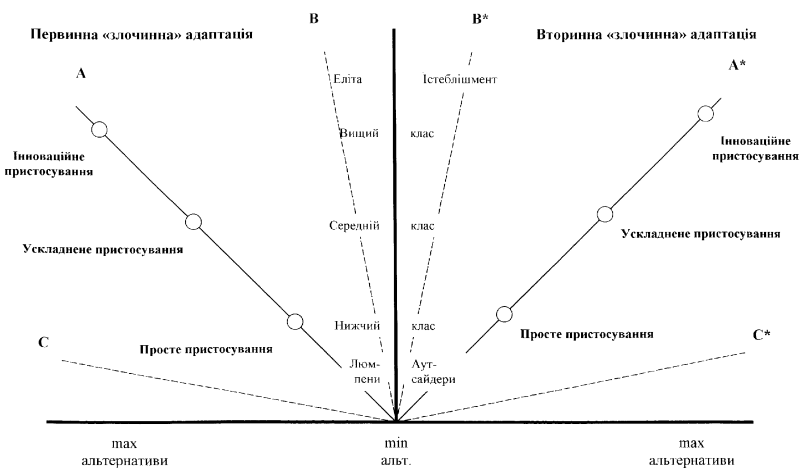

Рис. 2.1. Система аналітичних категорій

Злочинний світ має власну статусну ієрархію, якій можна умовно присвоїти звичайний поділ на нижчий, середній та вищий класи. Якщо розглянути вторинну адаптацію, то на нижчих щаблях зосереджується традиційна професійна злочинність, найбільш прості форми злочинної поведінки, наприклад, кишенькові крадіжки, невибагливі вуличні шахрайства, грабунки, скупівля краденого, вулична торгівля наркотиками тощо. Подібним злочинним технологіям вчать, наслідують досвід інших, у цьому ми вбачаємо ознаки вторинної адаптації – пристосування до злочинного світу, його традицій, системи знань та навичок. Вибір альтернатив тут також дуже обмежений, бо зазвичай злочинець не змінює свій кримінальний напрямок (масть) і користується досить обмеженим колом прийомів та технологій, багато з яких нараховують десятки років і добре відомі спеціалістам. Аналіз методів «тихого» полювання за грошима та майном громадян, тобто технологій крадіжок, доводить їх консерватизм, сталість, «професійний стереотип». Фантазія виконавців стосується скоріше «обгортки», а не змісту злочинних дій [26].

Більш високі щаблі нашої схеми посідають середні й вищі прошарки суспільства, які мають значно більше можливостей вибору шляхів адаптації. Чому саме чиновник, спеціаліст, підприємець або офіцер вдається до «злочинної», а не «нормальної» адаптації, ми не можемо зараз аналізувати, бо причин насправді дуже багато, але констатуємо сам факт такої можливості, що емпірично підтверджує життя. І тут можуть бути два варіанти «злочинної» адаптації: без участі злочинного світу і шляхом «занурення» у нього. Так, якщо людина із середнього класу або вищих

прошарків суспільства вбиває із ревнощів дружину або самостійно під-робляє банківський чек, то це більш цікава ситуація для спостерігача з огляду на те, що зазвичай ці люди мають достатньо ресурсів, альтернатив, щоб так не чинити. Але найбільш вражаючими, шокуючими обставинами є факти зростання «білокомірцевої» й традиційно-кримінальної злочинності, коли відкриваються факти замовлення поважним банкіром або політиком вбивства свого конкурента, або його співпраці з мафією, або ж навіть проводу над цілими злочинними організаціями. У самої верхівки є тенденція до вторинної адаптації, бо широкомасштабні операції, афери, відмивання брудних грошей не здійснюються спонтанно, вони потребують організації, конструювання нових політико-економічних схем – таких і реалізував П. Лазаренко за час короткого перебування на найвищій урядовій посаді.

Паралельно «цивільній» ієрархії складається й злочинне старшинство. Високі щаблі посідають різні злочинні авторитети або «кольорова масть», які є цілком зануреними у перипетії злочинного світу. Їх система адаптації базується на ролях, функціях, визнаних серед злодіїв. Але в останні роки намітилася тенденція до легалізації злочинних авторитетів, почастішали спроби більш активно вести цивільний спосіб життя. Вони зацікавлені у розширенні форм «нормальної» адаптації. Їх уже не задовольняє сидіння по ресторанах, навіть легальні покупки у бутиках (а не пограбування з чорного входу), відпочинок на модному курорті та інші блага, які можна придбати за гроші. Злочинні ватажки прагнуть громадської діяльності, хочуть засідати у комітетах, виборних органах, товаришувати з політиками і т.ін. Вони почувають себе більш вільними порівняно із дрібними злодіями, але свої альтернативи й можливості кардинали злочинного світу використовують не на суспільне благо, а для конструювання ще більш досконалих і захищених від закону схем злочинної діяльності.

На закінчення цієї теми додамо, що рафінованої «злочинної» адаптації сьогодні не існує, як не існує лісових братів, робін-гудів, окремого злочинного суспільства. Злочин пересічно є однією з форм (іноді провідною, в інших випадках допоміжною) пристосування індивіда до соціуму. За своїм механізмом, суспільними наслідками він радикально відрізняється від «нормальної» адаптації, але для агента може бути звичайною роботою, образом життя або одним з можливих варіантів поведінки, що приносить такі ж плоди, як і некримінальні дії.

Концепція «злочинної» адаптації як пояснювальна модель злочинності може бути розкритикована як така, що не охоплює усі види злочинних посягань, особливо пов'язаних з агресією, немотивованим насильством тощо. А.Ф. Зелінський, наприклад, поділяє злочинність на два типи дій: 1) адаптивні (крадіжки, грабунки, шахрайства, вимагання); 2) неадаптивні або деструктивні (насильницькі посягання, тероризм, хуліганство, захоплення заручників) [27, с.100–101.]. Але ми вживаємо термін «адаптація» у більш

широкому значенні як явище взаємодії індивіда і соціального середовища. Ми виходимо з того, що людина, якою б вона не була, не може жити без соціуму і поза його межами. Отже, кожний її крок так чи інакше оцінюється оточенням, позначається на середовищі й викликає відповідну реакцію. Щодо адаптивності корисливих і неадаптивності насильницьких злочинів, то тут не так усе просто. Припустимо, нечесний політик або бізнесмен планує вигідну, але незаконну оборудку, яка повинна піднести ще вище його капітали, соціальний статус і впливи. Натомість шахрайство стає розкритим, і в результаті індивіду загрожує кілька сотень років ув'язнення, тобто він зазнає повного краху адаптації, якщо її розглядати як позитивне пристосування до середовища. І навпаки, безглузде насильство, навіть вбивство, може означати насправді значне піднесення авторитету злочинця у певних колах, він таким чином стає більш адаптованою особою стосовно своєї референтної групи. Отже поділ на адаптивні й неадаптивні злочини не є вдалим. З точки зору законослухняної людини адаптивного злочину не існує, бо кожна така дія може обернутися жорстоким покаранням. Найбільш парадоксальні з точки зору теорії соціальної адаптації злочини (у стані афекту, некрофільські вбивства тощо) можна пояснити як ситуативне пристосування людини до її біологічної й підсвідомої сутності, зоологічних потягів, агресивної природи або як перевтілену систему самозахисту, що дає певне, може й дуже коротке, але задоволення. «Правонарушення психопатов вобудимого круга, – пишуть А.М. Антонян і С.В. Бородін, – часто расцениваются другими как совершаемые «без выгод». На самом деле они выступают как способ защиты от реальной, а чаще воображаемой агрессии среды. Поэтому выгоду следует рассматривать прежде всего в психологическом плане» [28, с.95]. Одночасно такий суб'єкт порушує відносини із соціальним середовищем, і його дії можна визначити у термінах соціальної адаптації.

Ми далекі від думки, що змальована вище схема вичерпує усі аспекти проблеми «злочинної» адаптації. Категорії, які ми розглянули й спробували систематизувати, можуть грати або самостійну інструментальну роль, або використовуватися як основа для поглиблення й розвитку теоретичних засад соціології злочинності. У подальшому доведемо це на прикладах різних аналітичних процедур, націлених на соціологічне пояснення феноменів злочину й злочинності. Так, вже у наступній главі буде деталізовано механізм «злочинної» адаптації в тому пункті, що стосується соціальних структур і відносин. Для цього зосередимося на такому аналітичному аспекті, як співвідношення злочинної дії з соціальними інститутами.

Глава 2.3

Соціальні інститути і злочинність

Цей заголовок дає можливість, по-перше, продовжити обрану стратегічну лінію – розгляд феноменів злочину й злочинності у соціальному контексті; по-друге, поглибити тему «злочинної» адаптації, по-третє, зв'язати проблему злочинності із сьогоденною ситуацією. І справа тут не в кон'юнктурі, а в цікавих особливостях перехідного періоду, коли руйнуються інституціональні порядки і самою історією здійснюється певний соціальний експеримент. Отже соціолог має добру нагоду використати для побудови теорії ті чи інші спостереження, які у «стабільні» часи не впадають в око дослідникові.

Соціальний порядок можна аналітично подати у вигляді низки категорій: «соціальна структура» – «соціальні відносини» – «соціальні інститути» – «соціальні цінності й норми» – «соціальні ролі» – «соціальні дії». Цю низку можна розглядати за принципом російської матрешки (кожен наступний елемент є складовою попереднього), або, з точки зору теорії структурації Е. Гідденса, як замкнене коло – структура відтворюється завдяки агентності, тобто через дії суб'єкта. В умовах модерну відтворення структури стає більш-менш свідомим з огляду на те, що агент включає в процес відтворення свої знання про інститути. Практика передбачає рефлексивність з боку соціального індивіда. Основу соціального знання складає «усвідомлення соціальних правил» [1, р.50] Отже, злочини можна розглядати як певні дефекти структурації, коли своїми діями актор не відтворює об'єктивну структуру, що склалася у суспільстві на час здійснення дії, тобто він не керується «соціальними правилами». Ми виходимо з того, що злочин так чи інакше руйнує або ставить під знак питання вказаний ланцюжок, його внутрішню гармонію. Злочинець вносить дисбаланс у соціальний порядок своїм нехтуванням або перевизначенням відносин, інститутів, цінностей і норм, ролей. На відміну від бунтаря, революціонера злочинець суб'єктивно не намагається руйнувати соціальну систему. Скоріше він ставиться до неї як мисливець до лісу, де завжди, на його думку, знайдеться здобич. Але ми знаємо десятки прикладів, коли подібна мисливська філософія оберталася тотальним винищенням певних біологічних видів...

Традицією радянської кримінології було зосереджувати соціологічний підхід до проблеми злочинності головним чином на порушеннях соціальних відносин. І це мало певне історичне підґрунтя. Вже першими юридичними документами радянської влади (див. «Руководящие начала по уголовному праву РСФСР», які введені постановою НКЮ РРФСР 12 грудня 1919 р.) кримінальне право визначалося не як сукупність норм, а

як «порядок суспільних відносин». Задачею кримінального права проголошувалася охорона суспільних відносин [2, с.167]. У 20-ті рр. ХХ ст. А.А. Піонтковський висунув теорію, згідно з якою об'єкт злочинних посягань – суспільні відносини. Останні складаються з трьох компонентів: 1) предмет відносин (благо, навколо якого складаються стосунки); 2) суб'єкти відносин; 3) соціальний зв'язок. Злочинні посягання він розподіляв між цими компонентами, наприклад, крадіжка посягає на власність як предмет соціальних відносин, хабарництво – на соціальні зв'язки, розбій – одночасно на суб'єктів відносин та предмет (власність як благо) [3, с.30–32]. Близьким до цього є підхід Л.І. Спірідонова. Він, щоправда, розглядає злочинний акт як посягання на суспільні відносини бунтівного одинака, і в дусі революційної марксистської традиції намагається пояснити такі дії несправедливістю суспільних відносин та існуючих порядків [4, с.52–54]. Із запереченням того, що суспільні відносини можна розглядати як об'єкт злочинних посягань, виступили у спільній статті українські дослідники О.М. Кривуля і В.М. Куц. Свою позицію вони аргументують тим, що, по-перше, в нормах кримінального права про відносини ніде не згадується, і теза про суспільні відносини як об'єкт злочину взагалі є дуже віддаленою від юридичної практики; по-друге, суспільні відносини – «висока абстракція», яка неправомірно змішується з конкретними формами їх прояву. Злочинець, що порушує норму, фактично не виходить з мережі суспільних відносин і реально не має змоги на них впливати. Автори залишають можливість абстрактної постановки питання про суспільні відносини як об'єкт злочинних посягань у тих гіпотетичних випадках, коли протиправні дії сягають критичної маси, яка дорівнює діяльності великих соціальних груп [5]. Дж. Мід свого часу також схилився до того, що злочинець своїми руйнівними діями не може серйозно загрожувати структурі суспільства, але його присутність і потенційна можливість злочину згуртовує соціум. Громадська думка взагалі дуже хворобливо ставиться до злочинних посягань, і перебільшення тут мають позитивну властивість мобілізувати суспільство; за словами Міда, злочинність спонукає зосереджуватися на спільних інтересах, які відрізняються від особистих зацікавлень [6, с.247].

Дискусія довкола того, чи несе злочинність суспільну загрозу, нам здається недоцільним марнуванням часу. Якби загрози не було, суспільство не вдавалося до потужної кримінальної репресії, не застосовувало смертної кари або довічного ув'язнення, не тримало б цілої армії правоохоронців, яка, до речі, дорого коштує. Що відбувається у випадках послаблення цих стримуючих чинників, не складно собі уявити. Ще краще скористатися історичними прикладами. Дві подібні історії наводить президент Норвезької Академії наук, проф. І. Аденс. 1919 р. мав місце страйк ліверпульської поліції. Того ж числа, 1 серпня приблизно о 22 годині, коли поліція зникла з вулиць, в місті почалися пограбування

магазинів. Вони тривали кілька днів, всього було пограбовано 400 крамниць, ситуація виправилася тільки після того, як до міста вступили війська й до присяги було приведено резервістів для допомоги у наведенні порядку. У Данії 1944 р. німці заарештували геть усіх місцевих поліцаїв. Після цього рівень злочинності збільшився у 10 разів. Навіть застосування більш жорстоких покарань за правилами окупації не поліпшило ситуації. Аденс встановлює таку закономірність: спочатку вигідною для себе ситуацією користуються ті, хто становить суспільне «дно», а потім до свавілля залучаються більш широкі кола «слабких» людей [7, с.70, 39–40]. Подібне спостерігалось в Україні у 1918–1920 рр., коли ті чи інші території тимчасово залишалися без влади, або вона була примарною. Тоді люди озброювалися, самоорганізовувалися у місцеві дружини або квартальну сторожу в містах для опору злочинним елементам, і так українці намагалися зберегти бодай якісь ознаки соціального порядку. Соціальний порядок може розпастися, але на його місці обов'язково виникає новий, анархічний, сурогатний, квазідержавний або щось подібне. Але кожний порядок поділяє дії людей на «злочинні» й «не злочинні». Для соціолога ці речі є прозорими і не викликають непорозуміння. Дискусія може точитися довкола того, що саме в системі соціального порядку є тим соціологічним фокусом, який дозволяє включити у соціальний контекст феномен злочинності. З одного боку, норми або ролі є радше юридичним, кримінально-правовим або кримінологічним поглядом на проблему, з іншого – поняття структури й соціальних відносин – дійсно занадто «високі абстракції», що заважають вдалій операціоналізації та ефективному соціологічному аналізу.

На наш погляд, найбільш вдалим фокусом для аналізу є соціальні інститути, які одночасно уособлюють соціальний порядок, підкреслюють нормативність соціальних дій і паралельно відображають різноманітність соціального життя, шляхів адаптації, які ми вже попередньо окреслили. Т. Парсонс прямо вказував, що інституційний аспект соціальної дії є головним предметом соціологічного аналізу [8, с.365]. Механізм соціальної адаптації з точки зору теорії Парсонса має певний стосунок до проблеми соціальної інтеграції. Дії, які не підтримують інституційну структуру суспільства, не можуть розраховувати на позитивне сприйняття соціумом, на солідаризацію загалом з агентами таких дій. Ігнорування соціальних інститутів – це ознака деінтеграції та порушення стабільності суспільства. Санкції є об'єктивною і закономірною відповіддю на спроби руйнації. Таким чином, визначення поняття злочину нібито вже закладене у природі інститутів. Соціогенез як розгортання інститутів у часі та просторі ставить на порядок денний нові види злочину. Інституційний підхід вигідно відрізняється тим, що він добре пристосований до історичного погляду на проблему, дозволяє простежувати соціальну динаміку як інституційні зміни і паралельно досліджувати процеси криміналізації й декриміналізації соціальних дій.

Інститути – це своєрідні сукупні вияви прийнятих у суспільстві правил гри. Вони роблять відносини між людьми сталими, прогнозованими, бо унормовують поведінку, співвідносять її з домінуючими цінностями. Так як і «роль», «інститут» дає взірць поведінки, але він є одиницею більш високого порядку, що охоплює багато ролей [9, с.106]. В теорії інститутів є кілька спірних питань. По-перше, тут перехрещуються макро- й мікросоціологічні підходи, соціальний реалізм і номіналізм. З точки зору інституційного реалізму соціальні інститути – умови вибору, а не його об'єкти, тобто люди застають від народження певну сукупність правил, з якими вони можуть рахуватися чи ні, але вони об'єктивно супроводжують соціальне життя [10]. Конвенціоналісти ставляться до інститутів зовсім по-іншому. Інститути вони розглядають як продукт рішень безпосередніх учасників соціальних відносин, як певну угоду, що кожного разу поновлюється під час взаємодії, як об'єкт взаємодії. С.С. Фролов визначає інститути як «великі позапланові продукти соціального життя» [11, с.164]. З точки зору теорії раціонального вибору актори, коли вони діють певним чином, нібито голосують за або проти інститутів. Звідси, інститути – угоди щодо стандартів поведінки, які відображають: 1) організацію рутинних зразків інтеракцій, які компенсують індивідуальну нездатність діяти повністю раціонально; 2) норми, що відбивають цінності та інтереси суспільства; 3) індивідуальні раціональні вибори. Головною емпіричною ознакою інституту є повторювання певних дій, наявність шаблону, регулярність, однаковість. Отже, розуміння інституту включає спостереження регулярності поведінки учасників взаємодії [12, с.63–65].

Другим спірним питанням є зміст поняття інституту. У вузькому розумінні інститути зводяться до набору правил, норм, за якими діють люди у тій чи іншій сфері життя. Соціальні організації, люди у цьому сенсі до інститутів безпосередньо не належать, як підкреслює Даглас Норт, треба розрізняти, де правила гри, а де, власне, команда [13, с.13]. Інший погляд на проблему допускає більш широке трактування поняття інституту. Наприклад, робиться припущення, що інститут поряд з традиціями й функціями, нормами права, моралі та звичаями може включати різні матеріальні засоби у вигляді будівель, машин, засобів зв'язку тощо [14, р.951]. Дослідники також розрізняють зовнішню (матеріальну) структуру інституту, до якої відносять сукупність осіб, що забезпечені певними засобами діяльності, і змістовну, внутрішню сторону, які складають стандарти поведінки [15, с.278].

Вказані розбіжності треба враховувати, але не варто апіорі робити однозначний вибір на користь тієї чи іншої версії, бо це звужує рамки конкретного аналізу, до якого ми і вдаємося нижче. Для цілей нашого аналізу також необхідно ввести типологічні поняття. Важливо розрізняти *фундаментальні, основні й похідні* інститути. Це можна зробити, використовуючи іншу типологічну схему – поділ інститутів на економічні, політичні, соціальні, культурні відповідно до основних чотирьох сфер

людської діяльності. У кожній сфері є, безперечно, визначальні, базисні інститути, наприклад, інститут власності в економіці, або інститути шлюбу та сім'ї в соціальній сфері. Нас, безперечно, будуть цікавити саме базисні інститути, через те, що вони стають об'єктами правоохорони.

Окрім цього, принциповим є поділ на *офіційні, формальні й неофіційні, неформальні* інститути. Перші, як правило, підтримуються державами, законами, а другі – громадською думкою. Традиція вітатися при зустрічі із знайомими або навіть до кожного, хто зустрічається у глухому селі, є важливим неофіційним інститутом. Але нехтування цією традицією не розглядається як злочин. Щоправда, в сільській общині подібна поведінка буде визнаватися серйозним девіантним відхиленням, а порушника чекають складні умови життя через негативну реакцію оточення, та все ж таки зашморг на шию людині за це не накинуть.

Нарешті, будемо розрізняти *«позитивні»* інститути, які регулюють цивільні зв'язки, комутації тощо й інститути *соціального контролю*. Перші й другі розвивалися паралельно. Кожний більш менш «відповідальний» інститут передбачає певні санкції до порушників унормованої поведінки. Історично перевірка «позитивного» змісту людської діяльності, санкції поступово відокремлювалися від інститутів економічних, соціальних, політичних, ідеологічних і перетворювалися на окремий вид діяльності, яку ми зараз звемо правоохоронною. М. Вебер писав про процес раціоналізації табу, який утворює деіндивідуалізовану нормативну систему. Вона перебирає на себе функцію оцінювати ті чи інші дії та кваліфікувати їх як тяжкі проступки проти релігії, вимагаючи помсти, навіть смерті винних [16, с.107]. Отже інститут права, правоохоронні й контролюючі органи, що з ними пов'язані, перетворилися на окремий вид інститутів. Цей процес розмежування інститутів почався з витоків цивілізації і бурхливо розвинувся в індустріальному суспільстві. Інститути соціального контролю образно кажучи заповнили суспільство. Е. Гідденс відносить їх до одного з вимірів модерну. Традиційний кримінологічний підхід у більшості випадків зводиться до нормативістського бачення соціального життя, тобто злочинність розглядають крізь призму права та системи покарання. Цивілізація є дисципліною, але зміст цивілізації цим не обмежується. Ми зосередимося на функціонуванні «позитивних» інститутів, маючи на увазі, що право, як і інші інститути контролю, лише обслуговують ці першорядні чинники суспільного порядку. Нижче буде розглянуто кілька варіантів злочинної поведінки в контексті функціонування соціальних інститутів.

Поведінка, що ігнорує фундаментальні інститути. Власне, це є класичним злочином, бо така поведінка порушує правила, табу або закони і тягне за собою покарання агента протягом всієї історії людства. Держава лише формалізує й упорядковує процедуру громадської реакції й покарання. Згідно з нашим підходом, між фундаментальними, основ-

ними, життєво важливими інститутами і злочинами існує прямий зв'язок. Одне можна визначити через друге. Тобто, якщо нам відомий кримінальний кодекс того чи іншого народу, держави, ми можемо визначити пріоритети даного суспільства і його найважливіші інститути. І навпаки, знання фундаментальних інститутів вказує на вірогідні об'єкти правоохоронної діяльності та можливі види злочинних посягань. Вельми спокусливою є думка виділити «абсолютні» інститути, що однаково важливі для усіх країн, часів та цивілізацій. Тоді можна було б підтвердити гіпотезу XIX ст. про існування природної злочинності, тобто визначити коло дій, що закономірно розцінюються як злочинні й не випадково тягнуть за собою покарання.

Частково цю задачу емпірично вирішив П.А. Сорокін разом із своїм помічником Н.С. Тимашевим у книзі «Соціальна й культурна динаміка». Вони зібрали й обробили історичні дані з кримінально-правових систем Франції, Німеччини, Австрії, Італії, Росії на історичному матеріалі від варварських «Правд» до першої третини XX ст. У підсумку дослідники виділили сім груп злочинів. До першої належали так звані абсолютні види злочинів, що зустрічаються геть в усіх законодавчих системах: *вбивство, тілесні ушкодження, побиття та насильство, вигнання плоду, образа, наклеп, крадіжка, грабунок, розбій, бандитизм, пошкодження майна, шахрайство, звалтування, підробка грошей, неправдивий донос, посягання на вищі органи держави, зрада* [17, с.38–39]. Із цього списку можна зробити висновок, що об'єктами правоохорони були три чільні інститути: (1) *держави*, (2) *людини*,

(3) *приватної власності*. Можна сказати й так: у період цивілізації посягання на права держави, людини й на право приватної власності розцінюються завжди як злочин, тобто намагання ігнорувати ці інститути обертається для людини кримінальним переслідуванням і жорстоким покаранням. Хоча аналіз, до якого вдався П. Сорокін, і є цікавим, але він не досягає кінцевої мети, бо протягом розвитку європейської цивілізації раз по раз змінювалися світоглядні основи й критерії важливості соціальних інститутів. Сам П. Сорокін описував цей процес у термінах теорії соціального циклу, як зміну ідеаціональних, ідеальних та хтивих епох. Відповідно змінювалися пріоритети у соціальних інститутах. Так, на думку американо-російського соціолога, в Європі у період з V по XII ст. правила задавала ідеаціональна епоха. Провідну роль у ті часи грав інститут релігії, відповідно усе, що прямо чи опосередковано суперечило християнству, церкві, кваліфікувалося як тяжкі злочини. Середньовічне законодавство на відміну від правових систем пізньоримської імперії або язичницьких спільнот визнає багато нових злочинів суто релігійного характеру: *богохульство, відступництво, ересь, розкол, чаклунство, невиконання релігійних обрядів, самогубство, аборт, позашлюбні стосунки, зв'язок з іудеями, кровозмішування тощо*. З утилітарної точки зору вони не обов'язково пагубні для зацікавлених сторін, але з ідеальної, релігійної точки зору означені дії суперечили заповіту Бога та ідеаціональним цінностям [18, с.499]. Юридичне значення інституту релігії три-

вало досить довго. На початку XIX ст. тіло самогубця в Росії прив'язували до кінського хвоста і тягли волоком по вулицях міст. Ще в уставі про попередження злочинності видання 1890 р. на цивільне й військове начальство Російської імперії покладалося спостереження за тим, щоби православні кожного року сповідувалися й причащалися у піст або в інший час, а також дітей від 7 років приводили до сповіді і т.ін. (ст.ст. 20, 23, 28, 29, 3, 6, 7, 298). 3

цього приводу Н.С. Таганцев зробив таке зауваження (мовою оригіналу): «В истории уголовного законодательства смешение греховного и преступного встречалось нередко, одинаково вредя и церкви и государству» [19, с.41]. Нам здається, що видатному юристу в даному випадку бракувало соціологічного підходу, бо зв'язок «гріховного» і «злочинного» не був випадковим. У ті часи, коли соціальна структура, система соціальних відносин у багатьох своїх аспектах трималися на інституті релігії, таке змішування було закономірним, як би ми до нього не ставилися сьогодні. Людська історія складалася так, що інститут релігії відіграв видатну роль саме в інтеграції суспільства. Сьогодні ця функція – не актуальна, за інститутом радше залишилися духовні, моральні функції на основі індивідуальної свободи щодо вибору між конфесіями чи можливістю бути агностиком.

Для Середньовіччя інститут релігії був, без сумнівів, фундаментальним чинником соціального життя, але у більш широкій історичній перспективі його соціальної властивості змінюються і він переходить (в контексті нашої теми) до класу другорядних інститутів. Принаймні, для його підтримки суспільство сьогодні не вдається до кримінальних переслідувань і жорстоких покарань. У наступі «хтивого» й «безбожного» права, вважав Сорокін, поворотним моментом було введення нових радянських законів, які декриміналізували «гріховні» діяння: «Обольщение, адюльтер, полигамия, полиандрия, кровосмешение, содомия, гомосексуализм, внебрачные связи, непристойность в публичных местах перестали считаться преступлениями» [18, с.499]. І тут видатний соціолог робив помилку, мабуть, він не мав достатньо інформації про події в СРСР, і йому не вистачило якостей провидця. Радянські часи, особливо 30–50 рр., ознаменовані, скоріше, поворотом до ідеаціональної епохи, але під іншими гаслами. Святими, сакральними тепер розглядаються держава, державна політика та ідеологія. Інститут держави стає на провідні позиції ще за часів виникнення великих феодальних королівств та «збирання земель», але ніде він так не підіймається високо, як у тоталітарних імперіях XX ст. Щодо «гріховних справ», то і Сталін, і Гітлер дуже швидко повернулися до переслідування гомосексуалізму, багатоженства та пропаганди показного пуританізму. Але провідним для нас індикатором є те, що головний кримінальний потік тих часів складають політичні, державні злочинці. Саме вони переповнюють концтабори і в СРСР, і у Німеччині. Про масштаби кримінальної репресії за політичними

мотивами свідчать наступні цифри: 1920 р., у розпал громадянської війни, за політичними звинуваченнями було притягнуто до відповідальності 65.751 особу, а у «мирному» 1937 р. – 945.268 [20]. Таким шляхом Сталін свідомо укріплював державу, державну власність, соціалізм – як він їх розумів. Політичні репресії були закономірністю, а не його особистою примхою, помилкою чи результатом психічної хвороби. Приклад з історії СРСР лише підкреслює те, що жовтневий переворот насправді був не поступом, а регресивним кроком до старих азійських деспотій з їх системою цінностей і інституцій.

У своєму розквіті феодальна епоха в Європі високо підняла значення інститутів власної гідності, шляхетності, честі. Вони, з одного боку, відігравали важливу інтеграційну роль у тогочасному лицарському і дворянському соціумі, а з іншого – ставали наріжним каменем визначення злочинів і відправлення правосуддя. Але не політичні і не моральні, а економічні інститути стають справжньою ознакою модерну. «У феодальному середовищі, – за оцінкою Тарда, – що регулюється почуттям честі, здійснюються убивства з помсти; у більш сучасному середовищі, яке поглинає ненаситна жадоба, крадіжки, шахрайства, корисливі вбивства, – ось домінуючі злочини» [21, с.182]. І це відповідає дійсності – епоха капіталізму тримається на економічних інститутах, тож не випадково сьогодні абсолютну більшість злочинів складають або майнові, корисливі делікти, або злочини безпосередньо у сфері економіки. Кожному юристу-практику в Україні відома така закономірність: замовлені вбивства здійснюються не через образу, не з ревнощів або через політику, їх мотив – гроші. Можливо, постіндустріальне суспільство прийде з часом до інших цінностей, і це буде нагадувати поворот до феодальної епохи, яка більш за все цінувала честь і гідність людини. Можливо, сучасним свідоцтвом піднесення інституту людини є те, що усе більша кількість людей намагається захищати свою честь і гідність у судовому порядку, хоча й вимагає як компенсацію від кривдника гроші...

Кожне суспільство конкретного історичного відрізка часу має свій інституційний фундамент, відповідно до якого розгортаються та актуалізуються інститути контролю, кримінальне право, правоохоронні органи. Останні мусять контролювати поведінку людей, обмежувати їх дії так, щоб ефективно «працювали» основні інститути. Статус фундаментального інституту є мінливим та історичним явищем, навіть серед таких провідних інституцій як от держава, людина, власність, релігія, шлюб і сім'я безперервно відбуваються зміни з точки зору їх цінності та потреби у правовому захисті. Відповідно до цих змін перевизначається зміст злочинних дій, напрямки й сила кримінальної репресії.

Дезорганізація інститутів і злочинність. Перехідні періоди характерні процесами як закономірної деінституалізації, так і тимчасової дезорганізації інститутів, що обертається на додаткову причину поширення злочинності. Виникають додаткові криміногенні фактори – пос-

лаблення соціального контролю, «демонтаж» санкцій, що захищали старі інститути, падіння морального авторитету настанов, загальні відчуття аномії та мінливості того, що відбувається, які наповнюють атмосферу перехідних періодів. Ми були свідками подібного в 90-х рр. Часткова, але масштабна з огляду на економіку соціалізму руйнація інституту державної власності значно збільшила масу економічних злочинів та розкрадань на підприємствах, у колгоспах. За короткий термін деякі народногосподарські об'єкти були тотально пограбовані своїми ж працівниками. Виносили, вивозили, обмінювали за бартером геть усе, навіть викопували кабелі із землі. У своїй масі ці злочини залишалися латентними, бо нікому не спадало на думку звертатися до правоохоронних органів. До речі, щось подібне спостерігалось на початку встановлення радянської влади, коли після відомих урядових декретів про націоналізацію нищились, розкрадалися підприємства, майно, засоби виробництва, які раніше належали приватним власникам. І ще один приклад: дезорганізація, мабуть, найбільш могутнього інституту СРСР – Радянської Армії. Вона обернулася не тільки банальним розкраданням майна, але й масовим продажем зброї, яка потрапила до рук злочинців і в «гарячі точки».

Ігнорування нових, «волюнтаристських» інститутів. Безперервний процес інституалізації обертається або добровільними обмеженнями, які беруть на себе сучасні люди, або нехтуванням нововведень і відповідно – поширенням кримінальної репресії. «Репресивна гіпотеза» стверджує, що сучасні соціальні інститути змушують нас платити усе більшу ціну за ті вигоди, які вони нам надають [22]. Індустріальне суспільство прискорює явища інституалізації й деінституалізації, ці процеси розгортаються доволі хаотично, а життя вже перевіряє нові інституції на їх практичну придатність і ефективність. За таких умов злочинність не може не збільшуватися, бо контролюючі інституції постійно «підтягуються» до стрімких змін, існує навіть ілюзія, що саме вони забезпечать ефективність «позитивних» інституцій. Великий реформатор Петро І кожний указ, навіть з дрібних господарських справ, закінчував погрозами кримінальної репресії за невиконання викладених вимог, і серед них «бити батогоми, рвати ніздрі та висилати до Сибіру» – ще не найгірше покарання. Цією «методологією» користувалися і більшовики, так званий «закон про три колоски» від 7.08.1932 р. був задуманий як репресивне підкріплення інституту державної власності, який «пробуксовував» і не втілювався на усіх рівнях економічного життя. Перехідні періоди завжди загострюють питання чинності нових інститутів, що можуть сипатися на голови громадян як картопля із цеберка. Результат такої практики – збільшення злочинів і злочинців. Досить поширеною є ситуація, коли центральна влада у пориві реформування механічно перетворює певні прошарки населення на злочинців. Е. Шур вважає, що одним з чільних факторів криміналізації американського життя є загальний

потяг до регламентації. «Діючи у такому напрямку, – пише американський кримінолог, – ми породжуємо велику кількість «злочинців», поведінка яких не обов'язково заслуговує на подібну кваліфікацію» [23, с.39]. Цікавий випадок із цієї серії мав місце в Україні, коли 1993 р. вводилися нові правила дорожнього руху. За їх вимогами в осінньо-зимовий період водії мусили їхати із ввімкненими фарами для поліпшення безпеки руху на дорогах. 1 жовтня у Харкові видався сонячним, погожим днем. Частина водіїв ввімкнула фари, інша – ні, і не зрозуміло було, хто саме з них є девіантом. Інститут «рух із включеними фарами в осінньо-зимовий період» не відбувся, бо у своїй масі водії до нього не були готові, і влада його скасувала. А якби цього не відбулося? Хаотична інституалізація, що супроводжує нашу епоху, активна законотворча діяльність і намагання держави будь що утвердити нові інституції раз по раз розширяють потенційну можливість для людини порушити закон, особливо, якщо вона соціально активна, наприклад, займається бізнесом. Не погано було б, якби наші закони проходили кримінологічну експертизу і досліджувався криміногенний аспект їх запровадження.

Новий інститут як фактор злочинності. Відомий кримінальний психолог і соціолог з дореволюційним стажем наукової діяльності С.В. Познишев у 20-р. ХХ ст. спеціально вивчав злочини, що здійснюються через аліменти [24]. Інститут аліментів на той час був нововведенням, яке досить важко сприймалося чоловіками. Найбільш трагічне полягало у тому, що по країні прокотилася хвиля безглузких і жорстоких вбивств вагітних жінок. Мотивом злочинів, як з'ясував проф. Познишев, було побоювання того, що чоловік перетвориться на об'єкт осміяння, а аліменти – це засіб його надурити, принизити у громадській думці тощо. У цьому прикладі простежується не тільки неготовність людини поводити себе згідно з приписами інституту, що у даному випадку зазвичай втілюється у спробі не сплачувати гроші, а й спонукана до тяжкого злочину.

Нові інститути і «сприятливі можливості». Новоспечені економічні інституції часто-густо стають сприятливим ґрунтом корисливих злочинів. Для злочинців вирішальним стає фактор часу, інерція оточення, необізнаність пересічних громадян з новими законами, правилами, умовами економічної діяльності. Особливість цього різновиду злочинної поведінки полягає в тому, що вона здійснюється під гаслом «куй залізо, доки воно гаряче». Сучасна українська історія дає багато подібних прикладів. Земельна реформа, розпаювання землі, акціонування господарств спритні ділки почали перетворювати на засіб незаконного збагачення шляхом видурювання у простих селян цінних документів. Предметом розкрадань стали пакети акцій, які надходили під час пільгової передплати. Наприклад, 2000 р. в Одеській області було порушено 50 кримінальних справ за скоєння подібних злочинів. Масштаби таких операцій чималі. Тільки в одному КСП на Житомирщині його керівник і посадові особи, підробивши документи, привласнили 500 тис. акцій,

безкоштовно виділених для працівників КСП [25]. Чому подібні незаконні операції стають можливими? Чому потенційні власники акцій не захищають свої майнові інтереси, а за них це змушені робити правоохоронні органи? Прості селяни не розуміються на нових інституціях та своїх громадянських правах, які з ними пов'язані. Тут безперечно переважа на боці «освіченого класу». Злочинці у «білих комірцях» швидко реагують на нововведення й намагаються мати зиск із інформаційних переваг. Про специфіку використання економічних, ринкових інституцій новоспеченими злочинцями у «білих комірцях» свідчать дані, які отримали російські кримінологи шляхом обстеження 200 осіб, притягнутих до відповідальності за здійснення злочинів у кредитно-фінансовій сфері. Вони розподілилися наступним чином: 40,4% – ініціатори реєстрації різного роду псевдофірм; 34,7% – керівники реальних структур, частина з яких створена спеціально для здійснення незаконних операцій; 17,2% – посадові особи банківських та кредитних установ; 11,5% – працівники приватизованих підприємств державного сектора, що маскували свою злочинну діяльність укладенням комерційних та господарчих угод [26, с.58]. Усі ці «просунуті» люди активно використовували переваги нових ринкових інституцій так, як вони це розуміли, у якості майданчика для незаконного збагачення. З точки зору соціологічної теорії подібну ситуацію можна розглядати як прояв латентних функцій. Але іноді така функція стає домінуючою, і поступово втрачається сенс існування інституту як офіційної установи.

Традиційно-інституційна поведінка як злочин. Це є проблемою переходу від традиційного до індустріального суспільства, або так званих перехідних періодів. Наприклад, в КК Казахської РСР існувала норма, яка забороняла сплату або прийняття калиму [27, с.13]. Таким чином, за радянських часів стародавній інститут, що втілював традицію викупу нареченої, перетворився на злочинну дію. Така доля спіткала історичні інститути багатоженства, кровної помсти та ін. Традиційні інститути стають несумісними з правовою системою нового суспільства, але звичка, психологія, громадська думка навіть попри загрози кримінальної репресії не змінюються ось так просто за одним лише приписом. У Середній Азії знайшли вихід у вигляді компромісу: правоохоронні органи, міліція, прокуратура намагалися не помічати відповідні порушення. Сьогодні подібні заборони вилучені з кримінальних кодексів зазначених країн. Цей приклад добре ілюструє не тільки наслідки швидкої інституційної трансформації і стихійного опору з боку «малоосвіченого» народу, але й демонструє, як не співпадають різні типи культур і цивілізацій, як по-різному на Сході й Заході люди дивляться на дозволені й заборонені шляхи соціальної адаптації. В Україні реформи й радикальні інституційні зміни йдуть переважно шляхом лібералізації, подібні казуси для нас не характерні. Тобто, якщо хтось 7 листопада вийде на вулицю з червоним прапором (а свято є також соціальним ін-

ститутом), він не ризикує потрапити до тюрми. Цікаво, яка доля спіткала б людину, котра вирішила б відкрито святкувати у 30-ті рр., наприклад, день народження загиблого імператора? Цей розумовий експеримент допомагає зрозуміти, що трансформаційні зміни можуть принципово відрізнятися ставленням до минулого й використанням інститутів контролю для суспільного поступу.

Інститут як «дійна корова». В умовах стабільної й навіть процвітаючої економіки величезна кількість інституцій, соціальних організацій перетворюються на об'єкти злочинних посягань «ізсередини», з боку тих, хто працює в їх структурах. Об'єктом посягань стає не інститут як такий, а його матеріальні артефакти: гроші, майно, цінності, що обертаються в установах, складають їх основні, обігові фонди та засоби. Так, за даними американських дослідників, магазинні крадіжки у США складають лише 30% збитків для торговців, а 70% припадають на шахрайства персоналу крамниць; 95% втрат у банківській системі обумовлені нечесністю персоналу і лише 5% виникають з провини клієнтів [28, с.29]. В радянській економічній системі так званий «несун» був найпоширенішим фігурантом кримінальних сценаріїв. Громадська думка, тогочасна мораль були індіферентними до цього явища і пересічно не засуджували крадіжки з державних підприємств, ідалень, колгоспів тощо. Економічний розвиток сам по собі не вирішує цього питання, навпаки, виникнення потужних фірм, корпорацій, багатих підприємств породжує додаткові спокуси, а знеособлення, зменшення контролю через велику кількість працюючих додають шахрайству зайвих шансів на успіх. Цікаву ідею наприкінці XIX ст. висловив Полетті у брошурі, присвяченій аналізу динаміки злочинності у Франції. Тоді вже чітко простежувалася тенденція до її зростання. Але Полетті поставив питання в іншому ракурсі. Він критично ставився до абсолютних цифр і навіть відносних показників (подібних до показника кількості злочинів на 10000 мешканців). Правильно враховувати обсяг злочинності, вважав автор, можливо лише відносно кількості інтересів, які породжують злочинне протистояння. З цієї точки зору злочинність не збільшується, а, навпаки, має тенденцію до зниження, бо капіталізм постійно розширює поле суперечностей [19, с.12]. Хоча ця ідея і не знайшла конкретного втілення у практику спостереження й кримінальної статистики через розмитість поняття криміногенних інтересів, але вона несе раціональне зерно. Так, американські кримінологи зазвичай подають приголомшливі дані, пов'язані з економічною злочинністю. ФБР оцінює річні втрати США від шахрайства (у широкому розумінні) сумою від 60 до 200 млрд. дол. [28, с.23]. Це у кілька разів більше щорічного державного бюджету України. Але ж і загальні економічні показники, кількість фірм, установ, масштаби обігу капіталів у США для нас виглядають фантастичними. Завдяки цьому на фоні величезних показників втрат від шахрайства Америка не виглядає країною злодіїв. Отже, закономірність Полетті

набуває такого змісту: *обсяг злочинності збільшується відповідно до росту чисельності ефективно працюючих інституцій, але це не свідчить про перетворення соціуму на «кримінальне суспільство».*

Псевдоінституційна поведінка. Вона відповідає ускладненим формам «злочинної» поведінки, коли з одного боку людина поводиться відповідно до вимог того чи іншого інституту, а з іншого – використовує своє «інституційне» становище для злочинної діяльності, «надживання ресурсами соціуму». Є багато таких інституцій, які внаслідок особливостей структури та функцій, посадових та владних повноважень службовців відкривають широкі можливості для незаконного збагачення за рахунок клієнтів. Злочинна діяльність у даному випадку зорієнтована «назовні». Корупція, різні службові злочини, зазвичай, мають місце саме в межах псевдоінституційної поведінки. Злочинець при цьому перебуває всередині інституту та експлуатує передбачені посадовим становищем соціальні технології. Схильні до корупції чиновники завжди певним чином змінюють механізми цих технологій, щоб створити ліпшу атмосферу для реалізації своїх злочинних задумів. Там, де спостерігається невизначеність правил та критеріїв, нервовість (наприклад, штучно утворені черги), панує «бюрократична таїна» і відчуженість, несправомірно застосовуються маловідомі підзаконні акти та панує дрібна адміністративна регламентація, створюються сприятливі умови для зловживань. Звідси можна зробити один важливий висновок: корупцію, різні посадові зловживання не можна знищити репресивним шляхом без суттєвого перегляду соціальних технологій, за якими працюють ті чи інші структури. Особливо у перехідні періоди актуальним напрямком стає розробка нових соціальних технологій для конкретних інститутів та випадків (приватизація, відвід земельних ділянок, складання вступних іспитів, спілкування водіїв з інспекторами ДАІ тощо).

Мутація інституту або його «захоплення» мафією. За певних обставин соціальний інститут може перетворитися на тотально-злочинну структуру, яка перестає виконувати будь-які корисні функції. Це вміщується в нашу класифікацію як ускладнена форма вторинної адаптації, як злочинно-інноваційна діяльність. Інститут стає «рідним дахом» для злочинців. При цьому зберігаються зовнішні ознаки легітимної діяльності. Про такі потенційні можливості індустріального демократичного суспільства вперше здогадалася італійська мафія. Після Другої світової війни вона починає освоювати цілі галузі народного господарства. За словами Р. Катанзаро, вона захопила, наприклад, сільські кооперативи і змусила їх слугувати традиційним мафіозним цілям [29]. Багато подібних фактів наводить історик мафії Д. Гулар: мафія встановила контроль над будівництвом, ринками збуту (в результаті 1 кг помідорів у Палермо коштував удвічі дорожче, ніж у Мілані, хоча їх вирощують саме на півдні), навіть системою освіти. За офіційними паперами, у Сицилії 1 вчитель нібито припадав на 2-х учнів, і вони займалися у добре обладнаних

школах. Насправді «там можна було вивчати історію Італії у якійсь колишній ванній кімнаті, що освітлювалася через крихітне віконце, яке виходило у темний двір» [30, с.30–31]. В радянські часи мафії нібито не існувало. Але це не зовсім так, якщо врахувати мутацію так званого інституту радянської торгівлі. Цей інститут став прекрасним майданчиком для мафіозної діяльності завдяки своїй централізованості. Отже, вірус злочинності, корупції, який там ніколи не переводився, мав гарну нагоду поглинути велетенський організм. Одного разу гігантська павутина почала висвічуватися, це сталося на початку 60-х рр. у Ленінграді, коли виникло розслідування діяльності «Ленмінводторга». Швидко з'ясувалося: банальний обман покупців мав усеохопний характер, усі 1500 торговельних точок міста справно сплачували «по начальству» встановлені суми грошей, корупційні зв'язки виходили за межі торгу й простягалися до міліції, радянських і партійних органів. Розслідування було припинено на найвищому партійному рівні, а керівника бригади слідчих А.І. Кірпи́чнікова не тільки відсторонили від цієї справи, але йому було заборонено взагалі працювати юристом [31, с.253–274]. Проте корупціонери не створювали системи радянської торгівлі, вони радше скористалися її унікальними можливостями, що дозволяли одночасно тримати у руках геть усі низові структури, контролювати кадрову політику, розподіляти ресурси і т.ін. А от у наші часи трапляється так, що злочинці виступають як соціальні технологи, вони проєктують і створюють інституції, від самого початку заряджені на злочинну діяльність. Українці (як і росіяни) ще довгий час будуть пам'ятати діяльність так званих трастових компаній, довірчих товариств, що зібрали у середині 90-х рр. щедрий врожай з простих громадян. Це класичний приклад того, як економічний інститут від народження був злочинним, хоча в теорії він таким не є. В історії трастів ще залишається багато загадкового. Чи їх поява і легітимізація була від початку спланованою далекосяжною акцією, чи це так би мовити помилка законодавців і державних мужів? Деінституалізація, яка є відповіддю на дискредитацію подібного інституту, сама по собі також має негативні наслідки, бо ліквідується інститут, який за інших умов міг би приносити користь економіці й людям.

Професійна злочинність як інститут. В. Чалідзе одну з глав своєї книги, присвяченої злочинності в Росії, назвав «Воровской мир как институт» [32, с.51]. Чи можна говорити про професійну злочинність як про інститут? Це питання певним чином торкається соціологічної теорії. Чи припустимо визнавати за інститути не тільки неформальні установи й правила, але й такі явища, які мають негативний характер стосовно соціального життя? Якщо ми визнаємо образно кажучи існування «зворотного боку місяця», андеграундного світу, що базується на відмінних цінностях та своїй субкультурі, ми вимушені погодитися з визначенням Чалідзе. В практиці злочинного світу є такі явища, які задовольняють критеріям інституту, наприклад, «общак», «сходняк» (збіговисько авто-

ритетів кримінального світу), «вор в законі», «коронование». Ці слова не варто перекладати українською мовою, бо вони склалися в російському слензі як самостійні й відокремлені назви. За ними стоять певні правила, традиції, норми, ролі, навіть, санкції. Усе так, як і у «справжньому» інституті. Ці інститути роблять реальністю те, що ми вище позначили як вторинну «злочинну» адаптацію. Через усвідомлення інститутів злочинного світу людина ступає на «зворотний бік місяця», стає членом злочинного соціуму в разі, коли доля зачинила перед нею браму у звичайний світ.

Тіньова економіка і неформальні інститути. Україна дає цікавий приклад того, як стихійно реагує суспільство на відсутність нормативного порядку й чітких інститутів у ринковій економіці. Економіка є масовою та повсякденною діяльністю, яка не може чекати доки українська політична еліта стане спроможною, відповідальною й цілком свідомою своїх завдань стосовно створення адекватних інституцій. За відсутності чітких економічних і правових інституцій та за умов чинності антиринкових волонтаристських правил гри, більшість грошових, торгових, виробничих операцій протягом 90-х рр. здійснювалися у царині тіньової економіки. Ернадо де Сото дає досить радикальну соціальну характеристику нелегальної економіки: 1) вона є стихійною й творчою реакцією народу на нездатність держави задовольняти основні потреби зубожілих мас; 2) чорний ринок – реакція мас на систему, котра традиційно перетворює їх на жертви певного правового і економічного апартеїду, що не дозволяє здійснювати життєво важливі народні цілі; 3) долучені до тіньової економіки люди живуть краще не тоді, коли дотримуються закону, а навпаки, якщо порушують його норми [33, с.15]. Так чи інакше, але економічний андеграунд є кримінальним за своєю суттю, навіть там, де немає професійних та формальних злочинців. Несплата податків, приховування прибутків, чорні каси порушують чинне законодавство. Це – загальною відомою речі, і ми навіть не будемо наводити ані прикладів, ані орієнтовних розмірів обігу тіньового капіталу. Нас у даному випадку цікавить те, що тіньова економіка витворила власні інституції, неформальні, але дійові «правила гри під землею». Тут царює його величність «НАЛ». Усе базується на готівці, та неписаних правилах того, хто, за що, скільки, коли сплачує. Робітники й службовці отримують дві зарплати: по відомості й реальну у конвертах. Денна виручка не потрапляє на рахунки й не проводиться по офіційних документах. Контракти супроводжуються усною домовленістю про сплату «налу» з рук у руки тощо. Готівку перевозять у сумках, валізах, картонних ящиках. Поважні політики не гребують розраховуватися за послуги у передвибірних кампаніях чорним налом. Відсутність банківських установ, арбітражу, можливості звернутися до влади загострює проблему довіри. Загальний занепад моралі, культури, відсутність внутрішньої етики у суб'єктів ринку не сприяє міцності неформальних домовленостей. І тут на сцені

з'являється справжній кримінал у вигляді бандитських угруповань, авторитетів, які витворюють свої правила та санкції, карають винних та підтримують порядок. Усе як у справжньому житті. Отже тіньова економіка тримається на неофіційних, неформальних інститутах. Ми не будемо продовжувати далі й заглиблюватися тут у пучину економічного андеграунду, бо ця тема ще чекає спеціальної докладної розробки. Вона варта того, бо відповідні праці здатні не тільки зацікавити економістів та правоохоронців, але й збагатити соціологію.

Глава 2.4

Злочин як поведінка

Одиничний злочин є завжди актом людської поведінки. Соціологічне розуміння людської поведінки і залучення відповідних теорій та уявлень являє собою певний резерв для подальшого осмислення феномену злочинного у більш широкому соціальному контексті. Людська поведінка передбачає вибір з широкого (іноді до кінця не з'ясованого) кола потенційних можливостей. Щоб підкреслити цей факт, Ортега-і-Гассет вдається до наступної сентенції. Каменю, за словами іспанського філософа, в його бутті дано не тільки існування; йому приречена уся його поведінка, уся його доля: тяжіти до центру Землі. Подібним чином і тварині передбачено певний репертуар поведінки, який незалежно від неї керується інстинктами. Людина приречена завжди що-небудь робити (під загрозою загибелі, виродження), але чим саме вона повинна займатися, попередньо, раз і назавжди, не встановлено. Світ дає людині різні можливості і варіанти поведінки, і її життя перетворюється на ланцюг виборів, де власне і реалізується її свобода [1, с.505]. Злочин є реалізацією однієї з можливостей, як ми вже з'ясували, варіантом соціальної адаптації, що дзеркально відображає механізми «нормальної» адаптації. Розглянемо злочин у термінах соціальної поведінки.

Попередньо ми визначимо зміст деяких понять у наступній логічній послідовності: *«кримінальна активність»*, *«злочинна діяльність»*, *«злочинна поведінка»*, *«злочинна дія»*. Уточнення вкрай необхідне, бо в науковій літературі (соціологічній, психологічній, юридичній) існують різні визначення та підходи, що суперечать один одному.

«Кримінальна активність» – розуміємо як найбільш широке й абстрактне поняття, що у мікросоціологічній площині визначає певну спрямованість поведінки особистості. Ця категорія відображає поділ соціальної активності людини умовно на дві сторони – «світлу» й «темну». Термін *«кримінальна активність»* (коефіцієнт злочинної активності) у

кримінальній статистиці має конкретний зміст, він визначає, «з якою активністю населення бере участь у злочинній діяльності» [2, с.77]. В цьому значенні поняття набуває макросоціологічного статусу і має стосунок не до «злочину», а до «злочинності».

«Злочинну діяльність» можна інтерпретувати як суму всіх відповідних циклів поведінки, або певну сторінку біографії злочинця, його стиль життя на тому чи іншому відрізку часу. «Злочинна діяльність» має діахронічний зміст, стосується соціальної динаміки.

«Злочинна поведінка» є завершеним циклом, в межах якого саме й відбувається злочин. Вона може включати фази (докримінальна, посткримінальна поведінка), що не кваліфікуються безпосередньо як злочинні акти, але вони є підготовкою до злочину або пов'язані з приховуванням злочину та намаганнями уникнути відповідальності.

Нарешті, «злочинна дія» – акт поведінки, що може бути цілковито кваліфікований як злочин на підставі діючого кримінального законодавства або (у певних випадках) з точки зору громадської думки. Поведінку, дії людей аналітично можна дробити безкінечно, але сенсу в цьому немає. В межах соціологічного підходу дія – закінчений, «самодостатній» акт поведінки, що має сенс, мотив, просторово-часові характеристики достатні для зовнішньої оцінки, кваліфікації, аналізу того, що сталося. Так, пограбування оселі включає: 1) дію, що пов'язана із проникненням в будинок; 2) насильницькі дії щодо господарів; 3) розкрадання майна. При цьому фізичних дій, рухів може бути величезна кількість, грабіжники, наприклад, годинами здатні копирсатися у чужому майні, відшукувати заховані гроші тощо. Якщо при цьому злочинці не обтяжать свою поведінку ще якимось злочином, то увесь процес «потрошіння» оселі аналітично можна звести, наприклад, до трьох дій. За межами вказаного залишаються: підготовка до нападу на оселю, змова (якщо у нападі взяли участь дві й більше особи), прийняття рішення і посткримінальні дії: втеча від відповідальності, реалізація награвованого тощо. Усе це можна визначити як окремі дії. Взагалі, досить важливою теоретичною проблемою є визначення елементарного акту поведінки. Цю проблему вирішував Т. Парсонс, коли розробляв свою теорію соціальної дії. На його думку, елементарна дія («unit act») визначається сукупністю елементів (конкретна мета, конкретні умови, конкретні засоби, конкретна норма, що управляє стосунки між засобами й ціллю), що належать до контексту дії й не можуть бути роздроблені, аби не був втрачений сенс акту поведінки й теоретичної концепції, яка його пояснює [3, с.280–281]. Саме «злочинна дія» аналітично є категорією найбільш придатною для соціологічного аналізу, бо вона, з одного боку, зберігає чільні риси злочинної поведінки, з іншого, – відображає «рафіновану» реальність, яка повністю пов'язана з предметом дослідження.

Злочинна дія: юридичні і психологічні підходи

Злочин у розумінні дії, ще з часів класичної школи, перебуває у центрі уваги науки кримінального права, правознавців, які за характером свого світогляду і діяльності є номіналістами. Їх цікавить конкретний факт та його кримінально-правова оцінка, бо це відповідає провідній професійній настанові – розслідувати, звинувачувати (або захищати), судити конкретних людей за фактичні вчинки. Саме з цих позицій юристи визначають злочин як *винне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним кодексом під загрозою покарання* [4, с.256]. Характерною рисою кримінального права є формально-догматичний підхід до людської поведінки та актів, що визначаються як злочинні. Цей підхід втілюється у логічній за своїм характером процедурі кваліфікації актів людської поведінки: «при кваліфікації злочину проводиться співставлення обставин конкретного діяння із законодавчими ознаками складу злочину» [5, с.7]. Основу цієї логіки, окрім її власних законів, становлять мінливі фактори – кримінальні кодекси, що змінюються «у часі та просторі». Дії, які ще вчора розглядалися як злочинні, сьогодні такими вже можуть не вважатися й навпаки. Саме це з точки зору соціології завжди було ахіллесовою п'ятою кримінально-правового підходу до злочинної поведінки.

Матеріальний, фізичний зміст дій правознавців цікавить лише в тих межах, які відповідають формулі складу злочину, її об'єктивній стороні. Розробка й поглиблення цих аспектів, створення більш широких теорій злочинної поведінки в юридичних працях зустрічається не так вже й часто. Цікаво відзначити, що один із засновників класичної школи кримінального права Ієремія Бентам (1748–1832) намагався своєю теорією злочину та покарання побудувати на загальних уявленнях про людську поведінку, її складові, мотиви тощо. Для цього він вводить у фундаментальну працю «Вступ до основ моралі та законотворчості» спеціальну главу «Про людські дії взагалі». Тут він застосовує поняття акту поведінки, який є предметом судового розгляду та підставою для звинувачення і покарання. Бентам вказує, що при вивченні обставин злочину треба розглядати чотири речі: 1) *безпосередньо акт, що відбувся*; 2) *обставини, за яких його вчинено*; 3) *наміри, що супроводжували акт*; 4) *свідомість, несвідомість, або хибну свідомість, які його супроводжують*. Англійський юрист виділив більше десяти різновидів актів поведінки з точки зору їх складності, матеріального змісту, тривалості [6, с.67–70].

Людська поведінка (на відміну від спостерегання та мислення) – це завжди ті чи інші зміни у середовищі, оточенні. Радянський дослідник М.С. Грінберг зробив спробу розглянути злочин як процес управління змінами в предметній сфері. Згідно з його уявленнями злочинна дія – це *форма суспільно небезпечного управління природними і соціальними процесами*. Навмисний злочин має наступну структуру: 1) з'ясування

вихідної ситуації; 2) її оцінка; 3) розв'язання питання про створення нової ситуації; 4) моделювання ситуації; 5) програмування операцій, необхідних для її втілення; 6) визначення по каналах зворотного зв'язку відповідності або невідповідності фактично зробленого попереднім цілям. Необережний злочин автор трактує як «розв'язання певних сил природи» (наприклад, підпал, гірський обвал), які винуватець нездатний контролювати у наступному (розконтролювання системи) [7, с.43]. Взагалі, «матеріальний» напрямок у вивченні злочинної поведінки репрезентовано досить скромно, на наш погляд, для дослідників тут залишається значне поле для наукової праці.

Провідна радянська традиція полягала у кримінологічному розгляді злочинної поведінки як соціально-психологічного акту, тобто з боку її внутрішнього психологічного механізму і відповідного генезису злочину. Показовими в цьому стосунку є праці С.А. Тарарухіна [8] та А. М. Яковлева [9], що ґрунтуються на психологічних і навіть біолого-фізіологічних теоріях людської поведінки. А.М. Яковлев, наприклад, за основу взяв теорію І.М. Сеченова та відповідні категорії: «стимул», «сигнал», «реакція», «дія». Такий підхід зблизив радянських кримінологів не з соціологами, а з психологами та їх традицією розглядати особистість і її поведінку. В цьому ми вбачаємо певну закономірність, бо теоретична соціологія була відсутня (у повному обсязі) на тогочасному науковому небосхилі, а психологія розвивалася більш вільно. Отже, у психологів можна було запозичити наукові, а не ідеологічні теорії людини. Щоправда, А.М. Яковлев висловлювався і в цілком соціологічному дусі. В монографії «Соціологія економічної злочинності» він дає наступне визначення (мовою оригіналу): «Преступления ... – это, по сути, акты взаимодействия, проявления определенного состояния социальных отношений и связей данного лица» [10, с.85–86]. Це відповідає соціологічному погляду на злочинність, але автор не розвинув свою тезу у якусь теорію чи класифікаційну схему.

Метод, яким користувалися раніше і продовжують застосовувати переважна більшість кримінологів, можна назвати «схематичним моделюванням». Він складається з кількох процедур: 1) визначення набору категорій, переважно «психологічного походження», які відображають ті чи інші сторони поведінки та фактори, що мають на неї впливи; 2) розташування їх у логічні ланцюжки, або у порядку причинно-наслідкових зв'язків, або з урахуванням простору та часу локалізації відповідних явищ; 3) відображення схеми на малюнку, де блоки і категорії поєднані стрілами, які символізують ті чи інші напрямки зв'язку. Протягом 1970–1980 рр. подібні схематичні моделі розробляли Ю.М. Антонян і Ю.Д. Блувштейн [11], В.В. Лунев [12, с.4], В.Н. Кудрявцев [13, с.162–184], вони увійшли у підручники з кримінології [14, с.360–377]. Найбільш активно і послідовно цим займався В.Н. Кудрявцев.

1998 р. він видав навчальний посібник, який від початку до кінця повністю присвячений обґрунтуванню й побудові подібної схеми [15]. Схема відомого московського кримінолога будується за наступною логікою. Спочатку він розглядає три основні елементи: *Особистість – Механізм злочинної поведінки – Зовнішнє середовище*. Потім механізм структурується і на його місці з'являються чотири блоки, що утворюють діахронічний ряд: *Мотивація – Планування – Виконання – Результат*. Далі настає черга структуризації кожного з цих блоків. Наприклад, «Мотивація», за схемою В.Н. Кудрявцева, складається із семи окремих підблоків: 1) життєві плани, 2) потреби та потяги, 3) проблемні ситуації, 4) інтереси, 5) можливості, 6) ціннісні орієнтації, 7) мотив. У підсумку загальна схема налічує 18 блоків.

Треба зазначити, ніякого «прориву» у справі пояснення злочинної поведінки застосування подібного методу не принесло. Такі схеми мають лише абстрактно-теоретичний, занадто умоглядний характер. Вони були б корисні за умов їх верифікації емпіричним шляхом та подальшого використання для процедур типізації або побудови теоретичних моделей злочинної поведінки. Подібні схеми досить далекі від завдань соціології. Апарат психології від початку є орієнтованим на особистість людини, її свідомість, душу, ментальність тощо. Ані формально-юридичний, ані «матеріальний», ані психологічний чи біолого-фізіологічний підходи не зосереджуються на суспільній тканині – *відносинах, зв'язках, взаємодіях, соціальних контактах, з яких і виникає суспільство*. В цьому напрямку ефективний аналіз може здійснювати лише соціологія, апарат якої, основні теорії та пояснювальні моделі відточувалися саме на твердженні, що суспільство виникає з факту взаємодії індивідів. Ця істина, глибоке переконання в тому, що навіть мільйон взятих окремо людей не складають суспільство, бо воно виникає там і тоді, де люди (і не обов'язково мільйони осіб) вступають у зв'язок між собою, є підмурівком, на якому тримається уся будівля сучасної соціології. Злочин так чи інакше втручається у тканину людських відносин, і це може бути використано як відправний факт для аналізу.

Соціологічний сенс злочинної дії

Щось подібне до соціологічного підходу можна знайти у працях юристів кінця ХІХ ст. Так, академік Бехтерев у статті, присвяченій проблемам кримінології, наводить визначення злочинця, яке належить французькому криміналісту Жолі (мовою оригіналу): «преступником должно признать человека, желающего подчинить своим страстям отношения, которые у него возникают с другими лицами, но не обладающего ни храбростью, ни терпением для закономерной и честной борьбы» [Цит. за: 16, с.517]. Отже, злочинність є «нечесною боротьбою». Це відповідає духу спенсеріанства, теорії соціальної еволюції – життя є боро-

тбюю, конкуренцією, але за певними правилами. Злочин порушує встановлені правила боротьби (як у спорті). Визначення Жолі цікаве для соціолога тому, що пов'язує злочинця не з формальною буквою закону, а з жертвою злочину, тобто Іншим, на якого орієнтована кримінальна активність. Саме у цей період (кінець XIX – початок XX ст.) розробляють свої соціологічні теорії Г. Зіммель, М. Вебер, основу яких складає ідея суспільного зв'язку, орієнтації Діяча на суспільне середовище, соціальні очікування, інших людей. Спробуємо залучити ці ідеї до нашого аналізу.

Злочинна дія за всіма ознаками є «класичною» соціальною дією (у широкому розумінні цього терміну), як останню саме і визначає Вебер. Вона включає: 1) *факт фізичної дії* (матеріальна складова злочину), або бездіяльності, яка може мати шкідливі наслідки; 2) *осмислення дії*, той чи інший рівень раціоналізації поведінки, отже, наявність мотивів, цілей, планів, засобів, аналізу результатів тощо; 3) *орієнтацію на соціальне середовище*, дії та очікування інших людей. Злочинець суб'єктивно орієнтується на свою жертву, свідків, можливі дії громади або органів правопорядку, нарешті, на дії співучасників злочину. Навіть коли злочинець нікого з названого списку не бере до уваги, об'єктивно він вступає у соціальний зв'язок з потерпілою стороною. *Злочин, таким чином, завжди відбувається як соціальна дія*, він вплітається у тканину суспільних стосунків і ігнорувати цей факт не можна.

Вебер розрізняв кілька видів поведінки: 1) суспільно спрямовані дії («суспільні») у вузькому значенні слова, орієнтовані на нормативний порядок; 2) ненормативні дії; 3) дії, «зумовлені усупільненим». Ненормативні – у свою чергу він поділяв на два підвиди. «Поведінку «злодія» і «шахрая», – зазначає німецький соціолог, – ми визначатимемо як таку, що (суб'єктивно) «суперечить встановленому порядку» суспільної дії, а ті дії, які за своєю інтенцією суб'єктивно орієнтовані на цей порядок, але водночас відхиляються від усередненого тлумачення його правил, – як об'єктивно «ненормативні»» [17, с.125]. Отже, для Вебера важливою ознакою кримінальної дії є орієнтація агента на порушення нормативного порядку. Цікавим для нас є і третій вид соціальної поведінки. «Зумовлені усупільненим» – це дії, орієнтовані на установлення не «великого суспільства», а тієї чи іншої спільноти, наприклад, релігійної секти. Саме така поведінка відповідає тому, що ми вище визначили як «вторинну злочинну адаптацію», коли індивід сприймає злочинну субкультуру та настанови специфічного оточення, яке через життєві обставини (перебування у тюрмі, гетто, неблагополучному кварталі чи родині з кримінальною спрямованістю) стає його соціальним середовищем. Вебер припускав ситуацію, в якій «реальна поведінка індивіда може бути цілком суб'єктивно осмислено орієнтована на кілька систем установлень, які, відповідно до властивих їм конвенцій мислення, за своїм сенсом «суперечать» одна одній...» [17, с.124]. Ця подвійна або потрійна орієн-

тація є, з одного боку, умовою існування злочинця у цивілізованому світі (послання «злочинної» й «нормальної» форм адаптації); з іншого, – та шпарина, яка відкриває можливість на загал законослухняній людині за певних обставин діяти протизаконно. Свого часу спеціальне дослідження у Нью-Йорку, що охопило 1698 мешканців міста, засвідчило: 89% опитаних хоча б один раз у житті порушували закон, хоча ніхто з них до кримінальної відповідальності не притягнувся [18, с.10].

Найбільш перспективним у соціологічному ракурсі є *аналіз взаємодії злочинця і його жертви*, навіть якщо ця жертва віртуальна, опосередкована різними інститутами (державні, економічні, службові злочини). Інші зв'язки так чи інакше є похідними, побіжними від цього фундаментального чинника, без якого немає ані злочину, ані протидії чи профілактики злочинності. Цікаво, що у більшості соціологічних теорій та систем ми не знайдемо визначення або теорії подібного типу зв'язків. Такі зв'язки, ніде правди діти, не творять ідеальне суспільство чи соціальний порядок, а є їх антиподами. Може саме тому ненормативні дії лишаються у затінку, і великі соціологічні теорії їх здебільшого обминають. Щоправда, Ортега-і-Гассет у фундаментальній праці соціологічного спрямування «Людина і люди», де він досліджує момент виникнення суспільства, приходять до висновку – соціальність, спілкування можуть у рівній мірі означити як поцілунок красивої жінки, так і удар ножем зустрічного бандита [1, с.591]. Але він робить акцент на «світлій» стороні суспільства і зосереджує свій аналіз довкола поняття «ми-реальність», що означає: індивід відкривається для Іншого та демонструє вихідний людський альтруїзм [1, с.557]. Без цієї настанови, на думку іспанського філософа, не може виникнути суспільство.

П. Сорокін в одній зі своїх пізніх праць стверджує, що людські взаємовідносини розпадаються на три класи: 1) взаємовідносини за типом сімейних (familistic); 2) вільні договірні (contractual); 3) примусові (compulsory) [19, с.64–65]. У колективній монографії радянських авторів «Соціальна дія» знаходимо поділ також на три типи, але вибрані за іншим критерієм: 1) репродуктивні дії; 2) заперечливі дії; 3) дії соціальної творчості [20, с.24]. Як ми бачимо, у цих класифікаціях фактично немає місця для стосунків злочинного типу.

Юрген Хабермас у двотомній праці «Теорія комунікативної дії» наводить чотири типи соціальних дій, які за певної інтерпретації можуть бути пристосовані до аналізу ненормативних взаємодій. Його класифікація має наступний вигляд: 1) стратегічна (теологічна) дія: актор досягає своєї мети шляхом добору й правильного використання адекватних засобів; 2) нормативна дія: досягнення взаємовигідних очікувань шляхом підкорення поведінки спільним цінностям і нормам; 3) драматургічна дія: подання «себе самого» і творення публічного іміджу; 4) комунікативна дія: вільна домовленість співучасників для досягнення спільного результату, домовленість за спірними питаннями [21, с.128].

Еріх Фромм розвинув певні ідеї Фрейда стосовно нахилів особистості і розробив власну і більш збалансовану класифікацію щодо «світлої» та «темної» сторін соціального. Міжособові стосунки він поділяє на *продуктивні й непродуктивні*. Нам цікаво навести думку Фромма щодо змісту другого типу. Непродуктивні орієнтації він у свою чергу поділяє на *симбіоз та відчуження*. Симбіоз здійснюється у формах *рецептивних і експлуаторських взаємодій*. В першому випадку – мазохістська залежність, приниження у надії отримати бажане від іншої людини; у другому – садистська авторитарність, намагання усе взяти силою, керувати іншою людиною у своїх цілях. Відчуження здійснюється у формах *накопичення та ринкової орієнтації*. Перше означає усамітнення, відсутність контактів з іншими людьми, отримання благ із зовнішніх джерел та їх збереження. Оскільки близькі контакти розглядаються як певне посягання та загроза, то за певних обставин особистість з відповідною орієнтацією на соціальні зв'язки вдається до руйнування оточення. Ринкова орієнтація означає самостійність і здібність вступати у поверхові, легкі й нетривкі контакти; руйнівні начала тут змінюються скоріше на дружні [22, с.94–96]. У класифікації німецько-американського філософа, психоаналітика і соціолога, безперечно, є багато такого, що може бути використано і у соціології злочинності, хоча це й буде означати «психологічний ухил». Але і тут ми не знаходимо опису типу зв'язку, який би беззаперечно відповідав злочинній дії.

Ми виходимо з того, що людина за своєю індивідуальною природою дезадаптована, вона у певній мірі відчужена від соціуму, і все її життя – це процес адаптації, що відбувається повсякденно у різних формах соціальної активності, в тому числі і шляхом злочинної діяльності. Люди поділяються на кілька категорій відповідно до того, чи мають вони хист, засоби, необхідні знання та навички для успішної адаптації. Ті невдахи, що копірсаються у смітті або сплять просто неба, так і залишаються дезадаптованими, бо вони не можуть довести свою соціальність через нормативний обмін дій, прийнятні форми соціальної активності, або навіть не спроможні скоїти вдалий злочин, що також потребує певних навичок у взаємодії з людьми. Хронічно дезадаптовані особи завжди є проблемою для суспільства, раніше саме з ними кримінологи пов'язували проблему масової злочинності. Стосовно цих прошарків суспільство випробувало кілька тактик: 1) вішати, знищувати фізично, як це робилося в Англії за короля Едуарда VI; 2) ізолювати, карати, насильно утримувати у робітних домах; 3) ділитися «хлібом і видовищами», підгодовувати, впроваджувати різні програми безкоштовного харчування, нічліжних домів і притулків тощо; 4) не помічати, заплющувати очі на проблему. Руйнація традиційного суспільства, патріархальної родини, сільської общини, урбанізація й пролетаризація населення посилили проблему існування «хронічно дезадаптованих». Цікаво, що з цієї проблемою стикаються як найбільш багаті й розвинуті суспільства,

так і бідні. Принаймні, постіндустріальне американське суспільство має кількісно значні прошарки цих бідолах. Кримінологи, як і суспільство в цілому, не мали б багато клопоту, якби проблема злочинності зводилася до вказаної категорії населення. Насправді, злочинні дії продукуються в усіх верствах і прошарках. Ми будемо послідовно досліджувати той бік злочину, що торкається соціальних зв'язків та орієнтацій злочинця на соціум.

«Ідея суспільства» як образ структури соціальної дії

Для подальшого аналізу доцільно залучити теорію суспільства Г. Зіммеля. Німецький соціолог ставить питання «як можливе суспільство?», перефразовуючи постановку питання Кантом стосовно природи. Природа для Канта – це образ, який виникає у свідомості людей завдяки категоріям пізнання. Єдність природи досягається виключно в суб'єкті, що спостерігає окремі елементи, які внутрішньо не пов'язані між собою. Таким чином, свідомість синтезує речі, але онтологічно вони лишаються поза межами людини. Цим міркуванням Зіммель протиставляє власне бачення суспільства як субстанції, що *онтологічно належить свідомості*. Він стверджує: «Положення Канта про те, що зв'язок ніколи не може належати речам, оскільки він здійснюється виключно суб'єктом, не стосується суспільного зв'язку, який фактично відбувається саме у «речах», а «речі» тут – це індивідуальні душі» [23, с.103]. Суспільство – це взаємодія індивідів і усвідомлення їх єдності, яке є процесом визнання Іншого і водночас – визнання Іншим самого суб'єкта. Таким чином, *синтез суспільства є інтелектуальним, ідеальним процесом*, що немає фізичного аналога у просторових артефактах. Отже, логічним продовженням зіммелівських тез є твердження: увійти у суспільство (адаптуватися) можна шляхом усвідомлення чинної системи відносин, визначення свого місця в системі стосовно інших. А для цього потрібна загальна *ідея суспільства*, його образ, який містить чинні відносини, варіанти поведінки, патерни соціальних дій, що відповідають тому чи іншому типу відносин. Саме так у свідомості виникає, закріплюється, трансформується соціальна структура, яка проходить емпіричну перевірку у практиках індивіда.

Люди, що не є носіями ідеї суспільства, отже його соціальної структури, ніби залишаються на узбіччі; вони не усупільнені. Г. Зіммель виділив кілька соціальних типів, що певним чином виключені із суспільства, яке для них вельми суттєве: чужак, ворог, злодій, навіть, бідняк [23, с.109]. Але стосовно злочинців тут мова йде саме про аутсайдерів, «невдах адаптації», а не про спритних ділків у «білих комірцях» чи мафіозі, що почувують себе в суспільстві як риба у воді, хоча й діють не за офіційними стандартами поведінки. Зіммель взагалі покладався на усупільнення як на панацею та стратегічно вірний шлях розв'язання за-

значених проблем. Він вважав, що «розширення соціального кола» може переробити природжену або набуту схильність аморального спрямування у корисну завдяки поділу праці. Егоїстичні цілі, на думку Зіммеля, можуть досягатися загальноприйнятними методами, тобто «кружним» шляхом: «Шахрай, що здійснює фіктивну оборудку в правовій формі, хитрун, що точнісінько виконує правила громадської ввічливості, сибарит, аморальні та марнотратні витрати якого проводяться, принаймні, в економічних формах, які його група визнала за доцільні, лицемір, котрий заради особистих цілей впорядковує своє життя згідно з релігійними нормами, – усі вони мимохіть роблять свій внесок у моральність, у служіння колективу, і заслуга в цьому повинна бути приписана, без сумніву, не їх волі, а соціальному устрою, який примушує окрему людину з аморальними прагненнями ставати на шлях, де вона зобов'язана сплачувати данину публічним настановам і, таким чином, публічному благу» [24, с.64].

Кожна людина і кожний прошарок пересічно мають свої образи суспільства, якими не в останню чергу зумовлені соціальні дії. На верхніх соціальних щаблях цей образ є значно більш широким, ґрунтовним і змістовним, що дає суттєві переваги носіям відповідної ідеї, а саме: можливість діяти альтернативно, соціально-конструктивно, в тому числі й порушуючи закони. Низи наділені звуженими уявленнями про суспільство. Нарешті, різні убогі духом і тілом (російською мовою, за термінологією Д. Дріля, «оскуднелые») мають зовсім примітивні й вузькі свідчення про суспільство, що робить їх неконкурентноспроможними на ринку праці, у повсякденному житті, і врешті-решт приводить до смітників. Ідея суспільства містить не тільки нормативні дії, зв'язки та відповідні лінії поведінки. Нормативний порядок завжди доповнюється безладдям, хаосом, аморальними та злочинними діями, і це є емпірично встановлений та історично доведений факт. Отже, і образ суспільства не може не містити ці обставини як варіанти дії, альтернативи й стратегії поведінки, що розглядаються як можливі власні акти, або дії, направлені ззовні на самого актора.

Дії в нашому контексті можна поділити на «світлі», «сірі», «темні». Перші – *підтримуються нормативною системою, дозволяються інститутами соціального контролю, спираються на взаємні позитивні очікування та почуття довіри між акторами*. Кожна більш-менш соціалізована людина добре уявляє, що товари купують у продавця за певними правилами взаємодії. Такий шлях придбання речі є чесним, легальним, відкритим (не треба приховувати), тобто являє собою «світлу» дію. Другий тип відносин *балансує на грані дозволеного і недозволеного*, наприклад, суперечить моральним нормам, але не кваліфікується юридично як злочин. Так, можна спробувати випросити у продавця їжу «Христа ради», прикинутися кимось, хто викличе жалість, наприклад, розказати якусь різдвяну історію тощо. Це нагадує певну гру, виставу, де глядачі можуть вірити або ні, чи удавати, що

повірили. Нарешті, хлібину можна вкрасти, коли продавець втратить контроль за прилавком, або відняти силою. Це вже є злочин, антипод нормативному порядку. Злочини тримаються на трьох китах: *обмані, насиллі та душевній черствості стосовно інших*. Черствість та насилля за певних обставин можуть проявлятися і у «світлих» відносинах. Але тут вони набувають зовсім іншого вигляду, вони стають усупільненими, легітимними, отже, втрачають первісний й неконтрольований вигляд. Так, поліцейський може діяти силовими методами (і від природи та за настроями не бути ані гуманістом, ані альтруїстом), але якщо він не порушує закон, то навіть застосування зброї не розцінюється громадською думкою як свавілля й брутальне насилля. Дії поліцейського є передбаченими, його постріл можна зупинити, якщо «інший» виконає певні (законні) вимоги. Постріл бандита – зовсім інша річ. Він контролюється не законом, а станом темної душі.

Образ суспільства, який утримує наша свідомість, дає не тільки нам вибір чинити за правилами, або всупереч закону та моралі, але так само поширюється на кожного потенційного зустрічного. Індивід, що збирається зробити той чи інший соціальний крок і планує при цьому зустріти Іншого і вступити з ним у зв'язок, може розраховувати на вказані три способи дії також стосовно себе. Ось чому його свідомість наповнюють протилежні почуття й інтенції: *довіра й недовіра*. Довіра – необхідний елемент «світлих» взаємодій, її суть полягає в тому, що *агент делегує частину своїх ресурсів своєму візаві*, довіряє, наприклад, свої капітали, здоров'я, гідність, що є необхідною умовою проведення операцій обміну, усупільнення в різних формах. Відомий американський професор Френсіс Фукуяма розглядає фактор довіри як вирішальний чинник цивілізації, основу суспільного капіталу, на якому будується розвинута демократія й ринкова економіка. Найбільш успішні країни Заходу (США, Німеччина, Японія) він відносить до суспільств із високим ступенем довіри [25]. З точки зору нашого поділу суспільних взаємодій на три категорії, це означає розширення поля «світлих» відносин у вирішальних сферах суспільного буття – в економіці, політиці, побуті, що одночасно є свідченням їх фактичної декриміналізації. Отже, пересічний американець або німець має трохи відмінну (наприклад, від українця) «ідею суспільства». Вона на загал включає більш широкий спектр «світлих» стосунків. Фукуяма вказує на те, що американець зазвичай не піде з ресторану, не заплативши за їжу, хоча двері закладу спеціально й не охороняються. І це – стиль життя, ментальна настанова, імператив поведінки. Так відбувається «спіритуалізація» економіки, коли вона залежить не від економічних інститутів, не від права чи ефективності поліцейської діяльності, а від свідомості, стану душі...

Значення довіри значно зросло в індустріальному та постіндустріальному суспільствах, де взаємодії відбуваються не у локальному, а широкому національному, або глобальному контексті, і де, за словами Е. Гідденса, важливу роль починають відігравати різні експертні (знеособ-

лені) системи, наприклад, гроші, кредитні картки, векселі тощо. Саме вони стають ласим шматком для шахраїв, які експлуатують довіру й користаються обстановкою анонімності. Хіба сотні тисяч українців понесли б свої гроші у так звані трасти, якщо б вони знали біографії засновників і керівників, взагалі, бачили їх наочно, спілкувалися тощо? Напевно ні, бо серед тих були відверті шахраї, люди випадкові, дехто з кримінальним минулим, навіть зовнішньо неприємні. Хіба у сільській общині людина за певних обставин довірила б свої гроші, майно сумнівній особові? Скоріше вона переховувала б свій скарб у священика, друзів, надійних сусідів, тобто у тих, хто є для неї авторитетною, добре відомою і прогнозованою особою. Але у прикладі з трастами населення виказало довіру фікції – кредитно-банківській установі, новому соціальному інституту, «експертній системі», що були захоплені (як той корабель піратами) різними злочинними елементами. І вкладники жорстоко поплавилися за свою довіру.

Присутність в образі суспільства «сірих» та «темних» способів взаємодії певним чином корегує поведінку актора, у нього з'являється страх стати жертвою обману, насилля або злочинної халатності. Поведінка актора змінюється, він стає настороженим, робить кроки, що, на його думку, можуть бути страховим полісом для можливих неприємних зустрічей на сцені «театру життя». Свідомість тримає про запас варіанти ненормативних дій Іншого і можливі власні відповіді. Тоді з'являються броньовані двері й протиугінні пристрої, адвокати і нотаріуси, охоронці і ще безліч різних хитрувань у залежності від типу соціальної активності і статусу індивіда для того, щоб не вплатитися у халепу. «Соціальний» або «нормативний порядок» в соціології є ідеальними моделями суспільства, які теоретично пояснюють такі феномени, як солідарність, інтеграція, усупільнення, але реальне життя є дещо відмінним від таких моделей. І пересічний законослухняний громадянин виходить не із соціологічної абстракції, а з суворої прози повсякденності, де залишається місце для злочинця і злочину.

А як себе поводить злочинець? Він розглядає «темні» стосунки як чинні й провідні для досягнення своєї мети, при цьому він не забуває і про «світлі», які є для нього допоміжними, вони допомагають готуватися до злочину, переховуватися або входити у довіру до своєї жертви. Показовим прикладом цього типу взаємодії є так звана крадіжка «на довіру» – старий і розповсюджений спосіб захоплення чужого майна. Він складається з кількох моментів і на вокзалах реалізується наступним чином. По-перше, злодій, у більшості випадків жінка, уважно вивчає тих, хто чекає свій потяг або рейс автобусу, намічає жертву – одну жінку, яка влаштувалася з речами для довгого «сидіння». По-друге, злодійка розігрує роль такої ж пасажирки і теж з речами (камуфляжними). Вона обов'язково розташовується поряд із запланованою жертвою і вступає у контакт, розказує різні «жіночі історії», намагається

викликати до себе максимум довіри, зняти природний бар'єр недовіри, який має кожна пересічна людина. Головним засобом на шляху до бажаного є прохання злодійки «приглянути за речами», щоб вона відійшла у туалет, буфет чи зателефонувала. Тобто, злодійка активно продукує «світлі» стосунки, звичайні для двох «нормальних» людей, яких ненадовго об'єднала доля у спільну ситуацію. По-третє, злодійка очікує, коли спрацює її механізм з «розтоплення криги недовіри». І от жертва «ловиться на принаду»: вона відповідає *довірою на довіру*, просить злодійку п'ять хвилин постерегти свої речі. Підступний план вдався, тепер настає черга «темних» стосунків: злодійка оволодіває чужим майном і намагається якнайшвидше втекти від викриття й відповідальності.

Крадіжка «на довіру» – примітивний злочин, але вельми показовий з точки зору внутрішнього механізму злочинної поведінки та у сенсі орієнтації злочинної дії на жертву. А хіба у випадку з фінансовими пірамідами не спрацьовує подібний механізм «розтоплення криги недовіри», коли певний час вкладникам виплачуються «дивіденди», а у засобах інформації проводиться добре спланована кампанія на підтримку довіри до піраміди? Мафія вдається до все більш витончених форм масового пограбування, де також простежуються вказані елементи. Так звана «російська мафія» у США проникла в систему національної страхової медицини (приклад сучасної розвинутої експертної системи), що побудована з необхідними елементами довіри. Населення, що сплачує внески, розраховує на те, що у потрібний момент можна буде отримати високоякісну медичну допомогу; медичні заклади і окремі фахівці розраховують отримати сплату за надані послуги з національного фонду; держава і громадськість розраховують на те, що гра буде вестися за правилами і, наприклад, послуги й відповідні рахунки будуть реальними. І от з'являється злочинна організація, що починає експлуатувати довіру, вербує і розбещує медиків та інспекторів, заводить подвійну бухгалтерію, робить приписки і стимулює необгрунтовані виплати, що на загал так нагадує системи викачування грошей з державних фондів, які практикувалися у СРСР (наприклад, бавовняна справа у Узбекистані).

Злочинці, які діють спільно, мусять довіряти один одному. Отже, між ними можуть виникати стосунки, що за формою нагадують «світлі». Вони тримаються на певних угодах, домовленостях, «внутрішніх» законах, навіть клятвах у вірності. Ці норми та домовленості також порушуються. Російською мовою (злочинний сленг у нас взагалі існує на мові «інтернаціонального спілкування») це зветься «кинуть» або «крясятничать», коли один злочинець вихоплює шматок у іншого, тобто за мірками кримінального середовища чинить «злочин».

Зробимо проміжний підсумок. Злочинна дія має свої «соціологічні» особливості. *По-перше*, вона починається з боротьби мотивів. Вагомим є страх покарання, який перемагається або тверезим розрахунком ризи-

ків і обчисленням вірогідності провалу, або за рахунок афекту, через блокування раціональної свідомості під впливом пристрасної й несвідомих потягів. *По-друге*, ця дія суб'єктивно не передбачає альтруїзму, вона пересічно є егоїстичним актом у власних інтересах, або в інтересах третьої особи, виключає домовленість, злагоду та партнерство сторін (якщо вони не нав'язуються силоміць, хоча й від цього злочин не стає чимось іншим). Злочинна дія експлуатує або знищує довіру сторін. Таким чином, вона заперечує ті мінімальні засади та умови, що визначають нормальне спілкування і «світлі» відносини. *По-третє*, злочин, навіть якщо це «шахрайство з посмішкою» є завжди нападом, що можна порівнювати із воєнними діями. Злодії розраховують на перемогу, застосовуючи різні методи: попередню ретельну підготовку, чисельну перевагу, зброю, раптовість, страх або забобонність та необізнаність мешканців. І це дійсно як на війні, де є атакуюча сторона і та, що захищається. Пограбування, збройні напади, різні форми насилля є беззаперечними доказами цієї тези, але й «тихі злочини» містять відповідні ознаки. *По-четверте*, сама дія, як правило, відбувається таємно або латентно з точки зору планів, підготовки до злочинного акту, фігурантів. Недарма метафорою злочину є темна безмісячна ніч. Латентність – внутрішня, органічна риса злочину. *По-п'яте*, предметом злочинного зв'язку є відчуження або порушення прав, цінностей, інтересів, благ, якими користуються люди, фізичні та юридичні особи. І це вторгнення у царину найбільш суверенного, поціновуваного у суспільстві відбувається брутально, свавільно, поза визначеними правилами або законами. *По-шосте*, злочин – це конфлікт, іноді відкрита боротьба, де поряд із нападом може бути спротив, що через неконтрольованість ситуації часто переростає у похідний злочин (перевищення допустимих меж самооборони). Історія знає багато таких випадків, коли, наприклад, розлючений господар вбиває крадія або грабіжника. Але навіть якщо цього і не відбулося, то конфліктна ситуація не вичерпується, вона може тягтися роками, десятиліттями, або поколіннями (кровна помста). Судові позови, розслідування з кримінальних справ, відшкодування потерпілому можуть розтягуватися на багато років, а певний вид злочинів взагалі не має термінів давнини. Отже, злочини наповнюють суспільну тканину специфічними конфліктами.

Типологія кримінальних дій

Опис кримінальних дій буде неповним, якщо не торкнутися питання їх типології. Юристи пропонують кілька систем класифікації, до них належать: кримінально-правова, кримінологічна, процесуальна, кримінально-виконавча типології [26, с.214–217]. Найбільш ґрунтовними і відпрацьованими є кримінально-правові класифікації, які виступають зворотною стороною кваліфікації і тому зорієнтовані на склади злочинів, їх елементи та ознаки [27, с.35]. М.Й. Коржанський наводить систе-

му класифікації, яка виходить з чотирьох підстав: 1) *за ознаками та видами об'єкта злочинів*, 2) *за формами провини*, 3) *за мотивами вчинення*, 4) *за ступенем тяжкості наслідків* [28, с.86].

Соціологи можуть користатися вже відомими класифікаціями і паралельно пропонувати власні, що виходять з інших, соціологічних підстав. Як кожна діяльність (а може, і у більшій мірі) злочинна поведінка піддається раціоналізації. Отже, злочинні дії можна розташувати на добре відомій усім соціологам шкалі, що запропонував М. Вебер. *Раціонально-доцільні злочинні дії* будуть означати добре продумані, попередньо сплановані і всебічно прораховані вчинки, де агент застосовує адекватні засоби, діє тверезо і точно. Апофеозу такий тип досягає у хитро спланованих унікальних за своїм змістом шахрайських чи бандитських операціях (витончені афери, відомі зухвалі пограбування, різні каверзні пастки, куди потрапляє жертва помсти або зведення рахунків), які сягають рівня мистецтва і навіть науки (сучасні комп'ютерні злочини). До раціонально-доцільних дій можуть вдаватися як професійні злочинці, так і дилетанти, випадкові злочинці, що послідовно реалізують певний протизаконний задум. Для цього типу є характерною ознакою наявність повного циклу злочинної поведінки, яка на думку кримінологів включає: 1) формування мотивації, 2) прийняття рішення, 3) планування, 4) виконання рішення, 5) посткримінальну поведінку [29, с.32–39].

Раціонально-ціннісна дія є подібною до першої, але вона мотивована певними цінностями, ідеологіями, особливими настановами колективної чи індивідуальної свідомості. У першому випадку реалізуються суто егоїстичні інтереси злочинця, у другому інтерес є соціально зумовленим. До цього класу можуть належати політичні (наприклад, тероризм) і державні злочини (якщо державна політична система визнана за злочинну). Але такими можуть бути і суто кримінальні злочини, які орієнтовані на підтримку злочинського закону, захист кримінальних цінностей, статусів, традицій, а не на звичайну поживу.

Традиційна злочинна дія має також кілька аспектів. Це дії подібні до тих, що чинив відомий чеховський персонаж із оповідання «Злоумьшленник». Селянин відкручував гайки із залізничних шпал, що, як відомо, становить небезпечну загрозу безпеці пасажирів потягів. При розслідуванні він твердо стояв на тому, що так роблять у селі усі й давно, бо без грузила гарну рибу зловити неможливо. Тут А.П. Чехов, окрім усього, торкнувся теми зіткнення квазіприродного й державного права. І ця проблема не є гумористичною новелою, а радше – драматичною колізією. Який вид злочину був найбільш поширеним у дореволюційній Росії? Порубка лісу. Наприклад, у період з 1857 по 1865 рр. 28,9% усіх засуджених мали судимість саме за порубку казенних лісів. «Військово-статистична збірка», де наводиться цей різючий факт, давала наступний коментар (мовою оригіналу): «Нарушение уставов о казенных лесах есть в большинстве случаев тоже воровство, которое в народных понятиях не имеет никакого преступного значения...»

[30, с.21]. Інший аспект традиційної дії пов'язаний з технологіями професійної злочинності. Злочинний світ розподіляється за професіями, багато з яких вельми традиційні з точки зору змісту злочинної поведінки, засобів, прийомів. Хоча кишенькова крадіжка завжди робиться свідомо, і злодій добре розуміє ступінь відповідальності та можливе покарання, але насправді фізичні дії крадія одноманітні, вони доведені до автоматизму, відточені у процесі навчання, тренування, протягом усієї злочинної кар'єри, тобто вони є традиційними. Нарешті, *афективні дії* складають відомий клас зразків поведінки, який охоплює випадки вибухового насильства і свавілля, коли втрачається контроль над вчинками, а свідомість затьмарена ірраціональними, підсвідомими імпульсами. Діахронічна структура поведінки тут деформується, «згортається», раціональне планування і підготовка уступає місце рефлекторним реакціям і діям, що не осяяні розумом. Для професійних злочинців така поведінка не є характерною.

Ми навели можливий варіант класифікації так би мовити «за Вебером». Щось подібне можна зробити і на основі теорії Е. Фромма, яка описана вище. Так, згідно з його класифікацією, під симбіозом можна розуміти специфічні злочинні дії, що передбачають безпосередній тривалий контакт із жертвою, об'єктом посягання. До *мазохістського виду злочинів* за логікою Фромма можна, наприклад, віднести дачу хабара, взагалі так звані «злочини без жертви», де звичайні ролі не є виразно окресленими. Подібне відбувається при продажі наркотиків, коли наркоділер і наркоман фактично співпрацюють між собою і ніхто не поспішає повідомляти поліцію про факт злочинної оборудки. *Садистський тип злочинів* включає дії, направлені на знущання з жертви, сексуальне насилля, хуліганські прояви, наклепи та образи. Цим злочинам потрібна конкретна жертва, зв'язок з якою може задовольнити нападника. *Злочини за типом відчуження* включають той спектр посягань, що не орієнтовані безпосередньо на особистість жертви, а мають на увазі накопичення, прибуток, що можна, наприклад, отримати шляхом масового обману довірливих (і з погляду аферистів знеособлених) вкладників.

Для побудови власної типологічної схеми ми, по-перше, поділили усю масу злочинних посягань на ті, що орієнтовані на конкретних індивідів і злочинні посягання проти спільнот, по-друге, використали дві пари категорій, які стосуються соціологічного розуміння злочинної дії (див. табл. 2.1, 2.2). В якості аналітичних категорій використано поділ на насильницькі й ненасильницькі дії, а також наявність чи відсутність прямих контактів з жертвою. Особливість цих класифікацій полягає в тому, що вони поєднують соціологічний і юридичний підходи, бо формулювання злочинних посягань залишені відповідно до кримінально-правової традиції. При всій схематичності такого поділу він може слугувати основою для подальшого соціологічного аналізу. Наприклад, за таблицями можна простежити такий феномен, як острах злочинності, бо психологічно найбільш тяжкими здаються ті дії, які пов'язані з насиллям у ситуації «обличчям – до обличчя». За діагоналлю «зліва направо»

простежується певний спад психологічної напруги. До речі, державна оцінка злочинів може з цим не співпадати. Державна зрада, шпionаж пересічним громадянином не береться до уваги як актуальний вид злочинних посягань, яких йому треба остерігатися, але з державних позицій вони є тяжкими злочинами.

Таблиця 2.1

Типологія злочинів, орієнтованих на індивіда

	Наявність прямого контакту із жертвою	Відсутність прямого контакту
Фізичне або психологічне насилля	вбивство, розбійний напад, грабунок, сексуальне насилля, тілесні пошкодження, хуліганські дії, образа, здирництво, рекет, навмисне зараження	різні види дифамачії, наклеп, розголос таємниць (усиновлення, зараження вірусом імунодефіциту тощо)
Відсутність прямого насилля	різні види шахрайств, в тому числі й обман у торгівлі	крадіжки, вандалізм

Таблиця 2.2

Типологія злочинів, орієнтованих на спільноту

	Наявність прямого контакту із жертвою	Відсутність прямого контакту
Фізичне або психологічне насилля	терористичні акції, військові злочини, геноцид	психологічний терор, пропаганда війни, організація масового безладдя, різні злочини проти порядку управління, громадської безпеки та порядку (захоплення будівель, наруга над державною символікою, знищення пам'яток історії та культури тощо)
Відсутність прямого насилля	Корупція, обман вкладників та інші афери, жертвами яких стають великі групи населення, масові порушення політичних, громадянських, трудових прав населення	Розкрадання державного майна, різні посадові злочини та порушення технічних і санітарних правил, екологічні злочини, фальшування грошей, товарів, певні економічні злочини, незаконний обіг наркотиків, різні державні злочини

Кібернетична модель злочинної поведінки

Цікавий і перспективний варіант класифікації може бути отриманий при застосуванні відомих теоретичних ідей Толкотта Парсонса (1902–1979). Вони дозволяють, по-перше, розглянути *синхронну структуру злочинної дії*, по-друге, розподілити злочинні посягання за типом розладу у системі особистого й надособистого контролю, окреслити кібернетичну модель злочинної дії. Під дією Парсонса розумів певний процес у системі «суб'єкт дії – ситуація», що має мотиваційне значення для індивіда або колективу. Мотивація означає: дія зорієнтована таким чином, щоб було можливим або досягти задоволення, або уникнути неприємностей [31, с.463]. «Акт дії» за Парсонсом включає наступні елементи 1) агента, «діяча» або «актора» (actor); 2) мету, тобто майбутній стан речей, на який зорієнтована дія; 3) «ситуацію» (засоби і неконтовольовані з боку актора умови та обставини – соціальні, фізичні, культурні), 4) «нормативну орієнтацію» – спосіб взаємодії елементів один з одним [3, с.94–95].

Парсонс визначав свою концепцію поведінки як волюнтаристську теорію дії. Вона підтримує позицію, згідно з якою людська дія повинна розумітися як результат взаємопроникнення цілераціональності та нормативного обмеження вільної гри такої раціональності [32]. Тема управління людською поведінкою є наскрізною для Парсонса: «Я впевнений, – пише він, – що добра загальна теорія в галузі соціальної дії, незалежно від того, наскільки ґрунтовно вона заснована на одній дисципліні, неминуче є менеджеріальною теорією» [33, с.67]. Для реалізації менеджеріального (або кібернетичного) підходу класик функціоналізму розглядає соціальну дію як систему управління, що аналітично складається з чотирьох рівнів. Рівні визначаються відповідно до його чотирифункціональної парадигми: «У межах систем дії культурні системи спеціалізуються на функції підтримки зразка; соціальні системи – на інтеграції діючих одиниць (людських індивідів або, більш точно, особистостей, які грають ролі); системи особистості – на досягненні мети, а організація поведінки – на адаптації» [34, с.140]. Окрім складових самої дії Парсонс виділив дві системи реальності, що розглядаються як середовище системи дії. Це – фізичне середовище і «вища реальність». Усі складові моделі дії утворюють ієрархію контролюючих елементів і джерел енергії. На низовому рівні (фізико-органічне середовище) акумулюється максимум фізичної енергії. Кожний наступний рівень використовує енергію попереднього і одночасно виступає як контролююча система щодо попереднього. «Вища реальність», яка пов'язана з ідеалами суспільства, фактично не має енергії, але несе в собі принципи дійового контролю.

Ще раз підкреслимо, теорія соціальної дії Парсонса набуває менеджеріального (кібернетичного) характеру. У гносеологічному аспекті її

головна вимога полягає в тому, аби дослідник спромігся визначити ієрархічну модель системи дії, де схема рівнів утворює завершений і безперервний ряд, у якому кожний рівень систематично пов'язаний із суміжними по ряду. Цей зв'язок, з одного боку, – енергетичний, з іншого, – управлінський (кібернетичний). Кожний новий рівень – якісний перехід до нового типу зв'язку та управління, бо кожний рівень ієрархії має справу з різними субстанціями. Загальна кібернетична схема системи соціальної дії наведена у табл. 2.3. У своїх пізніх працях американський соціолог спеціально підкреслював важливість взаємопроникнення підсистем у формі *інтерналізації*, тобто засвоєння соціальних об'єктів і культурних норм особистістю, та *інституалізації* нормативних компонентів культурних систем у якості інституціональних структур соціальних систем. Взаємопроникнення відкриває шлях для координації, взаємообміну різних систем дії на базі спільних цінностей, норм, інститутів [35, с.17–18].

Таблиця 2.3

Кібернетична модель соціальної дії за Парсонсом

Висхідний рух		Низхідний рух
Високий рівень інформованості й контролю	1. Зовнішнє середовище дії: вища реальність	Високий рівень інформованості й контролю
Ієрархія визначальних умов і факторів	2. Система культури 3. Соціальна система 4. Система особистості 5. Організм поведінки	Ієрархія визначальних умов і факторів
Високий рівень енергії та панування умов	6. Зовнішнє середовище дії: фізико-органічне середовище	Високий рівень енергії та панування умов

Спробуємо скористатися методологією Парсонса для того, щоб побудувати кібернетичну модель злочинності. Наша модель налічує чотири рівні, які відокремлюються відповідно до *актуалізації управляючих елементів, засобів адаптації і виникнення кібернетичної проблеми. Злочин буде розглядатися як певне кібернетичне порушення порівняно із «нормальною» соціальною дією і «нормальною» схемою адаптації.*

1-й рівень. Це рівень, який відповідає у схемі Парсонса організму поведінки. Він характеризується, по-перше, потужними впливами неконтрольованої природної, психічної енергії, що має два джерела: біолого-генетичний (Ід за Фрейдом) та зовнішньо-фізичний; по-друге, відсутністю або зниженням контролюючої функції особистості (ослаблення Супер-Его у психоаналітичній інтерпретації). Цьому рівню відповідають злочини у стані афекту, під впливом сильних сексуальних почуттів, агресивного збудження. До нього належать найбільш жажливі насильницькі злочини садомазохістського характеру та вбивства, що здійснюються так званими масовими та серійними вби-

вцями. Відповідні злочинні дії характеризуються кількома рисами: 1) безальтернативність поведінки (траплялися навіть випадки, коли потенційні злочинці самі віддавалися у руки поліції, бо не мали власних психічних сил втриматися від некрофільських потягів, піроманії тощо), 2) орієнтація на фізичні фактори середовища (фізіологічні потяги, суб'єктивні перевтілення й гострі відчуття), і одночасно суто механічне ставлення до соціального оточення, людей, своїх жертв, які розглядаються виключно як джерело задоволення; 3) вчинення дії як момент розрядки, як миттєвий перехід від дезадаптації до адаптації суто фізичного характеру, в межах самого організму та зовнішнього середовища; 4) загальне домінування ірраціонального над раціональним, *афективний тип дії*.

Біологічний фактор як причина окремих видів злочинів розглядається з другої половини XIX ст. Хоча перша і найбільш відома така спроба у вигляді теорії «природженого злочинця» зазнала суворої критики і була відкинута, сам підхід і пошук «біологічної складової» залишилися чинними. Натомість «зійшла зоря» психоаналітичної традиції. Цікаво, що наш співвітчизник Д. Дріль певним чином випередив З. Фрейда, коли робив наступне зауваження (мовою оригіналу): «По-видимому, различные извращения и уклонения в сфере полового чувства – этой основы того, что мы называем общественными инстинктами, – стоят в тесной связи с преступлениями против личности и служат источником, в котором зарождаются странные ощущения и настроения, сопровождающие возникновение и осуществления умысла на эти преступления» [36, с.75]. Фрейд, досліджуючи сферу несвідомого, дійшов висновку про існування двох провідних енергетичних імпульсів людського організму – Еросу і Танатосу. За певних суб'єктивних і об'єктивних (зовнішніх) умов ці інстинкти можуть «вириватися назовні» і розглядатися як причини злочинних дій. Дослідження мотиваційної сфери відповідних категорій насильників і вбивць доводить, що поділ на два «основні інстинкти» є досить умовним: сфера підсвідомого у патологічних випадках породжує двоголових монстрів, коли сексуальний потяг переходить у некрофілію, а потяг до смерті, руйнування – у збочені сексуальні стосунки. Ось яскравий приклад поєднання двох основних інстинктів: насильник Анатолій Сливко, перебуваючи під слідством, розповів, як підлітком став свідком автокатастрофи: пошматовані трупи, агонія, кров – саме тоді він вперше відчув сексуальне задоволення [37, с.6]. Сьогодні існують суто наукові пояснення невмотивованої агресивності, садизму, що спираються на біологічні дослідження. Розглядаються версії зайвої хромосоми у чоловіків і підвищення вмісту чоловічого статевого гормону (тестостерону), які роблять агресивність надмірною і призводять до розладу управління поведінкою [38]. Про генетичний механізм наслідування схильності до несоціальної поведінки переконливо свідчать спостереження над близнюками. За даними одного із спостережень, якщо один з однояйцевих близнюків чинить злочин, то у 62,6%

випадків те ж саме робить і другий (у парах двійцевих близнюків, які не є генетично подібними, цей показник становить лише 25,4%) [39, с.210]. Це доводить, що є випадки, коли вирішальну роль відіграють саме біологічні чинники і проблеми управління «деструктивною енергією».

Проблему некрофільських вбивств на багатому емпіричному матеріалі дослідив Ю.М. Антонян. Він вважає, що психічний стан некрофільських вбивць корелює з високим рівнем їх дезадаптації. Останнє сприяє тому, що у внутрішньому світі цих людей відбувається активна автокомунікація, тобто інтенсивне спілкування із самим собою. Вони зіштовхуються з потужними власними станами свідомості («таємні супутники», голоси, демонічні сили, «воно») і потягами, що не характерні для переживань інших людей. У багатьох агресивних осіб у період піку агресивності надто звужується раціональність і вони попадають у стиснуте становище, яке виключає зміни й альтернативи. Ці люди потерпають від двох обставин: вони відчужені і у них немає особистого ресурсу приборкати небезпечні потяги. «Я думаю, – пише Антонян, – що некрофильские убийцы из числа тех, с кем я общался, не очень хорошо понимали меня, да и я их. Они и я находились в разных мирах и разных состояниях...» [40, с.171].

Для подібних злочинців характерним є «безжалісне еґо», абсолютно замкнена на себе психіка, для якої існування інших людей є чимось нереальним. Вони, за висловом Колінза Вілсона, чинять з іншою людською істотою так, «ніби то дешевий інструмент, який можна відразу викинути після використання як одноразовий носовик» [41, с.254]. Ці риси цілком підтверджують описи своїх психічних станів, які на слідстві давав Чикатило (мовою оригіналу): «ничего с собой поделать не мог»; «это доставляло неизъяснимое удовольствие»; «чувствовал, что если сейчас не нападу, то потеряю сознание»; «не могу сказать, с какой целью я это делал, но стоны, крики, агония давали мне разрядку и какое-то наслаждение»; «ничего с собой сделать не мог. Одну девушку, которую я повел лесом, я искромсал ножом. Меня всего трясло, произошло семяизвержение»; «при виде крови начинал бить озноб, весь трясся, совершал беспорядочные движения»; «я не обращал внимания на крики и стоны, не думал и о том, что меня могут поймать, и действовал как «заведенный»; «резал, колот, бил не только жертву, но и ее одежду, деревья, кусты, траву, срывал и ломал ветки, разбрасывал части тела, иногда долго их носил по лесу и только потом закапывал» [42, с.344]. Окрім досить унікальних випадків, пов'язаних із серійними, некрофільськими вбивствами, до 1-ї категорії злочинних дій можна віднести будь-які злочини, які, вчинили особи, по-перше, з чітко визначеними рисами розумової відсталості та, по-друге, психопатизовані особистості, які, наприклад, перебувають у так званому «нав'язливому стані». Природжені або набуті (наприклад, залишкові явища черепно-мозкових травм) дефекти

психіки, розумової конституції порушують баланс між організмом та особистістю, що сприяє за певних обставин здійсненню злочинних дій. Ми ні в якому разі не проголошуємо дебілів, олігофренів або осіб із тимчасовими розладами психіки «природженими злочинцями», але вважаємо, що ці обставини можуть, по-перше, знижувати можливість інтелекту, загальний рівень особистості, їх стримуючі функції стосовно різних «негативних» потягів, по-друге, підсилювати певні імпульси, підсвідомі й ірраціональні стани, які спрямовують людину до злочину.

Отже, з точки зору кібернетичної моделі системи злочинної дії, *1-й рівень злочинності є дисгармонією між підсистемою організму і підсистемою особистості*. Автоматично це блокує всі інші чинники контролю, бо вони мають сенс лише як складові особистості, індивідуальної свідомості. Злочинна поведінка, що відповідає 1-му рівню, має свою діахронічну структуру. Наприклад, американський дослідник серійних вбивств Дж. Норріс виділяє 7 фаз такої поведінки: 1) *аури*, 2) *тролінга (ловецька)*, 3) *заманювання*, 4) *захвату*, 5) *вбивства*, 6) *тотему*, 7) *депресії*. Він робить дуже важливий для нашого аналізу висновок, який підтверджує правильність обраної моделі: «Серійний вбивця, – зазначає Норріс, – це людина, що не має особисті, вона стає особистістю лише у момент здійснення злочину» [43, с.53].

2-й рівень. Він відповідає підсистемі «особистість», яка одночасно взаємодіє з організмом (як джерелом енергії і витоком багатьох мотивів), і з соціальною підсистемою (контролюючий рівень). Відповідні дії мають наступні координати: з одного боку, звичайні (або штучно гіпертрофовані та викривлені, але не природним, а соціальним шляхом) потреби, інтереси, потяги, з іншого, – неможливість (небажання) задовольняти їх у соціально прийнятний спосіб, свідоме ігнорування соціальних інститутів. Кібернетична проблема виникає в рамках підсистеми «особистість – соціум» в умовах відсутності визначеного Парсонсом взаємопроникнення у формі інтерналізації соціальних норм. Саме ця процедура умовно поділяє громадян на законослухняних осіб і тих, хто порушує закон. Ще раз варто підкреслити: йдеться про звичайних, нормально організованих людей, що можуть мислити і діяти достатньо раціонально для того, щоб аналізувати ситуацію й приймати рішення.

Якщо для пояснення злочинності першого типу застосовуються різні біологічні концепції злочинності, то в даному разі найбільш ефективною є теорія соціальної напруги Мертона і Коена. Радянські автори колективної монографії «Кримінальна мотивація» стверджують (мовою оригіналу): «Преступный путь выбирается тогда, когда правонарушитель считает его более коротким, экономичным и выгодным по сравнению с правомерными путями» [44, с.33]. Це спостереження цілком відповідає «духу» другого рівня. Суб'єкт свідомо стає на шлях первинної чи вторинної «злочинної» адаптації. Сили соціального контролю, загальна превенція виявляються недостатніми для стримування, для того, щоб суб'єкт обрав шлях «нормальної» адаптації. Ми не будемо аналізу-

вати усіх причин і факторів злочинного вибору і вдаватися у тонкощі психологічного механізму, але зазначимо, що вони набагато складніші, ніж безальтернативні поштовхи несвідомого. Значну роль відіграють різні зовнішні фактори, соціальне оточення, статус особистості у суспільстві. Саме злочини цього рівня є найбільш масовими і складають основну картину кримінальної ситуації в регіоні або країні. Вони вельми характерні для суспільних низів, що мають, згідно з теорією структурної напруги, менше шансів на досягнення загальноприйнятних цілей законними шляхами.

Можливі варіанти людської поведінки стосовно інституційного порядку, способи взаємодії у рамках «особистість – соціальний інститут» ми докладно розглянули у главі 2.3. Взаємодія людини із соціальним порядком, опосередкована соціальними інститутами, має складний характер, бо різні інститути релевантні різним рівням організації суспільного життя. Так, контролюючий вплив «національних» або «культурних» інститутів є сенс розглядати на наступних рівнях моделі.

3-й рівень. Він відповідає рівню соціальної підсистеми і стосується поведінки суб'єктів, що на загал є соціально адаптованими (принаймні, за певними стандартами суспільства) і не відносяться до «груп ризику». Серед них немає люмпенів, мігрантів, маргіналів, які перманентно перебувають у стані дезадаптації. Ці люди пересічно освічені, мають правові знання і, можливо, не їздять на автомобілі без ременів безпеки. Вони зазвичай не вкрадуть на вулиці, не будуть у п'яному вигляді бешкетувати, але здатні скоювати витончені злочини, передусім, економічного змісту. Визначеним рисам повністю відповідає «блокомірцева злочинність», а типовий злочин з цієї серії – «відмивання грошей», тобто легалізація великих сум, отриманих незаконно. Але від звичайної злочинності цей рівень відрізняється масштабом незаконних оборотів і зв'язком з політичними, владними колами. Потреби, що реалізуються у такий злочинний спосіб, мотиви якісно відрізняються від тих, що підштовхують на злочинний шлях на попередньому рівні. Це так би мовити «надмірні» потреби й інтереси – *потяги панувати економічно, впливати на політику, жити у такий спосіб, який є недосяжним для більшості населення*. Злочинна орієнтація має не стільки індивідуальний, скільки, передусім, колективний, груповий характер. Соціальний зв'язок виникає із соціальними групами або корпораціями, які стають об'єктами злочинних посягань. Фактично мова йде про «соціальну експлуатацію». Спосіб здійснення абсолютної більшості подібних злочинів, масштабних афер вимагає злочинної організації, колективних дій. «Злочинна» адаптація тут здійснюється у той чи інший ускладнений спосіб, із застосуванням спеціальних технологій, із широкими корупційними зв'язками.

Злочинні дії на цьому рівні набувають виключно *доцільно-раціонального характеру*. Ця злочинність безпосередньо загрожує національним інтересам. Саме цієї межі сягнула гангстерська злочинність 20–30 рр. у США, коли мафія вже була близька до того, щоб реально

керувати країною, втручатися у велику політику через куплених чиновників і політиків. Але Америка не перетворилася на Колумбію, у суспільстві знайшлися здорові сили, що розуміли дії мафії як національну небезпеку і спромоглися завдати мафії й корупції нищівних ударів. Схожа проблема стоїть сьогодні перед Україною...

Звичайно, на всіх громадян розповсюджуються вимоги закону, але стосовно еліти, істеблшменту, верхів проблема формулюється трохи в іншому ракурсі. Її кібернетичний аспект, на нашу думку, полягає в тому, що частина цих кіл *не керується національними цінностями, державними інтересами, соціетальними началами*, вони не відповідають перед своїм народом і не думають про його майбутнє. Згідно з нашою моделлю, контролюючу функцію тут мають виконувати культурні інституції, традиції, національні цінності, духовні чинники. Звичайно, культурний рівень, про який саме йде мова, не є безпосередньо актуальним елементом контролю для низів, а також багатьох пересічних громадян. Але для певних категорій саме він, а не острах прокурора, мабуть, залишається єдиною реально стримуючою величиною. Фактор страху, взагалі, діє до певних соціальних меж. А що як саме керівництво держави, правоохоронних органів стає на шлях мафіозного життя? Кого і чого їм боятися? На цих міркуваннях завжди будувалися аристократичні теорії, що доводили право бути «на горі» добірній, кращій від природи, з родоводу частині суспільства, яка керується не банальними розрахунками, а вищими інтересами, сумлінням і честю. Демократія, масофікація суспільства, «бунт мас» призвели до того, що парламенти, вищі соціальні позиції наповнили вихідці з низів, які привнесли егоїстичний буржуазний дух крамарів і природну жагу «хапати», не стримувану духовними інтересами та ідеалами. Це було серйозною проблемою ХХ ст. з його безкінечною низкою скандалів довкола корупції, зловживань, зв'язків політиків з мафією. В молодих державах, у перехідні періоди така тенденція посилюється стократно.

4-й рівень. Залишається соціетальний рівень (за структурою Парсонса) і так звана вища реальність як контролюючий фактор. Цьому рівню, на нашу думку, відповідають *політичні злочини, що здійснюються як ціннісно-доцільні дії*. Вони орієнтовані не на особу або колектив, а на суспільство, його структуру, відносини, інститути як об'єкти кримінальної дії. Специфіка політичних злочинів полягає в тому, що раціоналізація, самовиправдання мають сенс лише в рамках тієї чи іншої ідеології або системи світоглядних координат, носіями яких є безпосередньо злочинці: вони мають свою «вищу реальність» і на неї спираються. Отже, що одним здається безглуздом і злочинним, іншими сприймається як «політична тактика», як «метод боротьби», а кінцева мета має виправдати усі дії. Бойовик-терорист перебуває ніби в окремому вимірі: «Им свойственна твердая вера в обладание абсолютной, единственной и окончательной истиной, вера в мессианское предназначение, в высшую – и уникальную – миссию во имя спасения или счастья человечества» [45,

с.236]. Тут безсилі аргументи права, моральні сентенції, посилення на державні інтереси. Багато фанатиків не страшаться ані карної відповідальності, ані смертної кари.

Питання, мабуть, стоїть так: чи є Бог у душі, чи ні? Недарма більшовики традиційного Бога зі своїх душ вигнали, бо без цього важко було почати масовий революційний терор. Натомість ірраціональний революційний пафос вимагав створення своєї квазірелігії, яку й було створено на ідеологічних засадах. Роль контролю можуть виконувати і так звані загальнолюдські цінності, почуття гуманізму, філософські ідеї, а не тільки ідея Бога. До концепції «войовничого атеїзму» Ленін, враховуючи ці обставини, додав відому тезу про свободу революціонерів від загальних моральних принципів і класовий характер моралі.

Але не кожне вчення, що претендує на релігійність (термін «religio» означає латиною буквально «відновлюю зв'язок»), є припоною для злочинності, якщо божество вимагає крові. Релігійна секта «АУМ-Сенрікьо», як відомо, організувала терористичний акт з використанням отруйного газу «зарину» проти ні в чому не винних токійців. Натомість, ідея Бога-Вседержителя, принаймні, в християнській інтерпретації, є універсальним чинником, релевантним усім вимірам соціальної дії, тому протягом розвитку європейської цивілізації ця ідея посідала виняткове місце серед факторів, які блокують різні злочинні прояви. Стосовно політичних, а не суто кримінальних злочинців вона обертається на останній і можливо єдиний бар'єр, здатний суб'єктивно, зсередини, стримати індивіда.

Особистість терориста-фанатика багато в чому нагадує особу сексуального маніяка, серійного вбивці. По-перше, і ті й другі усвідомлюють себе надзвичайними особистостями, що підіймаються над середнім рівнем. Для терористичних спільнот характерною рисою є груповий нарцисизм. По-друге, обидва типи мають некрофільські потяги, стоять близько до смерті; вони постійно про неї розмірковують, відчувають її подих, часто свідомо або підсвідомо прагнуть смерті (як інших, так і своєї). По-третє, їх поведінка набуває безальтернативних рис. Політичні злочинці занурені у надцінну ідею, що відіграє ту ж роль, що й біологічні імпульси у кримінальних насильників. Ю.М. Антонян стосовно «ідейних» терористів зазначає (мовою оригіналу): «Чрезмерная симбиотическая связь с родом, расой, иной социальной группой или религией столь же опасна, как и подобная связь с матерью. И в этом случае жесткая привязанность лишает человека свободы, делает его глухим и слепым, препятствует его развитию...» [45, с.259]. В багатьох ідеолого-терористичних сектах практикується «промивання мозків», аби створити тип керованої і безальтернативної поведінки. Члени згаданої псевдобуддистської секти АУМ-Сенрікьо мусили співати мантри по 10 годин без перерви, складені їх гуру Асахарою, в тому числі й такі: «Людина неодмінно вмре. Людина обов'язково вмре. Смерть неминуча» [46, с.20]. Отже, коло замикається: 1-й і 4-й рівні кримінальної дії мають

цілу низку рис подібності, підтверджуючи давню думку про те, що крайнощі сходяться.

Менеджеріальний зв'язок мусить бути обопільним, іншими словами – не можна від людини вимагати більшого, ніж вона здатна. У суспільстві іноді складаються умови (наприклад, стан аномії), коли кібернетичний зв'язок рветься не з провини індивідів. Такі ситуації програмують вибухи злочинності. Свого часу Г. Тард звернув увагу на негативний характер зміни етичних, філософських парадигм, до яких звикла громадськість: «немає нічого небезпечнішого для суспільства, – писав він, – як переміна символу віри» [47, с.26]. Французький соціолог мав на увазі широку пропаганду дарвінізму, який на місце цінностей епох Відродження й Просвітництва поставив у XIX ст. нову ідею – боротьбу за виживання й право сильного продовжити рід. І на думку Тарда, це мало вкрай негативний вплив на виховання молоді. Ми були свідками кількох таких «перемін віри» та перехідних періодів у новітній історії України, коли людські маси мусили пристосовуватися й адаптуватися до нових політико-економічних систем, систем ідеології та права. Кожного разу такі періоди супроводжувалися значним зростанням різних видів кримінальної активності населення. Окрім історичних «зламів епох» є суто технічні проблеми, пов'язані із системами виховання й соціалізації, процесами інституалізації та відповідно криміналізації чи декриміналізації соціальних дій. Отже, обопільність кібернетичної моделі є очевидним фактом.

Таким чином, ми отримали одну з версій синхронної структури кримінальної дії. Методологічно визначений нами підхід є шляхом як до пояснення, так і до розуміння злочинної поведінки. Одночасно, розглянута схема є певною типізацією, що відрізняється від кримінально-правових і кримінологічних класифікацій. На наш погляд, вона має ту перевагу, що розмежовує різні за соціологічним сенсом дії та відповідно типізує злочинців. Так, за нашою схемою конкретне вбивство може бути віднесене до чотирьох видів залежно від його «кібернетичних ознак». Наприклад: вбивство маніяка (афективна дія), вбивство свідка під час озброєного бандитського нападу (традиційна дія), вбивство «за рішенням мафії» (доцільно-раціональна дія) і політичне вбивство під час терористичного замаху (ціннісно-раціональна дія) – різні за своїм внутрішнім сенсом дії. Водночас, варто мати на увазі: наведена класифікація є ідеальною схемою. Переважна більшість злочинних дій не є рафінованими актами поведінки, вони можуть мати ознаки кількох визначених нами рівнів. Це й буде їх внутрішньою, синхронною структурою.

Запропонована модель базується не тільки на факторах, які зумовлюють злочинність, що більш традиційно для кримінології, а враховує стримуючі, контролюючі чинники. Розуміння кібернетичної проблеми відкриває дорогу до розробки схем і технологій профілактичної роботи. Ознаки рівнів кібернетичної моделі зібрані у табл. 2.4. Ще раз варто підкреслити аналітичний характер системи управління та її підсистем.

Реальна соціальна дія та її різновид – кримінальна дія – керуються одночасно різними чинниками і підсистемами. В цьому полягають гарантії соціального життя. Так, атеїсти і люди без високих ідеалів, ті, хто не є носієм морального імперативу, можуть керуватися вимогами права, традиціями, підтверджувати своєю поведінкою очікування оточення, доброякісно виконувати свої соціальні ролі, отже, бути законослухняними громадянами. Нарешті, вони можуть керуватися здоровим глуздом і не ризикувати. Руйнація верхніх елементів не призводить до тотального нищення соціального життя. Прикладом може слугувати модель законослухняної радянської людини-атеїста. Але підриг системи управління знизу має фатальні наслідки, розлад на вісі «організм – особистість» може перетворити людину на агресивну істоту, звіра, що полює на подібних до себе.

Таблиця 2.4

Синхронна структура кримінальної дії (кібернетична модель)

Типові ознаки кримінальної дії	Рівні кібернетичної моделі			
	1-й рівень	2-й рівень	3-й рівень	4-й рівень
Тип дії	Афективний	Традиційний	Доцільно-раціональний	Ціннісно-раціональний
Приклад типової дії	Некрофільське вбивство	Кишенькова крадіжка, розбій	«Відмивання» грошей	Терор, політичний злочин
Кібернетична проблема	Втрата контролю особистості над організмом	Проблеми з інтерналізацією, втрата соціального контролю	Втрата культурних орієнтирів і соціального контролю	Втрата «вищої реальності», переорієнтація на новий «символ віри»
Спосіб адаптації	Задоволення біологічних імпульсів	Анτισоціальний тип зайнятості, злочин як професія	Мафіозна діяльність	Револьюційно-підривна діяльність
Типова орієнтація на середовище	Сприйняття жертви як фізичного об'єкта, а не людини	Підміна нормативних відносин «те-мними» стосунками	«Соціальна експлуатація»	Соціетально-деструктивна орієнтація
Типовий актор	Серійний вбивця, маніяк	Крадій, грабіжник	Злочинець у «білому комірці», мафіозі	Підпільник-терорист

Ми розглянули схему, яка відповідає в значній мірі первинній «злочинній» адаптації, але сам принцип її побудови може бути використаний і для аналізу моделей вторинної адаптації. Суть вторинної адаптації полягає в тому, що між індивідом і суспільством виникає «хтось третій». Відповідно, кібернетична модель будується за новим сценарієм, який враховує керівні впливи нової субстанції. Тут може бути кілька варіантів. Найбільш простий і примітивний – вплив авторитетної (для злодія) людини, який спричиняє протизаконну дію.

Ось яку історію вмістив харківський лікар Н.С. Лобас у свою вище вже згадану книгу спостережень за життям каторжан. На Сахаліні відбували покарання два каторжанина. До покарання вони наймитували у заможного селянина. Жінка селянина запропонувала їм за 3 рублі вбити господаря, що вони й зробили. Вбивці були слабо розвинені інтелектуально, мали обличчя ідіотів, байдужі, як у тварин, погляди, до каторги легко призвичаїлися і виглядали задоволеними. На запитання лікаря, чи не жалкують вони за вбитим, один із злочинців відповів: «Не наша справа, – хазайка наказала» [48, с.22–23]. Ми бачимо на цьому прикладі, як злочинці не тільки виконують чиясь доручення, але й психологічно виправдовують себе посиланням на цю обставину. Їх дебілізм, авторитет господарки й стимул у 3 рублі спрощує процедуру вибору.

Інший варіант – злочин у натовпі й роль так званого злочинного натовпу. Ця проблема активна дискутувалася наприкінці XIX ст. Ле Бомом, Тардом, Сігіле, Фройдом [49]. Натовп перетворюється на кібернетичну потугу, якщо людина йому «віддана». Присутні у натовпі звільняються від відповідальності й потреби мислити та діяти раціонально. Натовп є соціумом у соціумі, здатним своїми щільними зв'язками та різними психологічними ефектами затіняти «велике суспільство». І хоча натовп існує недовго, але його кібернетичні наслідки (зняття «справжнього» соціального контролю) можуть мати вельми серйозний кримінальний зміст. Наприклад, відомі в історії Російської імперії єврейські погроми завжди здійснювалися натовпом. Для того, щоб погром відбувся, його ініціатори мали забезпечити кілька умов: 1) заручитися підтримкою влади (нейтралізація «великого суспільства») щодо невтручання поліції та армії у побиття євреїв; 2) зорганізувати ядро з «патріотів», які розпочнуть справу, а вже потім до них обов'язково прилучаться люмпенізовані елементи, злодія та різна наволоч, якими і наповниться «тіло» натовпу; 3) «підігріти» свідомість натовпу пропагандою або горілкою для того, аби розпочати. Погром у Києві 1881 р. на Подолі та у прилеглих містечках тривав три дні – стільки на це дійство відпустив часу київський генерал-губернатор А.Р. Дренталь. Очевидець описує ситуацію так (мовою оригіналу): «Части войск без офицеров, толпы хулиганов и босяков носили бревна, коими разбивали двери и входы в еврейские магазины и лавки при пении песни «Эй, березушка, ухнем», врывались в магазины и лавки и все еврейское имущество предавали частью унич-

тоженню, а частю грабежу. Местности были оглушаемы криками и воплями евреев, кои попадались в руки толпы, которая была их беспощадно. Части войск были разбросаны и, кучками человек в 15–20, находились на улицах, смотрели как на театральное зрелище и абсолютно бездействовали. Полиция отсутствовала» [50, с.157].

Г. Тард поряд із вуличним натовпом також розглядає дві подібні за кібернетичним сенсом субстанції: «таємні спілки» політичного характеру й суто кримінальні зграї, зорганізовані з метою грабунку, крадіжок, вбивств. Людина, що потрапляє до них, починає керуватися не власною волею (або не тільки нею), а переважно вимогами, традиціями, спільними діями гурту. Французький соціолог доходить висновку, що таємні спілки, зграї та натовпи на загал є значно більш деспотичними та нетерпимими, ніж ті члени, з яких вони складаються [51, с.6–12]. З багатьма членами цих груп відбувається те, що ми визначили як вторинну «злочинну» адаптацію: пристосування до вимог групи і оволодіння через неї злочинським ремеслом, або безпосередньо здійснення колективних злочинів. Окремо треба сказати про ситуацію у нетрях і різних гетто, де законслухняна поведінка як така не вітається і процвітають різні антисоціальні субкультури. Діти, що проходять соціалізацію за таких умов, легко пристають до різних зграй, банд, стають згодом бійцями мафії.

Останнім часом у нас широко обговорюється проблема організованої злочинності. На наш погляд, запропоновану кібернетичну модель, можна з певними змінами та корекцією застосувати і тут. Для цього виділимо чотири аналітичні одиниці (рівні ієрархії): 1) злочинні технології; 2) групові регулятори; 3) інституційна система; 4) система ідеології. З позицій менеджеріальної ієрархії «злочинні технології» – низова (енергетична) ланка. В межах парсонсівської парадигми це – *A-підсистема*, що виконує функцію безпосередньої адаптації, зв'язку з фізичним і соціальним оточенням. Оточення має певний обмежувальний вплив. Наприклад, поведінка автокрадія буде визначатися як сталими професійними навичками, так і мінливими зовнішніми умовами, такими як наявність технічних протиугінних засобів, частина доби (світла або темна), присутність свідків тощо. До «злочинних технологій» також можна віднести стереотипні комплекси докримінальних і посткримінальних дій.

Другий рівень – «групові регулятори» – складає *G-підсистему*, яка виконує функцію досягнення мети. Це рівень організації і керівництва злочинною групою. До нього можна віднести такі обов'язкові змінні, як структура групи, лідерство, розподіл функцій, внутрішні настанови та санкції, інші елементи групової динаміки, що забезпечують координацію і ефективність сумісної «праці». На відміну від емпіричного розмаїття першого рівня, варіанти групової організації обмежені: існують кілька типових структур та механізмів внутрішнього регулювання.

Третій рівень – система злочинних інститутів, яких не так вже й багато. Він виконує функцію інтеграції злочинного світу і відповідає *L-підсистемі*. Інститути регулюють зразки поведінки злочинців, їх статуси та відносини між собою, так би мовити, унормовують окремі сторони існування злочинного (організованного) світу. До них належать такі відомі інститути, як «коронование», «вор в законе», «общак», «сходняк» тощо. Порушення цих правил може тягти за собою розправу і війну між злодійськими угрупованнями.

Нарешті, за останньою *L-підсистемою* закріплюється функція утримання архетипу. Ідеологічна за змістом функція, на перший погляд, виконує ледь помітну кібернетичну функцію, тим більше, що сьогодні «блатна субкультура», татуїровки, жаргон, злодійська романтика нібито відходять до історії. Але в тюрмах ситуація інша, ідеологічна підкладка там має більш помітну вагу. Важливу роль завжди грала трохи ефемерна, але дійова «злодійська ідея», що в різний спосіб, на різний манер виконувала функцію легітимізації злочинної діяльності. Самовиправдання, власний світогляд, що сприймає крадіжку, обман, грабунок, вбивство як нормальні або прийнятні речі, є кінце потрібними для злочинців, навіть інтелектуально відсталих та обмежених (разом із інтелектуальною планкою знижується і рівень самовиправдання). Треба зазначити, що кібернетична ієрархія злочинного світу так само дуже чутлива до «перемін символів віри» та перехідних періодів. Процеси, що почалися з горбачовської перебудови, призвели до багатьох перемін в принципах, інститутах, ідеології, супроводжувалися «розбірками» між старими і новими авторитетами, що запропонували нову злодійську філософію та мораль у душі ринку та капіталізму.

Глава 2.5

Кримінально-правове поле як розширена модель злочинності

Якщо злочин ми розглядали в термінах поведінки, то злочинність можна інтерпретувати за допомогою понять соціального простору й соціального поля із залученням відповідних теоретичних конструкцій. Нас не можуть задовольнити дефініції злочинності, що визначають її як суму злочинів або «систему усіх злочинів, що відбуваються за певний проміжок часу» [1, с.7]. Навіть більш розширені й ускладнені дефініції правознавців, на кшталт: «злочинність – це правова модель реального, складного, мінливого, системного і динамічного суспільно-небезпечного соціально-правового явища, що має деякі закономірності

своєї появи і розвитку, і являє собою злочини, які вчинені на певній території в тій чи іншій державі за визначений період часу» [2, с.125], не розширюють підхід до злочинності, бо не залучають нових ідей, теорій, конструкцій. Ці й подібні визначення, якими б складними вони не здавалися, відривають злочинність від соціального контексту, соціальної «тканини», не вказують на те, що злочинність має свою драматургію, яка виводить на сцену різних акторів та різнотипні соціальні взаємодії. Злочинність як масове і постійне явище втягує у свою орбіту певні прошарки населення; на цьому тлі з'являються нові соціальні групи, статуси, ролі; виникає так би мовити суспільство у суспільстві, або краще сказати – суспільство подовжується, розширюється за рахунок різноманітних груп злочинців і тих, хто професійно протистоїть злочинності. Фактично зміни торкаються того, що в соціології зветься *соціальним простором*. Саме останнє поняття і може бути використане як гносеологічний засіб для поглиблення наших уявлень про злочинність у соціальному контексті.

Основи теорії соціального простору було закладено Г. Зіммелем і П. Сорокіним. Німецький соціолог розглядав суспільство не тільки як суб'єктивну єдність (форма Я), але і в якості певної об'єктивної схеми. У другому значенні суспільство перетворюється на стабільний, структурований космос, що вбирає у себе усі позиції. Його спрощеною моделлю може бути чиновництво, що розсілося на своїх посадах як горобці на дереві, причому кожна гілка – «позиція». Зіммель пише, що суспільство пропонує людям анонімні місця, які можуть бути заповнені індивідами відповідно до їх внутрішнього «поклику», кваліфікації. Для кожної особистості у суспільстві є позиція та рід діяльності, до яких вона має покликання, а також культурний імператив: шукати їх, доки не знайдеш [3, с.111–113]. Чи є такі позиції, покликання та імператив для злочинців? Принаймні, над цим варто замислитися.

П. Сорокін розглядав категорію соціального простору як базисне поняття для побудови теорій соціальної мобільності та соціальної стратифікації. Це поняття він чітко розмежував з категорією геометричного простору, хоча й користувався відомими природничими, математичними термінами для утворення соціологічних аналогів. Він трансформує поняття «точка простору», «низ», «верх», «дистанція», «рух у просторі», «координати простору», «вертикальні й горизонтальні параметри» у соціологічні категорії, наповнює їх соціальним змістом. Устрій соціального простору за Сорокіним виглядає так: 1) об'єктивно існує система соціальних позицій (умовні точки простору), вона виникає відповідно до процесу диференціації суспільства за ознаками статі, віку, професії, багатства, національної та етнічної належності тощо; 2) кожній позиції відповідає соціальна група, прошарок, страта (Сорокін розглядав і диференціацію всередині групи), і навпаки – людина, що є членом групи, автоматично посідає відповідну позицію, а якщо група складна, органі-

зована, то позиція уточнюється відповідно до структури групи; 3) позиція, яку займає особа у соціальному просторі, визначається належністю не тільки до групи, але й співвідношенням груп у суспільстві (вертикальні або горизонтальні зв'язки), яке у свою чергу зумовлене соціокультурними чинниками даної епохи; 4) людина може рухатися у соціальному просторі, для чого вона повинна змінити свою групову належність, долучитися до нової групи, або «піднятися» всередині своєї групи [4, с.297–307]. Теорія Сорокіна на загал відображала статичний аспект дослідження суспільства і була «занадто об'єктивною», тобто не враховувала суб'єктивне, ціннісне, психологічне ставлення людини до свого місця в суспільстві та феномен діяльності – агентність соціального процесу.

Згодом теорія соціального простору набула значного поширення. Деякі автори навіть почали розглядати соціологію як соціальну топологію. До них, зокрема, належить впливовий сучасний французький соціолог П'єр Бурдьє [5]. Він трансформував теорію соціального простору і розвинув її у теорію соціального поля. Соціальний простір Бурдьє розуміє як двопорядкову сутність: а) соціальну (задана система координат, у якій розташовані суб'єкти); б) фізичну (розташування людей відносно один одного у реальному просторі, «привласнення» агентами речей, земельних ділянок, міських ландшафтів та інших артефактів). Він користується поняттями «соціальна позиція» і «диспозиція», які відображають відповідно об'єктивні й суб'єктивні властивості соціального простору. Позиція суб'єкта залежить від наявності, обсягів капіталів, як фізичних, так і символічних, за які у суспільстві й точиться постійна боротьба. Бурдьє намагається «оживити» категорію соціального простору, пов'язати її з діяльністю людей, їх взаємодіями, конкуренцією, реальним змістом соціального життя. Так, в його моделі простір між індивідами заповнюють практики, які здебільшого є несвідомими зразками соціальної поведінки. Свою концепцію автор позначив поняттям «конструктивістський структуралізм», він намагається поєднати ідею структури з ідеєю живої практики, де ключову роль відіграє так званий «габітус». Люди, займаючи певні спільні позиції, мають близький спосіб життя, манеру поведінки, світосприйняття, навіть, зовнішні ознаки, що французький соціолог синтезує терміном «габітус». Останнє є нічим іншим, як певною моделлю світосприйняття, мислення та поведінки, чинною для тієї чи іншої категорії суб'єктів. Це поняття, до речі, може з успіхом використовуватися кримінологами, бо професійна злочинність є тим «гомологічним рядом», що зближує агентів і породжує загальний *габітус злочинця*. Габітус поєднує позиції й диспозиції індивідів, бо, з одного боку, він нав'язується соціальним контекстом, тобто є даниною своїй позиції, а з іншого, – відображає суб'єктивні (диспозиційні) вибори та орієнтації. Він не в останню чергу продукує практики, обумовлює дії людей. Бурдьє не зупиняється на категорії соціального простору і

вводить нове поняття – «соціальне поле». Він визначає простір як ансамбль підпросторів – економічне, соціальне, культурне, символічне поле, – за якими і розподіляються відповідні види капіталів. Кожне поле є абстракцією, але воно тяжіє до втілення у фізично-просторових артефактах [6, с.40]. Головне в концепції поля те, що воно розглядається дослідником як арена боротьби за розподіл і перерозподіл певного виду капіталу, наприклад, політичне поле – це боротьба певних категорій агентів за владу, що відбувається за встановленими у суспільстві правилами.

Із поняттям соціального простору за радянських часів «експериментував» відомий естонський кримінолог Е. Раска. Він підкреслював, що термін «соціальний простір» є новим для радянської соціології та філософії, і деякі вчені (М.Н. Руткевич) фактично його заперечують [7, с.188]. Ситуація інтелектуального вакууму позначилася на процесі залучення нового поняття. Із праць естонського кримінолога не видно, що він свого часу був ознайомлений з теорією соціального простору в її класичному вигляді. Скоріше за все, інформацію він черпав від того ж Руткевича [8, с.134–135], отже, Раска намагався самотужки будувати щось на зразок теорії та паралельно застосовувати її на практиці. Основна його думка зводилася до того, що злочинність прив'язана до тих чи інших «зрізів» соціального простору, до якого естонський дослідник відносив: а) населення, б) сферу виробництва, в) сферу споживання. Він вважав, що кримінологи повинні на основі емпіричних показників вивчати соціальний простір і оцінювати його «зрізи» з точки зору криміногенних впливів. «Недоліки», структурні особливості та точки напруги соціального простору заважають впорядковувати поведінку людей і це провокує підвищення інтенсивності відхилених форм поведінки. Раска був переконаний, що окремого «злочинного» простору не існує. Він пише (мовою оригіналу): «Подлинным субъектом, физическим носителем преступности является население, а не совокупность преступников. Преступники, как известно, не составляют особую социальную группу, способную на самовоспроизводство. Население продуцирует контингент лиц, реализующих криминогенный потенциал общественного организма в конкретную преступность» [9, с.25]. І це була типова точка зору для радянських кримінологів, які ніколи не випускали з поля зору ідеологічні аспекти своїх концепцій. А чому саме злочинці не становлять окремої соціальної групи? Усі ознаки групи тут є, можна сперечатися хіба що про ступінь її цілісності, органічності.

Ми припускаємо, що злочинність усе ж є певним підпростором. Він поєднує соціальні позиції, що належать злочинцям, а у розширеному тлумаченні злочинності – позиції й інших акторів. Але на початку зупинимосся на так би мовити суто «злочинному просторі». За аналогією із «світлою стороною» соціуму тут також є своя стратифікація, позиції й диспозиції, соціальні групи, «низ» і «верх» тощо. Простежуються, при-

наймі, дві чільні вісі диференціації (стосовно професійної злочинності): горизонтальна та вертикальна. До горизонтального напрямку диференціації можна віднести соціально-територіальний і, з певними застереженнями, професійний розподіл злочинних позицій. Злочинні професії неодноразово висвітлювалися у літературі. Так, автори підручника «Кримінологія», виданого у Санкт-Петербурзі 1998 р., у главі «Професійна злочинність» наводять кілька десятків спеціальностей і спеціалізацій подібного гатунку [10, с.357–386]. Найбільш детально професійні розгалуження описує А.І. Гуров у монографії «Професійна злочинність: минуле й сучасне». Він, до речі, підкреслює різні нюанси у ставленні злочинного світу до кримінальних спеціалізацій, який на загал віддає перевагу не брутальній силі, а технічно й інтелектуально найбільш складним «професіям». Так, наприклад, серед кишенькових крадіїв, за спостереженнями російського вченого, «наибольшей популярностью и авторитетом пользуются воры, специализирующиеся на кражах с применением технических средств. На втором месте стоят «ширмачи» и «щипачи». Третью составляют «рыболовы» и «крючечники», четвертую – так называемая воровская чернь («сумочники» и «верхушечники...») [11, с.142]. В цілому кишенькові крадії завжди становили еліту злочинного світу, бо ця «професія» користувалася повагою за свій артистизм, витонченість технологій, що потребували для вдосконалення багаторічного стажу та певних природних здібностей від виконавців. Таким чином, горизонтальна вісь диференціації має також тенденції до ієрархізації своїх позицій. Вертикальну вісь становлять позиції, які відповідають за старшинство, вони позначають ієрархію в злочинному світі. Злочинець протягом своєї кар'єри здатен умовно «просуватися вгору», спираючись на авторитет у відповідних колах, або отримуючи «інституалізовані» позиції. Якщо на свободі ієрархія більше стосується угруповань, організованої злочинності, то у в'язниці вона є обов'язковим і суттєвим атрибутом тюремного соціуму. С.І. Курганов і А.І. Кравченко наводять п'ять рівнів тюремної ієрархії: 1) найбільше привілейовані позиції («вор», «пахан», «рог зони»); 2) інші привілейовані («борзой», «бугор»); 3) нейтральні («мужики»); 4) непривілейовані («шестерка», «чушка», «шнырь»); 5) тюремне дно («опущенные», «обиженные» [12, с.214–216]. Г.Ф. Хохряков подає процентні співвідношення основних груп: 1) привілейована група на загал становить від 5 до 15 відсотків; 2) «нейтралі» – 70–75 відсотків; 3) «знехтувані» – від 3 до 11 відсотків [13, с.77–83]. Наші власні дослідження в межах українсько-американського проекту, про який згадувалося у главі 1.3, відтворюють подібну картину: вища каста в місцях позбавлення волі – так звані «мурчики» (можуть висловлювати свою думку, керувати, робити зауваження іншим, тобто «мурчати») на чолі із «смотрящим». Далі – найбільша каста: «мужики». Вони працюють (якщо є робота), намагаються жити своїм життям, не вдаючись до блатних розборок та колізій, хоча при необхідності звертаються

до «смотрящего». Нижчу касту складають дві групи. До першої – належать «шныри», «барыги», «козлы», «крысы», до другої – «обиженные» (опущенные, отверженные) [14, с.108–112].

Із підпростіром «Злочинність» виникають певні методологічні ускладнення. Тюремний соціум досить добре вкладається у визначену схему. «Злочинець» є фактично юридичною, кримінально-правовою кваліфікацією, офіційною стигмою, що закріплюється за людиною після присуду на увесь термін відбування покарання. На кілька місяців або років або до кінця життя вирок суду визначає основний статус людини, її позицію в суспільстві як злочинця, засудженого, ув'язненого. Інші статуси є вже похідними, включно до місця у тюремній ієрархії. Але у звичайному житті усе набагато складніше. По-перше, далеко не усі злочинці є професійними, тобто такими, що ведуть відповідний спосіб життя і добувають собі гроші виключно протизаконним шляхом, значну масу злочинів скоюють випадкові злочинці, які не мають ніяких кримінальних атрибутів і відповідного минулого; по-друге, сьогодні практично немає окремих зон, ізольованих місцевостей, кварталів або населених пунктів де б локалізувався злочинний соціум, розбійники й бандити не живуть більше у лісах і не переховуються в горах; по-третє, навіть ті, хто регулярно порушує закон, намагаються вести звичайний, подекуди непомітний спосіб життя, вони маскуються у суспільстві, докладають зусиль, щоб розчинитися у соціумі. Ніхто «на свободі» перед усіма оточуючими не виказує статус злочинця, навпаки, навіть злочинці рецидивісти часто мають мирську професію, справні громадянські документи, свою оселю, сім'ю, тобто вони займають звичайні «цивільні» позиції. Таким чином, розглядати злочинність механічно як відсторонену підсистему суспільства досить складно.

Злочинністю не займаються з 9 до 17 години, а потім відпочивають, і з ранку роблять теж саме. Злочинність взагалі не має свого постійного фокусу, вона подібна до набігу кочової орди, що довільно обирає собі ціль, визначає дату набігу і зникає, спустошивши оселі. Але вона реально існує у просторі та часі, і завжди прив'язана до чільних сфер життєдіяльності людей або, за термінологією Бурд'є, – до того чи іншого основного поля. Поле, з його капіталами, містить об'єкти і предмети злочинних посягань.

Економічне поле притягує злочинців тим, що тут можна включитися в обіг фінансових капіталів, перерозподіл прибутків, у той чи інший спосіб «відкусити шмат від пирога». 90-ті рр. в Україні були позначені сплеском економічних злочинів: розкрадання, шахрайства, фальсифікації й обмани, несплачені кредити, несплата податків, нарешті, кривава боротьба на тлі приватизації. Фокус злочинності певним чином змістився у площину економічних стосунків.

Політичне поле є боротьбою за владу (політичний капітал), яка у країнах з низьким рівнем демократичного розвитку найчастіше ведеться

у ненормативний спосіб, з порушеннями законодавства, а у окремих випадках – із залученням криміналітету. Головною ставкою цієї гри є доступ до владних важелів, державних посад, або ті чи інші зміни у конституційному ладі, політичній системі.

Соціальне поле містить першорядні людські цінності – життя, здоров'я, сім'ю, житло, майно тощо. Вони завжди були об'єктами посягання з боку злочинців. Вулична, побутова, загальнокримінальна злочинність точиться умовно у площині цього поля.

Нарешті, *символічне поле* охоплює взаємодії на тлі символічного капіталу, тобто об'єктами посягань можуть бути духовні цінності, визначення, статуси, національні та релігійні «святині», честь та гідність людини, її суспільний авторитет.

Перелічені чотири *основні суспільні поля* перебувають під правовим захистом; в кожному суспільстві в тій чи іншій формі здійснюється правовий моніторинг, що підтримує нормативні (за нашою термінологією, «світлі») взаємодії. *Правове поле*, окрім чинного законодавства, включає експертів з права, тобто юристів, адвокатів, нотаріусів, а також правоохоронців, що мають повноваження захищати і відновлювати нормативні відносини із застосуванням насилля, системи покарання, спеціальних методів та процедур. Центральними акторами тут є поліцейський та суддя. Вони здійснюють функції реєстрації фактів з ознаками складів злочинів, попереднього слідства у кримінальних справах, публічного розгляду справ, винесення вироку, визначення покарання тощо. Інститути кримінальної поліції та кримінального суду в сучасних суспільствах є постійно діючими установами. Правове поле не є ситуативним, його присутність постійна і викликана перманентною загрозою злочинних посягань.

Злочинний акт, навпаки, завжди є ситуативною і не до кінця передбаченою подією, проте злочинність (сума злочинів) перетворюється на стабільну змінну, яку можна враховувати, оцінюючи або прогнозуючи соціальну ситуацію. Віртуально існує *кримінальне поле* (підпростір), яке і рекрутує злочинців. Реально це поле існує у двох видах: 1) як тюремний соціум; 2) як організовані злочинні угруповання. Так чи інакше, а кримінальне поле «накладається» на основні й правові поля, принаймні, ми так будемо вважати. У процесі розгортання злочинної діяльності та її наслідків окрім злочинців з'являються нові актори – жертви, свідки, поліцейські, прокурори, адвокати, що стають учасниками драми. Отже, виникає нова реальність, що набуває усіх ознак соціального поля, а саме: 1) специфічні соціальні позиції та ролі; 2) практики, взаємодії між акторами;

3) боротьба за поділ і перерозподіл капіталів. Це нове поле виникає на зламі трьох полів – (1) одного з чотирьох основних, (2) правового, (3) кримінального, – і з урахуванням цієї обставини цієї варто називати *кримінально-правовим полем*. Кримінально-правове поле можна розгля-

дати як розширену модель злочинності, що охоплює не тільки злочинців та їх дії, але й акторів «протилежного боку», дії персон, пов'язаних із злочинцями тими чи іншими стосунками.

Визначення конкретного кримінально-правового поля можна розглядати як самостійну методичну процедуру. Ми її відносимо до операції гносеологічного конструктивізму. Дослідник певним чином «задає» поле, виходячи з кількох обставин: 1) наявності об'єктивних факторів, що локалізують поле та наповнюють його певними типами агентів, 2) відповідно до дослідницької ситуації, мети, яку ставить перед собою спостерігач. Кримінально-правове поле має досить специфічні властивості і риси порівняно з іншими соціальними полями. Розглянемо їх більш докладно.

Конфлікті практики. Кримінально-правове поле має діаметраль-но-протилежні полюси: злодій і охоронець, свавілля і право, беззаконня і закон, підсудний і суддя. Основу поля складає конфліктний чотирикутник, який схематично показаний на рис. 2.2. На ньому відображені два типи зв'язків: 1) з високою інтенсивністю конфлікту – стосунки, де фігурує злодій; 2) з низькою інтенсивністю – стосунки інших агентів поля. Загальна схема трансформується в залежності від видів злочинів та того базового поля, на тлі якого розгортаються кримінально-правові події. Наприклад, наркополе включає наступних фігурантів та відповідні позиції: наркоман, наркодилер, поліцейський з управління (відділу) по боротьбі з наркотиками, суддя, що спеціалізується на відповідних справах. Цей чотирикутник може доповнюватися й іншими акторами – свідками, адвокатами, присяжними тощо. Кожний агент намагається досягти своїх цілей та використати інших акторів. Основні цілі та дії конфліктують між собою, актори ладні об'єднуватися і створювати коаліції. Так, у суді злочинець об'єднується з адвокатом, свідками від захисту; жертва – із слідчим, прокурором та своїми свідками. Іноді жертва йде на домовленість із злочинцем або починає йому співчувати. У корумпованому правовому полі угруповання можуть мати зовсім інший вигляд, наприклад, суддя, поліцейський (слідчий) можуть об'єднатися проти жертви. Ставки у боротьбі досить високі: гроші, майно, свобода, життя, добре ім'я тощо. Це зумовлює запеклість і безпощадність боротьби, яка може вилитися у brutальне насилля та застосування з різних боків зброї. Злочин взагалі не має правил, це – специфічний тип соціального зв'язку, основні риси якого висвітлені у попередній главі. А от процедури, які прийнято називати боротьбою зі злочинністю, є унормованими практиками. Вони регламентуються чинними кримінально-правовим та кримінально-процесуальним законодавствами.

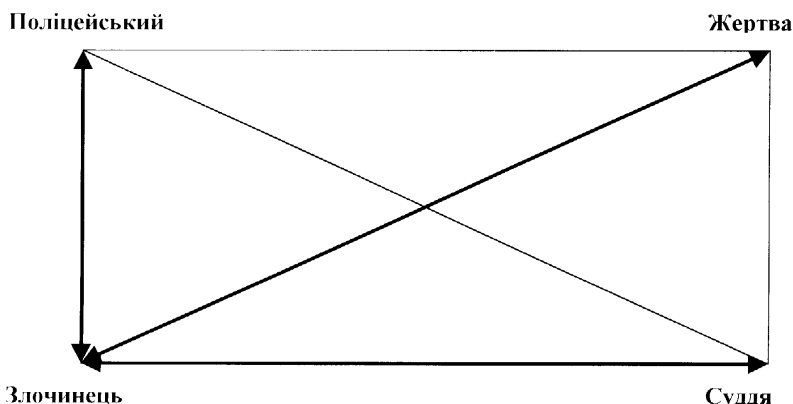

Рис. 2.2. Конфліктний чотирикутник

Фізична локалізація. «Кримінально-правове поле» як гносеологічна категорія має сенс у разі, якщо вона відображає конкретну емпіричну реальність. Стосовно реального простору таке поле має кілька принципів локалізації: *інституційно-галузевий, територіальний, обциний або соціально-груповий*. У першому випадку поле конструюється в межах того чи іншого інституту, галузі народного господарства або конкретної організації. Це може бути роздрібна торгівля, енергоринок, медицина, освіта, військово тощо. Поле також можна сконструювати на базі крупного виробництва, шахти або металургійного підприємства чи бавовняної фабрики. В останньому випадку логіка конструювання така: наприклад, встановлено, що сировина або готова продукція систематично розкрадається. На початку варто з'ясувати показники, які фіксують конкретні випадки розкрадань, масштаби економічних втрат, зробити припущення щодо розмірів латентної злочинності; потім доцільно розглянути систему охорони, визначити юридичну відповідальність посадових осіб, зв'язки з місцевими правоохоронними органами, окреслити типажі несунів або крадіїв і з'ясувати їх юридичну відповідальність. Так крок за кроком будуть вимальовуватися контури кримінально-правового поля. Воно та його складові стають об'єктом вивчення, моніторингу. Надалі відносно поля можна розробляти системи протидії злочинності та зміни його конфігурації у ліпший бік. Поле, таким чином, може бути предметом управління. Територіальна локалізація – це прив'язка до місцевості, адміністративного району, певного міста або села, миського кварталу, паркової зони тощо. В цьому сенсі поле може бути неоднорідним. Починаючи з відомих робіт соціологів чиказької школи (соціальна екологія), криминологи складають спеціальні карти місцевості, на яких позначаються пересічні показники злочинності. Цікаву і унікальну

роботу з картографування районів республіки було здійснена в Грузії у 70-ті рр. під керівництвом А.А. Габіані. Грузинські кримінологи виходили з гіпотези, що злочинність детермінована комплексом економічних, соціально-демографічних, культурно-історичних процесів, які не однакові в різних районах. У дослідженні використовувався метод обробки індивідуальних карток засуджених, що заповнюються після винесення вироку судами першої інстанції. Злочинність локалізувалася за двадцятьма регіонами і диференціювалася за десятьма видами відповідно до певних статей кримінального кодексу. За даними питомої ваги окремих злочинів було складено карту Грузії. На жаль, автори дослідження не наважилися опублікувати абсолютні числа, бо кримінальна статистика була у ті часи не для друку [15]. Нарешті, локалізація обчислена або соціально-групова передбачає, що межі поля будуть релевантні тій чи іншій соціальній групі. Популярними у світовій кримінології є дослідження злочинності окремих етнічних груп, молодіжної злочинності, злочинності наркоманів тощо. Їх можна планувати і здійснювати у термінах соціального поля. Перевага тут полягатиме у соціологічному підході, який враховує не тільки кримінальні факти, але й агентів та контрагентів, різнобічні зв'язки та конфлікти, акцентує на процесуальній стороні поля.

Числові показники. Кримінально-правове поле, співвідношення між його частинами, динаміка можуть бути визначені за допомогою системи числових показників. Цьому сприяє конкретність на емпіричність поняття поля. Показники стосовно конкретного поля формуються із урахуванням двох загальних умов: вони враховують *фізичну локалізацію* кримінально-правового поля і *часові обмеження*. Числові характеристики можна поділити за кількома критеріями та напрямками. Перший напрямок – поділ на показники, що стосуються посягань і показники, які мають стосунок до захисту. Другий – поділ на числові характеристики агентів поля та індикатори соціальних дій. Усі вищезгадані показники можуть бути чотирьох видів: 1) такі, що відображають абсолютну кількість, 2) відносні (коефіцієнти), 3) структурні (питома вага), 4) такі, що відображають динаміку (зміна конфігурації поля у часі). Типологія показників наведена у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Типологія показників кримінально-правового поля

	Посягання	Захист
агенти	Абсолютні показники Відносні (коефіцієнти) Структурні (питома вага) «Динамічні»	Абсолютні показники Відносні (коефіцієнти) Структурні (питома вага) «Динамічні»
дії	Абсолютні показники Відносні (коефіцієнти) Структурні (питома вага)	Абсолютні показники Відносні (коефіцієнти) Структурні (питома вага)

Система відповідних числових характеристик існує вже давно, її основу складають відомі показники кримінальної статистики, і ми не будемо спеціально зупинятися на їх змісті. Але треба наголосити на тому, що поліцейська і судова статистика завжди робили наголос на кримінальних діях та злочинцях, а показники захисту висвітлювалися в меншій мірі, або зовсім ігнорувалися. Статистична збірка «Криміногенна ситуація в Україні», яку кілька разів у 90-ті рр. готувало МВС України, містить показники «з двох сторін» і це є позитивним прикладом. Але показники захисту ретельно не розроблені, наприклад, повністю відсутні показники, які стосуються не правоохоронної діяльності офіційних установ, а самозахисту громадян. За нашими спостереженнями, саме останнє є вирішальним у стримуванні загальнокримінальної злочинності. Не розробленими у нас залишаються коефіцієнти, які б пов'язували між собою показники «з обох боків», наприклад, співвідношення виявлених злочинів і чисельності поліцейських служб. Для певних видів злочинів це є досить важливими індикаторами. Так, без спеціальних поліцейських заходів та служб такі види злочинів як незаконний обіг наркотиків або корупція практично не виявляються, бо громадяни не заявляють про них. Якби сьогодні в Україні вдалося раптово збільшити чисельність відділів по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, то також зненацька у нас пішла б у гору ламана з викриття наркодилерів та обсягів вилучених наркотичних речовин. Незаконний обіг не збільшився б, але певна його частина з латентної складової перейшла б до розряду зареєстрованих злочинів. Такі перехресні коефіцієнти можуть свідчити про ефективність роботи правоохоронців у тих чи інших галузях або місцевостях.

Динаміка і соціальний час. Як кожне реальне соціальне явище, кримінально-правове поле змінюється у часі. Воно є потоком змін і існує доти, доки в ньому щось відбувається. Системотворчим елементом поля, як це не парадоксально, виступають кримінальні дії. Якщо вони відсутні (наприклад, на підприємстві не зафіксовано розкрадань, економічних та інших злочинних актів), то кримінально-правове поле не виникає, а отже й не змінюється. Соціальне поле можна розглядати як ланцюг подій (взаємодій). Під подією, відзначає П. Штомпка, розуміється «моментальний стан соціального поля (або його сегмента)» [16, с.28]. Подія фіксує процеси, поведінку агентів, що спричинені базовою для даного контексту соціальною дією. Коли відбувається злочин, то базовою є злочинна дія, якщо відбувається затримання злочинця, то базовою виступає дія правоохоронців або населення. Перший і другий випадок – складні акти, де є свої сценарії та місце для різних акторів. Таким чином, хронологічний ряд можна вибудувати як за подіями, так і за ключовими діями, що визначають характер події. Час кримінально-

правового поля не збігається повністю із загальносоціальним календарем. Він залежить від інтенсивності подій або базисних дій. Соціальний час для особи, що стала жертвою важкого злочину, протікає вже в іншому часовому вимірі, ніж раніше, як і змінюється соціальний простір, до якого вона звикла. Життя тепер поділяється на «до цього» і «опісля». Людина знайомиться з агентами кримінально-правового поля, працівниками правоохоронних органів, судово-медичної експертизи, суддями, кримінальним або кримінально-процесуальним кодексом тощо. Час для неї спливає в іншому ритмі. Таке спостерігалось під час війни, коли соціальний час ставав щільним, інтенсивним, бо було безліч визначальних подій. Але цей час, як і поле війни, були релевантні усім громадянам. Кримінально-правове поле, якщо перейти від індивідуальної долі та одиничних випадків до масових процесів та стандартних проміжків часу (місяць, квартал, півроку, рік), змінюється за ознаками: 1) інтенсивності дій, зв'язків, подій; 2) конфігурації, співвідношення чисельності агентів; 3) змін «правил гри», наприклад, нормативно-правової бази, що регулює взаємодії.

Латентність. Злочин за своєю природою є утаємниченою дією. Ідеальним для злочинця є повністю анонімний злочин, коли тривалий час (або іноді назавжди) відповідна подія залишається таємницею для оточення, отже, не помітні (відсутні) усі сліди та докази, не відоме ім'я злочинця та його місцеперебування; вміло приховуються шкідливі наслідки тощо. До цієї ідеальної моделі злочину спрямовує свої дії кожний розумний злочинець. Потерпілі також з різних причин часто воліють не розголошувати те, що з ними трапилося. Практика засвідчує: більшість порушень закону ніколи не фіксуються правоохоронними органами, але вони відбуваються фактично і їх не варто викреслювати з подій поля. Латентність є специфічною рисою, яка не притаманна у таких обсягах звичайним соціальним полям. Ця риса, до речі, становить об'єктивні труднощі для аналізу та дослідження поля.

Ситуація «входу – виходу». Ми вже неодноразово підкреслювали: злочинець живе у різних полях, він не прикутий ланцюгом до кримінально-правового поля. Навпаки, здійснивши злочин, він прагне бодай скоріше його покинути, перейти у «нормальне поле». Тобто особливість кримінально-правового поля полягає у раптовій зміні позицій, що нагадує приховування обличчя на карнавалі або зміну акторами масок у стародавньому грецькому театрі. Чому так важко «вирахувати» серійного вбивцю? Тому що вчинивши черговий жахливий злочин, він повертається до родини, служби, звичайного законотворчого життя. Так, один з перших в історії серійних вбивць, американець Холмс, що діяв наприкінці XIX ст. у Чикаго, в очах оточення був порядним громадянином, успішним бізнесменом. Але він побудував за своїм планом цілий палац, пристосований для задоволення власних кровожерливих фантазій та некрофільських потягів, де таємно здійснював тяжкі злочини. Трива-

лий час він нібито існував у двох світах, двох вимірах, об'єктивно утруднювало розшукові й юридичні дії американської поліції [17]. Ця ситуація є вельми характерною для подібного типу злочинців. Отже, виникають ситуації «входу» та «виходу». І це стосується не тільки злочинців: особа, що зазнала злочинного нападу, хоче вона того чи ні, може надовго затриматися на теренах цього поля у якості жертви злочину. Людина отримує додатковий офіційний (на відміну від анонімного злочинця) статус, соціальну позицію, які допомагають їй встановлювати справедливість, домагатися відшкодування у цивілізованій, правовій спосіб. У цьому полі можна спостерігати постійні та змінні позиції. Постійні позиції посідають правоохоронці, судді, що особисто та гласно здійснюють тривалий час правовий моніторинг та дії, направлені на відновлення права. Позиції злочинців, жертв та свідків є змінними з огляду на випадковість, вірогідність, плинність цих соціальних категорій. Тобто самі позиції присутні завжди, якщо брати досить сталі поля (наприклад, ситуація у певному адміністративному районі міста), але їх «займають» кожний раз нові актори. Окремо треба сказати про злочинність в межах тих чи інших інститутів, організацій, де розкрадання, акти корупції, різноманітні порушення здійснюються зсередини, часто-густо тими ж самими акторами. «Псевдоінституційна поведінка» має ту особливість, що злочин відбувається «на робочому місці», він влітається у звичну професійну технологію. Ситуація «входу–виходу за таких умов набуває особливої інтенсивності.

Символічна боротьба. Це – боротьба за визначення, класифікації, звання та титули. Для кримінально-правового поля вона є вельми актуальною, бо на його теренах у безкомпромісних поєдинках стикаються занадто різні суб'єкти. Головна ставка цієї боротьби – визнання або не визнання підозрюваного злочинцем, що перетворюється на умовну стигму. Були часи, коли злочинців певним чином калічили, щоб не тільки покарати, але й назавжди позначити їх стигмою – рвали ніздрі, відрубали руки або таврували як худобу. У подальшому поява такої людини з її наочною стигмою означала знак тривоги для оточення і розтягувало покарання на усе життя. Подібні покарання як рудимент старих часів зберігалися у певних кримінально-правових системах до останнього часу. Так, Кримінальний кодекс Судану 1983 р. передбачав за певні злочини відсікання рук [18, с.57]. Пізніше методи стигматизації змінилися, але її функція залишилася. У XIX ст. в царській Росії існувала практика судів видавати підозрювальним так звані «реверси» – свідоцтва на заміну паспорту. Засудженим робилися відмітки у паспорті, які перетворювали документ на так званий «вовчий паспорт». Останнє збереглося і за часів радянської влади. Вже дореволюційні автори підкреслювали значну шкоду від такої практики для тих, кого це торкнулося, бо людина, маючи подібні документи, ставала ізгоєм, хронічно дезадаптованою особою, і її подальший шлях був «від тюрми до тюрми». В.Н. Нікітін,

автор книги «Тюрма та заслання», зібрав досить велику кількість конкретних свідощв того, як негативно змінювалася доля людей, що зазнали подібного таврування [19, с.366–384]. У ХХ ст. подібні спостереження було підсумовано *теорією стигми*, що пояснює злочинні біографії як наслідок негативного впливу на свідомість підлітків, молодих людей офіційного визначення їх девіантами, злочинцями. Суспільство, держава зацікавлені в тому, щоб піднести статус правоохоронців, суддів, і, навпаки, – принизити тих, хто перебуває «по інший бік барикади». Злочинці відповідають приблизно тим самим, намагаючись перевизначити позиції поля: «менты поганые», «волки позорные» – не просто емоційні сплески, це спроба самоутвердитися шляхом приниження свого ворога. 90-ті рр. були позначені певним реваншем, коли злочинний світ завдяки допомозі маскультури та ЗМІ почав нав'язувати свою філософію, світогляд, жаргон, фольклор широкій публіці. Вектор направленості цього каламутного потоку відомий – з Росії на усі боки, де сприймається російська мова, розповсюджується аудіо та книжкова продукція, транслюються радіостанції і телевізійні канали. «Вла–ди–мир–ський централ» несеться з гучномовців на просторах 1/6 частини суші. І разом з цим мимоволі у масовій свідомості відбувається легітимізація злочинних статусів, суспільству нав'язуються злочинні цінності, особливо щиро подібну блатну романтику сприймає молодь. Однією з останніх подій на фронті символічної боротьби є відверте поєднання *російської національно-шовіністичної ідеї з російською злочинською ідеєю*, що відбулося у кінострічці «Брат-2». Секретар Сплки кінематографістів Росії Д. Дондурей визначив фільм як «фашистський» [20]. Але масам він сподобався, отримав призи, зібрав небачену аудиторію. Сюжет накреслений, так би мовити, за Фрейдом: активізує підсвідомість, дає розрядку ірраціональним пластам скривдженої імперської психіки. Глядачу в Росії відверто подобається, якщо сміливий герой-бандит розстрілює підряд геть усіх «хохлів» у ресторані «Львів», а сцена, коли він «мочит хохла в сортире» із словами «ты нам еще за Севастополь ответишь!» незмінно викликає шквал оплесків у залі. У цій okazji незрозумілими лишаяються питома вага стихійного й запланового, тобто наскільки активно якісь пітерські, тамбовські чи красноярські братки вкладають гроші у розповсюдження «воровской ідеи». Тюремний, блатний жаргон увійшов у моду завдяки цій «культурній політиці» і повному непротивленню громадськості. Таким чином, символічна боротьба складає нібито ауру кримінально-правового поля. І в різні часи та епохи вона може бути сприятливою чи не сприятливою тій чи іншій стороні.

У підсумку не тільки глави, але й усього другого розділу, можна сміливо говорити про значні перспективи теоретико-соціологічного осміслення злочину та феноменів злочинності. Застосування теорій соціальної адаптації, теорії соціальних інститутів, шлях соціологічного трактування людської поведінки, використання понять соціального про-

сторю та соціального поля дозволяють розглядати вказані феномени у широкому соціальному контексті, з позицій соціогенезу та функціонування соціальних систем. Зазначеними аспектами не вичерпуються можливості теоретичної соціології щодо аналізу феномену злочинності. У подальшому ці фрагменти, як і інші ідеї та напрямки соціологічного аналізу можуть стати основою для побудови загальної теорії злочинності, яка мусить органічно поєднати визначення, пояснення злочину та злочинності з багатоплановою картиною соціальних процесів, пристосування особистості до суспільства. Врешті решт така теорія мусить відкрити нові горизонти для емпіричних досліджень та розробки соціальних технологій з профілактики та попередження злочинності.

РОЗДІЛ 3

ПРИКЛАДНІ Й ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Соціологія злочинності – передусім, прикладна дисципліна, яка здатна, по-перше, поєднати соціологічну теорію з практичними завданнями, по-друге, реалізувати інструментальний потенціал, тобто використати найбільш потужну сторону соціології для збору й аналізу емпіричної інформації, без якої реальний розвиток прикладної галузі стає неможливим. Існує велика кількість актуальних тем, напрямків, за якими в межах соціології злочинності можна розвивати емпіричні дослідження. У подальшому розглядаються кілька прикладних аспектів, які опрацьовувалися автором протягом 1995–2000 рр. Вони були темами емпіричних досліджень, що проводилися на соціально-психологічному факультеті Університету внутрішніх справ, включно до міжнародних проєктів за програмами Європейської Комісії, Британської Ради в Україні та Інституту Відкритого Суспільства (Будапешт).

Глава 3.1

Дослідження латентної злочинності: теорія, методи й практика

Вибір латентної злочинності на роль об'єкта конкретно-соціологічного дослідження не є випадковим. Ця проблема, по-перше, одразу виводить вузьку кримінологічну проблематику у широкий соціальний контекст, у сферу громадської зацікавленості, політичного резонансу, що може бути ініційований соціологічними даними; по-друге, ця тема є виграшною, бо наочно демонструє переваги соціологічного підходу, можливості соціологічних методів та їх практичне застосування у «кримінологічних цілях».

Проблема латентної злочинності, як ми це покажемо нижче, широко обговорюється кримінологами-юристами і в цьому сенсі не є новою темою. Новим може бути більш ретельне обґрунтування проблематики з

позицій соціологічної теорії, тобто розробка щось на зразок спеціальної теорії, та проектування на її базі конкретних соціологічних методів. Злочинність взагалі тяжіє до латентності. У широкому сенсі *латентною є практично уся злочинність*, а не тільки та частина, що прихована від поліції й не потрапляє до статистики. Одночасно можна виділити певний клас схожих за цією ознакою явищ та соціальних процесів: проституція, наркоманія, корупція, торгівля людьми, сімейне насилля тощо. Їх єднає не тільки те, що вони «на межі» або «за межею» закону. Ці явища є прихованими, латентними за своєю природою. Наш тривалий досвід дослідження латентних процесів дає підстави стверджувати: існує реальна можливість розробити щось на зразок загальної теорії латентних соціальних процесів, спираючись на спільні риси явищ, подібних до загальнокримінальної злочинності, корупції, сімейного насилля, поширення нелегальних наркотиків, проституції тощо. Така теорія є локальною, спеціальною, її призначення в тому, щоб поєднувати «високу» теорію з практикою конкретних досліджень в окремій галузі та зробити останні більш ефективними, надійними, валідними.

До теорії латентних соціальних процесів

Почнемо з уточнення поняття та характерних рис латентних процесів. Латентність в науці – природне явище. Науковий процес – це завжди пошук нового, прихованого від спостерігача, відкриття ще невідомих фактів або формулювання ідей, що до того не спадали на думку вчених. Іншими словами – без латентності не може бути науки, бо науковий процес не є тавтологією й декларуванням добре відомих речей. Природа латентності – різноманітна, є сенс звучити це поняття й виділити той клас явищ, з яким ми будемо мати справу у наступному. Варто, принаймні, розрізняти чотири види латентних явищ – *«латентність «до запитання»*, *«віртуальну латентність»*, *«інструментальну латентність»* та *«делінквентну латентність»*

Латентність «до запитання». Соціологи посткомуністичних країн добре знайомі із ситуацією, коли певні пласти соціальної реальності не вивчалися через ідеологічні, цензурні обмеження. Вони існували як «білі плями» на географічній мапі стародавніх часів. Такими процесами, наприклад, були наркоманія і проституція. Певні відомості, обмежені статистичні дані стосовно цих явищ існували, але вони мали закритий, відомчий характер. Проводити конкретно-соціологічні, польові дослідження з цих питань було не можливо. Цікаво, що така ситуація існувала не тільки в комуністичних країнах, але і у державах з авторитарними або фашистськими політичними режимами. Наприклад, перше загальнонаціональне опитування з проблеми розповсюдження наркотиків в Іспанії було проведене у 1979 році, тобто після падіння франкістського режиму (1975 р.), а до цього громадськості, соціологам доводилося «за-

плющувати очі» [1, с.351]. В іншому випадку латентність «до запитання» пов'язана з недооцінкою або незрозумінням в межах певного соціокультурного контексту справжньої природи речей, соціальної функції тих чи інших явищ. У процесі розвитку суспільної свідомості ставлення до об'єкта змінюється і виникає потреба в дослідженнях, аналізі тощо. Така ситуація складалася довкола проблеми сімейного насилля за часів панування патріархального принципу родинної організації, або з приводу прав людини у традиційних, недемократичних суспільствах. Таким чином, латентність «до запитання» – це соціальні процеси і проблеми суспільства, що тимчасово «випадають з поля зору дослідників» через зовнішні перешкоди, хибні установки, штучні обмеження, але можуть бути актуалізовані в процесі політичних або соціокультурних змін.

«Віртуальна» латентність. Вона виникає в процесі наукового пошуку як гносеологічний прецедент. Вчений має право на гіпотезу, сміливе або парадоксальне припущення, яке так чи інакше відривається від емпіричної реальності. Гіпотеза автоматично створює ідеальну латентну ситуацію, що певний час існує апіорі й потребує перевірки, верифікації. Вирішальним тут є позиція вченого, його намагання дійти істини. Проте, історики науки знають чимало випадків, коли «віртуальна» латентність тривалий час видавалася за дійсність навіть у природничих науках (наприклад, теорії флогістону або ефіру), вже не кажучи про гуманітарні дисципліни, що зазнають різноманітних ідеологічних тисків. Чого тільки варта класова теорія злочинності, що беззаперечно панувала в радянській кримінології? Взагалі, дві реальності (свідомість та емпірична даність) можуть непогано співіснувати у паралельних просторах, протягом відносно тривалого часу не перетинаючись одна з одною. Пригадаймо, як протягом кількох десятиліть сотні й тисячі радянських вчених завзято обговорювали класову модель суспільства (так звана «тричленка»), що майже нічого спільного не мала із стратифікованим на особливий лад соціалістичним суспільством. Щоправда, кінець комуністичної системи поклав край обговоренням зазначеної моделі, нібито її ніколи і не було.

«Інструментальна» латентність. Існує практично перманентно через невідповідність методичних, інструментальних можливостей дослідника емпіричній реальності, різноманітність і складність якої перевершує гносеологічні потенції науковця. Соціолог, як правило, «кінчиками пальців» відчуває новий соціальний пласт, але він йому до певного часу не підвладний. Велика кількість емпіричних даних, цифр, фактів, до чого прагне дослідник, не завжди спроможна поліпшити справу, бо здатна у свою чергу призвести до інформаційного колапсу через природну обмеженість розумових здібностей людини. «Інструментальна» латентність має місце, коли об'єкт дослідження – складна (велика) система. Самий термін «велика система» з'явився в науці для відображення ситуації, про яку йдеться. У. Ешбі писав, що система є «занадто великою»,

якщо вона переважає спостерігача своєю складністю, багатством, наприклад, «він не може спостерігати її повністю, або повністю управляти, або виконувати усі розрахунки, що необхідні для прогнозування її поведінки» [2, с.94]. Саме з такими об'єктами і системами здебільшого мають справу соціологи. Масові суспільні процеси, включно до злочинності, мають усі класичні ознаки великих систем, а відсутність ефективних інструментальних засобів пізнання саме й породжує найбільш розповсюджений вид латентності. Таким чином, «інструментальну злочинність» можна визначити як відставання методологічних і методичних засобів від характеру дослідницьких завдань, що соціолог вважає актуальними і намагається розв'язувати.

«Делінквентна» латентність. Цей різновид латентності, що є безпосередньо об'єктом нашої уваги, нерідко містить ознаки попередніх типів, але має й свої специфічні риси. В соціальних науках потрібно враховувати речі, які онтологічно належать виключно суспільству: фактор свободної волі і особливість інформаційних потоків – зберігання значних обсягів соціальної інформації безпосередньо у свідомості агентів соціальних процесів. Соціальні процеси можна класифікувати в залежності від «відкритості» агентів того чи іншого поля, отже, й за обсягами доступної спостерігачеві інформації. Кримінально-правове поле, як і усі поля «на межі закону», є вельми неоднорідними структурами за цією ознакою. Агенти, що порушують закон або норми моралі, релігії, не схильні відкрито демонструвати свою поведінку, розголошувати ті чи інші факти. Вони мають зрозумілі мотиви для приховування інформації, бо цілком закономірно остерігаються кримінальної репресії, осудження громадською думкою. Інші учасники взаємодії можуть бути налаштовані по-різному. Є категорія жертв злочинних посягань, яка воліє не розголошувати прикрих випадків. Той, хто мав справу з представниками правоохоронних органів, може пересвідчитися у їх небажанні розголошувати будь-яку конкретну інформацію, і це схоже на неписаний закон професійної етики. Хоча у демократичному суспільстві громадськість вимагає від органів внутрішніх справ звітів, статистичних даних, прямого спілкування із журналістами, але корпоративний «дух таємності» залишається правилом. З точки зору дослідника подібні соціальні поля породжують додаткову гносеологічну проблему внаслідок штучного блокування інформаційних потоків. Усе, що має ознаки делінквентності, стає або повністю прихованим, або напівприхованим. У подальшому під латентними соціальними процесами будемо розуміти саме останній, «делінквентний» тип латентності. Злочинність, особливо так звана *латентна злочинність*, цілковито підпадають під визначений клас соціальних явищ.

Моделлю латентних процесів може слугувати *інформаційно-соціальна піраміда*, яка відображає числові дані стосовно тих чи інших соціальних груп, розподіляє акторів на «латентні страти». Метафора

піраміди або айсбергу може застосовуватися через кілька обставин. По-перше, не існують цілковито приховані процеси, принаймні, хоч куці, але якісь дані стосовно них є, бо вони формально перебувають під контролем офіційних інституцій. Виникає щось на зразок «лінії айсберга» – поділ фактів на офіційно встановлені, зафіксовані, відображені статистикою і «темні» страти, приховані факти. По-друге, прихована частина у більшості випадків переважає видиму. У випадку із справжнім айсбергом 9/10 його маси сховані під водою, щось подібне має місце і у справі відстеження латентних соціальних процесів, хоча співвідношення між частинами є мінливою величиною. Загальне правило подібних пірамід є таким: обмежена «світла частина» і кілька «темних» страт, кожна з яких є більшою за попередню (якщо за точку відліку прийняти верхівку піраміди). Такі пропорції інформаційно-соціальної піраміди ми зафіксували емпірично в процесі довготривалих досліджень розповсюдження нелегальних наркотиків. У термінах інформаційно-соціальної піраміди зазначений процес складається з чотирьох страт: 1) *наркомани, що стоять на офіційному обліку* (стосовно них є статистичні дані); 2) *наркомани, які на обліку не перебувають* (за експертними оцінками їх чисельність у 5–10 разів перевищує першу групу); 3) *споживачі наркотиків* (достатньо широкі групи молоді, яка активно експериментує з різними видами наркотиків, але стосовно до якої не може бути встановлено діагноз «наркоманія»); 4) *групи ризику* (за нашими даними, до неї належить абсолютна більшість сучасної міської молоді) [3, с.27–28].

Відповідно до форми й співвідношення між частинами піраміди можна виділити кілька типів латентних процесів. Вони будуть різнитися *ступенем латентності*. Принаймні, можна виділити три ступені латентності. До процесів *1-го рівня латентності* (найвища прихованість подій) можна віднести розповсюдження наркотиків, проституцію, корупцію і усі так звані «злочини без жертв». Вони характерні тим, що основні агенти процесу не схильні розголошувати інформацію, бо стосунки здійснюються «за згодою сторін». Так, клієнт пові на практиці робить заяву про свій зв'язок з нею лише у тому випадку (і теж не кожного разу), коли, наприклад, його було пограбовано, обдурено, тобто інша сторона порушила нелегальну домовленість. Подібні заяви є рідкістю і вони стосуються вже не факту сексуальних послуг (ця інформація є так би мовити супутньою), а кримінального злочину. Так само чинять і ті, хто дає хабара або купують наркотики. Більш-менш достовірна інформація про латентні процеси 1-го рівня починає надходити лише тоді, коли з'являються *спеціалізовані агенти, установи*, що контролюють відповідне кримінально-правове поле. Наприклад, якщо у певному районі не працюють або працюють недостатньо ефективно підрозділи по боротьбі з незаконним обігом наркотичних речовин, відповідна статистика майже відсутня. Може скластися враження, що в районі із наркотиками «усе гаразд», але це наразі хибне враження. Як тільки починають здійснюва-

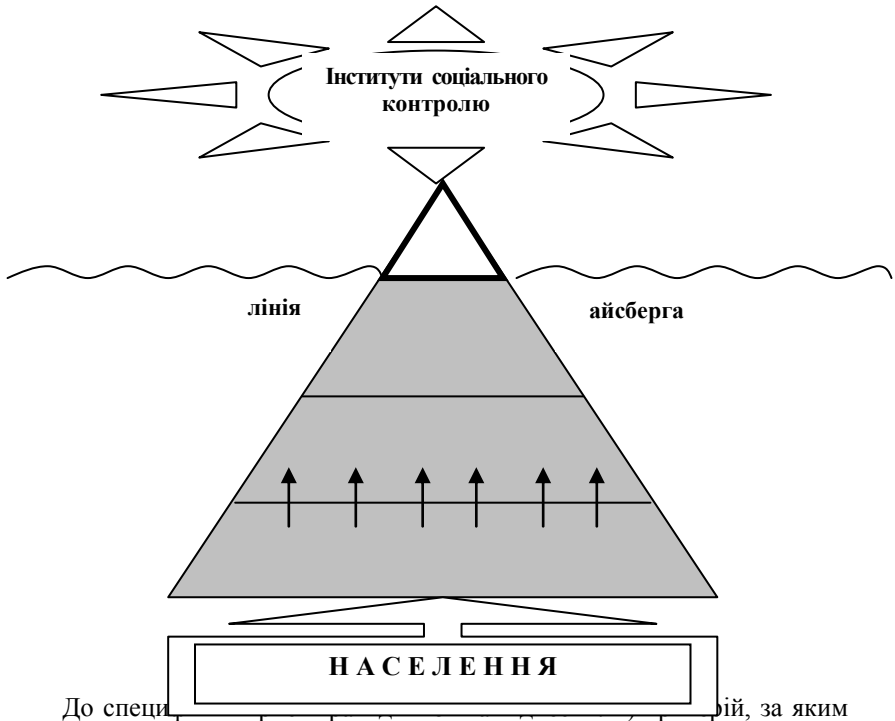
тися спеціальні поліцейські операції, картина змінюється, принаймні, на поверхні з'являється «верхівка айсберга».

Латентні процеси 2-го рівня характерні тим, що є ображена, скривджена сторона, жертви агресії та ненормативних стосунків і, принаймні, певна їх частина прагне зробити офіційну заяву, відновити справедливість. Жертви звертаються до офіційних установ, на які покладений обов'язок вести відповідні обліки. Таким чином формується первинна емпірична база для офіційної статистики. Теоретично цим шляхом можна зафіксувати геть усі подібні випадки. Але на практиці фіксується менша частина відповідних подій, а переважна більшість деліктів лишається поза статистикою. Так виникає основна маса латентної загальнокримінальної злочинності. Існує досить великий діапазон «прихованості»: стосовно одних видів злочинності ситуація складається так, що з трьох випадків принаймні два стають відомими поліції, але існують також інші різновиди деліктів, коли за повідомленнями потерпілої сторони пересічно стає відомим 1 з 10 або 15 випадків.

Нарешті, процеси *3-го рівня латентності* відносяться до тих випадків, які на загал відомі, зафіксовані, але до кінця не з'ясовані, наприклад, не встановлено усіх обставин злочину, не виявлено злочинця, або його місцеперебування, тобто відповідно до процесуальних вимог злочин до кінця не розкрито.

Кожна інформаційно-соціальна піраміда має як спільні властивості із іншими подібними пірамідами, так і специфічні риси. В процесі соціологічного дослідження треба зважати на ці обставини. До спільних властивостей належать: 1) присутність *офіційного соціального контролю* і відповідних методів, форм збирання та ведення статистики; 2) *латентні страсти*, які можуть бути і *умовними* (статистичними) і *реальними* соціальними групами; 3) «*лінія айсберга*» – умовний поділ піраміди на «темну» й «світлу» частини з огляду на наявність офіційної інформації, статистики стосовно латентних процесів; 4) *власна соціальна мобільність*, перехід агентів процесу з однієї до іншої латентної страсти. Наприклад, молода людина потрапляє до середовища, де час від часу вживаються наркотичні речовини, знайомиться із «смаком наркотику»; потім вона стає споживачем (епізодичне вживання наркотиків, наприклад, наркомани вік-енду); далі особа перетворюється на наркомана, що вживає тяжкі наркотики; нарешті, наркоман потрапляє до міліції або медичного закладу і таким чином «збагачує» офіційну статистику. У наведеному прикладі маємо справу з так званою кар'єрою наркомана, яка в термінах інформаційно-соціальної піраміди (власна мобільність) є «просуванням вгору»: із більших за обсягом – до менших страт, із «темної» частини – до «світлої» верхівки. До речі, із загальносоціологічного погляду така кар'єра і подібне «просування» є низхідною формою соціальної мобільності, коли людина крок за кроком просувається до «соці-

ального дна». Схематично модель інформаційно-соціальної піраміди відображена на рис. 3.1.

До специ... рій, за яким
 1 атент-
 1 інами,
 Рис. 3.1. Інформаційно-соціальна піраміда

Конкретне розташування «линії айсберга», так, причетність до наркотиків і відповідних латентних процесів може бути відображена кількома пірамідами в залежності від базового критерію. Вище вже наводився приклад із пірамідою «споживання наркотиків». Критерієм тут є факт і характер споживання особою (соціальною групою) нелегальних наркотиків. Інша піраміда може бути утворена за критерієм причетності осіб до незаконного обігу наркотиків, або за фактами дій, що підпадають під кваліфікаційні ознаки статті 229 КК України 1960 р. або статей 305–320 КК України 2001 р. Така піраміда буде відображати співвідношення між відомими кримінальними фактами (або чисельністю людей, що порушують антинаркотичне законодавство) і невідомою, «підводною частиною». Ще одна піраміда може бути побудована за критерієм вчинення злочинних актів у стані наркотичного сп'яніння. Таким чином можна моделювати і більш специфічні процеси, наприклад, брати за основу не в цілому критерій незаконного обігу, а певні частини закону, більш ву-

зкі критерії, наприклад, виділити наркодилерів, вуличних торговців наркотиками, або враховувати зловживання та незаконне розповсюдження стосовно окремих видів наркотичних речовин. Побудова інформаційно-соціальної піраміди є актом моделювання, одним з методів пізнання. Усе тут залежить від вимог, позиції, цілей дослідника. Проте не варто відриватися від реальності і конструювати моделі, що не відповідають дійсності. Принцип єдності онтології та гносеології повинен залишатися провідною настановою для дослідника, якщо він сподівається на успіх, визнання своїх результатів.

Ще раз звернемо увагу на сутність інформаційно-соціальної піраміди. Її можна розглядати як прояв конкурентної боротьби між спробами приховати соціально-негативні вчинки, з одного боку, і намаганнями суспільства знати правду, висвітлити саме небезпечні для соціального життя прояви та процеси. Ця суперечність є важливою рисою сучасності. Е. Гідденс взагалі визначає поширення систем соціального контролю (функція нагляду, що посилюється) як один з вимірів модерну [4]. Саме в процесі розвитку індустріального суспільства, швидкої урбанізації розвинулися латентні процеси, про які йде мова, і паралельно сформувалися спеціалізовані системи контролю та статистики, що мають об'єктом ці явища. В XIX ст. з'являється поняття моральної статистики; інститут поліції та судові установи набувають сучасного вигляду, формуються такі специфічні інституції, як поліція моралі; починає регулярно складатися кримінальна статистика. Протягом XX ст. відповідні установи розвиваються услід за новими латентними процесами: виникають спеціалізовані підрозділи у складі правоохоронних органів, які борються із мафією, організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних речовин, корупцією. Відповідні дані включаються до кримінальної поліцейської й судової статистики. Системи контролю виникли як національно-державні інституції, вони значно різняться між собою з огляду на їх потужність, принципи роботи, структуру, методи формування інформаційного забезпечення й ведення статистики. Ця обставина має пряме відношення до конфігурацій інформаційно-соціальних пірамід. Загальна закономірність така: пропорційно до потужності і ефективності систем контролю збільшується або зменшується «світла частина», умовно підіймається або понижується «лінія айсберга».

Рис. 3.2. Ефект «лійки» або «перевернута піраміда» за Г. Шнайдером

Інформаційно-соціальна піраміда є стратифікованою моделлю реальних процесів та явищ. В її структурі присутні мінімум дві страти, які ми називаємо «світлою» та «темною» частинами. Дійсність така, що латентних страт може бути кілька. Їх членування відіграє важливу роль для визначення стратегії та тактики конкретно-соціологічного дослідження. Іноді піраміда може будуватися за кількома критеріями, що автоматично збільшує кількість латентних страт. Наприклад, щось подібне до перевернутої піраміди з кількома критеріями наводить один з провідних німецьких кримінологів Г. Шнайдер. Ця схема стосується злочинності, кримінального процесу, системи покарання (рис. 3.2, подано за [5, с.111]). Хоча автор спеціально не виділив латентні страти, але кожний рівень на схемі передбачає певну частину деліктів або групу людей, які не потрапили під соціальний контроль.

Подібну схему стосовно Росії накреслив В.В. Лунєєв. Її виконано на фактичних даних за 1993 р. (табл. 3.1, подано за [6, с.126]). Російський кримінолог називає свою схему «кримінально-правовим контролем злочинності», підкреслюючи природу генезису – виникнення піраміди внаслідок існуючої державної системи соціального контролю. Схеми Шнайдера і Лунєєва цікаві з двох точок зору. По-перше, вони чітко показують, як у процесі зовнішнього, формального соціального контролю структурується, актуалізується уся піраміда. По-друге, схеми підкреслюють емпіричний факт загальної конфігурації, яка нагадує геометрич-

ну піраміду (але перевернуту). Німецький кримінолог називає це «ефектом лійки».

Таблиця 3.1

Кримінально правовий контроль злочинності в Росії (дані 1993 р.)

№ п/п	Злочини і особи	Абсолютна кількість	У %
<i>злочини</i>			
1	Фактична злочинність	7–9 млн (оцінка)	100
2	Заявлена злочинність	3,8–4,2 млн.	50–60
3	Зарєстрована злочинність	2.799.614	35–45
4	Розкрита злочинність	1.394.559	18–20
<i>особи</i>			
5	Виявлено осіб	1.262.737	16–18
6	Притягнуто осіб до карної відповідальності	867.131	12–15
7	Засуджено осіб	792.410	10–12
8	Засуджено осіб до позбавлення волі	292.868	4–5

Форма піраміди не є випадковістю. Піраміди, що уособлюють «делінквентні» латентні процеси, образно кажучи, виростають із «гущавини мас», населення. Наближення до верхівки піраміди означає певне відокремлення, новий статус, якого набуває особа, наприклад, статус наркомана або злочинця. Парадокс таких пірамід полягає в тому, що вони за своєю структурою нагадують звичайний (нормативний) соціум, де набуття статусів (освітніх, професійних, майнових, політичних) означає входження особи до більш-менш вузьких соціальних страт. Але у даному випадку ми маємо вектор мобільності не «догори», а «донизу» загальної суспільної піраміди, бо статуси засуджених, ув'язнених, хронічних алкоголіків, наркоманів і проститутток відповідають скоріше визначенню «дно суспільства», ніж якійсь іншій метафорі. Таким чином, якщо уявити собі населення як недиференційований стартовий майданчик, то вимальовуються дві симетричні піраміди: перша – нормативна, що передбачає звичайну кар'єру, просування «догори» через освіту, працю, особисті досягнення та прийняті у суспільстві чинники висхідної соціальної мобільності, друга – дзеркальне відображення, піраміда, за вектором якої люди просуваються, образно кажучи, до смерті на шибениці або лікарняній койці. Але парадокс становить та обставина, що за формою обидві піраміди досить схожі між собою: до «вищих» страт злочинної піраміди потрапляє не кожний, хто перебуває в «нижчих» групах.

Латентну страту можна інтерпретувати як специфічне соціальне поле, частіше вона є нічим іншим, як кримінально-правовим полем, власності якого вже розглянуті (глава 2.5). Вельми суттєвою обставиною, що саме й створює ефект латентності, виступає момент «входу–

виходу», принципова можливість для агентів покинути поле, або знову увійти до нього у потрібний момент. Так чинить злодій, споживач наркотиків, повія, корупціонер. За інших обставин вони можуть поводити себе як звичайні люди, працювати, просуватися по щаблях суспільних сходинок (нормативна піраміда), але одночасно спроможні перевтілюватися і чинити протиправні дії. Ця здатність до перевтілення, «ефект вовкулака» зменшується в залежності від наближення до верхніх страт піраміди, коли за особою закріплюється певний соціально-негативний статус, вона таврується як девіантна і небезпечна людина або набуває патологічних стигм. Отже, «вихід» з відповідного поля стає дедалі більш важким, проблематичним.

Теорію латентних соціальних процесів можна поглиблювати й розвивати у різних напрямках. Але для подальшого аналізу латентної злочинності вистачить сформульованих положень. Вони дають змогу зробити певні методологічні зауваження й логічно перейти до конструювання методик.

Методологічні зауваження

Латентні делінквентні процеси мають певні особливості з огляду на процес емпіричного дослідження та набуття конкретних даних про їх масштаби, характер, причини та наслідки. Розглянемо ці особливості і спробуємо визначити загальні процедури, правила або принципи, якими варто керуватися досліднику.

Релевантність методик онтології латентних страт. Це є основний гносеологічний принцип, що впливає з викладеної вище теорії та суті інформаційно-соціальної піраміди як узагальненої моделі латентних процесів. Загальне правило зводиться до того, що кожній латентній страті мусить відповідати свій метод. До цього правила нас підштовхнула практика вивчення латентних процесів на прикладах розповсюдження нелегальних наркотиків та виникнення латентної злочинності [7]. Теоретичний висновок наразі впорядковує емпіричні спостереження. Вказане правило можна сформулювати і «від зворотного»: немає універсальних методів, використовуючи які можна було б доповнити офіційну статистику й виявити кількісні та якісні характеристики латентних страт. Принцип релевантності методів виходить з двох обставин. По-перше, кожна латентна страта займає певне місце стосовно системи офіційного контролю та статистики, по-друге, вона поєднує агентів, становище, психологія, реакції яких певним чином тотожні, отже, ми вправі прийняти гіпотезу про внутрішню однорідність страти, що відкриває принципову можливість використовувати той чи інший соціологічний метод. Процедура моделювання із застосуванням інформаційно-соціальної піраміди звільняє дослідника від того, щоб кожного разу «навпомацки» приходити до правила, яке сформульоване вище. Попе-

редне моделювання структурує проблему, конкретизує й прояснює завдання, що дозволяє більш переконливо конструювати й застосовувати методи.

Покажемо це на прикладі піраміди споживачів наркотиків. Протилежні страти цієї піраміди складають відповідно наркомани, що перебувають на обліку, та групи ризику, до яких входять «звичайні» молоді люди, учні, студенти тощо. За розмірами, типом агентів, їх менталітетом, обсягами та характером інформації, якою вони володіють, ці страти вельми різняться. Групи ризику ми традиційно досліджуємо, використовуючи масові репрезентативні опитування молоді. Моніторинг з цього питання, який ми практикуємо з 1995 р., доводить ефективність методу. Він дозволяє з досить високим ступенем точності встановити обсяги груп ризику та різні показники, що відображають процес розповсюдження наркотиків у молодіжному середовищі. Масове опитування в середовищі зареєстрованих наркоманів, за нашими спостереженнями, не є ефективним і доцільним засобом. По-перше, є офіційна статистика, яка відображає розмір страти, певні її характеристики. По-друге, ми маємо справу з так званими «зміненими особистостями», хворими людьми із психіатричним діагнозом, які у своїй більшості не налаштовані «відкрити душу», нормально співпрацювати з інтерв'юерами під час масових опитувань. По-третє, досить важко побудувати й реалізувати репрезентативну вибірку, навіть коли адреси наркоманів відомі. Подібні групи відносяться до так званих «важкодосяжних» респондентів, завжди великою залишається вірогідність відмови від інтерв'ю. Оскільки зареєстровані наркомани є особами, певним чином залежними від офіційних установ, виникає спокуса використати цю залежність під час організації масових опитувань, чинити на них певний тиск. Таким шляхом йшов у своїх експериментах ще у 60–70 рр. А.А. Габіані. За визнанням грузинського професора бесіди з наркоманами, що перебували на волі, здійснювалися у пристосованих приміщеннях, куди їх доставляли за списками працівники міських і районних органів міліції [8, с.54]. Хоча дослідник формально досяг своєї мети й виконав попередньо складений план опитування, така методика порушувала етику соціологічних досліджень і негативно впливала на психологічний стан респондентів. Отже, достовірність інформації, зібраної за допомогою адміністративних заходів, – сумнівна. Наш досвід засвідчує ефективність застосування для «верхівки піраміди» двох методів: вторинний аналіз медичної статистики й якісні поглиблені інтерактивні інтерв'ю. В останньому випадку для польового дослідження можна відібрати невелику групу інформантів, які зголосилися співпрацювати із соціологами, і побудувати бесіду у хронологічному, біографічному ключі, зібрати інформацію про причини, обставини занурення у наркотичну залежність – відомості, які фактично неможливо отримати в процесі формалізованого опитування. Правило

«релевантності» є провідним методологічним принципом, яке можна конкретизувати у низці похідних правил.

Стратегії виміру розміру (обсягу) латентної страти. Подібний вимір – обов'язкова процедура, одна з провідних цілей кожного дослідження латентних процесів. Вимір є відповіддю на хвилююче для дослідника й громадськості питання: «яких розмірів набуло те чи інше негативне, тривожне, небезпечне явище у суспільстві?» За загальним правилом релевантності не існує універсального апарату вимірювання, інструментарію, який можна було б застосувати до кожного випадку та латентної страти. І це відповідає дійсності. Якщо узагальнити досвід вивчення латентних процесів, можна виділити, принаймні, чотири стратегії. По-перше, *прямі виміри* латентних змінних через різні кількісні репрезентативні дослідницькі технології – опитування, аналіз документів, статистику. По-друге, *врахування непрямих показників*, різних ознак, артефактів, які побіжно засвідчують розмір латентної страти та розробка відповідних проєкційних методик. Щось подібне, наприклад, застосовували американські соціологи в період дії «сухого закону». П. Лазарфельд згадував наступне: «У ті часи люди навряд чи почали б зізнаватися у кількості вжитого спиртного, але його можна було визначити, підрахувуючи пусті пляшки у смітникових баках» [9, с.143]. По-третє, *експертні оцінки*, в основу яких покладено інтуїцію фахівців, що тримається на власному досвіді роботи, професійному підході до ситуації та володінні «фрагментальною» інформацією, яка може бути складена у загальну картину. Такий спосіб, наприклад, досить поширений у середовищі юристів, що вивчають масштаби латентної злочинності. По-четверте, *математичні розрахунки і моделі*, які виходять із наявного числового матеріалу. Так, харківські наркологи, спираючись на комп'ютерні дані стосовно 39.000 ін'єкційних наркоманів (статистичні дані стосовно «верхівки піраміди»), певні припущення та власні математичні розрахунки зробила висновок, що в дійсності станом на 1997 р. в Україні було 260.000 опійних наркоманів [10].

«Розуміння» офіційної статистики. Офіційна статистика стосовно багатьох латентних процесів є не тільки неповною, але й до певної міри викривленою через низку *суб'єктивних і об'єктивних чинників*. Радикально проблема моральної статистики була вирішена за радянських часів – вона або не велася взагалі, або приховувалася від населення. В бюрократичних колах завжди існує тенденція до приховування або лакування дійсності. Це виникає саме у тих інституціях, які здійснюють офіційний контроль і стають з точки зору громадської думки відповідальними за ті чи інші негаразди. Виникає досить парадоксальна ситуація, коли за проституцію, крадіжки майна або тероризм несе моральну відповідальність не суспільство або його окремі групи, партії, корпорації, а відповідно – поліція моралі, кримінальна поліція, служба безпеки тощо. На останні покладена й функція збирання первинних даних та ведення статистики,

яка до того стає індикатором успіхів контролюючих установ. У цій ситуації не дивно, що спокуса штучно поліпшити показники як правило перемагає.

Існує багато способів, як корегувати статистику. Цікаво, що подібна практика «має місце» як в Україні, інших пострадянських країнах, так і в «демократичних та цивілізованих країнах». В. Фокс (США) наводить випадок із американського життя, до болі за змістом знайомий українським правоохоронцям. У грудні 1969 р. президент Ніксон зробив закид поліцейському комісару округу Колумбія Дж. Вілсону: або той знизить рівень злочинності, або втратить посаду. Рівень злочинності в окрузі було понижено за рахунок «підчистки» статистики, і це сприйняли інші поліцейські структури як своєрідний сигнал. 1974 р. Білий дім влаштував урочистості з приводу перемоги над злочинністю [11, с.294–295].

Для того, щоб до кінця зрозуміти фази росту або зменшення офіційної статистики, не досить аналізувати зовнішні причини, наприклад, соціально-економічну ситуацію, не зайвим буде звернутися до внутрішніх впливів, наприклад, міністерських наказів або неформальних настанов та тенденцій. Статистику можна використовувати, в одних випадках, для тиску на відповідні органи у бюджетному процесі, для політичних звинувачень та дискредитації минулого керівництва (показники штучно збільшуються або відкривається «сувора правда»), а в інших, – для піднесення авторитету контролюючих інституцій та особисто діючих керівників (показники зменшуються). От і виходить, що статистику треба «розуміти» у веберівському сенсі цієї процедури, бо за маніпулюванням даними стоять не природні явища, а інтереси певних людей. *Об'єктивні ускладнення* пов'язані з різними системами реєстрації та обчислення даних. Проілюструємо це прикладом статистики європейських країн із незаконного обігу наркотиків (табл. 3.2, подано за [12, р.14]).

Таблиця 3.2

Правопорушення з наркотиками, 1995 р. (drug offences)

Країни	Загальна кількість правопорушень	Коефіцієнт правопорушень (на 100.000 мешканців)
Франція	56522	100
Німеччина	103629	163
Італія	30691	53
Голландія	5897	34
Північна Ірландія	216	14
Норвегія	11176	263
Шотландія	9564	187
Швеція	28015	327
Швейцарія	32203	469

Чи можна за наведеними у таблиці даними отримати об'єктивне уявлення про стан справ з незаконного обігу в європейських країнах? Однозначної відповіді ми не маємо. Принаймні, поряд з позитивною відповіддю на поставлене питання, має право на існування й протилежна гіпотеза: статистика не відображає правдивий стан речей, а скоріше у тій чи іншій мірі – ефективність діяльності правоохоронних органів. Треба зважати на те, що європейські країни поділяються в залежності від того, як фіксується кримінальна статистика: «на вході» (Англія, Уельс, Шотландія, Північна Ірландія, Швеція, Голландія) або «на виході», тобто після процедури первинної поліцейської перевірки (Франція, Німеччина, Італія, Швейцарія). Показники країн першої групи вже через цю відмінність процедурного порядку мусять бути дещо вищими. А тепер звернемо свій погляд на показники трьох країн: Голландії, Німеччини та Італії. На перший погляд їх важко «зрозуміти». Чому відповідний коефіцієнт Німеччини утричі вищий, ніж в Італії, та вп'ятеро вищий, ніж у Голландії? Хіба не Голландія вважається Меккою наркоманів усього світу? Чи не італійська мафія організувала підпільне виробництво, транспортування, роздрібний продаж наркотиків? Ніколи Німеччина не вирізнялася серед європейських країн в більшу сторону за рівнем споживання нелегальних наркотиків. Так про що ж свідчать офіційні статистичні дані? Можна припустити, що саме в Німеччині найбільш ефективно діють підрозділи поліції по боротьбі із незаконним обігом наркотиків та акуратно фіксуються відповідні події. Важко щось сказати апіорі про стиль діяльності італійської поліції, але загальновідомим є той факт, що німецькому полісмену дати хабара важко. А саме цим дуже часто пояснюються низькі показники реєстрації дрібних правопорушень із наркотиками. Вуличні наркодилери завжди мають шанс відкупитися від поліції. Злочини без жертви взагалі відрізняються тим, що створюють ідеальні обставини для корупції. Це стосується не тільки наркотиків, але й проституції, нелегальних абортів тощо. І тут уже на передній план виступають соціокультурні традиції країни, ступінь організації та відповідальності правоохоронних органів. Що стосується показників Голландії, то справа тут, на наш погляд, у тому, які саме правопорушення потрапляють у статистику. За європейською традицією правопорушення з наркотиками (drug offences) включають дві частини: власне факти незаконного обігу наркотиків (drug traffickers) і особисте вживання наркотиків (possession/consumption). У Голландії друга частина взагалі не розглядається як об'єкт правової статистики. Більш того, у деяких країнах факти затримання дрібних вуличних торговців наркотиками включаються у незаконний обіг (drug traffickers), а в інших – ні.

У США існує специфічна юридична процедура – домовленість сторін з визнання злочину, – яка справляє серйозний вплив на підсумкову кримінальну статистику. За оцінками фахівців, через подібну процедуру проходять від 75 до 90 відсотків засуджених, що беруть на себе більш

легкі злочини, а інші делікти формально викреслюються з кримінального процесу і не потрапляють до судової статистики [11, с.296]. Так чи можна за даними офіційної статистики, яка висвітлює «верхівку піраміди», мати ясне уявлення про усю піраміду або проводити порівняльний транснаціональний аналіз? Не на часі давати однозначну відповідь, але те, що статистику дійсно треба «розуміти», сумніву не викликає.

Розвиток методики і техніки досліджень як відповідь на «спротив поля». Ми вже наголошували на тому, що небажання «розкривати карти», ділитися інформацією – характерна риса агентів кримінально-правового поля і учасників латентних процесів. Це створює додаткові труднощі для збору інформації, організації польових досліджень. Перед дослідником постає завдання – розробити методичні заходи, віднайти певні прийоми, що забезпечать потрібний рівень довіри між респондентом та соціологом.

Історія криминології знає чимало прикладів, коли вчені вдавалися до витончених технік або особисто розпочинали щось схоже на сафарі, де трофеями були цінні дані, а призом – визнання з боку колег та наукової спільноти. Наприклад, Лауд Хемфрис на початку 70-х рр. спостерігав поведінку гомосексуалістів у десяти громадських туалетах чотирьох різних парків великого американського міста. Він брав на себе функції того, хто попереджає пари про наближення поліції. Включене спостереження він доповнив інтерв'ю, що дали дещо несподівані дані: 54% гомосексуалістів становили одружені чоловіки, що жили у сім'ях [5, с.18]. У середовищі професіоналів існує думка, що у разі звичайних опитувань фактологічна інформація співпадає з дійсним станом речей на 80–90%, а при вивченні девіантної поведінки – лише на 40–50% [13, с.57]. Ми не схильні драматизувати ситуацію, і, скоріше, тут не існує загальних правил – усе залежить від того, яке рішення знайшов дослідник для того, щоб встановити довірливі стосунки з респондентом, гарантувати останньому анонімність.

Соціологи розробили низку спеціальних методів для забезпечення анонімності від простого нагадування та усних гарантій (у випадку вивчення певних латентних процесів – майже не спрацьовує) до витончених технік на кшталт рандомізації відповідей респондентів (від англ. random – обраний навмання) [14]. Наш досвід вивчення розповсюдження наркотиків серед молоді засвідчує, що безвихідних ситуацій не буває. Для масового опитування учнівської молоді добрі результати дає групове анкетування, використання закритих питань і особлива процедура віддачі анкети, коли їх не торкається рука соціолога до моменту завершення роботи і знеособлення анкет на очах респондентів (анкети у довільному порядку самостійно складаються респондентами у стопці на столі, про що вони спеціально попереджуються до початку роботи). Така нескладна техніка використовувалася нами в багатьох опитуваннях і ніколи не підводила, хіба що невелика кількість анкет вибраковується пізніше під час підготовки даних до вводу у

комп'ютер. Але 1999 р., коли постало питання про опитування не тільки учнівської молоді, а всього загалу молоді, дійсно виникло серйозне питання стосовно забезпечення анонімності для респондентів та встановлення довірливих стосунків. Уникнути індивідуального опитування вже було неможливо. Ми знайшли наступне рішення: опитування проводили випускники шкіл, студенти вузу, яким ставилося завдання опитати усіх досяжних на час проведення дослідження учнів свого випускного класу. Паралельно вирішувалася й інша проблема – реалізація випадкової вибірки, бо фактично мова йшла про суцільне опитування у гніздах, вибраних довільно. Сучасна молодь у своєму середовищі обговорює проблеми наркотиків досить відкрито, а постать свого товариша по навчанню у школі мала бути гарантією того, що анкети будуть представлятися організаторам опитування у знеособленому вигляді, про що студенти й домовлялися зі своїми респондентами попередньо. Отримані дані у порівнянні з аналогічними, що були отримані за інших умов та технологій, нас задовольнили.

Диференціація методів за ступенем латентності є обов'язковим правилом. Ми неодноразово у своїй практичній діяльності стикалися з ефектом, коли спроби дослідити різні за ступенем латентності процеси (наприклад, 1-го і 2-го ступенів) одним методом давали позитивний результат у випадку більш відкритого явища, але «буксували» стосовно закритих процесів. Така ситуація виникає, наприклад, коли у загальний список злочинних посягань, за якими опитується населення, поряд із кишеньковою крадіжкою вноситься сексуальне або сімейне насилля. Дані, на наш погляд, за такими позиціями завжди будуть заниженими, неадекватними загальному рівню точності виміру. Подібні позиції може й не варто вилучати із загального списку злочинів, але обов'язково треба враховувати невідповідність результатів під час аналізу.

Окремо треба сказати про «злочини без жертв». Їх взагалі не варто включати у подібні списки. У кожному окремому випадку тут потрібно конструювати методику та техніку, адекватні умовам латентності. «Злочини без жертв» досі в нас не стали предметом серйозних досліджень, можливо саме через те, що соціологи сторонилися соціології злочинності, а сама тема насичена соціологічною проблематикою. Навпаки, американські соціологи-кримінологи досить ретельно вивчають ці процеси, бо окрім суто наукового інтересу, реальність така, що в США від однієї третини до половини осіб, затриманих поліцією, притягуються до відповідальності саме за такі делікти. Р. Річ вказує на те, що подібні злочини мають спільні риси з добровільною угодою, яка передбачає купівлю–продаж послуг, які незважаючи на їх аморальність та недозволеність мають попит. Він підкреслює те, що саме на ґрунті «злочинності без жертв» виростає мафія, яка прикриває ці послуги, дає можливість відкупитися від поліції [15, р.29]. До «злочинів без жертв» (Victimless crimes) у США традиційно відносили наркоманію, підпільні аборти, гомосексуалізм, проституцію, азартні ігри, лихварство, подружню невірність,

співжиття без одруження, бродяжництво, перебування на людях у стані сп'яніння [16, р.69]. Щоправда, саме ці склади злочинів в різних штатах увесь час змінювалися, але саме явище залишилося. На наш погляд, тема «злочинів без жертв» у рамках соціології злочинності є однією з найперспективніших для розробки в Україні, де подібні процеси набирають сили. Поряд з традиційними наркоманією, проституцією, корупцією у нас великого розмаху набули тіньові операції в економіці. За своїм характером це дійсно масове і «народне» явище є одним з відгалужень «злочинів без жертв».

Вивчення латентної злочинності: історія, основні методи

Індустріалізація, урбанізація, знеособлення й відчуження у великих містах, закриті корпорації й складні техніко-економічні процеси, різні маргінальні субкультури, гетто й «непевні» квартали створили сприятливі умови для поширення протягом останніх двох століть соціально-негативних латентних процесів. Відбулися «масофікація» й «латентизація» злочинності. Паралельно з цим виникли і розвинулися системи інформаційного контролю, надмета яких – мати вичерпні дані про злочинність та інші небезпечні соціальні процеси. *Першим кроком* у цьому напрямку була постановка національних систем кримінальної статистики. Ще в XIX ст., наслідуючи приклад Франції, європейські країни впровадили облік злочинів, спираючись на судові звіти та пенітенціарну статистику. Національні щорічні кримінальні звіти на певний час стають свого роду бестселерами, які жваво обговорюються громадськістю, політиками, використовуються юристами та соціологами. Саме вони надихнули розвиток такої популярної кримінологічної галузі, як етіологія злочинності, бо звіти включали не тільки дані про злочини, але й соціологічну інформацію стосовно злочинців, потерпілих, обставин злочинів (більш докладно див. у главі 1.2).

Другим кроком в інформаційному контролі був розвиток поліцейської статистики й залучення її до загальнонаціональних оглядів. Цьому сприяла та обставина, що на поліцію була покладена функція попереднього слідства з кримінальних справ та поліцейських перевірок звернень громадян. У XX ст. саме поліцейська статистика стає основним індикатором криміногенної ситуації в країні або окремому регіоні. Вона значно багатша за судову статистику, бо включає більш широке коло показників (наприклад, поліцейські рапорти, обліки реєстрації звернень населення, факти дрібних правопорушень) і відображає значно глибший шар злочинності. Але згодом і ця розширена статистика перестала задовольняти вимогам прискіпливих дослідників та критиків. Вочевидь, кримінальна статистика потерпає від двох серйозних недоліків: маніпулювання з боку посадових осіб і відчуження населення від поліції (неінформування про злочини, навіть з боку їх жертв). Російський криміно-

лог В.В. Лунеев виділяє відразу сім груп обставин, які сприяють деформації кримінальної статистики: *історичні, ідеологічні, організаційні, кадрові, матеріальні, психологічні, технічні* [17]. Певні його зауваження стосуються більше національних умов, інші – мають універсальний характер. Офіційна статистика різнобічно критикується вже понад сто років. Жодна національна система офіційної реєстрації злочинів не може бути визнана задовільною й бездоганною. Особливо це підкреслюється в ті періоди, коли до влади приходять реформатори, що проголошують амбітні програми «подолання злочинності». Вони прагнуть мати якомога повнішу інформацію про криміногенну ситуацію в країні.

Умовно *третім кроком* у справі поліпшення інформаційного контролю над злочинністю можна вважати початок масштабних соціологічних досліджень латентної злочинності, дані яких розглядаються як доповнення до офіційної статистики. Усе почалося з ініціативи адміністрації президента Джонсона у середині 60-х рр. щодо подолання злочинності в країні. Цьому передувала амбітна ідеологічна програма «великого суспільства», до побудови якого президент закликав американців. Комісія з правозастосування та Управління юстиції поставили питання про нові (поглиблені) дані стосовно злочинності в країні, які б доповнили традиційний зведений звіт (Uniform Crime Report або UCR). На ці цілі уряд не шкодував грошей. Перед дослідниками ставилася умова: віднайти спосіб, за яким можна було б отримати правдиві дані стосовно незареєстрованих деліктів, тобто визначити так зване «темне число» (dark figure), яку можна порівнювати з показниками офіційною кримінальної статистики. Фактично проблема перетворилося на завдання для соціологів. Фінансувало роботи Міністерство юстиції, під егідою якого було спочатку проведено кілька пілотажних досліджень, а 1972 р. відбулося перше загальнонаціональне опитування, що отримало назву Національного огляду злочинності (National Crime Survey або NCS). На початку цей проект складався з трьох елементів: міські звіти, комерційні звіти й національна панель злочинності. Саме остання (National Crime Panel) ввійшла у традицію. Вона включає репрезентативну національну вибірку адрес домоволодінь, де періодично опитуються усі члени сім'ї не молодше 12 років стосовно їх досвіду віктимізації за 6 останніх місяців. Панель організована з американським розмахом: до неї потрапляють 50 тис. домоволодінь (household), а інтерв'ю дають до 100.000 осіб. Для того, аби соціологічні дані можна було б порівнювати з офіційною статистикою, дослідники зупинилися на восьми видах злочинів, які фігурують у UCR. З'ясувалося, що NCS висвітлюють у 3–5 разів більше злочинів, ніж це зазначалося в офіційному звіті (UCR). Нові дані були з ентузіазмом зустрінуті урядом та засобами інформації. До них був високий ступень довіри (американці звикли довіряти своїм соціологам) і постійно підкреслювалися розбіжності між даними NCS та UCR [18, р.71–72].

Дуже швидко американський досвід почав розповсюджуватися у світі, подібні віктимологічні огляди було започатковано в європейських країнах, Канаді, Австралії, Японії. Інтерес до проблеми «темного числа» існував повсюди. Так, японський кримінолог К. Уеда у своїй книжці посилається на Звіт Головного поліцейського управління про дослідження латентної злочинності, який було підготовлено у Токіо ще 1970 р. Згідно з даними Звіту, пересічно відбувається в житті удвічі більше кримінальних подій, ніж це реєструє поліція. Якщо відоме число злочинів прийняти за 100, то «темне число» виглядає наступним чином: вандалізм – 2536%, вторгнення у помешкання – 421, привласнення – 395, шахрайства – 236, завдання тілесних ушкоджень – 42, крадіжки – 87 і т.ін. [19, с.74].

Заслугує спеціального аналізу досвід Великої Британії, де віктимологічні огляди проводяться на постійній моніторинговій основі. Тут відповідні дослідження отримали назву Британських оглядів злочинності (British Crime Survey або BCS). Вони здійснюються під егідою Міністерства внутрішніх справ, починаючи з 1982 р. з інтервалом у 2 або 4 роки. Ядро даних кожного зі звітів складають інтерв'ю з понад 10.000 осіб (розмір вибірки в окремі роки сягав 14.500 одиниць спостереження) у віці 16 і більше років. Застосовується випадкова вибірка, для чого на початку використовувалися списки виборців (Electoral Register), а з 1992 р. – систематизатор поштових адрес (Post Address File). Це пояснювалося тим, що у списки виборців не потрапляла молодь та мешканці без британського громадянства. Пересічно під час проведення опитувань за програмою BCS 77% британців (Англія і Шотландія) давали свою згоду на співпрацю з соціологами. BCS мають кілька суттєвих відмінностей від американських звітів про злочинність: по-перше, вони включають перелік злочинних посягань, який не співпадає буквально із офіційною статистикою, по-друге, британцям пропонується пригадати події не за 6 місяців, а за календарний рік; по-третє, британські звіти доповнюються так званими самозвітами населення (self-reports) та самозвітами делінквентів. Предметом останніх є порушення закону з боку респондентів, в той час як основне опитування передбачає ситуацію, в якій респондент є жертвою. Британські кримінологи за даними BCS вираховують ймовірність ризику стати жертвою злочину (наприклад, квартирна крадіжка – один раз на 40 років, напад з тілесними ушкодженнями – 1 раз на 60 років і т.ін.), визначають різницю у віктимізації різних расових та етнічних груп, чоловіків та жінок, молоді й пенсіонерів. В табл. 3.3 наведені дані, що порівнюють офіційну статистику з результатами соціологічного опитування [20, р.162–172]. Заслугує досвід британських соціологів щодо методу самозвітів населення. Так, протягом двох десятиліть дослідники Кембриджського інституту кримінології проводили лонгитюдне спостереження в одному з робочих кварталів Лондона. Воно охоплювало 411 чол., з якими вчені почали працювати ще у 1961–1962 рр.,

коли респондентам було 8–9 років. Самозвіти збиралися за десятьма видами правопорушень. Останній вимір відбувся, коли «хлопці» вже досягли 30-річної позначки [18, р.55].

Таблиця 3.3

**Загальна кількість злочинів в Англії та Уельсі за 1995 р.
(дані BCS та офіційної статистики)**

Види злочинів	Кількість злочинів за BCS	%	Дані поліції	%
<i>Порівнювані злочини</i>				
Крадіжки (з) автомобілів	4.312.000	23	1.209.000	23
Вандалізм проти приватної власності	3.415.000	18	461.000	9
Крадіжка з проникненням у помешкання	1.754.000	9	644.000	13
Тілесні ушкодження	860.000	4	174.000	3
Пограбування/крадіжка приватної власності	984.000	5	123.000	2
Крадіжка велосипедів	660.000	3	183.000	4
<i>Всього</i>	<i>11.986.000</i>	<i>63</i>	<i>2.794.000</i>	<i>55</i>
<i>Злочини, які враховані BCS, але відсутні в офіційній статистиці</i>				
Інші крадіжки особистого майна з домогосподарств	2.266.000	12	xxx	xxx
Напади	2.820.000	15	xxx	xxx
Інші крадіжки особистого майна	2.075.000	11	xxx	xxx
<i>Злочини, які враховані офіційною статистикою, але не фігурують у BCS</i>				
Крадіжка без проникнення	xxx	xxx	596.000	12
Вандалізм проти корпоративної власності	xxx	xxx	453.000	9
Крадіжка з магазинів	xxx	xxx	276.000	5
Шахрайство та підробка грошей	xxx	xxx	133.000	3
Крадіжка (з) транспортних засобів	xxx	xxx	736.000	14
<i>Всього</i>	<i>19.147.000</i>	<i>100</i>	<i>5.100.000</i>	<i>100</i>

У країнах Східної Європи розвиток широкомасштабних віктимологічних досліджень було затримано до певного часу через відомі цензурні й політико-ідеологічні обмеження. Політичні зміни в СРСР посприяли початку аналогічних робіт у посткомуністичних країнах. Так, відразу після об'єднання східних і західних земель Німеччини у ФРГ був проведений порівняльний віктимологічний огляд шляхом вибіркового опитування населення. В обох частинах Німеччини соціологи опитали понад 10.000 осіб. Програма дослідження передбачала, окрім традиційних запитань стосовно віктимізації, блоки питань, пов'язані з острахом перед злочинністю, стосовно вживання наркотиків та ставлення до поліції. Таке «розширення» вельми характерне для подібних робіт і часто практикується соціологами. В опитуванні респонденти пригадували події

останніх п'яти років. У підсумку соціологи встановили, що у Східній Німеччині 28,2% опитаних були мінімум один раз за п'ять років жертвами хоча б одного з 11 видів злочинів, у Західній – 32,6%. Цікаво, що кримінологи ФРГ під час віктимологічних оглядів разом з іншими методами використовують телефонне опитування [21].

Проблема латентної злочинності не ігнорувалася й радянськими кримінологами, але вони були не вільні проводити широкомасштабні віктимологічні огляди з оприлюдненням результатів, що є обов'язковою умовою подібних досліджень у світі. У ті часи жваво обговорювалися передусім теоретичні питання: зміст поняття, види латентності. Сформувався *вузький і широкий підхід* до поняття латентності. У першому випадку латентна злочинність визначалася як сукупність злочинів, що не були виявлені правоохоронними органами й відповідно не знайшли відображення у кримінальній статистиці [22, с.7]. Розширене трактування виділяє кримінологічне, криміналістичне і процесуальне розуміння латентної злочинності. Згідно з цим підходом, у *кримінологічному* розумінні латентну злочинність треба сприймати як сукупність злочинів, що не потрапила під час аналізу злочинності у статистичні дані; у *криміналістичному* плані її треба розглядати як сукупність не розкритих злочинів; у *процесуальному* аспекті – це незаконні дії, що не потягли за собою юридичних наслідків [23, с.164].

Розширене трактування підтверджує нашу гіпотезу про те, що злочинність за своєю природою вже є латентним явищем, і існують кілька латентних страт, що треба вимірювати, аналізувати окремо, шукаючи у кожному випадку адекватні методичні засоби. Певні підрахунки протягом 70–80 рр. намагався робити А.А. Конев, використовуючи власні оригінальні методики. В одному випадку він пропонував математичну формулу підрахунку латентних кишенькових крадіжок в регіоні, виходячи з певних припущень (за місяця злочинець може здійснити 20–25 кишенькових крадіжок, 5/6 усіх злодіїв потрапляють на лаву підсудних тощо) [24, с.43]; в іншому – він досліджував кримінальні справи, порівнюючи час, коли відбувся злочин, і момент його реєстрації. Так з'явився термін – «латентний період», він є особливо великим для злочинів економічного характеру [25, с.16]. Пізніше подібні підрахунки були виділені в окремий метод дослідження латентної злочинності, який, можливо, є ноу-хау радянських кримінологів. Принаймні, сучасний російський дослідник Р.М. Акутаєв поділяє усі методи виміру латентної злочинності на два розділи: соціологічні та слідчо-оперативні [26, с.57]. На зламі 70–80 рр. за ініціативою московських і грузинських кримінологів в регіонах Росії та Грузії проведено масове опитування населення, до питань анкети поряд з іншими були включені питання стосовно віктимізації та латентної злочинності. Повні дані щодо методики, інструментарію та отриманих результатів ніколи не оприлюднювалися, хоча в публікаціях кримінологи робили на нього посилання. Коментарі до підсумків опиту-

вання мали наступний характер (мовою оригіналу): «В нашем исследовании этой цели служил ряд вопросов: не был ли респондент потерпевшим от какого-либо преступления за последние годы; если был, то сообщил ли он об этом правоохранительным органам; если не сообщил, то по какой причине; если сообщил, то каковы последствия. Оказалось, что часть опрошенных считает себя пострадавшими от различных преступных посягательств» [27, с.20]. І при цьому жодної цифри!

Поштовхом для дослідження латентної злочинності на Сході Європи стали Міжнародні огляди віктимізації (МОВ) у 1989 та 1992 рр., що охопили 37 країн Центральної та Східної Європи. Опитування методом особистого інтерв'ю проводилися в тому числі у Польщі, Словенії, Естонії, Грузії, Росії. Україні до цього списку потрапити не поталанило. У 1991–1992 рр. в Росії за підтримки міжнародних організацій до проведення віктимологічних оглядів залучився «НИИ МВД России». Вивчалися так звані загальнокримінальні злочини: тілесні ушкодження, погрози або спроби вбивства, сексуальні інциденти, пограбування, розбійні напади, різні види крадіжок, угони автотранспорту. Всього було опитано 2068 респондентів у шести областях Росії. Громадяни повідомили про 1037 кримінальних подій за останні 5 років, коли вони особисто, їх знайомі, близькі, родичі стали жертвами злочинів. За останній рік респонденти не повідомили міліцію про злочинні посягання у 40% випадків віктимізації [28]. Щось подібне відбулося в Росії у 1993–1994 рр., коли російсько-американською неурядовою групою під керівництвом І.Б. Михайловської було здійснене віктимологічне опитування у шести регіонах країни, всього опитано 3000 осіб [29, с.147–149]. З початку 90-х рр. віктимологічні огляди проводять кримінологи Санкт-Петербурга. Центром девіантології Санкт-Петербурзького філіалу Інституту соціології РАН у 1998–1999 рр. було проведене опитування мешканців міста на тему «Населення і міліція у великому місті». Центр спирався на підтримку Фонду Форда й методичні розробки нью-йоркського Вера інституту (Vera Institute of criminal Justice). Програмою дослідження передбачався віктимологічний огляд і вивчення латентності. Всього було опитано близько 2000 петербуржців у 6 районах міста за моделлю стратифікованої серійної вибірки із залученням методу картування. Соціологи з'ясували, що тільки чверть потерпілих від протиправних дій більш-менш тяжких складів зверталася до міліції [30]. На початку 2000 р. у Санкт-Петербурзі за аналогічною методикою було проведене повторне опитування [31]. Ці роботи вирізняються відповідністю до сучасних стандартів проведення соціологічних опитувань, отже дані можна вважати репрезентативними й достатньо надійними.

Серед українських досліджень можна виділити приклади застосування непрямих (побіжних) методів виміру латентності, що спираються на експертні опитування або *математичне моделювання*. О.М. Бандурка і А.Ф. Зелінський в монографії «Вандализм» окремих розділ книги

присвятили латентності вандалізму [32, с.49–61]. Тут вони описують приклад анкетного опитування практичних працівників органів внутрішніх справ (дві групи чисельністю відповідно 134 і 100 осіб) на тему латентності злочинів відповідного складу. Автори на базі аналізу соціологічної інформації зробили висновок, що латентність злочинів за ст. 78 КК України 1960 р. не менша 90%. Під керівництвом І.М. Данишина було проведене опитування харківських правоохоронців з обласного й міського управлінь міліції, вчених Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Методика передбачала, що експерти проранжують види злочинів за ступенем латентності і визначають процентні показники латентності за кожним злочином [33]. Математичні моделі та розрахунки є ефективними для визначення латентності стосовно економічних злочинів. Таким шляхом йдуть математики Університету внутрішніх справ [34]. З 1997 р. систематичні виміри латентної злочинності в межах Харківського регіону здійснюються на соціально-психологічному факультеті Університету внутрішніх справ, ці дані будуть прокоментовані нижче. Інтерес до теми латентної злочинності в Україні збільшується. Кабінет Міністрів України в грудні 1998 р. затвердив Програму вивчення причин латентної злочинності та розробки засобів забезпечення боротьби з латентною злочинністю.

Підсумуємо основні методи, за якими досліджується латентна злочинність. Г. Кайзер виділяє три основні методи дослідження «темного числа»: 1) опитування злочинців, 2) опитування жертв, 3) опитування інформаторів [35, с.177]. Наш огляд історії і зазначені вище приклади дають можливість визначити більш широке коло методів. До них належать:

Прямий соціологічний вимір шляхом проведення масового репрезентативного опитування населення за формулою: віктимологічний огляд плюс питання стосовно звернень потерпілих громадян до правоохоронних органів. Цей метод є найбільш достовірним, але він поширюється тільки на певну групу злочинів (майнові, проти особистості), де є реальною особою-жертвою, тобто вивчається так звана *віктимна латентність*.

Самозвіти звичайних громадян стосовно того, які вони вчинили правопорушення (не зафіксовані поліцією) протягом життя або певного відрізка часу. Метод може бути придатним для поглибленого вивчення певних категорій «злочинів без жертв», делінквентної поведінки неповнолітніх.

Опитування злочинців, молодих делінквентів, наркоманів стосовно їх правопорушень, частоти, приховування кримінальних подій. Такі процедури найчастіше здійснюються у тюрмах, наркологічних диспансерах тощо.

Опитування експертів, криміналістів, кримінологів, інших фахівців з проблем злочинності з метою визначення експертних оцінок рівнів латентності.

Аналіз поліцейських документів – журналів реєстрації, кримінальних справ, застосування так званого слідчо-оперативного методу, повторний аналіз закритих кримінальних справ і так званих «відказаних матеріалів».

Математичні моделі й розрахунки, аудит фірм, банківських установ.

Проведення експериментів. Приклад подібного експерименту подає Г.Й. Шнайдер: кримінологи у Німеччині та Польщі за погодженням з адміністрацією супермаркету робили дрібні крадіжки, а потім занотували свої дії, наслідки тощо [5, с.131].

Харківський досвід вивчення віктимної латентності: огляд досліджень

Ніщо так не наближає до правдивої теорії й методів, як практика, конкретні дослідження, експерименти, навіть якщо вони і не бездоганні. Саме емпіричний досвід і окреслює «вузькі місця». Протягом п'яти років (з 1997 по 2001 рр.) соціологами соціально-психологічного факультету Національного університету внутрішніх справ (м. Харків) було здійснено низку опитувань, предметом яких серед іншого була віктимізація населення і латентна злочинність (автор книги безпосередньо розробляв програми, методички й інструментарій досліджень). Перші опитування проводилися «в інформаційному вакуумі», тоді ми ще не мали ніяких відомостей про аналогічні роботи, які виконувалися за кордонами України. Але загальна логіка, техніка робіт у багатьох позиціях збігалася з аналогічними дослідженнями, бо спільні завдання впорядковують тим чи іншим чином дії дослідників, де б вони не знаходилися.

На початку 1997 р. було проведене опитування харків'ян на замовлення Міської ради за темою: «Криміногенна ситуація та взаємозв'язок міліції й населення у м. Харкові». Всього було опитано 800 осіб за квотною вибіркою, що репрезентувала соціально-демографічний склад дорослого населення міста. Для вивчення означених питань попередньо був визначений список злочинних посягань, тобто певним чином здійснено процедуру операціоналізації поняття «злочинність». Опитування проводилося за п'ятнадцятьма видами злочинних посягань, що формулювалися у доступних населенню термінах і деякі спеціально роз'яснювалися в анкеті. За кожним видом злочину респондент мусив відповісти на кілька запитань: а) наскільки та чи інша загроза його особисто непокоїть, б) наскільки, за думкою респондента, даний вид злочинності поширений у місті, в) чи був респондент протягом попереднього календарного року (1996 р.) жертвою даного виду злочинних посягань, в) чи звертався він з цього приводу до міліції, г) чи був він жертвою подібного протягом життя (до 1996 р.), д) чи відповідно звертався він до міліції. Фрагмент шкал, що безпосередньо стосувався віктимності

та латентності, наведений у таблиці 3.4. Опитування проходило у формі індивідуального роздаточного анкетування, що, за нашими тогочасними уявленнями, збільшувало достовірність відповідей респондентів.

Таблиця 3.4

Фрагмент анкети: шкали вимірювання віктимності й латентності
(застосовувалися до кожного з 15-и видів злочинних посягань)

	Ні	Так (1 раз)	Так (2 та більше)	Немає відповіді	Звертався до міліції	Не звертався
1996 р.	1	2	3	4	1	2
До 1996 р.	1	2	3	4	1	2

Підсумкові дані опитування наведені у таблиці 3.5. Сьогодні ми розцінюємо першу спробу як пілотажне, розвідувальне дослідження, що мало емпіричний матеріал та досвід для вдосконалення методики. Недоліком опитування було те, що шкали не дозволяли коректно вимірювати кількість деліктів і порівнювати цю кількість із зверненнями до міліції. Тоді ми мали слабке уявлення про феномен *численної віктимізації*, коли окрема людина стає жертвою того ж самого злочину кілька разів. Ось чому підсумкові дані у табл. 3.5 наведені виключно у формі процентної частки груп населення, які мали віктимний досвід та зверталися до міліції. Стосовно цих даних вираховувався й індекс латентності. Методика не враховувала можливість звернення громадян не тільки до міліції, але і до інших правоохоронних органів. Не було належного контролю за роботою анкетерів (анкетування здійснювали курсанти факультету). В результаті проценти віктимізації, на наш погляд, виявилися дещо завищеними, а індекси латентності – заниженими. Хоч це дослідження й не вирізняється точністю абсолютних вимірів, але його результати досить вірно відобразили основні тенденції віктимізації. Наприклад, за даними таблиці 3.5, де види злочинів впорядковано за значеннями індексу латентності (виділено 4 групи – за індексом латентності у інтервалах 1–2, 2–3, 3–5, більше 5), чітко простежується закономірність: зменшення латентності з посиленням ступеню важкості, небезпеки злочинних посягань.

Таблиця 3.5

Дані опитування 1997 р.
(у дужках наведені дані стосовно подій до 1996 р.)

№	Види злочинних посягань	% віктимізації	% заяв до міліції	Індекс латентності (3/4)
1	2	3	4	5
1	Обважування, обрахування у торгівлі	46,0 (53,4)	3,6 (4,1)	12,8 (13,0)
	Продаж фальсифікованого товару	44,6 (39,4)	4,8 (3,5)	9,3 (11,3)

	Крадіжка вирощеного врожаю	26,4 (32,7)	4,3 (4,4)	6,1 (7,4)
2	Дрібне хуліганство Примус до хабара Кишенькова крадіжка Крадіжка із дачного будиночка	27,4 (31,3) 23,5 (25,5) 16,9 (26,2) 13,7 (15,6)	6,0 (4,8) 5,8 (3,4) 4,6 (7,0) 4,4 (3,2)	4,6 (6,5) 4,1 (7,5) 3,7 (3,7) 3,1 (4,9)
3	Рекет Фінансові афери трастів Вандалізм	9,2 (9,7) 23,7 (33,7) 11,2 (13,1)	3,5 (3,0) 9,3 (5,5) 5,2 (2,1)	2,6 (3,2) 2,5 (6,1) 2,2 (6,2)
4	Шахрайство Розбійний напад, грабунок Сексуальне насильство Хатня крадіжка Побиття, тілесне ушкодження	13,2 (19,2) 7,6 (8,2) 7,6 (9,3) 6,2 (14,1) 11,4 (14,9)	7,1 (3,9) 4,2 (4,2) 5,4 (3,8) 4,3 (8,8) 9,1 (4,6)	1,9 (4,9) 1,8 (2,0) 1,4 (2,4) 1,4 (1,6) 1,3 (1,2)

За аналізом підсумків нами було зроблено кілька висновків. Визначено провідне, найбільш важке для реалізації завдання подібних опитувань – забезпечення точності виміру. Його вдаль розв'язання залежить від кількох факторів: 1) обсягу й типу вибірки, 2) засобу активізації пам'яті респондентів; 3) точного й однозначного формулювання запитання на основі операціоналізації поняття злочину і тлумачення змісту конкретних посягань; 4) контролю за якістю анкетування або інтерв'ю з респондентами. Під час віктимологічних опитувань обсяги вибірки *бажано збільшувати* порівняно із звичайними опитуваннями, бо частота певних злочинних посягань може становити, наприклад, пересічно 1–2 відсотки на рік. Вірогідність потраплення у вибірку осіб, що стали жертвою подібних злочинів, не є великою. Тепер стає зрозумілим, чому американці опитують під час NCS понад 100.000 респондентів. За рахунок надвеликої вибірки вони розв'язують ще одне питання – скорочують «часову глибину» віктимологічного огляду до 6 місяців. Досвід 1997 р. твердо переконав нас у недоцільності ставити запитання стосовно віктимізації «на протязом всього життя», бо пам'ять респондентів, без сумніву, втрачає переважну кількість деліктів і цінність отриманих таким чином результатів є сумнівною. На наш погляд, *рік є максимальним терміном* стосовно якого доцільно вивчати факти віктимізації. Важливо враховувати, що пам'ять людини – соціально детермінована, ми мислимо частіше календарними відрізками, отже, правильною тактикою є організація віктимологічного огляду відразу по закінченні певного року, тобто у січні – лютому.

У дослідженні 1999 р. (опитано 1000 харків'ян за квотним типом вибірки, що застосовувався 1997 р.) ми використали методичний засіб, який обмежував «несерйозні» та випадкові відповіді й одночасно значно розширю-

вав інформацію про відповідні події. Основну частину запитань з точки зору техніки проведення опитування було якомога більш спрощено. Вона складалася з *чотирьох тематичних блоків*. До першого увійшли 7 видів злочинів, які стосуються крадіжок і навмисного ушкодження майна; до другого – злочинні посягання (5 видів), пов'язані із насиллям, нападами, злочинами проти особистості; до третього – злочинні посягання проти громадських і політичних прав (5 видів); до четвертого – злочини, пов'язані із шахрайствами, вимаганнями (8 видів). Взагалі, до віктимологічних оглядів включають загальнокримінальні злочини. Таким чином, наш 3-й блок був певним експериментом. Хоча з іншого боку КК України визначає такі діяння, як переслідування за критику з боку посадових осіб або порушення виборчих прав, теж як кримінальні злочини. Отже, соціолог має усі підстави на подібний експеримент. Основна частина опитувальника була розрахована на те, аби респондент мав можливість повідомити про конкретний факт злочинного посягання. Якщо він це робив, респонденту пропонувалося пригадати подію більш детально й відповісти додатково на 10 запитань стосовно цього конкретного випадку. У додатковій анкеті фіксувалися факти звернення або незвернення до правоохоронних органів, відповідні причини, реакцію правоохоронців, сценарій подальшого розвитку подій тощо. Для цього було заготовлено кілька тисяч допоміжних анкет. Факт злочинного посягання враховувався тільки при наявності заповненої допоміжної анкети. Це, по-перше, дало можливість оперувати абсолютними даними про кількість злочинних посягань, по-друге, відчутно скоротити їх загальну кількість, відфільтрувати сумнівні й неконкретні факти. Латентність вимірювалася за розширеною альтернативною номінальною шкалою, яка на запитання «Кому Ви повідомили про злочин?» включала наступні відповіді: 1) Нікому, 2) Близьким людям, 3) Зробив заяву представникам влади, адміністрації, керівнику, але не повідомив міліцію (прокуратуру, СБУ), 4) Повідомив міліцію (прокуратуру, СБУ) або зробив заяву представникові цих органів, 5) Про злочин було повідомлено правоохоронні органи третіми особами. Ці особливості методики відбиті у підсумкових даних (табл. 3.6). Коефіцієнт латентності обраховувався як частка від ділення загальної кількості деліктів (3) на кількість заяв до правоохоронних органів (7+8).

Коефіцієнт латентності в даному контексті є показником так званої *природної латентності*, яка виникає за ініціативою самих потерпілих. Відповідний індекс «легко читається», наприклад: 3,0 – означає, що пересічно на три злочинні посягання припадає одне звернення до органів правопорядку (тобто, за одиницю ми приймаємо частоту звернення до органів правопорядку). Щоправда, у тому випадку, коли опитування не фіксує жодного звернення (а ділити на нуль, як відомо, не коректно), ми мусимо констатувати *абсолютну латентність*. Саме такий стан ми зафіксували стосовно вимагання у сфері обслуговування, передусім, це стосується освіти та медицини. Вимагання від клієнта незаконної винагороди можна віднести до категорії «злочинів без жертви». У більшості

випадків воно виступає у формі взаємної домовленості, де певний ви-
граш має кожна із сторін, хоча й відбуваються незаконні речі.

Таблиця 3.6

Дані опитування 1999 р.

(абсолютні й відносні дані віктимізації населення Харкова у 1998 р. і
коефіцієнт латентності)

Види злочинів	% вік- тимі- зації	Бьо- го де- лік- тів	Повідомив про злочин						Ко- ефі- цієнт ла- тен- тно- сті
			Ніко- му	Бли- зким	Адмі- ніст- рацію	Мілі- цію, про- кура- туру, СБУ	Пові- доми- ли інші особи	Немає відпо- віді	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1-й блок									
Кишенькова кра- діжка	9,5	171	14	142	3	6	1	5	24,4
Хатня крадіжка	2,0	35	4	19	0	9	1	2	3,5
Крадіжка з дачно- го будиночку	3,2	58	5	37	5	6	3	2	6,4
Крадіжка автомо- біля, мотоциклу	2,0	36	4	23	0	7	1	1	4,5
Крадіжка врожаю	9,4	169	16	129	14	4	3	3	24,1
Інші крадіжки грошей, речей	3,7	67	17	45	2	2	0	1	33,5
Вандалізм (на- вмисне псування або знищення майна)	1,4	25	1	18	0	2	1	3	8,3
2-й блок									
Вуличне хуліган- ство	5,5	98	11	70	2	6	5	4	8,9
Грабунок, розбій	0,8	15	4	2	1	8	0	0	1,9
Насилля у сім'ї	1,7	37	3	15	4	8	0	1	4,6
Сексуальне на- силля	0,3	6	2	4	0	0	0	0	Абс.
Побиття, тілесні ушкодження	0,7	12	2	7	1	0	2	0	6,0

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3-й блок									

Порушення недоторканості помешкання	0,2	3	1	1	1	0	0	0	Абс.
Перешкоди відправленню релігійних обрядів	0,2	4	0	4	0	0	0	0	Абс.
Переслідування за критику	1,8	32	9	13	6	3	0	0	10,7
Порушення законів про працю	1,8	32	5	21	5	1	0	0	32,0
4-й блок									
Шахрайство	3,3	60	11	44	2	2	0	1	30,0
Рекет	0,3	5	1	3	1	0	0	0	Абс.
Корупція (здирництво посадових осіб, чиновників)	3,5	62	15	45	0	1	0	1	62,0
Здирництво у сфері обслуговування (медицина, освіта тощо)	6,1	110	18	86	1	0	0	5	Абс.
Продаж фальсифікованого товару	13,6	244	31	196	5	2	1	9	81,3
Ображування, обважування	24,6	443	52	369	5	3	0	14	147
Розрахунок фальшивими банкнотами	1,7	30	6	22	1	0	0	1	Абс.
Обман трастів, банків	2,0	36	4	27	1	3	0	1	12,0

В публікаціях на теми віктимності та латентної злочинності фігурують досить різні числа, щоб можна було впевнитися у правильності власних розрахунків. Наприклад, можна прочитати наступне (мовою оригіналу): «осторожные эксперты полагают, что соотношение зарегистрированных и латентных преступлений составляет примерно 1: 3 либо 1: 5. Менее осторожные говорят о соотношении 1: 10, а то и больше» [36, с.58] За даними Хейдла, для злочинів, що здійснюються професійними злочинцями, «темне число» складає 1: 100, а пересічно для злочинності – 1: 300 [37, с.60]. А. Конєв подає наступні величини коефіцієнтів: по вбивствах – 2, звалтуваннях – 6, тяжких тілесних ушкодженнях – 4,9, хуліганству – 27,9, розбійних нападах – 33,8, грабунках – 57,7, крадіжках приватної власності – 151,7, крадіжках державної власності – 73,2, розкраданнях державної власності – 925,8, хабарництву – 2935, вимаганням – 17500 [38, с.235]. У порівнянні з цими числами наші дані не виглядають завищеними.

Отже, наскільки точні і достовірні дані, що наведені у табл. 6? Одностаночно на це відповісти не можна через те, що обсяг вибірки залишався обмеженим і не застосовувався випадковий відбір одиниць спостереження. Але можна порівняти дані з результатами інших досліджень. Візьмемо для аналізу три показники: пограбування, шахрайство, коруп-

ція. У згаданому вище міжнародному опитуванні 1991–1992 рр. віктимізація за грабунками коливалася у межах від 0,2% (Любляна) до 4,6% (Грузія). У Москві цей показник становив 3,4%, по Росії – 1,0%, що є числами одного порядку з нашим показником (0,8%). У Санкт-Петербурзі (опитування 1999 і 2000 рр.) показник віктимізації склав відповідно 2,9% та 2,0%. Рівень шахрайства, за даними петербурзьких опитувань, склав відповідно 3,0% та 5,0% (у Харкові – 3,3%). Міжнародне опитування терміном «шахрайство» не оперувало, але фігурував показник «обман клієнтів», і він коливався в різних країнах від 11,5% (Польща) до 65,1% (Грузія); у Москві він становив 51,4%. Якщо врахувати наші дві позиції – фальсифікація товару і обраховування та обважування, то ми «вийдемо» на 38,2%, що також можна порівнювати з даними міжнародного опитування. Нарешті, рівень корупції у міжнародному опитування коливався від 0,6% (Любляна) до 20,7% (Грузія), у Москві – 11,8% [39, с.70]. За нашими даними, показник корупції у Харкові дорівнював 3,5%, але якщо до нього додати вимагання в сферах освіти та медицини, то показник віктимності сягне 9,6%, що також в межах міжнародних даних.

Латентність зазначених видів злочинів також складають числа одного порядку. 1998 р. НДІ НАВСУ здійснив опитування учнівської молоді м. Києва. На жаль, кримінологи, як і завжди, не повідомляють про застосовану методику та техніку опитування. О.Г. Кулик подає деякі підсумкові числа, зокрема: 64,5% опитаних протягом року постраждали від злочинних посягань, з них більша половина – два і більше разів; більше третини жертв злочинних посягань не зверталися до міліції... [40, с.42]. На наш погляд, загальний показник віктимізації – завищений, а латентність виглядає підозріло низькою. Невже до двох третин молодих людей, що стали жертвами злочинних посягань, зверталися до міліції? За нашими даними, така рекордно низька латентність є супутницею найбільш тяжких злочинів. А щодо кишенькових крадіжок, хуліганських проявів, хабарництва, шахрайств, які судячи з публікації склали основну масу деліктів, звернення до міліції є радше винятком, а ніж правило. На прикладі цих даних можна ще раз пересвідчитися – провідною проблемою віктимологічних оглядів є точність виміру.

Принциповим, складним і до кінця не вирішеним питанням віктимологічних оглядів залишається методика складання реєстру злочинів, за яким проводиться опитування. Ця процедура, тобто операціоналізація поняття «злочинність», має відношення до трьох речей: а) активізації пам'яті респондентів; б) порівняння з офіційною статистикою, в) транснаціонального аналізу. Ці аспекти є такими, що суперечать один одному. Тісна прив'язка до карного кодексу та кримінальної статистики не сприяє активізації пам'яті та розумінню респондентом повного змісту запитування. Є дуже суттєві відмінності між карними кодексами, традиціями та у лексиці різних країн і народів. Ось чому міжнародні дослідження досить

часто не є валідними за межами тих країн, де розробляється методика та інструментарій. Наприклад, наші юристи, Кримінальний кодекс не виділяють напад як вид злочину, точніше у нас це може кваліфікуватися через різні склади злочинів. Кримінальний кодекс не розділяє крадіжки приватної власності за видами, усе розмаїття цих дій «укладається» в одну статтю (ст. 140 КК України 1960 р., або ст. 185 КК України 2001 р.). Але ми в опитуванні навмисно розділили цей вид на шість окремих дій з метою активізації пам'яті респондентів. А от пограбування та розбій наш КК розрізняє, а ми навпаки об'єднали ці дії в одну позицію, бо поділ на грабунок і розбійний напад є юридичною кваліфікацією, що не доречно під час опитування.

Можливо, американці праві, коли вони усе розмаїття насильницьких дій проти особистості зводять до нападів. Бо, як, наприклад, нам трактувати хуліганство? Ця стаття у старому КК була віднесена до розділу, що містила склади злочинів проти суспільної безпеки, громадського порядку і народного здоров'я, а в новому – до розділу XII «Злочини проти громадського порядку та моральності». Хуліганство, таким чином, не фігурує в главі, де мова йде про насильницькі злочини проти особистості. Але певний різновид хуліганських дій, вуличне хуліганство, зводиться до тих чи інших нападів на особистість, і саме цього так побоюються неповнолітні та жінки. Хуліганські дії можуть обмежитися брудною лайкою, залякуваннями, але кримінальна історія знає безліч випадків, коли вони скінчувалися завданням побоїв і навіть вбивством. Серед юристів-практиків навіть є такий вираз: «вбивство з хуліганських мотивів».

Практика проведення віктимологічних оглядів доводить, що дослідник мусить шукати певний компроміс, наприклад, якомога більш ретельно й детально проводити операціоналізацію поняття злочинності у пошуку конкретних видів злочинних посягань, формулювань, які не потребують спеціальної процедури юридичної кваліфікації і зрозумілі пересічному громадянину, звичайному мешканцю. Наприклад, якщо у бабусі в селі під час польового дослідження запитати, чи була та жертвою крадіжки особистого майна або приватної власності, то у підсумку буде один результат. А якщо запитати: чи не було протягом року хатньої крадіжки? Крадіжки з огорожу? Крадіжки свійських тварин? – то, напевне, результат буде вже іншим. Частота віктимізації через роздрібнення, конкретизацію та наближення до «природної лексики» обов'язково збільшиться. Але в процесі операціоналізації важливою залишається умова, щоб нові формулювання не виходили за межі правового поля, а у підсумку залишалася принципова можливість порівняння частот за даними опитування з числами офіційної статистики.

У червні – липні 2000 р. в межах україно-британського проекту «Впровадження нових методів роботи органів внутрішніх справ з населенням в Україні» було здійснене опитування у двох локальних районах, що належать до двох відділків міліції, або фактично – підрайонах у

межах адміністративних районів. Ці відділки знаходяться у Комінтернівському районі м. Харкова і у Дергачівському районі Харківської області, вони обслуговують території, на яких мешкають 60–90 тис. осіб. У подальшому ми скорочено будемо називати ці райони та відповідні об'єкти дослідження «місто» і «область». Специфіка «області» полягала в тому, що генеральна сукупність охоплювала доросле населення кількох сіл і селища міського типу Солоницівка. Дослідницькі завдання включали: опис криміногенної ситуації, з'ясування ставлення населення до міліції, аналіз форм взаємодії населення з місцевою міліцією тощо. Для збору інформації застосовувався метод масового репрезентативного опитування: на кожній території було опитано по 1000 осіб, які добиралися із застосуванням методу випадкової вибірки. На основі складених списків житлових будинків з певним кроком добиралися помешкання, квартири (у місті), а в межах домоволодіння респонденти визначалися за методом Кіша. Застосовувався контроль роботи інтерв'юєрів. Операціоналізація поняття «злочинність» мала свою специфіку, бо за умовами дослідження необхідно було зосередитися на «місцевих» злочинах, які знаходяться у компетенції відділків міліції. Наприклад, ми відмовилися від позиції «кишенькові крадіжки», бо вони в абсолютній більшості випадків здійснюються на транспорті, у натовпі і не характеризують ситуацію в мікрорайоні. Всього було виділено 15 злочинних посягань, які можуть мати місце в районах помешкання. За наполяганням британської сторони злочини з автомобілями ми привели до «європейського вигляду», розділили усі делікти на три види: 1) крадіжка автомобіля (мотоцикла), 2) крадіжка з автомобіля або його частин, 3) навмисне пошкодження авто. Новим також було те, що вимірювалися не тільки дійсні факти, але й загрози злочинних посягань. Фрагмент опитувальника, що містить шкали, за якими здійснювалося вимірювання, наведено на рис. 3.3. В разі, якщо мало місце фактичне злочинне посягання, а особа не повідомила органи правопорядку, респондентові пропонувалося відповісти на додаткове запитання про причини незвернення. Цей показник вимірювався за номінальною шкалою з 14 позицій. Негативним було те, що опитування здійснювалося влітку, а інтерв'юєри збирали інформацію стосовно останніх 12 місяців, а не за календарний рік.

8. Кража из автомобиля или отдельных частей автомобиля

Случалось ли это с Вами				Заявляли ли Вы в милицию		
Нет	Да	Сколько раз		Нет	Да	Сколько раз
1	2			1	2	

Была ли реальная угроза этого				Заявляли ли Вы в милицию		
Нет	Да	Сколько раз		Нет	Да	Сколько раз
1	2			1	2	

Насколько Вы обеспокоены этим видом преступления?				
Не	Слегка обес-	Обеспокоен	Сильно обе-	Не имеет

обеспокоен	покоен		спокоен	отношения
1	2	3	4	5

Рис. 3.3. Фрагмент інтерв'ю (2000 р.)

Таблиця 3.7

Рівень віктимізації й латентна злочинність: місто
(дані опитування 2000 р.)

	Види злочинів	% вік-тимізації	Кіль-кість делік-тів	Кіль-кість звер-нень	Коефі-цієнт латент-ності
1	Пограбування, розбійний напад на вулиці	4	53	29	1,8
2	Пограбування житла, розбійний напад на помешкання	1,4	15	15	1,2
3	Побиття, тілесні ушкодження, напади (без корисливих мотивів)	1,7	20	13	1,5
4	Насилля у сім'ї	1,4	27	17	1,6
5	Вуличне хуліганство	7,4	210	17	12,4
6	Сексуальне насильство	0,1	5	4	1,25
7	Крадіжка авто (мотоцикла)	2,6	6	6	1,0
8	Крадіжка з авто (або його частин)	12,1	38	9	4,2
9	Навмисне ушкодження авто	6,2	22	5	4,4
10	Крадіжка врожаю або свійських тварин	8,4	97	20	4,9
11	Хатня крадіжка	2,7	23	17	1,4
12	Обман, обважування, обрахування у торгівлі	46,7	676	20	33,8
13	Вандалізм (навмисне пошкодження майна)	7,9	125	12	10,4
14	Вимагання, примушення до хабара з боку посадовців	5,8	151	16	9,4
15	Рекет, вимагання з боку злочинців	0,4	12	4	3,0

Примітка: процент віктимізації розраховувався від числа тих осіб, котрі відповідали на те чи інше запитання. Позиції 7–9 обраховувалися від кількості респондентів, які мають власні транспортні засоби (з 1000 респондентів їх мають 224 особи). Аналогічно розраховані показники табл. 3.8 (в «області» транспортні засоби мають 382 респонденти).

Таблиця 3.8

Рівень віктимізації й латентна злочинність: область
(дані опитування 2000 р.)

	Види злочинів	%	Кіль-	Кіль-	Кое-
--	---------------	---	-------	-------	------

		вік- мізації	кість делік- тів	кість звер- нень	фіці- єнт латен- тності
1	Пограбування, розбійний напад на вулиці	3,7	46	14	3,9
2	Пограбування житла, розбійний напад на помешкання	1,9	20	18	1,1
3	Побиття, тілесні ушкодження, напади (без корисливих мотивів)	3,4	44	14	3,1
4	Насилля у сім'ї	0,8	11	11	1,0
5	Вуличне хуліганство	9,3	194	23	8,4
6	Сексуальне насильство	0,3	8	8	1,0
7	Крадіжка авто (мотоцикла)	1,6	6	6	1,0
8	Крадіжка з авто (або його частин)	8,6	41	9	4,6
9	Навмисне ушкодження авто	5,8	28	3	9,3
10	Крадіжка врожаю або свійських тварин	26,4	508	37	13,7
11	Хатня крадіжка	3,8	60	26	2,3
12	Обман, обважування, обрахування у торгівлі	35,1	291	6	48,5
13	Вандалізм (навмисне пошкодження майна)	4,6	76	12	6,3
14	Вимагання, примушення до хабара з боку посадовців	4,3	101	9	11,2
15	Рекет, вимагання з боку злочинців	1,2	16	7	2,3

Дані дослідження стосовно віктимізації, звернень до правоохоронних органів та коефіцієнта латентності наведені у табл. 3.7 і 3.8. Міські й сільські дані мають кілька цікавих відмінностей. Пересічно у сільській місцевості вища латентність. В селі більша й віктимізація відразу за кількома позиціями. Специфічним для сучасного села є крадіжки врожаю й свійських тварин, від цього за рік постраждала чверть опитаних (зафіксовано 508 деліктів), більше кояться насильницькі злочини, напади, побиття, а також вища кількість хатніх крадіжок. Можливо, що селяни більше страждають і від вимагань, хоча їх форми й розміри не тотожні міським. Певні прошарки як міського, так і сільського населення потерпають від хуліганських посягань, тут спостерігається численна віктимізація, коли ті ж самі люди по кілька разів на рік стають жертвами хуліганських нападів. Звернень з цього приводу до правоохоронних органів обмаль, пересічно 1 на 10 випадків. Але усі рекорди за віктимізацією й латентністю б'є, звичайно, обман у торгівлі. За цим показником лідирує місто, де майже половина опитаних поскаржилися на ці факти. В місті зафіксовано вдвічі більше відповідних деліктів. Питання з проблем сімейного насилля та незаконних сексуальних домагань в основному дають негативні результати, тобто громадяни дуже рідко повідомляють

про подібні факти. Особливо це стосується села, де патріархальна традиція робить сексуальні й сімейні теми табуйованими. Чому за нашими даними латентність цих деліктів становить 1,0? Не тому, що про них ображені завжди повідомляють міліцію, це відбувається дуже рідко і в екстраординарних випадках. Але саме про ці події й повідомляють респонденти під час опитувань і не бажають «пригадувати» інші випадки. Тут ми стикаємося з більш високим рівнем латентності: для вивчення сімейного й сексуального насильств потрібні окремі методики. Відомо, що, коли за подібні дослідження беруться жінки з феміністських організацій, з'являються зовсім інші числа, які приголомшують кількістю фактів сімейного насилля. Хоча й до таких вимірів треба ставитися критично. Польові дослідження з латентної злочинності дають величезний обсяг емпіричних даних для віктимології, що не можуть бути отримані іншим шляхом. Але детальний їх виклад і аналіз на прикладі наших робіт потребує спеціальної публікації. Ми ж продовжимо досліджувати методологію й методику вивчення віктимної латентності.

На початку 2001 р. в межах україно-російського проекту «Довіра населення до міліції як фактор зменшення латентної злочинності» (грант RSS/OSSR N 233/2000) було здійснено чергове віктимологічне дослідження. Цього разу опитування охопило Харків і Харківську область. Всього було опитано 3502 особи за багатоступінною схемою відбору респондентів. Вибіркова сукупність репрезентує соціально-територіальну й соціально-демографічну структури населення Харківського регіону. Опитування здійснювалося в усіх районах міста Харкова, в усіх великих містах області, у більшості районів області. Опитувалося доросле населення, особи віком не молодше від 16 років. Генеральна сукупність склала 2.436.346 осіб (1.925.846 – міське населення, 510.500 – мешканці сіл). За методикою опитування респонденти мали сповіщати не тільки про факти своєї біографії, але й про випадки, що траплялися з неповнолітніми дітьми, якщо вони були жертвами злочинних посягань протягом 2000 р. Така методика дає можливість підрахувати фактичну злочинність на території регіону та порівняти її з офіційними даними, що оприлюднює Управління МВС України в Харківській області. У табл. 3.9 наведені результати опитування, кількість деліктів для зручного порівняння з іншими джерелами інформації розрахована на 1000 респондентів, подається також загальна маса розрахованих кримінальних подій протягом року по Харківському регіону за видами злочинів.

Таблиця 3.9

Дані опитування 2001-го року (Харківський регіон)

Види злочинів	% вікт.	Кільк. деліктів	Кільк. зверн.	Кпл (3/4)	Кільк. деліктів	Кільк. деліктів (в регіо-

					(на 1 тис.)	ні)
1	2	3	4	5	6	7
Пограбування, розбійний напад на вулиці	3,7	164	85	1,9	47	114.095
Пограбування житла, розбійний напад на помешкання	2,2	100	59	1,7	29	69.570
Побиття, тілесні ушкодження, напади (без корисливих мотивів)	4,3	200	75	2,7	58	139.140
Насилля у сім'ї	1,3	138	27	5,1	39	96.007
Вуличне хуліганство	6,3	351	52	6,8	100	244.191

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6	7
Сексуальне насильство	0,6	29	9	3,2	8	20.175
Крадіжка авто (мотоцикла)	1,4	56	47	1,2	16	38.959
Спроба крадіжки авто (мотоцикла)	2,1	80	21	3,8	23	55.656
Крадіжка врожаю або свійських тварин	18,2	1127	166	6,8	322	784.054
Хатня крадіжка	3,0	116	76	1,5	33	80.701
Кишенькова крадіжка	9,5	456	49	9,3	130	317.239
Крадіжка із дачного будиночка	5,7	311	99	3,1	89	216.362
Інші випадки крадіжок	4,0	190	35	5,4	54	132.183
Обман у торгівлі	24,5	3907	81	48,2	1116	2.718.100
Шахрайство	4,6	246	37	6,6	70	171.142
Навмисне пошкодження майна	2,3	115	21	5,5	33	80.006
Вимагання, примушення до хабара з боку посадовців	5,4	511	7	73,0	146	355.503
з боку осіб, що не є чиновниками	2,7	249	15	16,6	71	173.229
Рекет, вимагання з боку кримінальних елементів	0,9	71	12	5,9	20	49.395
Навмисне приниження гідності (наруга, наклеп)	6,6	571	47	12,1	163	397.245

Аналіз підсумків чергового віктимологічного огляду дає право зробити наступні висновки: обрана методика дозволяє отримувати більш-менш сталі данні, в різних дослідженнях фігурують за однаковими показниками однопорядкові числові величини. Буквальне порівняння не виправдане, бо кожного разу змінювалася генеральна сукупність. Можна припустити, що був досягнутий задовільний рівень валідності, точності, надійності виміру. Хоча й не усі методичні проблеми розв'язані остаточно. Наприклад, як фіксувати найбільш масові правопорушення, такі як обман у торгівлі або крадіжки врожаю з власної ділянки? Тут багато в чому підсумок залежить від самого інтерв'юера та попередньої інструкції.

Тепер спробуємо порівняти наші дані з офіційною статистикою. В Харківському регіоні щорічно офіційно реєструється близько 13.000 крадіжок індивідуальної власності. Якщо підсумувати тільки п'ять позицій, за якими проводилося опитування (крадіжки автотранспорту, хатні крадіжки, кишенькові, із дачного будиночка, інші крадіжки), то вже виходить понад 785 тис. випадків. Це означає, що пересічно лише 1 з 59 випадків потрапляє до офіційної статистики. Таке співвідношення може здатися, на перший погляд, невірогідним, занадто завищеним показником загальної латентності. Наприклад, у Великій Британії (див. табл. 3.3) співвідношення між даними поліції й соціологічного опитування приблизно відповідає пропорції 1 : 4. Всупереч такому показнику А. Конєв (Росія), як вже було зазначено вище, стверджує: крадіжки приватної власності мають коефіцієнт латентності 151,7. Якщо ми до наших розрахунків додамо кількість деліктів, пов'язаних з крадіжками врожаю та свійських тварин, а також спроби угону автотранспорту, то якраз і вийдемо на порядок латентності (125,0), який вказує А. Конєв. Отже з російськими даними наші показники узгоджуються. І це не випадково, бо системи правоохоронних органів, кримінальної статистики у нас мають єдине міцне коріння, яке не піддається реформуванню, незважаючи на зміну зовнішніх атрибутів та галасливі декларації політиків. У Великій Британії зовсім інша ситуація. В цій країні на 100.000 населення реєструється злочинів удесятеро більше за показник України. На наш погляд, це є побіжним показником розмірів фільтрації заяв і приховування кримінальних фактів саме у нас. Система реєстрації злочинів у Британії – максимально наближена до реального стану речей, а в Україні – навпаки. Якщо наш високий коефіцієнт латентності поділити на 10, то отримаємо показник, що вже наближається до європейських стандартів. Зазначимо, повний коефіцієнт латентності, який ми визначили через співставлення даних соціологічного опитування з показниками офіційної статистики, є добуток трьох множників:

$$Kл = Kпл \times Kв \times Kшл,$$

де $Kпл$ – коефіцієнт природної або віктимної латентності;

Кв – коефіцієнт верифікації, тобто показник зменшення рівня злочинності через об'єктивну перевірку фактів;

Кшл – коефіцієнт штучної латентності, яку саме створюють правоохоронні органи.

За нашими даними, в разі майнових ненасильницьких злочинних посягань пересічно приблизно в одному з п'яти випадків потерпілі звертаються до правоохоронних органів. Усе понад цей показник припадає на два останні коефіцієнти, головним чином, злочинність «зникає» через штучну латентність. Треба зазначити одну особливість нашої правової системи: вона завжди була зорієнтована на захист державної власності та інтересів держави. Приватні інтереси були на останньому місці. І взагалі, кримінальна статистика у нас ніколи не ставила за мету об'єктивно відображати дійсність.

Знову методологія: апостеріорі

Рано чи пізно соціолог-емпірик замислюється над питаннями: а що саме я вимірюю? Чи це те саме, що малося на увазі? Чи можна довіряти самому собі?

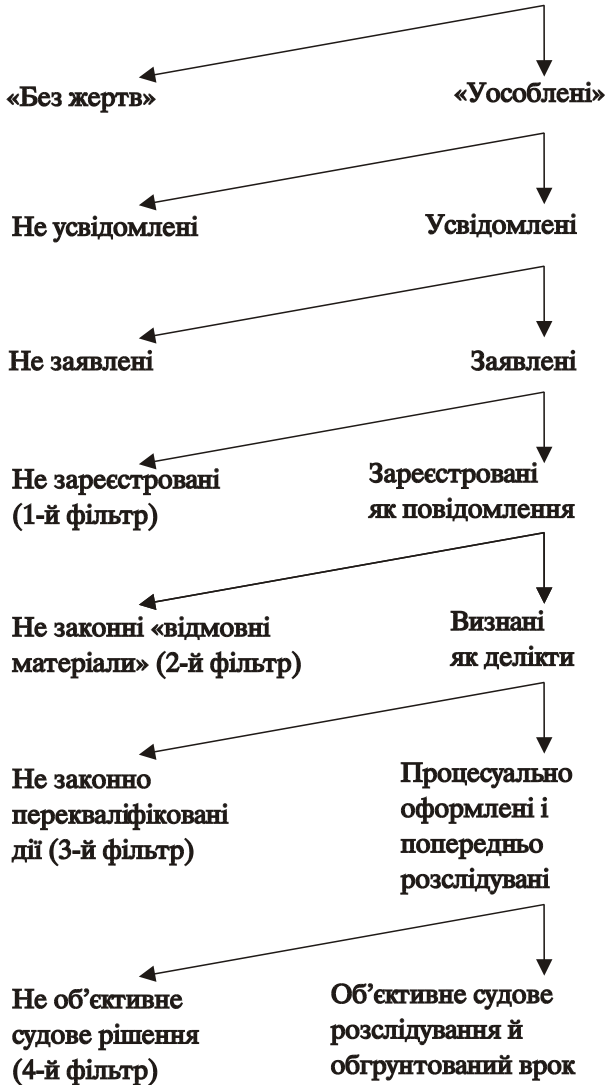
Такі сумніви є природними для дослідника. Тема латентності дає підстави для подібних запитань. Почнемо з так званого *«парадоксу латентності»*, суть якого, за висновком Ю.Д. Блувштейна і А.В. Добриніна, полягає в тому, що з точки зору юридичної догматики незареєстрована злочинність – нонсенс, бо злочинною дія стає тільки у кримінально-процесуальному порядку [41, с.100]. Чи можна говорити про факт злочину, а тим більше порівнювати його з фактом кримінальної статистики, якщо сама подія об'єктивно не встановлена, факт не дослідив юрист, не визначено склад злочину тощо? Чи коректно некритично сприймати інформацію респондентів, а тим більше осіб з невисоким рівнем освіти? Подібні опитування проводяться не з працівниками адвокатської контори і не серед студентів юридичного факультету. Вибірка повинна репрезентативно відобразити усі верстви, групи, прошарки суспільства. До речі, такого майже ніколи й не буває. Принаймні, представники так званого соціального дна (волоцюги, алкоголіки, наркомани), а також різні маргінальні прошарки (біженці, нелегали тощо) потрапляють у вибіркові сукупності дуже рідко, а саме в їхньому середовищі соціолог інтуїтивно передбачає надвисокі рівні віктимності й латентності. Так само важко достукатися у двері «палаців», де мешкають сім'ї з вищого класу. Отже, юрист-догматик має усі підстави критикувати соціологічні дослідження, а справа соціолога доводити обґрунтованість своїх даних та висновків. Головне для соціолога створити такі умови, щоб виключити системні помилки. Не є трагедією, якщо певна кількість респондентів повідомить про факти, яких або не було зовсім, або вони будуть хибно потрактовані, бо інша частина респондентів має

ту ж саму ймовірність припуститися протилежних помилок. Отже, загальний результат залишиться незмінним, наближеним до істини; саме на цьому «золотому правилі» й ґрунтуються усі масові опитування, статистичний метод взагалі. Наш досвід свідчить, що під час підготовки й проведення польового дослідження варто додержуватися трьох принципів: а) намагатися активізувати пам'ять респондента, б) застосовувати ті чи інші методики верифікації саме під час опитування, в) проводити опитування силами спеціально підготовлених інтерв'юерів, які здатні зорієнтуватися й допомогти в елементарній юридично-соціологічній кваліфікації фактів. Останнє непогано дається курсантам-соціологам Національного університету внутрішніх справ, які паралельно отримують дві освіти: соціологічну й юридичну, отже мають не тільки елементарні навички «роботи у полі», але знайомі із Кримінальним Кодексом України, з основами науки кримінального права.

Для того, щоб краще собі уявити предмет виміру, застосуємо модель інформаційно-соціальної піраміди та розглянемо основні латентні страти. Спочатку уявімо процес утворення віктимної латентності так би мовити у діахронічному аспекті. Послідовність подій, які породжують латентну злочинність, відображена у вигляді дихотомічної схеми на рис. 3.4.

Суть схеми полягає в тому, що на кожному з восьми послідовних етапів є альтернатива: праворуч подано «антилатентні шаблі», що ведуть до належної реєстрації і створюють прозорість криміногенної ситуації; ліворуч – «латентні відгалуження», втрати інформації про злочинність, засоби блокування об'єктивних відомостей. Альтернативи у житті означають певну боротьбу мотивів, іноді важкий і небезпечний вибір, до якого вдаються агенти кримінально-правового поля. Схема «читається» наступним чином.

Уся маса деліктів (гіпотетична сума правопорушень)

Рис. 3.4. Процес утворення віктимної латентності

За основу ми приймаємо уявну кількість правопорушень, злочинів, які відбулися на визначеній території, в адміністративній одиниці або в країні в цілому за певний проміжок часу. При цьому будемо додержуватися не догматико-юридичної, а соціологічної гіпотези, згідно з якою злочини відбуваються незалежно від того, чи дано їм належну юридич-

ну кваліфікацію, чи ні. Процеси визнання, кваліфікації, процесуального оформлення, розслідування, прийняття судового вироку є наступними фазами. Але якщо ми будемо заперечувати існування первинного «злочинного бульйону», то тоді виникне логічне протиріччя. А звідки саме беруться злочини? Може з голови прокурора або слідчого? Ні, вони існують латентно ще до того, як до справи беруться правоохоронці та юристи. Отже перший щабель сходів, які нами змальовані, повністю належить латентним злочинам, частина з яких у наступному має шанс бути зареєстрованими і розслідуваними.

На другому рівні, за нашою схемою, маса деліктів поділяється на дві категорії: 1) злочини, де фігурує реальна жертва, вони мають реальні шанси бути заявленими і таким чином «вийти з темряви», 2) «злочини без жертви», економічні злочини, які зазвичай розслідуються і стають відомими за ініціативою правоохоронних органів (якщо така ініціатива не проявляється, вони назавжди можуть бути заховані від обліку).

Наступний, *3-й рівень*, пов'язаний із когнітивними можливостями суб'єктів – жертв злочинних посягань. Певні категорії подій можуть не усвідомлюватися як злочини через невпевненість особи у самому факті посягання або через незнайомство із законодавством, або внаслідок низького освітнього рівня, під впливом специфічних традицій даної місцевості тощо. Це створює специфічний вид латентності, яку кримінологи визначають як «прикордонну» [42, с.31]. Далі настає черга свідомих виборів та маніпуляцій даними й інформацією. Усвідомлені громадянами делікти можуть мотивувати жертв на різні дії. Один з виборів – звернення до правоохоронців. Частка заявлених злочинів, як ми вже це довели на прикладі емпіричних досліджень, має значний діапазон коливань в залежності від виду злочинного посягання. Не будемо тут зупинятися на причинах, чому люди часто не поспішають звертатися до правоохоронних органів (про це мова піде нижче), але зазначимо, що цей «поверх» (на схемі – *4-й рівень*) є основним об'єктом віктимологічних оглядів.

За ним настає череда так званої «штучної» латентності, яку власне створюють правоохоронні органи. Р.М. Акутаєв пише про «ефект фільтра на стадії первинної реєстрації заяв та повідомлень» [43]. Нам здається, що цю метафору можна розповсюдити і на подальші щаблі «сходів латентності». Вже на першому «дотіку» з правоохоронною системою можуть виникнути «сили спротиву». Так воно і є на практиці. За правилами кожне повідомлення (не тільки письмове) повинно реєструватися й перевірятися. В житті усе інакше. Якщо мешканець зустрів на вулиці дільничного інспектора і зробив усне повідомлення, то немає жодної гарантії того, що подія потрапить у зведення подій. Жертву можуть умовити у райвідділі не робити письмову заяву з посиланням на невелику шкоду, безперспективність таких дій, велику мороку й втрати часу для заявника тощо. Така доля, напевне, чекає більшість автомобілі-

стів, яким заманеться скаржитися на крадіжку з автомобіля або його зовнішнє пошкодження. Саме удавана малозначність події є добрим приводом, щоб відфільтрувати подію на наступному рівні, коли проходить оперативна перевірка повідомлення. Кожного року в Україні під час прокурорських перевірок близько 15.000 постанов стосовно відмови в порушенні кримінальної справи скасовуються з одночасним порушенням кримінальних справ. Можливості для фальшування справ і фільтрування фактів є на всіх ділянках кримінального процесу, включно до вироку суду. Існує ціла низка «професійних» прийомів, за допомогою яких правоохоронці «підправляють» державну статистику. В.С. Зеленецький дає опис восьми методів укриття заяв, повідомлень та інших джерел інформації про злочини [44, с.15].

Тепер подамо картину латентності трохи в іншому ракурсі, у синхронному зрізі. Можна змалювати піраміду з шістьма стратами (рис. 3.5).

Кожна з латентних страт є самостійним предметом для дослідження, який потребує специфічних методичних засобів. Віктимологічний огляд має ту перевагу, що відразу задає основні параметри піраміди. Респонденти повідомляють про основну масу деліктів, тобто відповідні підрахунки дають суму показників страт з 1 по 5 (загальна кількість деліктів, яка нами наводилася окремими стовпцями у вищенаведених таблицях за результатами опитувань). Частка від ділення цієї сукупності на «заявлені злочини» (страсти 1–4) дає коефіцієнт «природної» або «віктимної» латентності. Щодо «штучної» латентності, то масові опитування тут ні до чого. Як свідчить наш досвід, позитивного результату з вивчення масштабів та механізму утворення «штучної» латентності можна досягти через якісні методи, шляхом застосування інтерв'ю з працівниками правоохоронних органів за умов високої конфіденційності та анонімності розмови. Оскільки мова йде про масові статистичні процеси, то можна припустити, що існують досить стабільні співвідношення між латентними стратами і загалом – рівнями вказаної піраміди.

1. «Прозорі» злочини

Відомі правоохоронним органам, зареєстровані, розслідувані та розкриті

2. «Напівпрозорі» злочини

Відомі правоохоронним органам, зареєстровані, але не повністю розслідувані

3. «Непрозорі» злочини

Відомі правоохоронним органам, зареєстровані, але не розслідувані

4. «Відфільтровані» злочини

Відомі правоохоронним органам, але укриті від обліку або перекваліфіковані в адміністративні правопорушення, або малозначні події

5. Незаявлені злочини

Відомі жертві, але невідомі правоохоронцям

6. Прикордонні ситуації, неусвідомлені делікти, «злочини без жертв»

Рис. 3.5. Піраміда латентної злочинності.

Свого часу подібне припущення робив ще А. Кетле. Він писав, що не можна знати усі злочини і треба себе обмежити тими злочинами, які відомі судовим місцям (можливо, якби засновник соціології злочинності знав про масові опитування, він змінив свою думку на іншу). Але цікаво, що Кетле припускав постійне співвідношення поміж: 1) усіма злочинами, 2) злочинами, які «здійснені й відкриті», 3) злочинами, які «здійснені, відкриті й переслідуються в судовому порядку».

У статистику тих часів заносилася тільки остання категорія злочинів, яка була, на думку французького соціолога, надійним індикатором криміногенної ситуації [45, с.86–87]. Обрахування коефіцієнтів, за якими можна було реконструювати усю систему, визначивши достеменно обсяг лише однієї страти, залишається актуальним науковим завданням. Воно може бути темою окремої ґрунтовної наукової праці.

Глава 3.2

Громадська думка стосовно криміногенної ситуації

Усе, що відбувається у сфері злочинного і довкола злочинності викликає жваву зацікавленість населення. Це стосується не тільки фактів злочинних посягань та так званих «резонансних справ», але й кримінальної політики, законодавства, діяльності правоохоронних органів, судової системи, стану пенітенціарних установ. Зазначені інституції часто потрапляють в «об'єктив» ЗМІ, стають предметом політичних дискусій, є предметом громадської думки. Під час проведення наших віктимологічних оглядів, які аналізувалися у попередній главі, робився певний зондаж громадської думки з питань, які стосуються злочинності й дія-

льності правоохоронних органів. Нижче ми будемо наводити й аналізувати дані цих досліджень, не характеризуючи повторно їх методики, а тільки посилаючись на рік проведення.

Методологічні зауваження

Український соціум не є сформованим громадянським суспільством, громадська думка у нас не становить певного й сталого інституту, який має відчутний і прогнозований вплив на інші інститути, політичну систему, або може виконувати контролюючу функцію. Кожний соціальний інститут у своїй структурі має три обов'язкові елементи: *цінності, норми, санкції*. Вони регламентують відповідний вид діяльності, а стосунки перетворюють на інституалізовані соціальні зв'язки. Цей комплекс стосовно громадської думки у нас ще не склався. Для того, аби це сталося, необхідно мати кілька передумов: 1) наявність значної кількості вільних приватних осіб-власників, людей, що відчують себе громадянами цієї країни і суб'єктивно налаштовані впливати на перебіг політичних подій, функціонування інституцій; 2) відпрацьовані технології актуалізації, виміру, розголошення громадської думки, які б сприймалися суспільством з довірою; 3) нормативність механізму виявлення та обігу відповідних даних, правова захищеність інформації, наявність правил її використання. Хоча і не можна відкидати сам факт існування громадської думки, як «стану масової свідомості, пов'язаного з оприлюдненням думок стосовно суспільно значущих проблем» [1, с.223]. Звичайно, громадська думка в Україні є, і вона висловлюється у той чи інший спосіб. Соціологічні дослідження, полінги, особливо моніторинги, – сприяють інституалізації громадської думки. У цьому ракурсі ми розглядаємо наслідки кожного власного дослідження або опитування колег, які так чи інакше торкаються криміногенної ситуації.

Ми залишимо усі теоретичні й методологічні тонкощі проблеми громадської думки для фахівців з цього питання [2; 3]. Але щоб перейти безпосередньо до аналізу даних, розглянемо загальні риси механізму формування громадської думки стосовно криміногенної ситуації. Почнемо із джерел. На наш погляд, *основними джерелами громадської думки стосовно криміногенної ситуації є*: 1) власний досвід суб'єктів громадської думки, 2) ЗМІ та масова культура, 3) чутки, 4) професійні й аналітичні джерела. Власний досвід складається, передусім, з (1) *віктимного досвіду*, (2) *пенітенціарного досвіду* (для тих, хто відбував термін покарання), (3) *вражень від особистих звернень до правоохоронних органів й спілкування з правоохоронцями*, (4) *узагальнень від власних спостережень* за криміногенною ситуацією у різних обставинах та місцях.

Пересічна людина – об'єкт інформаційної експансії з боку засобів масової інформації; її свідомість формується під впливом масової культури, нескінчених серій детективів у м'яких і твердих обкладинках та

телевізійних поліційних серіалів, що б'ють усі рекорди за величиною глядацької аудиторії. Існує велика кількісна і якісна диспропорція між першим (власний досвід) і другим (ЗМІ, масова культура) джерелами. За один вечір, що людина проведе наодинці з телевізором, вона може побачити стільки злочинів, крові, трупів, почути пострілів, вибухів, стогонів, скільки в реальних обставинах не побачить і не почує за усе життя. Але кожний віктимний факт, власний досвід, коли людина стає жертвою злочинного свавілля, а потім вимушено спілкується з правоохоронцями, означає для індивідуальної свідомості на порядки більше. Такий факт не тільки запам'ятовується надовго, може й на усе життя, але й спричиняється до формування власної думки, ставлення до злочинності, злочинців та правоохоронців.

Злочинні події (наприклад, квартирна крадіжка) мають тенденцію до неформального розголосу, інформація про них миттєво розповсюджується у формі чуток. Останні можна розглядати як певну захисну реакцію, як сигнал «на сполох», і в цьому сенсі вони відіграють позитивну роль. Але чутки часто-густо несуть не тільки інформацію, але й оцінки, стереотипи масової свідомості, визначення й перевизначення дійсності. В цьому відношенні вони споріднені із ЗМІ та масовою культурою, які стереотипізують громадську свідомість.

Кожний новий популярний поліційний серіал, як правило, породжує той чи інший міф про злочинців та правоохоронців. Зміст цього міфу може визначатися як кон'юнктурою, замовленням, так і чинними у суспільстві архетипами свідомості, різними ідеологічними цінностями. Відомий радянський телесеріал «Следствие ведут знатоки» створював міф про тогочасну міліцію та злодіїв епохи соціалізму, сучасний російський серіал «Менты» робить те ж саме, але вже з інших позицій. Американське кіно породило блискучий міф про своїх правоохоронців. Готові стереотипи вкладаються у свідомість пересічної людини, яка в силу певних соціально-психологічних закономірностей готова вірити у майстерно зроблену казку... І тільки невелика частка населення користується достовірною інформацією. Або її професійний досвід, освіта, що безпосередньо пов'язані з відповідними сферами, роблять людей більш самостійними й свідомими. Ці люди здатні критично ставитися до дійсності, поточних подій, неперевіраних джерел інформації, вони не схильні беззастережно довіряти пліткам та чуткам, і взагалі такі особи покладаються на експертні системи і власний розум.

Що є *об'єктом громадської думки* у нашому випадку? Ми його визначили як *криміногенну ситуацію*, маючи на увазі, що «криміногенна ситуація» є узагальнюючою, отже складною категорією, яка відображає розмаїту систему більш конкретних об'єктів. Поняття криміногенної ситуації активно не використовується у кримінології (відсутнє у більшості сучасних підручників, словників юридичного характеру), і це сприяє «вільній соціологізації» цього терміну. Але сам термін присутній

у сучасній лексичі. Можливо, він поширився після публікації 1983 р. книги польського дослідника Є. Бафії «Проблеми кримінології», де автор намагається створити теорію криміногенної ситуації. Але Бафія додержується вузького трактування терміну як суми усіх взаємодіючих факторів, що провокують, зумовлюють злочинність [4, с.74–80]. Ми вживаємо поняття криміногенної ситуації у ширшому значенні та в іншій етимологічній традиції. З точки зору етимології, «криміногенність» (від лат. *crimīnalis* – злочинний, і грец. *genos* – породження, походження) можна трактувати і як (1) «те, що породжує злочини», і як (2) «те, що породжене злочинами». Конструкція цього складного слова припускає обидва трактування. Останнє значення збігається із загальноприйнятим розумінням, наприклад, такого терміна, як «техногенний» (техногенна катастрофа – це катастрофа породжена технічними причинами, а не та, що «породжує техніку»). Саме у другому значенні ми надалі будемо вживати словосполучення «криміногенна ситуація». *Отже, криміногенна ситуація – це усі соціальні явища, події, групи людей, які пов'язані зі злочинністю, виникли й розвинулися внаслідок існування феномену злочинності (мають генетичний зв'язок зі злочинністю), споріднені зі злочинністю та мають певні просторово-часові характеристики.* Нас переконує у правомірності розширеного трактування цього терміна започаткована МВС України традиція видавати за підсумками минулого року брошуру «Криміногенна ситуація в Україні». Її структура є досить широкою: аналіз соціально-економічної ситуації з наголосом на криміногенні фактори, кримінальна статистика, дані про злочини та злочинців, основні статистичні показники діяльності підрозділів міліції, громадська думка стосовно міліції. В Росії фахівці «ВНИИ МВД России» також схильні до розширеного потрактування терміну «криміногенна ситуація». Для визначення саме злочинних подій вони користуються терміном «кримінальна ситуація». У брошурі «Криміногенна ситуація в Росії на зламі XXI століття» її автори зазначають (мовою оригіналу): «Раскрывая криміногенную ситуацию в стране, прежде всего, следует остановиться на анализе ее наиболее значимой составной части – кримінальной ситуации. Она характеризуется количественными и качественными показателями целостного социально-негативного массового явления, основу которого составляет совокупность деяний, содержащих признаки преступлений, а также лиц, совершивших такие деяния на территории государства за рассматриваемый период времени» [5, с.5]. Криміногенна ситуація за нашими уявленнями є до певної міри синонімом кримінально-правового поля, де присутні різні агенти, які протидіють один одному, конкурують між собою. Криміногенна ситуація є системною за своєю природою. Саме злочинність виступає її стрижнем, системотворчим елементом. Зробимо мислений експеримент: збулася утопія і злочинність припинилася. Як наслідок, означена система розсипається: вже не потрібне кримінальне право й ціла когорта

юристів, поліція втрачає більшу частину своїх функцій і рішуче реформується, зникає кримінальний суд і пенітенціарна система, люди певним чином змінюють свій спосіб життя, вони не потребують систем захисту свого майна й життя. Але сьогодні усе навпаки. Зазначена система є реальністю, і її елементи стають об'єктами громадської думки.

Які саме об'єкти? Ми можемо виділити щонайменше сім підсистем: 1) *безпосередньо злочини й злочинці (кримінальна ситуація)*; 2) *населення, життя, здоров'я, майно, інтереси якого є потенційними об'єктами злочинних посягань та масові дії, направлені на самозахист, уникнення зустрічі зі злочинцем*; 3) *прямі жертви злочину, тобто люди, які нещодавно зазнали фізичної чи моральної шкоди і намагаються відновити справедливість*; 4) *правоохоронні органи, поліція*; 5) *система юстиції, кримінальний суд*; 6) *пенітенціарна система*; 7) *кримінальне право, кримінальна політика держави*. Кожна така підсистема є автономним об'єктом громадської думки. Як правило, суспільна оцінка також є системою, наприклад, ставлення населення до поліції корегується з кримінальною ситуацією, показниками злочинності, а ще більше – з власним віктимним досвідом. Такий підхід потребує вивчати громадську думку за різними, на перший погляд, напрямками. Але усі вони так чи інакше складають загальну криміногенну ситуацію в суспільстві або регіоні чи окремому населеному пункті.

Безпосередньо механізм утворення індивідуальної думки й колективних оцінок, стереотипів є досить складним, багато у чому не з'ясованим та до кінця не вивченим. Ми не будемо заглиблюватися у цю проблему, бо вона скоріше належить до предмета психології або соціальної психології. Тим більше, що соціолог може себе обмежити виміром основних показників громадської думки. Хоча на деяких аспектах зупинитися варто.

Щодо предмета нашого дослідження, то можна виділити три варіанти утворення громадської думки. Перший – *фоновая рефлексія*, коли під впливом нескінченного потоку інформації стосовно криміногенної ситуації, чуток та інших джерел у людей формуються певні уявлення; вони напластовуються, закріплюються і можуть бути актуалізовані у той чи інший спосіб. Другий – *ситуативна оцінка*, яка виникає стосовно певної події, наприклад, гучного кримінального скандалу з корупції «у верхах» або так званої «резонансної» місцевої справи. Звичайні люди (не юристи) у таких випадках починають жваво цікавитися різними законодавчими та процесуальними тонкощами, обговорюють ситуацію, роблять свої прогнози; нарешті, за підсумками епізоду у певних груп населення виникає та чи інша думка стосовно кримінально-правової системи, правоохоронних органів, правосуддя тощо. Третій – *екстремальна ситуація*, що є найбільш інтенсивною, насиченою формою, коли громадська думка нагадує вибух і найчастіше формується під впливом емоційних та ірраціональних начал. Ця ситуація у більшості випадків

стосується невеликих груп, общин. Як правило, екстремальна ситуація виникає на тлі тяжких злочинів, наприклад, масових, серійних або особливо цинічних вбивств, чутка про які блискавично розповсюджується й гуртує общину. Історія знає випадки, коли подібні ситуації закінчувалися судом Лінча, репресіями стосовно не тільки звинуваченого, але й проти родини злочинця, клану, єдиновірців, певної етнічної групи. Екстремальна ситуація не тільки творить громадську думку, але глибоко вкарбовується у свідомість.

Громадську думку можна бути стратифікувати за кількома вісями. Перша вісь: *«емоційне – раціональне»*. Судження, вислови, оцінки діляться за ступенем раціональності у великому діапазоні від суто емоційних, мінливих настроїв до твердих переконань, експертного за своєю суттю знання. Соціолог під час польового дослідження (особливо щодо масових опитувань) не завжди розрізняє ці нюанси. Кожний «голос» розглядається як рівноправний, що може сумуватися з іншими під час відповідних підрахунків. Теоретично думки «різної якості» можна відфільтрувати, але це робиться далеко не завжди. В.Л. Оссовський наводить приклад стосовно вивчення думок населення про Верховну Раду і застосування методики фільтрування респондентів за допомогою спеціальних запитань. Як з'ясували київські соціологи, тільки 7% респондентів успішно подолали перевірочні тести, так що їх думку можна вважати вільною від емоцій, усталеною, сформованою, до певної міри «експертною» [6, с.12]. Щодо криміногенної ситуації, то частка «раціонально мислячих» респондентів не може бути більшою, бо достовірної інформації стосовно міліції, злочинності, кримінальної політики бракує, а міфів – більш ніж достатньо.

Друга вісь: *«приховане – відоме»*. Фактично до громадської думки можна застосувати той самий підхід, що й до латентної злочинності: модель інформаційно-соціальної піраміди. В.А. Полтораєв вводить поняття рівнів функціонування громадської думки і виділяє: 1) латентний рівень, 2) «актуалізований», 3) «досліджений» [7, с.100]. Співвідношення між зазначеними стратами може бути індикатором інституалізованості громадської думки. Якщо громадська думка систематично не вивчається, не оприлюднюється, не враховується – годі й казати про інститут громадської думки.

Третя вісь: *«архетипічне – актуальне»*. Мова йде про вже згаданий вище феномен, коли в актуальних думках можуть проявлятися глибинні соціокультурні феномени. Так, певна нелюбов населення до міліції у нас не є ситуативним явищем. Це пов'язано із кількома століттями російської (радянської) імперії, тою роллю, яку відігравала поліція в імперській і міліція в тоталітарній радянській державах. Тобто феномен нелюбові не є виключно операціональним і ситуативним, він детермінований колективним несвідомим.

Громадська думка стосовно криміногенної ситуації має свої канали актуалізації. До них належать: 1) *засоби масової інформації*, які подають реакцію населення на певні події, діяльність правоохоронних органів; паралельно через добір матеріалу та завдяки манері висвітлення нав'язують власну позицію, що далеко не завжди об'єктивно відбиває домінуючу громадську думку; 2) *програмні документи, гасла політичних партій*, громадських організацій в тій частині, що торкається кримінальної політики, реформування правоохоронних органів тощо; 3) *вимоги, гасла, заклики протестантів* і різних протестних акцій, масових зібрань, мітингів і демонстрацій; 4) *соціологічні дослідження*, оприлюднення результатів опитувань. Канали висловлювання оцінок одночасно виконують функцію джерел, і таким чином коло замикається. Людина, яка, наприклад, чує соціологічні дані або прослуховує політичну програму партії стосовно відміни смертної кари, одночасно замислюється над цією проблемою і у неї формується своє ставлення до проблеми.

Сприйняття населенням злочинності

Тут зупинимося на трьох проблемах: 1) острах перед злочинністю та його наслідки, 2) диференціація злочинів у суспільній свідомості, 3) ставлення населення до кримінального покарання.

Острах перед злочинністю є відомим соціально-психологічним феноменом, який західні кримінологи-соціологи вивчають вже не перший рік, виходячи з того, що «індивідуальна реакція на острах перед злочинним стає невід'ємною частиною повсякденного існування» [8, р.849]. 1996 р. російські соціологи в межах проекту «Катастрофічна свідомість у сучасному світі» (керівники – В.Н. Шубкін і В.А. Ядов) здійснили масове опитування методом стандартизованого інтерв'ю населення Росії для того, щоби з'ясувати, чого саме більш за все побоюються співвітчизники. Респондентам ставилося запитання: «Що викликає сильну тривогу й постійний страх?». Серед 43 запропонованих позицій була й «криміналізація суспільства». Вона у підсумку посіла четверте місце (65,4%), поступившись першому місцю 2,3%, що, на наш погляд, не виходить за межі можливої статистичної помилки [9]. Тобто, в Росії острах перед криміналізацією належить до провідної групи «побоювань». В Україні, за даними наших опитувань, а також моніторингу Українського інституту соціальних досліджень, вимальовується, як ми вказували на початку книги, майже аналогічна картина. Острах перед злочинністю є постійно присутнім фактором, що впливає не тільки на свідомість, але й на поведінку індивідів.

Досвід вивчення цього феномену застерігає не робити швидких висновків без спеціальної емпіричної перевірки. Хто більше боїться злочинності: бідний, якому нібито й нічого втрачати, чи багатий? Чого люди переважно бояться: тяжких, але рідкісних злочинів, чи дрібних і роз-

повсюджених? Дослідження цих питань не становить собою виключно академічний інтерес, бо саме тут ми знаходимо потужні джерела формування громадської думки і вимог стосовно діяльності правоохоронців.

У дослідженні 2000 р. ми ставили перед респондентами наступне запитання: «Які почуття викликає у Вас злочинність у районі помешкання?» Для виміру використовувалася п'ятибальна рангова шкала, позиціям якої присвоювалися числові значення від одиниці до п'ятірки, аби розрахувати індекс остраху перед злочинністю. Індекс остраху перед злочинністю може коливатися у діапазоні від 1 до 5 (максимальний острах). У таблиці 3.10 подано розподіл даних (1) за загальним масивом опитаних (2000 респондентів) і (2) за п'ятьма віковими групами.

Таблиця 3.10

Почуття, що викликає злочинність
(дані 2000 р.: загальний масив і вікові групи)

Почуття	Всього	Вікові групи				
		14–17	18–28	29–44	45–59	60...
1. Ніяких особливих почуттів	29,4%	44,1%	43,0%	25,4%	23,7%	23,2%
2. Легку занепокоєність	32,6%	37,9%	32,1%	34,1%	31,8%	31,0%
3. Відчутну занепокоєність	16,3%	6,9%	10,9%	17,0%	20,4%	20,1%
4. Значну тривогу	14,2%	6,2%	9,7%	17,5%	17,6%	14,1%
5. Страх	6,9%	4,8%	4,3%	6,0%	6,5%	11,6%
Індекс остраху	2,35	1,89	2,00	2,45	2,51	2,60

З наведених даних ми бачимо, що близько 70% респондентів мають занепокоєність з приводу злочинності, для 37% (сума позицій 3–5) – це відчуття забарвлене в інтенсивні відтінки. Відчуття злочинності змінюється в залежності від віку респондентів: чим старшими є люди, тим більше вони занепокоєні злочинністю. Інтенсивність цього відчуття також залежить від статі та економічного статусу. У групі жінок індекс остраху суттєво більший, він дорівнює 2,59 (у чоловіків – 2,07).

Ми також диференціювали опитаних за рівнем матеріального становища на п'ять категорій, враховуючи суб'єктивну, власну оцінку свого становища. Перша (з найнижчим економічним статусом) група виявилася досить представницькою: 397 респондентів відповіли, що їм доводиться відмовлятися «від усього», бо грошей іноді не вистачає на хліб. Індекс остраху для цієї групи склав рекордно високе значення – 2,72. Протилежна група (респонденти, які ні в чому собі не відмовляють) дала у підсумку лише 1,65 балів. Серед 31 респондента (група не

досить представницька, але такі в нас соціально-економічні реалії...) не виявилось жодного, хто б відчував «страх» і тільки одна особа має з приводу злочинності «значну тривогу». Отже й виходить, що острах перед злочинністю є, передусім, проблемою найменш соціально захищених прошарків. Мабуть типова фігура, у кого злочинність викликає дійсний страх, – *жінка похилого віку, пенсіонерка, що не має ніяких інших прибутків, окрім своєї пенсії*. Для цієї людини втратити 60 грн. є, напевно, більш трагічною перспективою, ніж для бізнесмена крадіжка авто вартістю 6000 доларів.

Острах перед злочинністю – почуття, що поєднує раціональне й ірраціональне. Останнє можна визначити як «ефект гада», коли людина має підсвідомо вороже ставлення до плазунів, особливо до змії. Стосовно злочинності багато людей відчувають підсвідомий страх, припускаючи можливість будь-якого дня чи ночі перетворитися на жертву злочину. Тут доречно паралель саме з укусом отруйної змії, який завжди є раптовим і непередбаченим, пов'язаним із ризиком для життя. Громадська думка стосовно злочинності має певний «зсув» у бік песимізму. В дослідження 1999 р. ми включили два питання, так би мовити, експертного характеру. Вони стосувалися оцінки рівня злочинності в Харкові в 1998 р. порівняно з попереднім роком і прогнозу на поточний (1999) рік. Кримінальна статистика свідчить, що з 1996 р. в Україні і у Харківському регіоні відбувається стійке зменшення основних показників злочинності (табл. 3.11 і табл. 3.12, подано за [10, с. 345, 346]). Отже, цікаво було порівняти офіційні дані із сприйняттям злочинності з боку населення.

Таблиця 3.11

Динаміка злочинності в Харківській області (1994–1999 рр.)

Показники злочинності		Роки					
		1994.	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6	7	8
Рівень злочинності на 10 тис. населення	Абсолют.	144	162	155	152	146	147
	Змін. від баз.		12,5%	7,6%	5,6%	1,4%	2,1%
	"-"від попер.		12,5%	-4,3%	-1,9%	-3,9%	0,7%
Кількість зареєстрованих злочинів всього	Абсолют.	43913	49478	47391	46522	44583	44023
	Змін. від баз.		12,7%	7,9%	5,9%	1,5%	0,3%
	"-"від попер.		12,7%	-4,2%	-1,8%	-4,2%	-1,3%

Таблиця 3.12

Кількість зареєстрованих злочинів у Харківській області за окремими видами

Види злочинів	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Всього злочинів,	26632	49478	47391	46522	44583	44023

Злочини проти індивідуальної власності	13340	20244	19532	22755	20748	20960
Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я	5522	9505	9020	8439	8487	8132
Злочини проти державної і колективної власності	4379	12735	10408	7272	7051	7199
Злочини проти життя, здоров'я і гідності особи	1865	2729	2978	2606	2220	2089
Господарчі злочини	910	2218	2155	2295	2125	2073
Злочини проти порядку управління	317	878	1887	1710	2085	1717
Службові злочини	125	326	553	757	1102	1114
Інші злочини проти держави	174	843	858	688	765	739

Дані опитування певним чином суперечать офіційній статистиці. Переважна більшість опитаних, спираючись на свої відчуття, змальовувала тривожну картину невпинного погіршення кримінальної ситуації. Можна по-різному трактувати соціологічні дані, наприклад, припустити, що ніякого покращення в дійсності не відбувається: збільшується штучна латентність, іде маніпуляція кримінальною статистикою, тобто фактична кількість злочинів залишається сталою, або навіть збільшується. На жаль, наші експерименти з віктимологічних оглядів не дають можливості з достатнім рівнем наукової обґрунтованості довести або спростувати цю гіпотезу. Для цього потрібен моніторинг з відпрацьованою методикою, яка гарантує високий рівень точності соціологічного виміру.

З іншого боку, населення не є достовірним експертом. В цьому нас переконує поглиблений аналіз відповідей. Табл. 3.13 і 3.14 містять розподіли відповідей жінок і чоловіків. Як бачимо, статевий фактор є суттєвим чинником, який визначає ставлення до злочинності. Жінки найчастіше керуються емоціями, страх для жінок є природно-біологічним чинником, пов'язаним із продовженням роду, виживанням нащадків. Приблизно такі ж дані, як розподіл оцінок жінок, дає вибірка сукупність тих громадян, хто в 1998 р. став жертвою злочинних посягань. Так, серед тих, хто зазнав різних нападів (злочини проти особистості), 64% вказують на зріст злочинності. Таким чином, наші дані підтверджують «ефект гада» стосовно злочинності й доводять хибність використання пересічної людини в якості експерта з проблем злочинності.

Таблиця 3.13

**Оцінка жінками й чоловіками рівня злочинності 1988 р.
порівняно із 1997 р.**

Шкала оцінки	Жінки, %	Чоловіки, %
Злочинність набагато зросла	30,3	19,2
Злочинність зросла, але не набагато	26,9	25,0
Злочинність залишилася на старому рівні	20,8	25,4
Злочинність зменшилася, але не набагато	5,5	11,3
Злочинність набагато зменшилася	0,6	0,7
Не мають своєї думки	15,9	18,4

Таблиця 3.14

**Прогноз жінок і чоловіків щодо рівня злочинності
на поточний (1999) рік**

Шкала прогнозу	Жінки, %	Чоловіки, %
Злочинність набагато зросте	29,9	22,2
Злочинність зросте, але не набагато	35,8	31,6
Злочинність залишиться на старому рівні	26,4	34,7
Злочинність зменшиться, але не набагато	7,2	10,7
Злочинність набагато зменшиться	0,7	0,9

Рациональна складова остраху перед злочинністю – це зміни способу життя й прийняття заходів щодо особистої безпеки. Можливо, такі масові дії є кращою профілактикою злочинності. В дослідженні 1999 р. ми з'ясували, які саме заходи є найбільш популярними серед населення для захисту оселі й особистої оборони (табл. 3.15 і 3.16).

Вивчення методів самозахисту є не тільки індикатором злочинності та остраху населення, ця тема має важливі практичні й бізнесові аспекти. В західних країнах у наш час поліція бере на себе функцію профілактики злочинності шляхом консультування громадян щодо збереження майна та посилення власної безпеки, розповсюджує відповідні технології, рекламує необхідні засоби тощо. Важливою складовою цієї діяльності є інформаційне забезпечення, вивчення потреб населення, що може бути одним з прикладних напрямків для праці соціологів.

Таблиця 3.15

**Засоби захисту помешкання й майна, що застосовують респонденти
(без обмежень вибору для респондентів)**

Можливі заходи захисту	У %
Ніколи не відчиняю двері незнайомцям	58,7
Пес-охоронець	19,0
Сплата вахтеру за охорону під'їзду	15,7
Металеві вхідні двері	14,9
Замки з поліпшеними якостями, секретами тощо	13,4
Металеві ґрати на вікнах	6,4
Сплата сторожам за охорону садових ділянок	6,2

Спеціальні охоронні системи для авто	4,9
Страхування майна	3,0
Підключення квартири до пульта охорони	1,6
Інші заходи	20,9

Таблиця 3.16

Заходи щодо особистої безпеки
(без обмежень вибору для респондентів)

Варіанти заходів	Жінки, %	Чоловіки, %
Змінюю власний розклад, щоб уникнути «темних вулиць»	57,2	27,5
Маю при собі газовий балончик	3,9	5,6
Завжди насторожі в людяних місцях	50,2	49,1
Мене завжди зустрічають у «темний час» доби	27,7	2,2
Маю газовий пістолет, електрошокер	0,2	4,7
При необхідності беру собаку	8,3	4,5
Вивчаю бойові мистецтва, зміцнюю себе фізично	3,1	19,9
Інше	14,0	25,5

Свідомість людини по-різному сприймає окремі види злочинних посягань, відбувається диференціація сприйняття злочинності. В таблиці 3.17 наведені дані дослідження 2000 р. (2000 опитаних), які фіксують занепокоєність злочинністю за різними її видами. Дані впорядковані відповідно до зменшення індексу занепокоєності. Індекс розраховувався як сума від множення частостей на числові доповнення (1,2,3,4,0). Позиція «не стосується» (0) охоплює респондентів, що через свій спосіб життя не можуть стати жертвою даного виду злочину (принаймні, на момент опитування). Наприклад, респондент не має власного авто (мотоцикла), отже відразу три види злочинних посягань (позиції 13, 14, 15) із запропонованого списку його справді не зачіпають. Індекс остраху теоретично може складати величину в межах від нуля до чотирьох.

Вміщені у таблиці дані свідчать: пріоритетними факторами, які підсилюють острах перед загрозою злочинного посягання, є, по-перше, розповсюдженість певного виду злочинів, ймовірність стати жертвою, віктимний досвід, по-друге, матеріальна шкода від гіпотетичного злочину, по-третє, сама тяжкість злочинів у кримінально-правому сенсі.

Таблиця 3.17

Занепокоеність окремими видами злочинних посягань

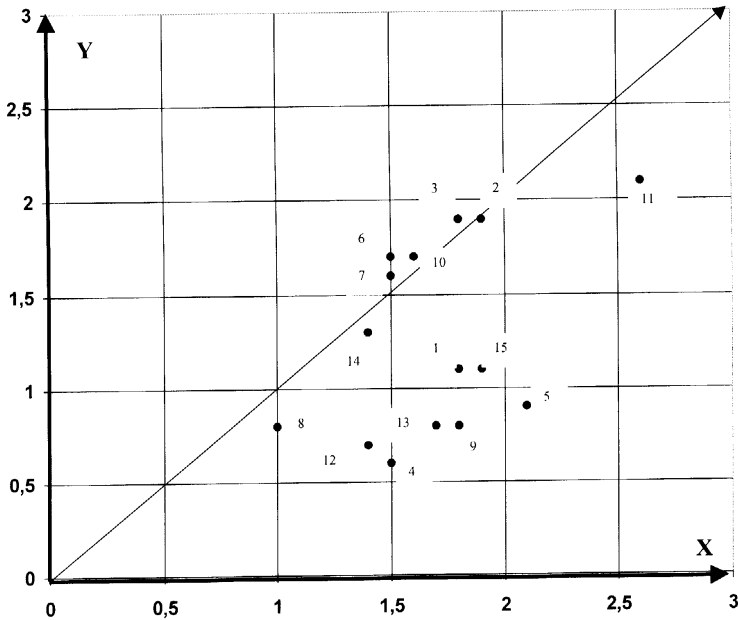
№ п/п	Види злочинних посягань	Немає занепокоеності в %	Мала занепокоеність в %	Певна занепокоеність в %	Велика занепокоеність в %	Не стоується в %	Індекс
1	Хатня крадіжка	34,4	21,9	25,5	13,1	5,1	2,07
2	Вуличне хуліганство	36,6	26,8	22,6	8,5	5,4	1,92
3	Обман, обважування, обрахування у торгівлі	4,01	21,3	21,8	9,8	6,9	1,87
4	Пограбування, розбійний напад на вулиці	41,8	23,5	20,8	8,2	5,7	1,83
5	Пограбування житла, розбійний напад на помешкання	44,3	20,6	21,2	8,3	5,5	1,82
6	Побиття, тілесні ушкодження, напади (без корисливих мотивів)	43,5	23,5	18,9	8,7	5,4	1,81
7	Вандалізм (навмисне пошкодження майна)	52,4	23,7	13,7	4,8	5,4	1,60
8	Крадіжка врожаю або свійських тварин	34,6	15,2	18,7	7,8	23,7	1,50
9	Вимагання, примушення до хабара з боку посадовців	55,2	14,6	12,8	5,8	11,5	1,49
10	Сексуальне насильство	56,9	12,5	12,0	6,8	11,8	1,45
11	Насилля у сім'ї	66,7	9,0	7,8	4,0	12,6	1,24
12	Рекет, вимагання з боку злочинців	60,9	8,6	6,7	2,4	21,3	1,08
13	Крадіжка авто (мотоцикла)	14,1	6,7	8,9	5,7	64,6	0,78
14	Крадіжка з авто (або його частин)	14,0	7,2	8,5	5,2	65,1	0,75
15	Навмисне ушкодження авто	15,4	7,7	7,8	3,6	65,6	0,69

Загрози злочинних посягань можна згрупувати у п'ять класів. Перший клас (1–3 ранги) – найбільш поширені майнові злочини і вуличне хуліганство. З точки зору Кримінального кодексу та передбачених покарань перші три види злочинів аж ніяк не відносяться до числа найтяжчих. Другий клас (4–6) – дійсно найбільш тяжкі злочини проти особистості і корисливо-насильницькі злочини. Різні види пограбувань, розбійні напади, побиття й завдання тілесних ушкоджень сприймаються практично однаково. Третій клас (7–9) – поєднує майнові злочини, які

менш розповсюджені або втрати від яких не дуже загрозливі для існування людини. Четвертий (10,11) – суто насильницькі злочини, що менш розповсюджені або не завжди сприймаються як злочини (сімейне насилля). П'ятий – такі злочини, що мають відношення до нечисельних або обмежених груп населення (підприємці, власники авто).

На нашу думку, загальне зuboжіння, бідність, як ознака більшої частини нашого населення, суттєво позначаються на сприйнятті злочинності. Злочинець може відібрати останнє. Вірогідно, оцінки людей з економічно більш благополучних країн є дещо іншими, бо люди, які здобули більш-менш тривке матеріальне становище, починають більше цінувати життя, недоторканість особистості, гідність тощо. Але ця гіпотеза потребує перевірки.

Для нас безсумнівним є той факт, що під час оцінки загрози фактор розповсюдженості злочину може переважувати його формальну небезпечність. Це засвідчили дані дослідження 1997 р., коли небезпечність злочинних посягань вимірювалася за двома ранговими шкалами. Перша фіксувала ступінь занепокоєності, друга – розповсюдженості виду злочинів у місті. І перша і друга – були семибальними симетричними шкалами, яким присвоювалися числові доповнення: -3 (немає занепокоєності, не зустрічається); -2; -1, 0, +1, +2, +3 (велика занепокоєність, вельми розповсюджений вид злочинів). На базі цих чисел вираховувалися відповідні індекси (занепокоєності і розповсюдженості), що мали теоретичний діапазон від -3 до +3. Реальні значення двох індексів становлять координати кожного виду злочинів у двомірному просторі, який ми називаємо «полем злочинності». На Рис. 3.6. зображено «поле злочинності» за даними опитування населення. Найбільш цікавим моментом цього «поля» є те, що загроза «найдрібнішого» з точки зору правоохоронців і кримінального кодексу делікту (обрахування й обважування у торгівлі) вийшла у «безумовні лідери».

X- Індекс розповсюдженості

Y- Індекс занепокоєності

Кишенькова крадіжка.
 Квартирна крадіжка.
 Крадіжка врожаю.
 Крадіжка із дачного будиночку
 Дрібне хуліганство.
 Розбійний напад.
 Тяжкі тілесні ушкодження.
 Сексуальне насильство.

Хабар.
 Фальсифікація товару.
 Обважування, обрахування.
 Рекет.
 Шахрайство.
 Вандалізм.
 Фінансові афери трастів.

Рис. «Поле злочинності»

Острах перед злочинністю є складним показником, бо відображає кілька реальностей. Дуже важко вербалізувати, операціоналізувати цей термін. Бо коли ми запитуюмо про занепокоєність злочином, респондент може мати на увазі як його поширеність, так і формальну (юридичну) тяжкість або можливу шкоду. Але подальше роздроблення та багатомірний підхід не пасує масовим опитуванням, а радше придатний до експертних опитувань.

Наші дані збігаються із спостереженнями Е. Гідденса щодо змісту громадської думки стосовно криміногенної ситуації. Оскільки соціологі-теоретики не часто звертаються до теми злочинності, цікаво відміти-

ти одну з останніх книг англійського вченого «Третій шлях», де у главі «Crime and Community» він розмірковує над відповідними проблемами. Гідденс пише, що професійна модель поліцейської діяльності (Professional model of policing) традиційно зорієнтована на тяжкі злочини, включно до залучення міжнародних поліцейських структур. Але англійці радше потерпають від незначних (з точки зору поліції), але поширених кримінальних подій. Люди з острахом ставляться до «аномічної поведінки» (Disorderly behavior), що панує у деяких кварталах. Неконтрольовані звалища, кинуті автомобілі, продаж наркотиків, банди неповнолітніх, проституція – сигнали, аби люди міняли місце помешкання, а той, хто цього зробити не може, намагається укріпити своє житло надійними дверима, замками і не виходити зайвого разу на вулицю. Особи похилого віку в бідних районах ірраціонально бояться злочинності. Молодь має менший острах перед злочинністю, хоча й частіше поповнює список її жертв. Гідденс закликає до більш тісної кооперації населення (community), різних економічних та етнічних груп з поліцією. Уряд, бізнес, місцеві асоціації й громадські організації мусять разом зупинити деградацію міст [11, с.86–89]. Тобто, наші соціально-психологічні спостереження стосовно нетяжких (з огляду на кримінальне законодавство) злочинів повністю підтверджуються висновками англійських соціологів. Люди у своїх острахах є однакові, хоч в Україні, хоч в Англії: на перше місце вони ставлять ті делікти, які частіше трапляються в районах помешкання, отже, для суб'єктів громадської думки існує висока вірогідність стати жертвою відповідного посягання.

Далеко не однаково суспільна свідомість сприймає і юридичний аспект заборон. Доводиться визнати, що аномійні тенденції є складовою частиною суспільної свідомості. Певні групи населення, по-перше, припускають можливість за тих чи інших обставин порушувати закони, по-друге, поблажливо ставляться до тих, хто займається забороненими видами діяльності.

У дослідження 1997 р. було включене запитання: «*За яких умов, на Ваш погляд, людина має право порушувати закон?*» Опитування зафіксувало наступний розподіл: «ніколи» – 25,7%; «тільки у виняткових обставинах» – 35,3%; «якщо не сплачують зарплату» – 13,6%; «якщо закон порушують інші люди» – 8,1%; «якщо є вигода, а покарання не буде» – 10,6%; «важко відповісти» – 6,7%. Тобто, лише одна чверть респондентів твердо стоїть за «категоричний імператив» права, абсолютність закону. Напевно, індекс аномії поєднує в собі ситуативне й архетипічне, відбиває як реалії сьогодення, так і менталітет нації. В табл. 3.18 наведені значення індексу інтенсивності засудження різних протиправних видів діяльності. Ставлення респондентів до тих чи інших видів діяльності фіксувалося за п'ятибальною симетричною шкалою. Індекс засудження може коливатися в межах від +1 (максимальне засу-

дження) до -1 (не засудження). Види злочинності в таблиці впорядковані у напрямку від меншого до більшого засудження.

Таблиця добре ілюструє провідну тенденцію: закон здебільшого люди «приміряють на себе», респонденти виходять з власних, а не абстрактно-суспільних, державних інтересів. Практично однозначно засуджується посягання на приватну власність (крадіжка з городу). Але матеріально (як кажуть юристи) та ж сама дія, коли вона порушує недоторканість колективної власності (крадіжка з колгоспного поля), вже засуджується слабкіше. Навпіл приблизно діляться голоси щодо правочинності діяльності в межах тіньової економіки. Це відповідає масштабу тіньової економіки, бо, за оцінками експертів, більша половина населення так чи інакше задіяна у тіньовій економіці або отримує приховані, неоподатковані прибутки. Більшість опитаних не вважала незареєстровану, неофіційну підприємницьку діяльність чимось протизаконним. Як тут не згадати вислів: «буття визначає свідомість»! Наразі боротьба з тіньовою економікою, якщо вона колись буде розпочата українським урядом, зустрінеться із проблемою переорієнтації суспільної свідомості. І ця проблема не буде найлегшою у ланцюгу відповідних завдань.

Таблиця 3.18

Ступень засудження різних видів протиправної діяльності
(дані 1997 р.)

№	Види протиправної діяльності	Індекс засудження
1	Заняття комерцією без дозволу, патенту	-0,11
2	Несплата податків з комерційних прибутків	+0,02
3	Участь у несанкціонованих пікетах	+0,04
4	Самовільна забудова у межах міста	+0,10
5	Крадіжки з колгоспних полів	+0,17
6	Крадіжки на підприємствах	+0,27
7	Бродяжництво, жебрацтво	+0,29
8	Проституція	+0,33
9	Контрабанда	+0,34
10	Корупція	+0,49
11	Рекет	+0,64
12	Крадіжки з городів	+0,82
13	Торгівля наркотиками	+0,83

А яка думка людей стосовно покарання злочинців? Нас цікавив загальний напрямок громадської думки: куди саме вона схиляється – у сторону більш жорсткого покарання та суворого поводження зі злочинцями, чи навпаки, має ліберальний напрямок. У табл. 3.19 наведені дані питання–тесту, який з'ясує розподіл думок громадян щодо тих чи інших напрямків кримінальної й пенітенціарної політики. Респондентам пропонувалося висловити своє ставлення до ідей, що відбивають протилежні вектори кримінальної політики. Зліва у таблиці подано відсоток

опитаних, які підтримують більш жорстку кримінальну політику, а справа – питома частка відповідей респондентів, солідарних з ліберальним вектором.

Як бачимо, думки респондентів розходяться. В суспільстві реально є дві тенденції: ліберальна і більш суворого ставлення до злочинців. Ця тема варта більш глибокої розробки, хоча б тому, що дискусія довкола нових КК і КПК України виявила ці ж самі полярні погляди у середовищі юристів, політиків, парламентарів.

Громадську думку треба не тільки враховувати, але й формувати. Певна частина наших громадян дотримується радикальних поглядів і радо сприйняла б, наприклад, повернення до середньовічної традиції публічного покарання на горло з обов'язковими прилюдними тортурами, знущаннями над приреченими і т.ін. Ніяка політика не може бути толерантною до усіх думок та груп. І це покладає на політиків завдання доступно й аргументовано довести перевагу тієї чи іншої реформи, паралельно стежачи за суспільними настроями. Наші дані зафіксували одну цікаву тенденцію архетипічного, національно-ментального змісту. Більша частина населення вимагає зробити законодавство, позицію держави більш жорсткою (це стосується і смертної кари як загального індикатора настроїв людей), але жалісно ставиться до самих злочинців, якщо вони вже набули статусу ув'язнених, до різних «нешчасних» і не вимагає додаткових «тортур» та переслідувань. Тюремний в'язень у нас завжди викликав певне співчуття, ця трохи парадоксальна емпатія мабуть коріниться у надрах національної свідомості, що переважно була на боці особистості у її протистоянні суспільству, тоталітарній державі.

Таблиця 3.19

Громадська думка щодо кримінальної й пенітенціарної політики
(дані 1999 р.)

жорсткий напрямок	ліберальний напрямок	
Залишити смертну кару	Немає власної думки	Замінити смертну кару довічним ув'язненням
67,3%	15,3%	17,4%
Зробити КК більш «суворим», збільшити терміни покарання	Немає власної думки	«Пом'якшити» КК, більш широко практикувати штрафи
47,6%	32,5%	19,9%
Кримінальне переслідування бродяг і жебраків	Немає власної думки	Бродяги й жебраки не можуть бути об'єктом кримінального переслідування
27,0%	32,5%	40,4%
Злочинець повинен відбутися увесь термін покарання	Немає власної думки	Треба практикувати дострокове звільнення для певних груп покараних
31,8%	22,3%	45,9%

Режим ув'язнення повинен бути якомога більш суворим	Немає власної думки	Режим ув'язнення повинен бути гуманним
28,0%	32,3%	38,7%
Підозрюваних треба тримати у слідчих ізоляторах	Немає власної думки	Підозрюваних до суду можна звільняти під заклад, поручительство
24,3%	31,6%	44,1%

Ставлення населення до міліції

Вивчення громадської думки стосовно міліції в Україні розгорнулося у середині 90-х рр. паралельно двома структурами: 1) Центром громадських зв'язків (ЦГЗ) МВС України із залученням ЦГЗ в областях, Криму, містах Києві та Севастополі; 2) соціально-психологічним факультетом Національного університету внутрішніх справ (м. Харків).

Дані, отримані ЦГЗ, оприлюднювалися у щорічних брошурах «Криміногенна ситуація в Україні» (1998, 1997 рр.) та у Звітах перед українським народом про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України (2000, 1999 рр.). Щорічно ЦГЗ організує опитування від 5.500 до 6.500 респондентів в областях України за кількома показниками. Наскрізними індикаторами є задоволення станом правопорядку, оцінка роботи міліції і декілька інших. 1997 р. були оприлюднені наступні дані: роботу міліції оцінили як «добру» – 9,7%, «задовільно» – 38,6%, «незадовільно» – 37,4%, «не зуміли відповісти» – 14,2% [12, с.87]. У наступному році автори звіту підкреслили, що порівняно з попередніми 1995 та 1996 роками частка незадоволених роботою міліції зменшилася, водночас не сталося зростання позитивної оцінки. Це дуже цікавий коментар, бо він є ілюстрацією головної тенденції «галузевої соціології» – підкреслювати або створювати «позитив». Тепер звернемося до підрахунків. Справу в тому, що організатори опитування змінили шкалу, зробили її фактично дихотомічною, отже не толерантною до респондентів, що взагалі не вітається серед соціологів. Нові дані виглядають так: роботу міліції оцінили «задовільно» – 34,5%, «незадовільно» – 34,6%, «не зуміли відповісти» – 29,8% [13, с.85]. Відразу поглянемо на останню цифру. Чому раптово показник тих, хто уникає прямої відповіді, підскочив удвічі порівняно з попереднім роком? Мабуть, це є реакцією респондентів на небажання соціологів враховувати проміжні позиції, відтінки громадської думки. Громадська думка не будується за принципом вердикту суду присяжних: «винний – не винний». Втрата майже третини респондентів позначилася не тільки на негативній, але й на позитивній оцінці роботи міліції. Сумарна позитивна оцінка попереднього року складала 48,3%, а тепер лише 34,5%... Це свідчення справжнього провалу в діяльності міліції, і саме час хапатися за голову.

Але така різниця – під підозрою. Наш власний досвід вивчення громадської думки переконає, що масова свідомість має велику інерцію і потрібні надзвичайні події, аби відбулася радикальна переоцінка. Скоріше мова йде про маніпулювання числами за рахунок різних методик, шкал, або ми стикаємося з банальною неточністю виміру. ЦГЗ використовує «радянський» спосіб відбору респондентів, коли опитування здійснюються у формі анкетування у трудових колективах, у навчальних закладах, де допомагають місцеві активісти. Такий спосіб був економічним і виправдовував себе, коли абсолютна більшість населення працювала на державних підприємствах або вчилася у державних закладах, люди отримували приблизно однакову платню і т.ін. Сьогодні «радянський» метод автоматично виключає більшість населення з числа можливих респондентів, сюди ніколи не потраплять пенсіонери, безробітні, ті, хто займається дрібною комерцією, працює в малих та приватних підприємствах тощо. Організатори опитування частіше віддають перевагу тим підприємствам, що «на плаву», бо там люди більш лояльно ставляться до подібних акцій, і їх можна застати на робочих місцях... Велика кількість опитаних не поліпшує точність, моніторинг за таких умов будувати недоцільно, бо порівнювати числа просто не коректно. Тут дійсно є проблема. Потрібно спеціально фінансувати подібні роботи, використовувати територіальну випадкову вибірку, долучати інтерв'юерів, праця яких оплачується, перевіряти якість їх роботи. Без цих умов неможливо виконати вимогу Комплексної програми вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999–2005 рр., яка саме передбачає «проведення моніторингових досліджень громадської думки щодо діяльності органів внутрішніх справ» [14, с.14].

Можливо, на методіку ЦГЗ має вплив те, як проводять аналогічні опитування росіяни. Вони застосовують саме такі шкали, як і їх українські колеги, про що свідчать дані, розміщені у табл. 3.20 (подано за [15, с. 354]). Треба зазначити, що у цій галузі копіювання є недоречним. Краще спиратися на теорію соціологічних методів і відповідні праці українських соціологів [16].

Таблиця 3.20

**Оцінка діяльності міліції населенням Санкт-Петербургу й
Ленінградської області
(опитано 600 осіб)**

Шкала оцінки	1999		1998	
	місто	область	місто	область
Загалом задовільно	50%	39%	43%	46%
Загалом незадовільно	33%	32%	28%	28%
Не зуміли оцінити	17%	28%	29%	26%

Соціологічні дослідження, що виконуються на соціально-психологічному факультеті НУВС м. Харкова, мають іншу спрямованість. Вони поєднують прикладні аспекти з академічними, наші праці орієнтовані на перевірки гіпотез, теорій, відпрацювання методик, експерименти з техніки опитування тощо. Перед соціологами Університету досі не ставилися завдання на проведення загальнонаціональних досліджень певного спрямування, вони почувають себе більш вільними у виборі тематики. Оскільки низка науковців факультету взялися розробляти теми, пов'язані з діяльністю міліції, а на факультеті почала працювати наукова лабораторія «Соціально-психологічна робота в ОВС», відповідні дослідження поживалися, стали систематичними. Дані польових досліджень відображаються у дисертаціях, наукових публікаціях, друкуються у Віснику Національного університету внутрішніх справ.

Важливо визначити основні проблеми, пов'язані з громадською думкою, та пріоритетні напрямки досліджень. Громадська думка щодо міліції є індикатором важливих, можна сказати, фундаментальних підвалин існування громадянського суспільства. Вона відображає стан зв'язків населення і міліції, який у свою чергу позначається на кількох процесах та явищах, що не можуть не турбувати українське суспільство. *По-перше*, мова йде про мотиви професійної орієнтації, служби і звільнення з органів внутрішніх справ, добір осіб, які б мали потрібний інтелектуальний і фізичний потенціал для виконання на високому рівні не легких завдань у різних галузях забезпечення правопорядку в країні. *По-друге*, можна виділити таку проблему, як латентна злочинність, обсяги якої не в останню чергу визначаються ставленням населення до міліції. *По-третє*, виконання програми «Міліція і громадяни – партнери» як у широкому сенсі цього гасла, так і в конкретних формах співпраці для наведення порядку, протидії злочинності за місцями проживання та праці.

Вже перше власне дослідження з проблематики особового складу міліції показало нам невтішну картину. У 1994 р. був опитаний особовий склад двох райвідділів міліції м. Харкова (Московський, Держинський). Об'єктом дослідження були ті категорії співпрацівників, які безпосередньо протидіють злочинності й підтримують громадський порядок: начальницький склад, слідчі, оперативні працівники, дільничні інспектори, ППС. Суцільне анкетування дозволило протягом тижня опитати 261 особу, що фактично відповідає методу «основного масиву». Дослідження підтвердило, що однією зі статистично значущих причин можливого звільнення з ОВС за власним бажанням є «погане ставлення оточуючих до міліції». На цьому наголошують 36,3% тих респондентів, хто не виключає ймовірність свого звільнення. Питома вага фактора зростає для тих категорій, які постійно працюють з населенням. У ППС на таку причину як мотив звільнення вказують 43,1% опитаних. Додамо, що у списку факторів (12 позицій), які гальмують успішну боротьбу зі

злочинністю, «відсутність підтримки населення» відзначили 42,5% респондентів [17, с.167-168].

Проблему взаємовідносин населення і міліції можна досліджувати в термінах партнерства, довіри, задоволення запитів клієнтів тощо. За даними опитування 1997 р. загалом міліції довіряли 34,2%, не довіряли – 44,8%, 21,0% – не могли визначити свою думку. В 2000 р. були отримані трохи ліпші результати. За аналогічною п'ятибальною симетричною шкалою в місті міліції на загал довіряли 40,7% опитаних, не довіряли – 31,5%; в області – відповідно 46,5% і 30,9% опитаних. Але у 2000 р. запитання стосувалося не міліції в цілому, а ставлення до місцевих органів міліції. Довіра певним чином корелюється із фактом особистого знайомства з тими, до кого вона звернута. Негативним є те, що ті, хто зазнав злочинних нападів, звертався особисто в органи міліції дають пересічно більш жорсткі оцінки. За нашими даними до міліції за рік звертається близько 15% населення. Як вони оцінюють свої враження від контакту з міліцією та її представниками? З них 35–40% відзначають, що їх зустріли без співчуття, байдуже або відверто вороже. Серед недоліків, які респонденти приписують міліції, стійко домінують три позиції: 1) корупція, 2) небажання захистити просту людину, 3) низький професіоналізм. За даними 1997 р., вони «зібрали» відповідно 66,8%, 52,5%, 47,8% «голосів» респондентів і склали «трійку лідерів». Люди переважно скептично ставляться до можливостей міліції ефективно протидіяти злочинності. В 1999 р. опитування зафіксувало наступні позитивні оцінки діяльності харківської міліції у цьому напрямку: «дуже добре» – 0,9%, «добре» – 5,0%, «швидше добре, ніж погано» – 17,6%. Тобто на загал тільки 23,5% респондентів оцінюють позитивно те, як впоралася міліція зі злочинністю за рік. Інші числа вже мають відношення до стосуються негативних оцінок. Можна скажитися на упередженість, необізнаність населення, і з цим треба до певної міри погодитися. Але невідгідні для міліції суспільні настрої є фактом, вони суттєво заважають ефективно виконувати функцію підтримки правопорядку.

Таке упереджене ставлення до міліції виникло не сьогодні, ми вже підкреслювали його архетипічність. У тоталітарних країнах, до яких відносилася і царська Росія і СРСР, поліцію завжди використовують як знаряддя проти населення. За царату на неї були покладені широкі завдання з підтримки правопорядку, «благодиння и спокойствия» в Імперії. Вона виконувала брудну роботу і мала великі повноваження щодо репресивних функцій, це розводило громадян і поліцію «по різні боки барикади». Поліційні чини розглядали свої посади як шлях «окормлення, збирали «дань» з кримінальних елементів, різних порушників імперських законів і практикували неофіційний рекет, «давали дах» підприємцям, торговцям. Пригадаймо безсмертні гоголівські «Мертві душі» і опис того, як поліцеймейстер миттєво зібрав багатий стіл, щоб святкувати купчу Чічікова. Про начальника поліції губернського міста автор

пише наступне (мовою оригіналу): «Полицеймейстер был некоторым образом отец и благотворитель в городе. Он был среди граждан совершенно как в родной семье, а в лавки и в гостинный двор наведывался, как в собственную кладовую». Про нього купці казали: «хоть оно и возьмет, но зато уж никак тебя не выдаст» [18, с.144]. Просто убивчу, без сарказму й іронії, характеристику дореволюційної поліції дав на початку XX ст. В.М. Гессен (мовою оригіналу): «Истинным бедствием народным мы считаем невероятно низкий умственный и нравственный уровень, чудовищную развращенность полиции...» [19, с.70]. Книга Гессена заслуговує на те, щоб її цитувати і далі. Так, автор наводить місце зі звіту, що підготував сенатор Кузьмінський після інспекції Бакинської поліції. Ось що доповідав сенатор: «Впечатления, выносимые из ближайшего ознакомления с полицейской отраслью управления, как бы указывают на то, что назначение полиции состоит не в том, чтобы пешись об охранении общественной безопасности и порядка, ограждать личную и имущественную неприкосновенность, предупреждать и пресекать преступления, но в том, чтобы не уважать чужих прав, развивать в населении дурные или даже преступные склонности, убивать в нем сознание законности и подрывать всякое доверие и уважение к правительственной власти... Полиция не только не содействует следственной власти в раскрытии преступления и виновности преступника, а скорее причиняет вред делу... Она скрывает действительные обстоятельства, сопровождавшие совершенные преступления и в дознании искусственно создает вымышленную картину преступления, с указанием нередко подставных свидетелей и иных умышленных доказательств» [19, с.71]. Нарешті, підсумкова думка Гессена: «Существенным препятствием к улучшению качественного состава полиции является ее чрезвычайная непопулярность в широких (неофициальных) общественных кругах. Не следует скрывать от себя правды: полицейская служба доньше считается у нас зазорной; люди, обладающие необходимым для полицейской службы умственным и нравственным цензом, на эту службу не идут. Так будет до тех пор, пока полиция, вообще, и жандармская, в особенности, не утратят присущего ей ныне противообщественного характера» [19,с.72]. Нам здається, що усе наведене у книзі Гесена прямо вплинуло на архетипічну складову громадської думки. Занурена у підсвідомість «любов» до поліції ставала мотивом ірраціональних дій під час народних бунтів та революцій. Для поліції вони нерідко закінчувалися трагічно. Відома пригода з цього ряду трапилася у Харкові 1872 р. 17 квітня поліція намагалася затримати кількох найманих робітників, які у пасхальні дні нападпитуку зчинили бійку. До поліції перед тим звернувся наймач-підрядник артілі, щоб влада припинила свавілля. Але як тільки до перебігу подій втрутилися городові, усі артільники об'єдналися і зажадали відбити своїх. До них залучилися й сторонні особи з «низів». Було викликано пожежну команду, яка не поліпшила становища. Один з по-

жежних сокирою в натовпі випадково смертельно травмував якогось солдата, що зіграло роль детонатора: юрба почала бити городових і пожежних, а потім пішла на штурм поліцейського відділку. І це є вельми цікавою деталлю – громили не пожежну вежу, а саме поліцейську устанovu, бо збудження у натовпі розв'язало підсвідомість, а вона мала свої приховані дороговкази для люті й руйнівної енергії. Цікаво, що влада відразу дуже серйозно поставилася до інциденту: в поліцейський відділок прибули генерал-губернатор, прокурор судової палати і багато чиновників. Але їх умовляння не дали результату, і представники законної влади були змушені тікати від розлюченого натовпу через двір, забори та огороди... Бунт розтягся на три доби. Війська поранили і вбили кількох осіб, їх тіла урочисто носили містом. Архієпископ Нектарій намагався залучити бунтівників до молебна, але з'явилися революціонери і розгорнули червоний прапор. Події поширилися на центральну частину Харкова. Наступного дня на Миколаївському майдані (тепер пл. Конституції) юрба вщент розгромила будинок міської поліції. Ось як описував становище поліції свідок (мовою оригіналу): «В форме полицейского чиновника, городского – не представлялось возможности выйти на улицу, не рискуя быть избитым или убитым» [20, с.65].

Ми пересвідчилися, що корупція, непрофесіоналізм, небажання захистити просту людину і, отже, служити правді й справедливості, як і велика непопулярність у народі, – усе це вже було ще в позаминулому столітті. Комуністи намагалися створити на місці старої інституції, яку вони й на дух не переносили, щось нове – озброєні загони населення, пролетаріату (міліція), які б були органічною частиною нового суспільства. Але усі утопії швидко збанкрутували і були відкинуті (залишилася надовго тільки назва «міліція», запозичена Енгельсом із практики середньовічної Англії). Натомість нова держава змушена була створити професійну поліцію, яка за функціями, суттю, зовнішніми атрибутами нагадувала свою попередницю. Їх поєднувало головне – місце у репресивній структурі тоталітарної держави. До речі, місце ніколи не було високим. Як і в дореволюційні часи, кращі професіонали, фахові юристи долучалися до служби безпеки, служили в прокуратурі, судах, а залишки – наповнювали міліцію. Для кадрового поповнення радянської міліції типовими були дві фігури – сільський хлопець, що повернувся з армії і шукав собі заробіток і житло у місті; та комсомольський або дрібний партійний функціонер, який переходив з адмінорганів на керівну посаду до міліції. Головний недолік такого типу поліції – повна залежність від політичного керівництва (а не від закону), «вищестоящих» органів правопорядку, відсутність власної ініціативи, брак почуття і відповідальності. Органи міліції розглядалися партійним керівництвом (як і раніше поліція імперськими сановниками) у ролі на кшталт сторожових собак, яким можна дати команду «фас», і вони «візьмуть» означену жертву.

Населення так і сприймало роботу поліції (міліції). І годі шукати витоків любові до міліції.

Чи змінилася радикально ситуація в наші дні? Демократизація держави, звісно, відбулася на ролі міліції, її функціях, але ці події радше відбулися поки що лише на макрорівні. Стиль і методи роботи, свідомість, правова і загальна культура особового складу не зазнали суттєвих перемін у кращій бік. Навпаки, в 90-ті рр. діяли різні негативні фактори, пов'язані із соціально-економічною кризою, впровадженням ринкових стосунків, погіршенням матеріального забезпечення і послабленням внутрішньої дисципліни, що не сприяли піднесенню авторитету міліції. Серйозна реформа органів внутрішніх справ поки що не відбулася. Найбільш позитивним є те, що проблема стосунків міліції з населенням стала предметом дискусії, досліджень і поступово викристалізовується рішучість політиків, керівництва МВС до змін. Звичайно, теза «Міліція і громадяни – партнери» може залишитися красивим гаслом, а може бути відправною точкою для поступу.

Рівень латентності злочинних посягань одночасно є індикатором, по-перше, ставлення населення до поліції, по-друге, тих принципів, на яких засновано її діяльність. У нас прийнято з гордістю відзначати, що в Україні низький рівень злочинності у розрахунку на 10 тис. населення і водночас високий рівень розкриття злочинів: 2000 р. ці показники склали відповідно 110,9 та 74% [21, с.4]. На наш погляд, саме такі надзвичайно екстремальні показники і є індикаторами того, що реформа правоохоронної системи не відбулася.

Як можна тлумачити зазначені числа? Невже у нас у 8–10 разів криміногенна ситуація спокійніша порівняно з Великою Британією, Швецією, Данією, Німеччиною, Фінляндією, Канадою та іншими розвиненими країнами? Щось не схоже. На нашу думку, краще прогулятися без охорони нічним Берліном, Осло, Лондоном, ніж Києвом, Харковом, Одесою. Про що свідчить низький коефіцієнт злочинності? *Перше*, населення не повідомляє про основну масу злочинів, і наші віктимологічні огляди це засвідчили. *Друге*, заяви, звернення громадян фільтруються, існує штучна латентність на догоду старим принципам оцінки діяльності органів внутрішніх справ і, перш за усе, особисто керівників правоохоронних структур. *Третє*, статистичні дані є об'єктом маніпуляції. Кожний начальник райвідділу має цілий арсенал засобів як «вивести» цифру, щоб не вирватися значно уперед (можуть бути спеціальні перевірки) і не відстати безнадійно (догана і в перспективі звільнення з посади). Якщо основна маса злочинів не зареєстрована, можна мати і надвисоку цифру розкриття. До речі, ніде у розвинутих країнах таких показників (70–80%) немає. Якби ми змінили підхід до реєстрації злочинів, показник розкриття, на нашу думку, зменшився б пересічно до 15 відсотків.

Чому саме існує «природна» латентність, тобто потерпілі не звертаються до міліції? В табл. 3.21 наведено дані опитування 1999 р. Його програма передбачала спеціальне запитання стосовно мотивів незвернення до міліції для тих, хто зазнав того чи іншого злочинного посягання, але не повідомив правоохоронні органи.

Таким чином, основну провину за «природну» латентність громадяни покладають на правоохоронні органи. Ми не будемо категоричними у засудженні правоохоронних органів, бо взаємодія населення і міліції є обопільною проблемою. Можна поскаржитися й на пересічного українського громадянина, який на відміну від німця не поспішає повідомити органи правопорядку про порушення закону.

Таблиця 3.21

Мотиви, за якими потерпілі не звернулися до органів правопорядку

Мотиви	%
Небажання марнувати час через бюрократичну тяганину	40,7
Недовіра до міліції (прокуратури, СБУ), відсутня користь від звернення	31,3
Невелика шкода	24,3
Не було під рукою засобів зв'язку	5,1
Порада близьких людей	4,6
Відчуття й власної провини	3,1
Винний відшкодував збитки	2,9
Боязнь помсти злочинця	2,9
Інші причини	16,3

А от «штучна» латентність – це ганебний пережиток минулого, який по суті принижує правоохоронців, робить з них завинилих школярів або навіть злочинців. Що відбудеться у країні, якщо зареєструвати усі злочини? Чи збільшиться від цього фізична кількість хуліганів на вулицях, крадіжок, чисельність кубел наркоманів або вбивств? Звичайно, ні. Є думка, що у такому випадку діяльність міліції буде паралізовано валом карних справ. Але й це не так. Існують різні варіанти реагування на злочинність. Найбільш поширені, масові злочинні прояви, такі як крадіжки з авто, вуличне хуліганство, обман покупців, хатні крадіжки, можливо, потребують не розслідування у кожному випадку і відкриття формальної карної справи із паперовою тяганиною, а цілеспрямованої профілактичної роботи, моніторингового контролю, відпрацюванню не фактів, а напрямків, злочинних угруповань, молодіжних зграй, які діють в районах. У цьому випадку вал інформації є важливим орієнтиром для розробки тактики боротьби зі злочинністю, визначення пріоритетів, оперативного реагування тощо. Неупереджена інформація ще ніколи не шкодила, а допомагала тим, хто чесно й професійно займається своєю справою. От яку роль статистичним даним відводить начальник судово-слідчого управління Парижу: 1) оперативно зібрана інформація зменшує

термін реакції поліції й сприяє доцільній її адаптації по географічних (територіальних) секторах; 2) статистика дає достовірну інформацію стосовно структури злочинності, яка часто-густо не збігається із суб'єктивними оцінками; 3) статистика є важливим елементом управління фінансовими ресурсами та особовим складом для найбільш ефективного використання [22, с.48]. Якщо реформа органів внутрішніх справ не торкнеться порядку реєстрації злочинів, то це і на далі залишиться вразливою стороною діяльності міліції. І тут ми бачимо не тільки утилітарні, але й моральні аспекти. Правоохоронці взагалі не повинні ніколи брехати. Службові вимоги, інструкції, уся практика діяльності ОВС мусять відштовхуватися від цього простого й природного імперативу тих, хто захищає право, і не виходити з моралі королівства кривих дзеркал.

Незважаючи на критичне ставлення до міліції, населення її потребує, і більшість респондентів добре розуміють важливість справи охорони правопорядку. Більше того, значна частина опитаних психологічно готова сприяти цій справі і роботі органів правопорядку. У дослідженні 2000 р. (2000 респондентів) низка запитань торкалася проблеми взаємодії міліції й населення у справі підтримки громадського порядку та протидії злочинності. На запитання «Чи вважаєте Ви за потрібне для забезпечення громадського порядку налагодити більш тісну взаємодію мешканців району з місцевими органами міліції?» ми отримали наступний розподіл відповідей респондентів: «так» – 39,5%; «скоріше так, ніж ні» – 21,0%; «не маю власної думки» – 21,6%; «скоріше ні, ніж так» – 6,7%; «ні» – 11,2%. Тобто, терези громадської думки схилиються до співпраці з міліцією. Але відповіді на наступне запитання примушують замислитися над причинами відсутності ефективного зв'язку. Питання формулювалося наступним чином: «Хотіли би Ви частіше зустрічатися з дільничним інспектором, підтримувати з ним зв'язок?» Розподіл відповідей наступний: «так» – 13,8%; «скоріше так, ніж ні» – 12,5%; «не маю власної думки» – 7,6%; «скоріше ні, ніж так» – 13,8%; «ні» – 42,3%. Остання цифра вельми красномовна, вона пов'язана не з абстрактною ситуацією, а з конкретними особами. Виявляється, люди не хочуть мати з ними справу. Це підкреслює, як важливо в умовах сьогодення долучати до служби в міліції осіб, що вміють спілкуватися з населенням, здатні вести діалог, навіть подобатися оточенню. Опитування з'ясувало: у подальшому готові безумовно надавати допомогу міліції 30,4% населення, за певних умов – 44,1%, ні за яких умов – 25,5%. Абсолютна більшість тих, хто обумовлює свою допомогу якимись обставинами, не вимагає грошей. Люди хочуть зрозуміти, що вони роблять потрібну справу, що взаємодія з міліцією буде добре організована і вимагають певної уваги до себе (третина респондентів з цієї групи умовою висувають вимогу, щоб «до них звернулися»). Взагалі, це дуже добрі стартові умови для того, аби відкрити нову сторінку в історії української міліції і крок за кроком перетворювати її на громадянську інституцію, що тісно

пов'язана із законослухняною частиною населення, спирається на неї. Напрямки можливої співпраці можна окреслити також спираючись на громадську думку. У табл. 3.22 вміщено відповіді на запитання стосовно першочергових напрямків діяльності місцевої міліції.

Усі ці напрямки «технологічно» є такими, що можуть забезпечуватися з ефективною участю населення. Саме і сьогодні відбуваються певні контакти міліції з населенням і вона користується допомогою мешканців, але основні резерви у цій галузі ще не задіяні. В табл. 3.23 наведені дані опитування з тематики фактів взаємодії населення з міліцією відповідно за останній рік і протягом життя.

Таблиця 3.22

Громадська думка стосовно пріоритету напрямків діяльності міліції

Позиції	Напрямки діяльності міліції	%
1,2	Охорона помешкань і майна громадян	51,2
	Гарантування безпеки на вулицях, у громадських місцях	49,6
3	Робота з неповнолітніми, молоддю	32,3
4,5	Охорона спокою, тиші в районі та багатоквартирних домах	17,3
	Ліквідація кубел	14,2
6,7,8	Екологічний контроль	6,5
	Контроль за рухом, паркуванням транспортних засобів	5,9
	Залагодження сварок між сусідами	5,5
9	Не мають власної думки, інше	9,0

Таблиця 3.23

Взаємодія населення з місцевими органами міліції

Факти взаємодії	За останній рік	Протягом життя
Давали свідчення, відігравали роль понятих	6,9%	21,6%
Брали участь у ДНД, комсомольських оперотрядах і подібних формуваннях	1,2%	18,0%
Робили заяву про злочин, який готується	0,9%	1,9%
Робили заяву про правопорушення, порушення громадського порядку	3,7%	9,3%
Повідомляли про підозрілих осіб або тих, хто у розшуку	1,0%	1,8%
Співробітничали з міліцією в інших формах	4,4%	13,2%

Загальна частка тих, хто так чи інакше за рік співпрацював з органами міліції, є невеликою – біля дев'яти відсотків. І тут, безумовно, домінують пасивні форми. Ось чому на тлі переважаючої позитивної думки населення про можливість співпраці з міліцією це виступає як невикористаний резерв, напрямок роботи, що не знайшов адекватного втілення, але має гарні перспективи з точки зору вирішення нагальних проблем протидії злочинності й забезпечення громадського порядку.

ПІСЛЯМОВА

У цій монографії ми свідомо уникаємо робити остаточні висновки окрім тих, які вже було зроблено принагідно у відповідних місцях книги. Книга має до певної міри апологетичний характер, тому першим і, можливо, найбільш суттєвим підсумком дослідження є ствердження реальності й перспективності розгляду злочинності в межах автономної соціологічної дисципліни. На початку роботи над книгою ми мали загальну концепцію стосовно випадковості й недоречності тієї обставини, що тема злочинності випала з поля зору вітчизняної соціології. Звідси з необхідністю слідував намір змінити ситуацію. Спочатку ця інтенція була радше інтуїцією. Вона втілилася у наукознавчу гіпотезу про наявність певної ніші для соціології злочинності як відгалуження загальної соціології. Вже побіжний огляд літератури з питань дослідження проблеми злочинності показав, що відшукати «не зайняту» нішу не є простим завданням: юристи, кримінологи, біологи, медики, психологи, педагоги доклали зусиль до того, аби назовні здавалося, що «білих плям» уже в дійсності просто не існує. Але більш докладна історична розвідка, критичний реєстр здобутків вітчизняних кримінологів впевнили у зворотному: соціолог має добрі шанси для реалізації своїх фахових потенцій і від цього інтереси інших сторін потерпати не будуть. Ми сподіваємося, що матеріал та висновки першого розділу книги є позитивною відповіддю на гіпотезу про доцільність існування соціології злочинності.

Цілеспрямоване застосування сучасних соціологічних теорій – теорії соціальної адаптації, теорії соціальної дії, теорії соціального поля – продемонструвало значні резерви, які містить сучасна соціологія для теоретичного осмислення феномену злочинності. Важливим є те, що загальносоціальні якості теорій «підіймають» феномен злочинності до соціального контексту. Ми не будемо знову аналізувати евристику застосованих підходів та зміст результатів – усе це присутнє в тексті книги. Зазначимо лише, що теоретико-соціологічний підхід є найбільш вірогідним шляхом для творення загальної теорії злочину й злочинності.

Досвід наших емпіричних і прикладних досліджень на теми злочинності та вивчення громадської думки з приводу поширення злочинності та діяльності правоохоронних органів підкреслює їх актуальність як для розвитку кримінології, так і формування у нас інституту громадської думки. У свою чергу інституалізована громадська думка може суттєво вплинути на перебіг та результати реформи органів внутрішніх справ.

На черзі втілення у реальність більш широких проєктів: організація загальнонаціональних віктимологічних оглядів та досліджень на моніторинговій основі.

Автор розраховує на те, що його теоретичні набутки та емпіричні студії збудять інтерес до теми злочинності, і положення цієї книги буде плідно використано перш за все молодим поколінням соціологів для подальшої розробки невичерпної теми злочинності та пошуку відповіді суспільства на виклики соціальному порядку.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

Розділ 1. Пропедевтика соціології злочинності

Глава 1.1. Соціологія злочинності – нова галузь вітчизняної соціології.

1. Моніторинг громадської думки населення України / Інформаційний бюллетень. – №6 (червень) – К.: Укр. ін-т соц. досл., 1998. – 45 с.
2. Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 2000 року / Управління оперативної інформації. – К.: МВС України, 2001. – 67 с. (Електронний документ).
3. Харьковский курьер. – 2000. – 21 марта. – № 22.
4. Криміногенна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми. – К.: МВС України, 1998.
5. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
6. Ионин Л.Г. Социология преступности // Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. акад. РАН Осипова Г.В. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С.739–741.
7. Коган В.М. Преступности социология // Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – С.273–275.
8. Клайнерд М. Криминологические исследования // Социология сегодня: проблемы и перспективы (Американская буржуазная социология середины XX века): Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1965. – С.582–612.
9. Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. / Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М.: Изд-кая группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.
10. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е.Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
11. Кудрявцев В.Н. Социология, право и криминология // Советское государство и право. – 1969. – № 2. – С.64–81.
12. Карпец И.И. Проблема преступности. – М.: Юрид. лит., 1969. – 168 с.
13. Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Из истории создания Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности и решаемых его научными задач // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып.46. – М.: Юрид. лит., 1988. – С.3–12.
14. Герцензон А.А. Введение в советскую криминологию. – М.: Юрид. лит., 1965. – 227 с.
15. Герцензон А.А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики). – М.: Юрид. лит., 1970. – 286 с.
16. Утевский Б.С. Социологические исследования и криминология // Вопросы философии. – 1964. – № 2. – С.46–51.
17. Криминологія. Особлива частина: Навч. посібник для студентів юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман; За ред. І.М. Даньшина. – Харків: Право, 1999. – 232 с.
18. Сахаров А.Б. Некоторые принципиальные вопросы советской криминологии // Криминология и уголовная политика. – М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1985. – С.25–28.
19. Даньшин И.Н. Введение в криминологическую науку. – Харьков: Право, 1998. – 144 с.
20. Карпец И. К новым рубежам // Социалистическая законность. – 1988. – №7. – С.43–45.

21. Материалы IV советско-западногерманского симпозиума по криминологии, уголовному праву и процессу / Материалы науч. конф. – К.: Наук. думка, 1990. – 160 с.
22. Долгова А.И. Криминология. – М.: Изд. группа НОРМА–ИНФРА`М, 1999. – 272 с.
23. Карпец И.И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. – М.: Юрид. лит., 1976. – 224 с.
24. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. д.ю.н., проф. А.И.Долговой. – М.: Изд. группа ИНФРА`М – НОРМА, 1997. – 784 с.
25. Зелинский А.Ф. Криминология: Курс лекций. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.
26. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком-Интер, 1999. – 240 с.
27. Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии: опыт логико-философского исследования. – Минск: «Университетское», 1990. – 208 с.
28. Зборовский Г.Е. Социологическая теория и отраслевое знание // Проблемы теоретической социологии: Сб. ст. – Спб.: ТОО ТК «Петрополис», 1994. – С.110–115.
29. Гіденс Е. Соціологія: Пер. з англ. / Наук. ред. перекладу О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
30. Giddens A. The constitution of society: Outline of the theory of structuration. – Berkeley; Los Angeles: Univ. of California press, 1984. – 402 p.
31. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. В.А. Соболева и доц. Рущенко И.П. – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с.
32. Garofalo J. Crime and the Mass Media. – JResCrimDel. – 1981. – №19. – P.319–350.
33. Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 192 с.
34. Антонян Ю.М., Ткаченко А.А., Шостакович Б.В. Криминальная сексология / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Спарк, 1999. – 464 с.
35. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
36. Тадевосян Э.В. Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. – 1998. – №1. – С.46–53.
37. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. – К.: Юринком Интер, 2000. – 480 с.
38. Лапаева В. В. Социология права / Под ред. акад. В.С. Нерсесянца. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 304 с.
39. Юридическая социология. Учебник для вузов. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 368 с.
40. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.
41. Гишинский Я.И. Некоторые проблемы «отклоняющегося поведения» // Преступность и ее предупреждение: Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – С.95–103.
42. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс. – 1991. – № 4. – С.72–78.
43. Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – 696 с.
44. Карпец И. Социалистическая криминология. Состояние и задачи // Социалистическая законность. – 1987. – № 8. – С.18–20.
45. Криминология: Пер. с чеш. – М.: Прогресс, 1982. – 240 с.
46. Блувштейн Ю.Д. Понятия в криминологии // Советское государство и право. – 1986. – № 9. – С.77–81.
47. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура // СОЦИС. – 1992. – № 2. – С.118–124.
48. Downes D., Rock P. Understanding deviance: a guide to the sociology of crime and rule breaking. – N.-Y.–Oxford: Oxford University Press, 1998. – 425 p.

Глава 1.2. Історія соціології злочинності

1. История теоретической социологии: В 4 т. / Институт социологии РАН. – М.: Наука, 1995. – Т.1: От Платона до Канта (Предыстория социологии и первые программы науки об обществе) – 270 с.
2. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., исправ. – М.: Книжный дом «Университет», 1997. – 224 с.
3. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики. – Харьков: Тип. «Печатное дело» К.Н. Гагарина, 1905. – 535 с.
4. Кетле А. Социальная система и законы ею управляющие: Пер. с фр. – СПб.: Печатано у Тиблена и Ко, 1866. – 313 с.
5. Кетле А. Человек и развитие его способностей или опыт общественной физики: В 2 т.: Пер. с фр. – СПб.: Изд-е О.И. Бакста, 1865. – Т.1. – 230 с.
6. Герри А. История приложения чисел к наукам нравственным / С пред. А. Вагнера. – СПб.: В тип. В. Безобразова и Ко, 1867. – XV; – 88 с.
7. Дробиш М. Нравственная статистика. – СПб.: Изд-е Н.И. Ламанского, 1867. – 88 с.
8. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М.: Изд. группа ИНФРА М-НОРМА, 1997. – 383 с.
9. Смит М.Р. Статистика и социология / Пер. с англ. М. Энгельгардта; ред. Г. Фальборка и В. Чарнолуцкого. – М.: Изд-е С. Скирмунта, 1900. – 407 с.
10. Гернет М.Н. Моральная статистика: Уголовная статистика и статистика самоубийств. – М.: Изд-е ЦСУ, 1922. – 270 с.
11. Фойницкий И.Я. Системы размещения цифровых данных в таблицах уголовной статистики // Фойницкий И.Я. На досуге / Сб. юрид. статей и исследований с 1870 года: В 2 т. – СПб.: Тип. М.М. Спасолювича, 1898. – Т.1. – С.473–526
12. Свод статистических сведений по делам уголовным, произвожденным в 1878 году в судебных учреждениях, действующих на основании уставов 20 ноября 1864 г.: В 3-х ч. – СПб.: Тип. правительствующего сената, 1883. – Ч.1. – 390 с.
13. Анучин Е. Материалы для уголовной статистики России: Исследование о проценте ссылаемых в Сибирь. – Тобольск: Тобольск. губ. стат. комитет, 1866. – 233 с.
14. Анучин Е.Н. Исследование о проценте сосланных в Сибирь в период 1827–1846 годов / Материалы для уголовной статистики России. – СПб.: Тип. Майкова, 1873. – 246 с.
15. Михневич Вл. Язы Петербурга: Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения. – СПб.: Тип. Ф.С. Сушинского, 1886. – 542 с.
16. Тарновский Е.Н. Распределение преступности по профессиям // Журнал министерства юстиции. – 1907. – №8. – Октябрь. – С.54–100.
17. Тарновский Е.Н. Влияние хлебных цен и урожая на движение преступности против собственности в России // Журнал министерства юстиции. – 1896. – № 8. – С.71–103.
18. Тарновский Е.Н. Война и движение преступности в 1911–1916 гг. // Сборник статей по пролетарской революции и праву. – Пг.: Изд-е народного комиссариата юстиции. – 1918. – № 1–4. – С. 100–122.
19. Тарновский Е. Сведения о самоубийствах в Западной Европе и в РСФСР за последнее десятилетие // Проблемы преступности / Сб. – Вып.1. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – С.192–214.
20. Лист Ф. Задачи уголовной политики / С приложением письма автора. – СПб.: Тип. К.Л. Пентковского, 1895. – 142 с.
21. Проблемы преступности / Сб. – Вып.1. – Л.: Гос. изд-во, 1926. – 295 с.
22. Герцензон А.А. Советская уголовная статистика. – 2-е изд. – М.: Юрид. изд-во, 1937. – 264 с.
23. Герцензон А.А. Судебная статистика. – 4-е изд. – М.: Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – 243 с.
24. Анденес И. Некоторые общие замечания о советско-скандинавском сотрудничестве в области криминологии // Криминология и уголовная политика. – М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1985. – С.108–109.
25. Кареев Н.И. Основы русской социологии. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 1996. – 368.

26. Иванов Л.И., Ильина Л.В. Пути и судьбы отечественной криминологии. – М.: Наука, 1991. – 208 с.
27. Остроумов С.С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 204 с.
28. Монтескье Ш. О Духе законов: Пер. с фр. – СПб.: Изд-е Л.Ф. Пантелеева, 1900. – 706 с.
29. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: Пер. с итал. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 464 с.
30. Бентам И. Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении: В 3 т.: Пер. с англ. – СПб.: Тип. Шнора, 1806. – Т.1. – 630 с.
31. Баршев С. О мере наказаний. – М.: В Университетской Типографии, 1840. – 279 с.
32. Алексеев А.С. Миросозерцание Руссо и его учение о нравственности // Юридический Вестник. – 1882. – №1. – С.1–26.
33. Ренненкамф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. – К.: В Университетской типографии, 1868. – 314 с.
34. Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к преступности // Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб.: Изд-во «Шиповник», 1912. – С.509–568.
35. Н.К. Антропологическое направление в исследованиях о преступности и наказании // Юридический Вестник. – 1882. – №2. – С.209–221.
36. Мечников Л. Уголовная антропология // Русское богатство. – 1886. – №4. – С.99–112.
37. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции / Часть общая. – СПб.: Государственная типография, 1902. – Т. 1,2. – 1460 с.
38. Ферри Э. Преступления и преступники в науке и в жизни: Пер. с итал. – Одесса: Изд-е Н. Лейненберга, 1890. – 54 с.
39. Ферри Э. Преступные типы в искусстве и литературе: Пер. с итал. – СПб.: Изд-е С.Е. Коренева и Ко, 1908. – 175 с.
40. Ферри Э. Уголовная социология: В 2-х т.: Пер. с фр. – СПб.: Просвещение, 1910. – Т.2. – 478 с.
41. Ферри Э. Уголовная социология: В 2-х т.: Пер. с фр. – СПб.: Просвещение, 1910. – Т.1. – 454 с.
42. Гернет М.Н. Социальные факторы преступности. – М.: Университ. тип., 1905. – 203 с.
43. Тард Г. Молодые преступники: Пер. с фр. – СПб.: Тип. А.А. Пороховщикова, 1899. – 30 с.
44. Тард Г. Преступления толпы: Пер. с фр. / Под ред. А.И. Смирнова. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1893. – 44 с.
45. Тард Г. Преступник и преступление: Пер. с фр. / Под ред. М.Н. Гернета. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина. – 324 с.
46. Тард Г. Сравнительная преступность: Пер. с фр. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 267 с.
47. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть: Пер. с нем. – М.: Тов-во тип. А.И. Мамонтова, 1903. – 334 с.
48. Лист Ф. Преступление как социально-патологическое явление: Пер. с нем. – СПб.: Изд-е Н.К. Мартынова, 1900. – 16 с.
49. Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права: Пер. с фр. / Под ред. и с пред. проф. Г.С. Фельдштейна. – М.: Изд-во «В.И. Знаменский и Ко», 1912 – 160 с.
50. Принс А. Преступность и репрессия: Пер. с фр. – М.: Изд-е И. Кнебеля, 1898. – 210 с.
51. Судебная реформа / Под ред. Н.В. Давыдова и Н.Н. Полянского. – М.: Книгоиздательство «Объединение», 1915. – 381 с.
52. Дриль Д. Преступный человек // Юридический Вестник. – 1882. – № 9 – 11. – С. 401 – 422, 483 – 556.
53. Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб.: Изд-во «Шиповник», 1912. – 568 с.

54. Дриль Дм. Малолетние преступники: Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с нею. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1884. – 318 с.
55. Дриль Дм. Психифизиологические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями (частная психология преступности). – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1890. – 190 с.
56. Гогель С.К. Роль общества в деле борьбы с преступностью. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная Польза», 1906. – 283 с.
57. Дети – преступники / Сб. статей с пред. и под ред. М.Н. Гернета. – М.: Книгоизд. «В.И. Знаменский и Ко», 1912. – 550 с.
58. Фойницкий И. Факторы преступности // Северный вестник. – 1893. – №10. – С.97–119.
59. Чиж В.Ф. Преступный человек перед судом врачебной науки. – Казань: Тип. Императ. Ун-та, 1894. – 41 с.
60. Фойницкий И.Я. Факторы преступности. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1892. – 49 с.
61. Фойницкий И.Я. Влияние времен года на распределение преступлений (Опыт социального диагноза преступления) // Фойницкий И.Я. На досуге / Сб. юрид. ст. и исследований с 1870 г.: В 2 т. – СПб.: Тип. М.М. Спасюлевича, 1898. – Т.1. – С.261–397.
62. Ашафенбург Г. Преступление и борьба с ним: Уголовная психология для врачей, юристов и социологов: Пер. с нем. – Одесса: Изд-е Вл. Распопова, 1906. – 243 с.
63. Жижиленко А.А. Преступность и ее факторы. – Петербург: Мир знаний, 1922. – 67 с.
64. Лоран Э. Тюремный мир: Пер. с фр. / Сер. «Юридическая библиотека», №13 – СПб.: Изд-е Я. Канторович. – 370 с.
65. Лоран Э. Уголовная антропология и новые теории преступности / Под ред. И.А. Сикорского: Пер. с фр. – К.: Тип. Кушнеревич и Ко, 1897. – 175 с.
66. Лобас Н.С. Убийцы (некоторые черты психофизики преступников). – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 168 с.
67. Никитин В.Н. Тюрьма и ссылка. – СПб.: Тип. Г. Шпарварт, 1880. – 674 с.
68. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: в 5 т. – 3-е изд. – М.: Госуд. изд-во юрид. литературы, 1960. – Т.1. – 384 с.
69. Тальберг Дм. Население исправительных колоний и приютов в России // Юридический Вестник. – 1982. – № 9. – С.63–93.
70. Маркс К. Население, преступность и пауперизм // Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. Соч. – Т. 13.
71. Спенсер Г. Основания социологии: Пер. с англ. – Т.2. – СПб.: Тип. А. Пороховщикова, 1898. – 707 с.
72. Тард Г. Социальная логика: Пер. с фр. – СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлиха, 1901. – 491 с.
73. Тард Г. Социальные законы: Личное творчество среди законов природы и общества: Пер. с фр. – 2-е изд. – СПб.: Изд-е В.И. Губинского, 1906. – 120 с.
74. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. и послесловие А. Б. Гофмана. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
75. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича. – М.: Изд. Группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
76. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
77. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр. с сокр.; под ред. В.А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.
78. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общ. Ред. В.В. Танчера; Реферативный перевод и вступ. статья В. Костинской. – К.: Ин-т социол., 1996. – 112 с.
79. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
80. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности // СОЦИС. – 1992. – №7. – С.126–134.

81. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму: Пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с.
82. Баразгова Е.С. Американская социология (традиция и современность): Курс лекций. – Екатеринбург: «Деловая книга», Бишкек: «Одиссей», 1997. – 176 с.
83. Shaw C. R., McKay H.D. Juvenile Delinquency and Urban Areas // *Classics of criminology* / Edited by Joseph E. Jacoby. – Illinois: Waveland Press, Inc., 1988. – P.10–16.
84. Фокс В. Введение в криминологию: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 312 с.
85. *Classics of criminology* / Edited by Joseph E. Jacoby. – Illinois: Waveland Press, Inc., 1988. – 332 P.
86. *Theoretical Criminology*. Third Edition. George B. Vold and Thomas J. Bernard. – New York – Oxford: Oxford University Press, 1986. – 374 p.
87. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы: Пер. с нем. – М.: Юрид. лит., 1979. – 320 с.
88. Шикунов В.С. Криминология в ФРГ. – Минск: Наука и техника, 1969. – 120 с.
89. О некоторых тенденциях в развитии криминологии / По материалам VI Международного криминологического конгресса. – М.: Всесоюз. ин-т по изучен. причин и разраб. мер по предупр. прест., 1973. – 96 с.
90. Там Х. Преступность и уровень жизни: Пер. с швед. – М.: Прогресс, 1982. – 252 с.
91. Zanden J. *Sociology: The Core*. – N.-Y.: McGraw-Hill Publishing Company, 1990. – 433 p.
92. Криминологические исследования в мире. – М.: Изд. Фирма «Манускрипт», 1995. – 195 с.
93. Материалы IV советско-западногерманского симпозиума по криминологии, уголовному праву и процессу. – К.: Наукова думка, 1990. – 160 с.
94. Байбаков Ю.Г., Гайков В.Т., Шаповалов В.А. Криминология (вопросы общей части). – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1989. – 144 с.
95. Шляпочников А.С. Первые криминологические учреждения в СССР // *Советское государство и право*. – 1974. – №11. – С.122–124.
96. Чепульченко А.М. Из истории криминологических исследований в Украинской ССР // *Труды Киевской высшей школы МВД СССР*. – К.: КВШ МВД СССР, 1973. – С.160–172.
97. Даньшин И.Н. Введение в криминологическую науку. – Харьков: Право, 1998. – 144 с.
98. Проблемы преступности / Сб.: Вып. 3. – М.: Изд-во нарком. внут. дел, 1928. – 311 с.
99. Проблемы преступности / Сб.: Вып. 4. – М.: Изд-во нарком. внут. дел РСФСР, 1929. – 256 с.
100. Хулиганство и преступление / Сб. статей. – Л.–М.: Изд-во «Рабочий суд», 1927. – 180 с.
101. Хулиганство и поножовщина / Сб. статей. – М.: Изд-е Мосздравотдела, 1927. – 158 с.
102. Гернет М.Н. Избранные произведения. – М.: Юрид. лит., 1974. – 640 с.
103. Проблемы преступности / Сб.: Вып. 2. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1927. – 360 с.
104. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 207 с.
105. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.
106. Ошеров М.С., Спиридонов Л.И. Общественное мнение и право. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 193 с.
107. Номоконов В.А. Преступное поведение: Детерминизм и ответственность. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1989. – 160 с.
108. Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации / Под ред. В.Н. Кудрявцева. – М.: МГУ, 1984. – 208 с.
109. Кузнецова Н.Ф. Современная буржуазная криминология / Учеб. пособие. – М.: МГУ, 1974. – 95 с.
110. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М.: МГУ, 1969. – 232 с.

111. Криминальная мотивация / Отв. ред. акад. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 304 с.
112. Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность: О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1989. – 351 с.
113. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // СОЦИС. – 1991. – №4. – С.72–78.
114. Гишинский Я.И. Теоретические проблемы социологического исследования проблемы преступности и иных антиобщественных проявлений. – Депон. В ИНИОН АН СССР 6 янв. 1984 г., №15258. – 332 с.
115. Гишинский Я. И. Насилие: природа или история? // На перепутьях истории и культуры / Труды СПб. филиала ин-та социологии РАН. – СПб., 1995. – С.206–228.
116. Гишинский Я.И. Проституция как она есть // Проституция и преступность. – М.: Юрид. лит., 1991. – С.99–121.
117. Гишинский Я.И. Кризис системы уголовных наказаний // СОЦИС. – 1993. – №8. – С.70–74.
118. Социология преступности: Современные буржуазные теории / Сб. статей: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – 368 с.
119. Яковлев А.М. Право и социология: Кризис законности в США. – М.: Юрид. лит., 1975. – 112 с.
120. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
121. Яковлев А.М. Преступность как образ жизни. – М.: Юрид. лит., 1967. – 112 с.
122. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
123. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
124. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
125. Габiani А.А. На краю пропасти: наркомания и наркоманы. – М.: Мысль, 1990. – 222 с.
126. Габiani А.А. Наркотизм (конкретно-социологическое исследование по материалам Грузинской ССР). – Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1977. – 151 с.
127. Нигола К. Влияние пола виновных на вид совершенных им преступлений // Ученые записки Тартуского государственного университета: Вып. 533 «Генезис преступного поведения» / Труды по криминологии IX. – Тарту: ТГУ, 1980. – С.31–49.
128. Кингс И. К вопросу о личности молодого правонарушителя // Ученые записки Тартуского государственного университета: Вып. 533 «Генезис преступного поведения» / Труды по криминологии IX. – Тарту: ТГУ, 1980. – С.69–91.
129. Человек как объект социологического исследования / Под ред. Л.И. Спиридонова, Я.И. Гишинского. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 198 с.
130. Гишинский Я.И. Гл. 29: Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. – 2-е изд, перераб. и доп. – М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1998. – С.587–609.
131. Общественное мнение и преступление / Г.Х. Ефремова, Г.Ш. Лежава, А.Р. Ратинов, Т.Г. Шавгулдзе. – Тбилиси: Мицниереба, 1984. – 300 с.
132. Амбрумова А.Г., Постовалова Л.И. Мотивы самоубийств // СОЦИС. – 1987. – №6. – С.52–60.
133. Карпухин Ю.Г., Торбин Ю.Г. Проституция: закон и реальность // СОЦИС. – 1992. – №5. – С.111–117.
134. Тайбаков А.А. Профессиональный преступник: Опыт социологического исследования // СОЦИС. – 1993. – №8. – С.84–87.
135. Абрамкин В., Чесноков В. Тюремные касты // Новое время. – 1991. – №28. – С.32–36.
136. Шурухун Н.Г. Неформальная дифференциация в исправительно-трудовых учреждениях // СОЦИС. – 1992. – №7. – С.73–83.

137. Победа Н.О., Підшивалкіна В.І., Яценко А.Н. Молодіжна злочинність із жіночим обличчям // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників / Керівники автор. кол. А.І. Комарова, О.О. Крикун. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1997. – Т.7. – 774 с.

138. Питання національної доброчесності / Аналітичний звіт: Київ-1998 // Матеріали семінару «Правові, економічні та соціальні проблеми боротьби з корупцією в Харківському регіоні», 24-25 лютого 2000 р. – Харків: НЮОУ, 2000.

139. Бандурка А., Соболев А. Молодежь: занятость и преступность // Современное общество. – 1994. – №4. – С.98–106.

140. Рущенко І.П., Ярмиш О.Н., Соболев О.В. Криміногенна ситуація великого міста: методика соціологічного вимірювання // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1997. – №2. – С.206–213.

141. Рущенко І.П. Злочин і злочинність (методологічні зауваження) // Вісник Харківського державного університету. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 1999. – № 433. – С.48–55.

142. Рущенко І.П. Соціологія злочинності – нова галузь вітчизняної соціології // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – №10. – С.27–84.

Глава 1.3. Епістемологія соціології злочинності

1. Лазарсфельд П. Методологические проблемы социологии // Социология сегодня: Проблемы и перспективы / Общ. ред. и предисл. проф. Г.В. Осипова; Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – С.68–116.

2. Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии: опыт логико-философского исследования. – Минск: Университетское, 1990. – 208 с.

3. Блувштейн Ю.Д. Понятия в криминологии // Советское государство и право. – 1986. – №9. – С.77–81.

4. Ленин В.И. Государство и революция // В.И. Ленин. Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М.: Госполитиздат, 1962. – С.1–120.

5. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 232 с.

6. Курс советской криминологии. – М.: Юрид. лит., 1985. – 416 с.

7. Кудрявцев В.Н. Четыре тезиса советской криминологии // Вестник Академии Наук СССР. – 1985. – №9. – С.26–33.

8. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника) / АН УССР. Ин-т государства и права; отв. ред. И.П. Лановенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 148 с.

9. Давыдов А.А. Модульный анализ и конструирование социума. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – 198 с.

10. Давыдов А.А. Модульная теория социума // Проблемы теоретической социологии. – Вып. 2: Сб. статей / Под ред. А.О. Бороноева. – СПб.: Изд-во СПб. у-та, 1996. – С. 57–71.

11. Ли Д.А. Преступность в России: системный анализ. – М.: Гелва, 1997. – 192 с.

12. Ли Д.А. Преступность как социальное явление. – М.: Информ.-издат. агентств-во «Русский мир», 1997. – 176 с.

13. Ли Д.А. Уголовно-статистический учет: структурно-функциональные закономерности. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1998. – 180 с.

14. Ядов В.А. От редактора // Давыдов А.А. Модульный анализ и конструирование социума. – М.: Ин-т социологии РАН, 1994. – 198 с.

15. Попова И.М. Повседневные идеологии // Социологический журнал. – 1998. – №3–4. – С.5–21.

16. Дюркгейм Э. Социология и теория познания: Пер. с фр. // Новые идеи в социологии / Сборник 1. – СПб.: Образование, 1914. – 136 с.

17. Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання // Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С.192–263.

18. Вебер М. Сенс «свободы від оцінок» у соціальних науках // Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. с нім. О. Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С.264–309.
19. Див.: Giddens A. New rules of sociological method. – L., 1995. – 203 p.
20. Антिला И. Беспристрастность и объективность в криминологических исследованиях // Криминология и уголовная политика. – М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1985. – С.7–11.
21. Даньшин И.Н. Введение в криминологическую науку. – Харьков: Право, 1998. – 144 с.
22. Даньшин И.Н. О методологической роли особенного и отдельного в криминологии // Проблемы правоведения. – Вып.48. – К.: Вища школа, 1987. – С.79–85.
23. Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М.: Наука, 1976. – 286 с.
24. Понятия советской криминологии / А.И. Долгова, Б.В. Коробейников, В.Н. Кудрявцев, В.В. Панкратов / Учеб. пособие. – М.: Всесоюз. ин-т по изучен. причин и разработке мер предупр. прест., 1985. – 100 с.
25. Преступность и реформы в России / Под ред. проф. А.И. Долговой. – М.: Криминологическая Ассоциация, 1998. – 408 с.
26. Гишинский Я.И. О системном подходе к преступности // Правоведение. – 1981. – №5. – С.49–56.
27. Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С. 360–378.
28. Giddens A. Central problems in social theory: Action structure and contradiction in social analysis. – L.: Macmillan press, 1979. – 294 p.
29. Кетле А. Социальная система и законы ею управляющие.: пер. с фр. – СПб.: Печатано у Тиблена и Ко, 1866. – 313 с.
30. Лист Ф. Учебник уголовного права. Общая часть: Пер. с нем. – М.: Тов-во тип. А.И. Мамонова, 1903. – 334 с.
31. Тард Г. Сравнительная преступность: Пер. с фр. – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 267 с.
32. Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб.: Изд-во «Шиповник», 1912. – 568 с.
33. Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. – 2-е изд. – К.: Изд-е Н.Я. Оглоблина, 1880. – 290 с.
34. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции / Часть общая. – СПб.: Государственная типография, 1902. – Т. 1,2. – 1460 с.
35. Ферри Э. Уголовная социология: В 2-х т.: Пер. с фр. – СПб.: Просвещение, 1910. – Т.1. – 454 с.
36. Бентам И. Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении: Пер. с англ. – В 3 т. – СПб.: Напечатано в Типографии Шнора, 1806. – Т.1. – 630 с.
37. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях: Пер. с итальян. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 464 с.
38. Уголовное право: история юридической науки / Отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1978. – 310 с.
39. Амон А. Детерминизм и вменяемость / Под ред. проф. А.А. Жижиленко. – СПб.: Тип. «Евг. Тиле преемн.», 1905. – 227 с.
40. Гернет М.Н. Социальные факторы преступности. – М.: Университ. тип., 1905. – 203 с.
41. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
42. Курганов С.И. О стереотипах в криминологии // Государство и право. – 1998. – №1. – С.61–65.
43. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Булакова, проф., акад. В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – 576 с.
44. Бакіров В.С. Трансформація соціальної реальності і зміни в соціологічному пізнанні // Вісник ХДУ / Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 1997. – №393. – С.3–7.

45. Фролова А.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): Навч. посібник. – К.: АртЕк, 1997. – 208 с.
46. Конт О. Дух позитивної філософії / С пред. М. Ковалевского: Пер. с фр. – СПб.: Изд-во В.В. Битнера «Вестник Знания», 1910. – 80 с.
47. Спенсер Г. Основания социологии // Западно-европейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В.И. Добрянкова. – М.: Изд-е Междунар. Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С.279–321.
48. Монсон П. Лодка на аллеях парка: Введение в социологию: Пер. со швед. – М.: Весь Мир, 1994. – 96 с.
49. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова; Предисловие П.П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
50. Панкратов В.В. Методология и методика криминологических исследований. – М.: Юрид. лит., 1972. – 136 с.
51. Зелинский А.Ф. Методика криминологических исследований. – К.: УМК ВО, 1992. – 45 с.
52. Курс советской криминологии: Предупреждение преступности. – М.: Юрид. лит., 1986. – 352 с.
53. Долгова А.И. Методика и опыт криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника: Сб. статей / Отв. ред. А.И. Долгова. – М.: Всес. ин-т по изучен. причин и разр. мер предупр. преступности, 1977. – С.3–94.
54. Бородин С.В., Шупилов В.П. Оценочные исследования в криминологии и их влияние на принятие решений в системе уголовной юстиции // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права / Сб. научных трудов. – М.: Всесоюзный ин-т по изуч. причин и разраб. мер по пред. прест., 1977. – С.54–72.
55. Кемпбелл А. некоторые проблемы нашего понимания феномена городской преступности // СССР – США: Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с городской преступностью. – М.: Ин-т гос. и права, 1987. – 125 с.
56. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М.: Добросвет, 1998. – 292 с.;
57. Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях / Материалы семинаров. – М.: МЦГИ, 1997. – 162 с.
58. Ярская-Смирнова Е.Р. Нарративный анализ в социологии // Социологический журнал. – 1997. – №3. – С.38–61.
59. ОПГ: нормы и стандарты поведения (полевые исследования с 1.07.2000 по 1.01): Отчет о НИР по проекту «А» (промежуточн.) / Национальный ун-т внутр. дел. – Харьков, 2001. – 163 с.
60. Меликсетян А.С. Проституция в 20-е годы //СОЦИС. – 1989. – № 3. – С.71–74.
61. Анучин Е. Материалы для уголовной статистики России: Исследование о проценте ссылаемых в Сибирь. – Тобольск: Тобольск. губ. стат. комитет, 1866. – 233 с.

Розділ 2. Злочин і злочинність:теоретико-соціологічна інтерпретація

Глава 2.1. Соціо- і криминогенез: авторитетні версії, гіпотези, теорії

1. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Под общ. ред. В.В. Танчера; Реферативный перевод и вступ. Статья В. Костинской. – К.: Ин-т социол., 1996. – 112 с.
2. Амон А. Детерминизм и вменяемость / Под ред. проф. А.А. Жижиленко. – СПб.: Тип. «Евг. Тиле преемн.», 1905. – 227 с.
3. Тут і далі посилення подаються за виданням: Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / із мови давньоєврейської та грецької на українську ново перекладена / Українське біблійне товариство, 1992.
4. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 400 с.

5. Семенов Ю.И. На заре человеческой истории. – М.: Мысль, 1989. – 318 с.
6. История первобытного общества / Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. – М.: Наука, 1983. – 432 с.
7. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
8. Файнберг Л.А. У истоков социогенеза. – М.: Наука, 1980. – 153 с.
9. Гишинский Я. И. Насилие: природа или история? // На перепутьях истории и культуры / Труды СПб. филиала ин-та социологии РАН. – СПб., 1995. – С.206–228.
10. Ломброзо Ч. Женщина преступница и проститутка // Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство: Пер. с итальян. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. – С.287–538.
11. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1997. – 222 с.
12. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / Под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-е Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 191–255.
13. Яковлев А.М. Право и социология: Кризис законности в США. – М.: Юрид. лит., 1975. – 112 с.
14. Антонян Ю.М. Убийства ради убийств. – М.: Изд-во «Щит – М», 1998. – 233 с.
15. Ницше Ф. К генеалогии морали // Так говорил Заратустра; К генеалогии морали; Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм: Сб.: Пер. с нем. – Минск: ООО «Попурри», 1997. – 624 с.
16. Эфроимсон В. Родословная альтруизма // Новый мир. – 1971. – №10. – С.193–213.
17. Сорокин П. Таинственная энергия любви // СОЦИС. – 1991. – №9. – С.144–159.
18. Мабли Г. О законодательстве или принципы законов // Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. Ред. А. И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С.140–148.
19. Монтескье Ш. О Духе законов: Пер. с фр. – СПб.: Изд-е Л.Ф. Пантелеева, 1900. – 706 с.
20. Томас Д. Маркиз де Сад: Пер. с англ. – Смоленск: «Русич», 1998. – 464 с.
21. Семенов Ю.И. Как возникло человечество? – М.: Наука, 1966. – 576 с.
22. Рулан Н. Юридическая антропология. Учебник для вузов: Пер. с фр. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 310 с.
23. Гумплович Л. Социология и политика: Пер. с нем. – М.: Тип. Д.А. Бонч-Бруевича, 1895. – 124 с.
24. Див.: Гумплович Л. Основы социологии: Пер. с нем. – СПб.: Изд-е О.Н. Поповой, 1899. – 362 с.
25. Гумплович Л. Очерк истории социологии: Пер. с нем. – СПб.: Тип. А. Лейфевта, 1899. – 130 с.
26. Гумплович Л. Социологические очерки: Пер. с нем. – Одесса: Тип. Б. Сапожникова, 1899. – 68 с.
27. Ковалевский М.М. Обособление дозволенных и недозволенных действий // Новые идеи в социологии / Сб. 4: Генетическая социология. – СПб.: Образование, 1914. – 136 с.
28. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
29. Уилсон К. Мир преступлений. В 2-х тт.: Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 1997. – Т.1. – 496 с.
30. Спенсер Г. Основания социологии: Пер. с англ. – Т.2. – СПб.: Тип. А. Пороховщикова, 1898. – 707 с.
31. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
32. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.

Глава 2.2. «Злочинна» адапція: аналітичні категорії

1. Уилсон К. Мир преступлений: В 2-х тт.: Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 1997. – Т.1. – 496 с.
2. Дриль Дм. Психофизиологические типы в их соотношении с преступностью и ее разновидностями (частная психология преступности). – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1890. – 190 с.
3. Ле Бон Г. Психология социализма. – Харьков: Изд-во «Энграм», 1997. – 470 с.
4. Адлер А. Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
5. Кузнецова Н.Ф. Современная буржуазная криминология / Учеб. пособие. – М.: МГУ, 1974. – 95 с.
6. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
7. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит., 1971. – 248 с.
8. Баразгова Е.С. Американская социология (традиция и современность): Курс лекций. – Екатеринбург: «Деловая книга», Бишкек: «Одиссей», 1997. – 176 с.
9. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания: Пер. с англ. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
10. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Изд-е Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С.333–355.
11. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя: Пер. с англ. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
12. Московичи С. Век толп / Исторический трактат по психологии масс. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.
13. Дриль Дм. Малолетние преступники: Этнод по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с нею. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1884. – 318 с.
14. Принс А. Преступность и репрессия: Пер. с фр. – М.: Изд-е И. Кнебеля, 1898. – 210 с.
15. Кошко А.Ф. Среди убийц и грабителей: Воспоминания бывшего начальника Московской сысковой полиции. – М.: ТЕРРА, 1997. – 400 с.
16. Анучин Е. Материалы для уголовной статистики России: Исследование о проценте ссылаемых в Сибирь. – Тобольск: Тобольск. губ. стат. комитет, 1866. – 233 с.
17. Чиж В. Криминальная антропология. – Одесса: Тип. Исаковича, 1895. – 51 с.
18. Бандформирования всех стран Мира / Автор-составитель Н.Н. Макарова. – Минск: Литература, 1997. – 640 с.
19. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Московские лекции и интервью. – М.: Институт философии РАН, 1995. – 245 с.
20. Лунеев В.В. Криминологическая характеристика организованной преступности в России // Изучение организованной преступности: российско-американский диалог / Сб. статей. – М.: Олимп, 1997. – С. 33–48.
21. Уголовный кодекс Украины (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15 апреля 2000 года) – Х.: ООО «Одессей». – 256 с.
22. Див.: Константинов А. Бандитский Петербург: Документальный очерк. – СПб.: Фолио-Пресс, 1996. – 496 с.
23. Альбрехт У., Венц Дж., Уильямс Т. Мошенничество. Луч света на темные стороны бизнеса: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1995. – 400 с.
24. Дышев С.М. Россия уголовная. От воров в законе до отмороzków. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 432 с.
25. Факты. – 2000. – № 194 (0771). – 20 окт.
26. Романов С.А. Воровство в России. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 480 с.
27. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. – К.: Юринком-Интер, 1999. – 240 с.
28. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии / Отв. ред. акад. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1987. – 208 с.

Глава 2.3. Соціальні інститути і злочинність

1. Giddens A. The constitution of society: Outline of the theory of structuration. – Berkeley; Los Angeles: Univ. of California press, 1984. – 402 p.
2. Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юрист, 1999. – 392 с.
3. Бажанов М.Г. Уголовное право Украины: Общая часть. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – 168 с.
4. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. – М.: Юрид. лит., 1986. – 240 с.
5. Кривуля О.М., Куц В.М. Чи можуть бути суспільні відносини об'єктом злочину? // Вісник Університету внутрішніх справ. – Вип.2. – 1997. – С.70–75.
6. Мид Дж. Психология пунитивного правосудия // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-е Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С.235–257.
7. Анденес И. Наказание и предупреждение преступности: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1979. – 264 с.
8. Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С.360–378.
9. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь / пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. – 406 с.
10. Grafstein R. Institutional realism: Social a. Political constraints on rational actors. – New Haven; L.: Yale univ. press, 1992. – 237 p.
11. Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-ская корпорация «Логос», 1996. – 360 с.
12. Уинч П. Идея социальной науки и ее отношение к философии: Пер. с англ. – М.: Русское феноменологическое общество, 1996. – 107 с.
13. Норт Д. Інституції. Інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
14. Webster's New Unvsal Unabridged Dictionary. – N.-Y., 1983. – 1981 p.
15. Социология / Г.В. Осипов и др. – М.: Мысль, 1990. – 446 с.
16. Вебер М. Избранное. Образ общества: Пер. с нем. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
17. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. – М.: Наука, 1983. – 183 с.
18. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
19. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции / Часть общая. – СПб.: Государственная типография, 1902. – Т.1,2. – 1460 с.
20. Лунеев В.В. Политическая преступность в России: Прошлое и настоящее // Общественные науки и современность. – 1999. – №5. – С.66–69.
21. Тард Г. Общественное мнение и толпа: Пер. с фр. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1902. – 201 с.
22. Giddens A. The transformation of intimacy: Sexuality, Love a. Eroticism in modern societies. – Stanford (Cal.): Stanford univ. press, 1992. – 212 p.
23. Шур Э.М. Наше преступное общество (социальные и правовые источники преступности в Америке) / С пред. и под ред. В.Н. Кудрявцева: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – 326 с.
24. Познышев С.В. Преступники из-за алиментов: типы их и меры борьбы с ними. – М. – Л.: Гос. изд-во, 1928. – 165 с.
25. Землю – селянам, або сучасна версія «Кайдашевої сім'ї» / Інтерв'ю із заступником начальника ГУДСБЕЗ МВС України генерал-майором міліції Л. Скалозубом // «Форпост» (Міліція України). – 2001. – №1. – С.8–9.
26. Ларичев В.Д., Пешков А.И., Чеботарев А.Н. Некоторые социологические аспекты преступности в кредитно-денежной сфере // Деньги и кредит. – 1995. – №3. – С.55–61.
27. Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах преступного поведения. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 203 с.

28. Альбрехт С., Венц Дж., Уильямс Т. Мошенничество. Луч света на темные стороны бизнеса: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1995. – 400 с.
29. Катанзаро Р. Мафия // СОЦИС. – 1989. – №3. – С.99–104.
30. Гулар Д. История мафии // Версия. – 1993. – №3. – С.18–40.
31. Кирпичников А.И. Взятка и коррупция в России. – СПб.: Альфа, 1997. – 352 с.
32. Чалидзе В. Уголовная Россия. – М.: «ТЕРРА» – «TERRA», 1990. – 395 с.
33. Организованная преступность и коррупция. Исследования, обзоры, информация: Социально-правовой альманах. – Вып.2. – Екатеринбург: ИИТЦ «Зерцало-Урал», 2000. – 100 с.

Глава 2.4. Злочин як поведінка

1. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды: Пер. с исп. / Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. – М.: Весь мир, 1997. – С.480–698.
2. Правовая статистика: Учеб. пособие / Кальман А.Г., Христюк И.А., Зинченко В.Н. – Харьков: НИИИПП АгрН Украины, 1998. – 184 с.
3. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
4. Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. В.Е. Крутских. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 368 с.
5. Смельянов В.П. Кваліфікація злочинів проти власності: Навчальний посібник. – Харків: Рубікон, 1996. – 112 с.
6. Бентам И. Избранные соч.: Пер. с англ. и фр. – СПб.: Изд-е Русской книжной торговли, 1867. – Т.1. – 678 с.
7. Гринберг М.С. Преступное действие (управленческие и психологические аспекты) // Известия высших учебных заведений / Правоведение. – 1983. – №5. – С.38–44.
8. Тарарухин С.А. Преступное поведение: социальные и психологические черты. – М.: Юрид. лит., 1974. – 224 с.
9. Яковлев А.М. Теория криминологии и социальная практика. – М.: Наука, 1985. – 245 с.
10. Яковлев А.М. Социология экономической преступности. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
11. Антонян Ю.М., Блувштейн Ю.Д. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения. – М.: РИО Академии МВД СССР. – 121 с.
12. Лунеев В.В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 33. – М.: Юрид. лит., 1980. – С.2–15.
13. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М.: Наука, 1986. – 448 с.
14. Курс советской криминологии. – М.: Юрид. лит., 1985. – 416 с.
15. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособие. – М.: Изд-ская группа «Форум-ИНФРА-М», 1998. – 216 с.
16. Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к преступности // Дриль Д.А. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – СПб.: Изд-во «Шиповник», 1912. – С.509–568.
17. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – С.104–156.
18. Некоторые проблемы современной зарубежной криминологии: Сб. науч. трудов. – М.: Всесоюз. ин-т по изучен. причин и разработ. мер пред. преступности, 1976. – 90 с.
19. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени / Пер. с англ., сост. и предисл. Т.С. Васильева. – М.: Наука, 1997. – 351 с.
20. Социальное действие / Ред. Ю.А. Харин. – Минск: Наука и техника, 1980. – 256 с.
21. Habermas J. Theoris des Kommunikativen Handelns. – 3, durchges. Aufl. – Frankfurt a. M.: Suhkamp, 1985. – Bd 1: Handlungsrationaltat und gesellschaftliehe Rationalis-tierung. – 534 s.

22. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С.17–190.
23. Зиммель Г. Как возможно общество? // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С.101–114.
24. Зиммель Г. Социальная дифференциация / Под ред. и с пред. Б.А. Кистяковского; Пер. с нем. – М.: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1909. – 223 с.
25. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.123–162.
26. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е.Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
27. Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. – К.: Юринком, 1995. – 208 с.
28. Коржанский М.И. Уголовное право Украины. Частина загальна: Курс лекцій. – К.: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
29. Долгова А.И. Криминология. – М.: Изд. группа НОРМА – ИНФРА.М, 1999. – 272 с.
30. Остроумов С.С. Преступность и ее причины в дореволюционной России. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 204 с.
31. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-е Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. – С. 462–477.
32. Федорченко П.В. Дві версії соціології Т. Парсонса: Р. Мюнх і Дж. Александер // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7–8. – С. 29–52.
33. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии // Социология сегодня: Проблемы и перспективы / Общ. ред. и предисл. проф. Г.В. Осипова; Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – С.25–67.
34. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Социальные и гуманитарные науки / Реферативный журнал. – Сер.11. – Социология. – 1993. – №3,4. – 173 с.
35. Парсонс Т. Система современных обществ: Пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
36. Дриль Д. Малолетние преступники: Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с нею. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1884. – 318 с.
37. Панфилов В. Як стануть маніяками // Іменем закону (Богомольця 10). – 2001. – №8 (23.02).
38. Свирин Ю. Биологический (генетический) фактор как одно из условий преступного поведения // Российская юстиция. – 1996. – №12. – С.23.
39. Эфроимсон В. Родословная альтруизма // Новый мир. – 1971. – №10. – С.193–213.
40. Антонян Ю.М. Убийства ради убийств. – М.: Изд-во «Щит – М», 1998. – 233 с.
41. Вилсон К. Мир преступлений: В 2-х т.: Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 1997. – Т.1. – 496 с.
42. Антонян Ю.М., Ткаченко А.А., Шостакович Б.В. Криминальная сексология / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Спарк, 1999. – 464 с.
43. Норрис Дж. Серийные убийцы / Пер. с англ. О. Кутуминой. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 320 с.
44. Криминальная мотивация / Отв. ред. акад. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 304 с.
45. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М.: Изд-во «Щит-М», 2001. – 306 с.
46. Див.: Ліпкан В. Геній пекла // Форпост (Міліція України). – 2001. – №3. – С.18–20.
47. Тард Г. Молодые преступники: Пер. с фр. – СПб.: Тип. А.А. Пороховщикова, 1899. – 30 с.

48. Лобас Н.С. Убийцы (некоторые черты психофизики преступников). – М.: Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 168 с.
49. Преступная толпа. – М.: Ин-т психологии РАН, изд-во «КСП+», 1998. – С.11–116.
50. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
51. Тард Г. Преступления толпы / Под ред. А.И. Смирнова; Пер. с фр. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1893. – 44 с.

Глава 2.5. Кримінально-правове поле як розширена модель злочинності

1. Семаков Г.С. Криминология: Курс лекций. – К.: МАУП, 1999. – 128 с.
2. Фролова О.Г., Титаренко Ю.Л. Покарання як спосіб боротьби зі злочинністю / Навчальний посібник. – Донецьк: Донецький ін-т внутрішн. справ, 1997. – 327 с.
3. Зиммель Г. Как возможно общество? // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С.101–114.
4. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Bourdieu P. Social space and symbolic power // Bourdieu P. In other words: Essays towards a Reflexive sociology. – Stanford (Cal.), Stanford univ. press, 1990. – P.123–139.
6. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
7. Раска Э. Борьба с преступностью и социальное управление: теоретические и методические аспекты. – Таллин: Ээсти раамат, 1985. – 213 с.
8. Руткевич М.Н. Диалектика и социология. – М.: Мысль, 1980. – 356 с.
9. Раска Э.Э. Преступность как показатель социального пространства // Теоретические проблемы изучения территориальных различий в преступности: Ученые записки тартуского университета / Труды по криминологии. – Вып. 761. – Тарту: Тартуский гос. ун-т, 1987. – С.18–29.
10. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., акад. В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – 576 с.
11. Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М.: Юрид. лит., 1990. – 304 с.
12. Курганов С.И., Кравченко А.И. Социология для юристов: Учебное пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 2000. – 255 с.
13. Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – 224 с.
14. ОПГ: нормы и стандарты поведения (полевые исследования с 1.07.2000 по 1.01): Отчет о НИР по проекту «А» (промежуточн.) / Национальный ун-т внутр. дел. – Харьков, 2001. – 163 с.
15. Габияни А.А., Гагечиладзе Некоторые вопросы географии преступности (по материалам Грузинской ССР). – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1982. – 144 с.
16. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. проф. В.А. Ядова. – М.: Ин-т «Открытое общество», 1996. – 415 с.
17. Шехтер Х. Подонки: Пер. з англ. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 448 с.
18. Уголовное право: Курс лекций / Общая часть, лекция 15 / Отв. ред. проф. А.Н. Игнатов, проф. Ю.А. Красиков. – М.: Изд. группа ИНФРА М–НОРМА, 1997. – 175 с.
19. Никитин В.Н. Тюрьма и ссылка. – СПб.: Тип. Г. Шпарварт, 1880. – 674 с.
20. Дондурей Д. Сила «Брата-2 – не в правде, а в отморозках // Комсомольская правда в Украине. – 2000. – №8 (27 дек.).

Розділ 3. Прикладні й емпіричні аспекти соціології злочинності

Глава 3.1. Дослідження латентної злочинності: теорія, методи й практика

1. Лопес-Бланко А., Феррандо Ф.П. Валенсийское сообщество (Испания): новое в лечении наркотической зависимости // Молодежь и наркотики (социология наркоти-

- зма) / Под ред. проф. В.А. Соболева, доц. Рущенко И.П. – Харьков: Торсинг, 2000. – С.343–387.
2. Эшби У. Введение в кибернетику: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. – 432 с.
3. Рущенко И.П. Количественное измерение динамики и структурных характеристик процесса распространения наркотиков в молодежной среде // Молодежь и наркотика (социология наркотизма) / Под ред. проф. В.А. Соболева, доц. Рущенко И.П. – Харьков: Торсинг, 2000. – С.17–83.
4. Giddens A. The consequences of modernity. – Stanford (Cal.): Stanford univ. press, 1990. – 186 p.
5. Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. / Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. – 504 с.
6. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / Пред. акад. В.Н. Кудрявцева. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 516 с.
7. Рущенко И.П. Латентные социальные процессы: теоретические и практические аспекты исследования наркомании // СОЦИС. – 1999. – №10. – С.74–85.
8. Габияни А.А. На краю пропасти: наркомания и наркоманы. – М.: Мысль, 1990. – 222 с.
9. Лазарсфельд П.Ф. Измерение в социологии // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1972. – С.134–149.
10. Первомайский Э.Б., Линский И.В. Реконструкция реального распространения опиумной с помощью системы мониторинга эпидемиологических показателей в Украине // Архив психіатрії. – 1998. – №1 (16). – С.24–30.
11. Фокс В. Введение в криминологию: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 312 с.
12. European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics: Draft model. – Strasbourg: Council of Europe, 1995. – 194 p.
13. Фоломеева Н.М., Шурыгина И.И., Новикова Н.А., Чекинева Т.В. Опыт применения биографического метода в исследовании проблем наркомании // Наркомания как форма девиантного поведения. – М.: Институт социологии РАН, 1997. – 64 с.
14. Мягков А.Ю. Обеспечение анонимности в социологическом опросе (аналитический обзор зарубежных исследований) // СОЦИС. – 1999. – №5. – С.107–114.
15. Rich P.M. Crimes without victims: Deviance and the criminal law. – Wash.t: Univ. press of America, 1978. – 248 p.
16. Boruchowitz V.C. Victimless crimes: A proposal to free the courts. – Judicature, Chicago. – 1973. – vol.57. – №2. – P.69–78.
17. Лунеев В.В. Объективизация криминологических показателей в системе контроля над преступностью // Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. – М.: Ин-т гос. и права РАН, 1996. – С.34–52.
18. Coleman C., Moynihan J. Understanding crime data: haunted by dark figure. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 180 p.
19. Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии: Пер. с япон. / Под общ. ред. и со вступ. ст. Н.Ф. Кузнецовой и В.Н. Еремина. – М.: Прогресс, 1989. – 256 с.
20. The oxford handbook of criminology: Second edition / Edited by Mike Maguire, Rod Morgan and Robert Reiner. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 1267 p.
21. Кури Х. Исследование проблем виктимизации в Германии // Криминологические исследования в мире. – М.: Изд. Фирма «Манускрипт», 1995. – 195 с.
22. Панкратов В.В. Косвенные методы изучения преступности // Вопросы борьбы с преступностью / Весовой ин-т по изучению причин и разработ. мер пред. преступности. – М.: Юрид. лит., 1967. – С.3–12.
23. Курс советской криминологии. – М.: Юрид. лит., 1985. – 416 с.
24. Конев А.А. Основные криминологические характеристики латентной преступности / Учебное пособие. – Омск: Омская высшая школа милиции, 1980. – 47 с.
25. Бышевский Ю.В., Конев А.А. Латентная преступность и правосознание / Учебное пособие. – Омск, 1986. – 74 с.
26. Акутаев Р.М. К вопросу о методах измерения латентной преступности // Государство и право. – 1998. – №7. – С.57–60.

27. Ратинов А.Р., Ефремова Г.Х. Общественное мнение об эффективности деятельности правоохранительных органов // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып.39. – М.: Юрид. лит., 1983. – С.16–26.
28. Горяинов К.К. Латентная преступность в России: результаты исследования и меры борьбы // Латентная преступность: познание, политика, стратегия: Сборник материалов международного семинара. – М.: ВНИИ МВД России, 1993. – С.19–38.
29. Ривман Д.В., Устинов В.С. Виктимология. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2000. – 332.
30. Сравнительное социологическое исследование «Население и милиция в большом городе»: Отчет-1. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал Института социологии РАН. Центр девиантологии, 1999. – 78 с.
31. Сравнительное социологическое исследование «Население и милиция в большом городе»: Отчет-2. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал Института социологии РАН. Центр девиантологии, 2000. – 54 с.
32. Бандурка А.М., Зелинский А.Ф. Вандализм. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1996. – 198 с.
33. Даньшин І. М., Оболенцев В.Ф. Латентна злочинність: поняття, причини, негативні наслідки // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Вип.10. – С.29–34.
34. Яковлев С.В., Бодянский С.В., Воробйов С.В. Послідовне виявлення змін властивостей часових рядів для визначення ознак латентних розкрадань // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1996. – Вип.1. – С.56–62.
35. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы: Пер. с нем. – М.: Юрид. лит., 1979. – 320 с.
36. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е.Эминова. – М.: Юрист, 1995. – 512 с.
37. Криминология. Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., акад. В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – 576 с.
38. Конев А.А. Преступность в России и ее реальное состояние. – Н. Новгород, 1993. – 211 с.
39. Звеквич У. Сравнение обзоров виктимизации в странах Восточной и Центральной Европы // Латентная преступность: познание, политика, стратегия: Сборник материалов международного семинара. – М.: ВНИИ МВД России, 1993. – С.57–72.
40. Кулик О.Г. Аналіз криміногенної ситуації в Україні у 1998 році та прогноз на 1999 рік // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України / Науково-теоретичний журнал. – 1999. – №2. – С.13–64.
41. Блувштейн Ю.Д., Добрынин А.В. Основания криминологии: опыт логико-философского исследования. – Минск: Университетское, 1990. – 208 с.
42. Алексеев А.М., Роша А.Н. Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып.19. – М.: Юрид. лит-ра, 1973. – С.30–44.
43. Акутаев Р.М. Некоторые аспекты борьбы с искусственно-латентной преступностью // государство и право. – 1999. – №3. – С. 44–52.
44. Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. – Харьков: Основа, 1994. – 321 с.
45. Кетле А. Социальная система и законы ею управляющие.: пер. с фр. – СПб.: Печатано у Тиблена и Ко, 1866. – 313 с.

Глава 3.2. Громадська думка стосовно криміногенної ситуації

1. Лапаева В. В. Социология права / Под ред. акад. В.С. Нерсисянца. – М.: Изд-во НОРМА, 2000. – 304 с.
2. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений: Проблемы методологии исследования общественного мнения. – М.: Политиздат, 1967. – 400 с.
3. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра: Пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1997. – 317 с.

4. Бафия Е. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации: Пер. с польск. – М.: Юридическая литература, 1983. – 150 с.
5. Криминогенная ситуация в России на рубеже XXI века / Под общ. ред. А.И. Гурова. – М.: ВНИИ МВД России, 2000. – 96 с.
6. Оссовский В.Л. Проблема идентификации общественного мнения // Социс. – 1999. – №10. – С.7–16.
7. Полторак В.А. Социология общественного мнения: Учебное пособие. – Киев–Днепропетровск: Центр «СОЦИОПОЛИС» – Изд-во «Арт-Пресс», 2000. – 264 с.
8. Garofalo J. The Fear of Crime: Causes and Consequences. – The Journal of Criminal Law and Criminology. – 1981. – №2. – P.844–861.
9. Шубкин В.Н. Страхи в России // Социологический журнал. – 1997. – №3. – С.62–76.
10. Харківська область в 1999 році (статистичний щорічник). – Харків: Харків. обл. упр. стат., 2000. – 404 с.
11. Giddens A. The Third Way (The Renewal of Social Democracy). – Cambridge: Polity Press, 2000. – 166 p.
12. Криминогенна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми. – К.: МВС України, 1997. – 95 с.
13. Криминогенна ситуація в Україні: оцінка, тенденції, проблеми. – К.: МВС України, 1998. – 97 с.
14. Звіт перед українським народом (Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України в 1999 році). – К.: МВС України, 1999. – 16 с.
15. Социология: Учебник для юридических вузов. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 416 с.
16. Чурилов Н.Н. Проектирование выборочного социологического исследования. – К.: Наук. думка, 1986.
17. Рущенко И.П. Социальный статус работников милиции // Влада і насильство: Збірка наукових статей / За ред. проф. Кривулі О.М. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – С165–175.
18. Гоголь Н.В. Мертвые души. – М.: Статистика, 1980. – 382 с.
19. Гессен В.М. Исключительное положение. – СПб.: Право, 1908. – 410 с.
20. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 254 с.
21. Звіт перед українським народом (Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України в 2000 році). – К.: МВС України, 1999. – 16 с.
22. Леметр А. Этапы совершенствования методов оценки и анализа явлений преступности и обеспечения безопасности в городах и населенных пунктах // Предупреждение преступности и обеспечение безопасности в городах / Материалы международной научно-практической конференции (7–8 апреля 1999 г.). – М.: МЮИ МВД России, изд-во «Щит-М», 1999. – С.45–50.

ABSTRACT

SECTION 1

PROPAEDEUTICS OF SOCIOLOGY OF CRIME

Chapter 1.1

Sociology of crime – new branch of domestic sociology

The author puts a question: «Why in former USSR and Ukraine sociological researches on the subject of crime (until recently) have not received distribution?» In Ukraine one can observe the enough intense criminogenous situation. The dynamics of absolute parameters of crime during the period from 1972 till 2000 is represented in the Table 1.1. It testifies the significant growth of crime rate during 80-s and 90-s. According to data of various sociological interrogations, including those, which were conducted by the author, the population noticeably concerned with growth of crime rate: 50–70% of respondents specify crime as a priority trans-national problem. The author shows his own observations about the distribution among the population of earlier unfamiliar methods of a self-defence and property protection: installation of steel doors and lattices on windows, carrying of gas and other weapons. Thus, problem of crime is actual, acute social problem deserving attention of sociologists.

«The absence of interest» of sociologists in a crime theme is explained by historical reasons. At first, sociology and criminology during 30–50-s were prohibited as «bourgeois pseudo sciences». The theoretical sociology was not rehabilitated until the end of 80-s also could not by virtue of it become methodological basis for criminology. Criminology in 60-s has received the jurisprudence status and was «given up» to the lawyers. Secondly, criminology in 60–80-s and even in 90-s developed as a narrow - departmental science under aegis of the ministry of internal affairs (office of interior), prosecutors' office. The criminal statistics was closed, «the outside» researches could not access to the penitentiary system, could not use documents of police etc. Sociologist considered crime theme as not perspective direction for the researches.

The legal status of criminology has a number «of narrow places», which were exhibited in works of domestic criminologists: 1) the absence of effective theoretical and methodological basis, which was naked with all the evidence after the crash of Marx-Lenin theory; 2) vagueness of a science subject, because legal disciplines oriented not on social processes and phenomena, but on the study of the legal attitudes, norms, law-making; 3) methodical problems connected with failing to conduct field researches, to receive representative data etc.

As criminology in Ukraine already has developed as only jurisprudence science, the author does not consider necessary to conduct a controversy about its status. The sociology of crime should develop as a sociology branch and fill in a niche remaining not occupied because of indicated defects of the legal approach of crime research. It should be, at first, open, «civil» discipline oriented on informing of politicians, administration, public about processes happening in a crime orb; secondly, offer social technologies in an orb of preventive maintenance and crime warning; thirdly, not come «off» problems facing with law-enforcement bodies, to develop «on the junction» with legal disciplines of the criminal-legal context.

Object of sociology of crime not reduced extremely to the phenomena of crime, and includes it «social aura»: social factors and social consequences of crime, public judgement and response of public consciousness on crime etc. Feature of sociological thinking is a skill to locate object of a research in this or that social context. The subject of sociology of crime can have four levels of localisation: 1) research of a criminal behaviour, structure of a criminal operation, person of a criminal and victim; 2) criminological researches in a context of social groups, social institutes and organisations; 3) societal level: a context of political, ideological, cultural, mentality aims of nations-states; 4) intersocial context, crime in a focal point of the international relations, regional or global policy.

The author selects four trial functions of sociology of criminality: 1) cognitive, 2) methodological, 3) tool, 4) informational-educational. It should connect the «high» sociological theory with needs of applied sociological researches and produce necessary methods, technology for empirical researches. The internal structure of discipline includes three levels: 1) theoretical — special theories, explanatory models of crime, which in turn, base on the known sociological doctrines; 2) branch — particular directions of researches: sociology of the organised crime, mass media and crime, sociology of narcotism, sociology of domestic violence etc.; 3) empirical — development of particular techniques, field researches conduction. The sociology of crime actively interacts with three groups of disciplines: 1) legal disciplines of a criminal-legal cycle (criminal law, criminal process, criminology etc.); 2) non-legal disciplines researching crime (philosophy of crime, criminal psychology, criminal anthropology); 3) some sociological branches (sociology of law, legal sociology, sociology of deviant behaviour).

Chapter 1.2

The history of sociology of crime

The author discusses two problems which have methodological sense: choice of the historical and sociological scheme and determination of «point of reference» in a history of sociology of crime. Historical and sociological schemes, which take as a basis the chronological order, problem, national, personal are not enough good approach for object of research. The sociology of crime has multi-discipline basis, its sources can be found in different sciences and research traditions. The author selects four directions, on which it is possible to trace these sources: 1) development of criminal statistics (from the Quetelet and Herri up to now); 2) sociological school in a

science of criminal law (last quarter XIX – the beginning of XX century); 3) theoretical and sociological direction; 4) sociological direction in modern criminology (XX century). The author offers to accept in quality of «point of reference» works of A. Quetelet, which, at first, concerns to number of founders of sociology, secondly, specially investigated a phenomenon of crime. The approach the Quetelet was based on the «newest» achievements of social sciences of a beginning of XIX century. He included (1) the idea of society as reality, fundamental connection of a crime rate with a type of society and it's condition; (2) social determinism, causing factors of crime such as a gender, age, place of residence etc. (3) the idea of the social law and existence of social regularities, including «iron» law of crime; 4) broad use of empirical methods, first of all, criminal-statistical analysis of regularities of crime.

Alongside with the Quetelet the important role in the origin of institute of criminal statistics has played Herri, the minister of the justice of France, which immediately was involved in systematic publication of the reports, since 1827, about crime condition. Due to activity of statisticians, who in the second half of XIX century was distributed practically to all countries of Europe, the sociologists have received a high-power means for the empirical analysis of crime. In the Table 1.2 the information about inclusion of social parameters in the criminal accounts of different European countries (beginning from XX century) are proposed. The greatest number of parameters (14) was presented in «Svody» (summary crime report), which were prepared in Russian Empire. In pre-Revolutionary Russia the statistics was conducted on a high level, in country there was a significant interest to «to a social problem», including data of criminal statistics. The author analyses works of Anuchin, Mikchnevich, Tarnovskiy, who are even today can be an example of the thoughtful analysis and self-denying transactions of the scientist. After revolution, in 20-s in Moscow Central Statistical Department was established the Unit of moral statistics. But, already in the beginning of 30-s criminal statistics became closed, came in decline, and actually strong traditions of criminal statistical work, technology of the analysis were lost.

The sociological school in a science of criminal law has appeared as a branch of so-called «new Italian» or «positive» school of criminal law. This school is connected to the name of Lombroso and has colleagues, who have thrown a call to «classical» school. Basic essence differences between two schools are indicated in the comparative Table 1.4. The sociological direction has concentrated on the ethiological study of crime, analysis of social factors generating crime. The influence of several tens of factors were researched (they are shown in the Table 1.5). The author considers four national branches of sociological school: 1) «Lyons» school led by Tard in France, 2) «German» school led by List, 3) «Third» school in Italy — Ferri, Turatti, Vacarro, Poletti; 4) «Russian» school — Drill, Foyntskiy, Gogel, Gernet, Chubinskiy, Zhizhilenko. Some works of the representatives of these schools can be considered as classical researches. So, under Gernet management in 1910 the large-scale research project on the subject of «Juvenile delinquency in Moscow and fighting measures» was carried out: 3000 questionnaires of juvenile criminals were completed (questionnaires contained of two equal parts — legal and sociological parameters), the judicial statistics is gathered, biographies and compositions on the subject of crimes of the pupils of children's shelters are taken and investigated, asylum for children — beggars are photographed.

Two groups of the sociologists are included in a theoretical and sociological direction: classics of sociology (Spencer, Marx), whose ideas (evolutionism, social conflict) were used afterwards by sociologists-criminologists; and sociologists (Tard, Durkheim), who being repelled from the general concepts of society, especially inves-

tigated a problem of crime. The ideas of last mentioned have rendered decisive influence on the development of the sociological theories of crime in XX century. The inheriting theory of Tard became a basis of group of transmission concepts of crime, functional doctrine of Durkheim — structural strain, anomie. In 1938 were published «Society and crime» of Tannenbaum and Merton's article «Social structure and anomie». The works leaned correspondingly on ideas of Tard and Durkheim, they have executed a role "of links" between epochs and were an incitement for theoretical-criminological works of afterwar time. The author draws attention to a methodological role of the theories of Merton, Sorokin, Freud, Fromm. The ideas of the sociologists-theorists are expedient for using for construction of explanatory models of crime and development of a theoretical level of sociology of crime.

The sociological direction in criminology is obliged to development of sociology of crime in America, first of all, where criminological researches conducted by professional sociologists from the very beginning. The author analyses the contribution of the representatives of the Chicago school to development of empirical researches and (Table 1.6) represents theoretical ideas of American criminologists in the tabulated form. In the conclusion, sociological works of Soviet, Ukrainian criminologists during 20-s are considered which were executed up to the interdiction of criminological researches, and some publications, relating to 60–90-s. Despite of legal slope of Soviet criminology the interesting effect was observed, which author names «as a sociological drift». The number of contributors-lawyers (Gilinskiy, Yakovlev) are publishing works of the sociological contents, some researches managed to conduct field researches (for example, inquiry of drug addicts under a management of Gabiani in Georgia during 70–80-s). In Ukraine up to 90-s such direction as sociology of crime actually was absent.

Chapter 1.3

Epistemology of sociology of crime

The specificity of research activity depends on an ontology and phenomenology of object. Each «call» of an gnoseological character requires the scientist «of answer» as epistemological principles special methodological and methodical means. The sociologist-criminologist should clearly represent «underwater reeves», problems, which he can face during theoretical or empirical activity. In this connection author divides epistemological problems on three classes: axeological problems, methodological problems, methodical problems.

Axeological problems are connected with «pressure» on the researcher of value stereotypes of society, cultural context, political aims. The author analyses the influence on the sociologist-criminologist of three kinds of ideologies: political (class), scientific, daily. An example of the first type — dictatorship of Marx-Lenin theory in criminological researches of the USSR period. The explanatory model of crime were constructed by the way of non-critical use of Marx's dogmas about class nature of crime, connection of crime with a private property, possibility of full liquidation of crime in conditions of communism. As example of modern scientific ideologies can be the so-called theory of «modular society constructing», because of it Lie (Moscow) with enthusiasm and faith of the present Pythagorean tries to interpret crime as a gang

of numerical constants. Daily philosophy are connected to a phenomenon of fear of crime, dominance of irrational and subconscious in evaluations and prognoses of crime. In connection with the fact of influence of the indicated ideologies, the author considers rules and ideas both Durkheim and Weber concerning objectivity of scientific knowledge. The sociologist-criminologist must not only be objective, but also take an active civil position, and see behind public influences actual problems, which wait for their solutions.

In a circle of methodological problems are discussed: 1) perspective of use of a system approach; 2) problem of determination of crimes and choice of object of researches; 3) dilemma of realism and nominalism in criminology. The author sceptically concerns to perspectives of use of a system method for direct study, modelling of crime, as its components have no fundamental connections, i.e. separate crime and types of criminal activity will derive a mechanical set. The system method has a perspective in more broad social context, where the crime acts as system-establishing element. Subsystems here are: 1) crime and criminals; 2) population as potential object of criminal encroachments and response of the population on the fact of crime; 3) victims of criminal encroachments; 4) police and law-enforcement agencies; 5) criminal policy of the state; 6) criminal justice system; 7) penitentiary system. Relativism of a crime, the processes of criminalisation and decriminalisation complicate the determination of objects of a research. The sociologist-criminologist, on the one hand, should be guided by criminal-law norms, on other, — «to listen to a voice of the people», to react on concern of a public, to investigate the phenomena, accompanying a crime: alcohol and drug addiction, prostitution, deviant behaviour of juvenile etc. Dilemma of a nominalism and realism is connected to fact, that criminologist deals with two different realities: the crime is a single fact, crime as mass phenomenon or social fact (according to determination of Durkheim). The author offers to take into account this circumstance and to emanate from multi-paradigmism for purpose of construction of explanatory models or development of the methodology of field researches. The crime is expedient for considering from position of structural functionalism, in the framework of macro sociological approaches. The crime can be interpreted from position of the micro sociological doctrines «understanding» sociology, phenomenological sociology.

In real criminological researches the sociological methods, however, predominate, but there is «skew» in the party of quantitative methods. The author considers features of quantitative and qualitative methods (Table 1.7), discusses expediency of their practical use, offers integrally to combine first and second. As the positive example of successful use of qualitative methods is considered experience of application by the author of the monographic description of organised criminal groups. The central procedure of a method were detailed semi-formalised biographic interviews with the members of particular criminal groups, which were carried out in penitentiary establishments of Ukraine in year 2000.

SECTION 2

CRIME AND CRIMINALITY: THEORETICAL-SOCIOLOGICAL INTERPRETATION

The second section of the book is bodily devoted to theoretical aspects of criminality, explanatory models of a crime and criminality, which the author creates on the basis of modern sociological theories.

Chapter 2.1

Socio and criminogenesis: the authoritative versions, hypothesis, theory

In this chapter the author investigates a role, which was played by the criminality in the sociogenesis, origin of modern societies. The known theories and explanations, including — Bible version, natural scientific explanation, metaphysical doctrines and sociological theories in this connection are considered. The author draws attention to the fact that actual history of mankind according to the Bible begins with the initial sin (actually is a first known crime) and punishment, which has followed it. Natural scientific explanation treats the person as an aggressive animal. Paleoanthropological data confirm a prevalence of violence, cannibalism in the ancient world. The society is considered as the constraining factor, condition of a survival of a kind, method «of curbing of zoological individualism». Evolutionary-biological, natural scientific explanation of socio and criminogenesis has found a reflection in the theories of Lombroso and Freud. Freud in the form of a parable about brothers' conspiracy against the father actually gives materialistic, psycho-analytical version of the initial sin and also is linked with a beginning of a history with a crime (murder of the father by the brothers). The metaphysical, philosophical doctrines of Montesquieu, Nietzsche, Marx consider the person and crime from opposite positions. They try to answer a question: whether is the crime the factor, which is immanent to sociogenesis, or it is casual phenomenon, «fallacy», temporary condition, which will be overcome hereafter? The sociological theories (Gumplovicz, Durkheim, Kovalevskiy, Sorokin) consider a crime and punishment from positions of social conflict or functionalism, utilitarianism, as a form of social adaptation and variant of a behaviour of the person. They pay attention to the fact that criminality and wars are deeply implanted factor of diverse cultures, historically they were an image of life of some ancient peoples. Majority of the known versions and theories converge in the following: 1) crime is integrally connected with sociogenesis, origin of modern societies, it is traced at all stages of a human history; 2) criminality — is functional, since it is closely connected with structure and social institutes; the struggle with criminality as a moment of installation of an equilibrium in the society and social order is simultaneously functional also; 3) criminal behaviour is alternative, which despite of any forms of criminal reprisal, will be realised as a method of adaptation of the person in society.

Chapter 2.2

«Criminal» adaptation: analytical categories

The author uses the theory of social adaptation as a methodological basis for construction of explanatory models. The adaptation is treated in a broad sense of term as interaction of the individual with a social environment, which gives the person necessary resources for a survival and self-development. The author uses some ideas of Thomas and Znaniecki, Berger and Luckman relatively the typisation of a behaviour, social structure as the sum of all typisations, that orders adaptation of the person in socium. The author offers some analytical categories, with the help of which it is possible systemise behaviour. The first row will be composed with categories, which reflect a degree of mastering by the individual of social life. Among them are: 1) simple adaptation (passive use of a social environment), 2) complicated adaptation (active use of a social environment), 3) innovation adaptation or social constructing (adaptation through a modification of a environment). It is the basis for separation of criminal actions on three groups depending on their «complexity». So, «innovational» crimes are characteristic to some kinds of «white-collar» crime. The second row of categories looks like the following: 1) alternativeless adaptation, 2) adaptation with the limited set of alternatives, 3) adaptation with broad «fan» of alternatives. These varieties of the adaptive acts are closely connected to the social status of agents. The higher is the social status of the individual in the society, than more broad possibilities he uses. On the one hand, it is easier to him to live law-obeying way of live, with other — criminal behaviour can acquire refined, complicated forms. The mechanism of social adaptation includes three mandatory elements: 1) inclusion of the individual in a social structure, social relations; 2) identification with a social environment, positions, statuses; 3) exchange procedure with other members of society in the correspondence with the accepted rules. The deviations and failures in elements of this mechanism are considered as «criminal» adaptation. The author distinguishes the attitude to «criminal» adaptation in different societies — «class societies» and «mass societies». Last are acutely react on the identity defects, i.e. on «strangers», who are selected according to religious, class, ethnic, political criteria. Further author divides criminal adaptation on primary and secondary. The secondary adaptation consists in that individual (for example, youth in unsuccessful hoods, ghettos) feels weak influence «of large society» and creates behaviour in the correspondence with requests of delinquent subcultures. And with this all elements of the mechanism of adaptation «work», but they initially have an antisocial direction. Secondary «criminal» adaptation can concern as average, higher stratum of society, when their representatives co-operate with the organised criminality, Mafia, are obeying laws of criminal world. It is rather characteristic for post-soviet societies. According to Luneev's data, 66 % of all commercial structures of Russia are involved in the criminal relationships. The overlapping of numbers of analytical categories gives some typological matrix. On Figure 2.1 the certain dependence between the social status, degree of complexity of committed crimes and availability of alternatives of a behaviour is represented.

Chapter 2.3

Crime and social institutes

The social order can be expressed by a following number of categories: «a social structure» — «social relationships» — «social institutes» — «social values and norms» — «social roles» — «social acts (practices)». Social institutes are rules of game in society. In relation to a them it is meaningful to consider division on «normal» and «criminal» forms of adaptation of individuals in society. The author selects some main kinds of person's behaviour (connected with criminal activity) in relation to institutes:

Behaviour, which ignores fundamental institutes. According to the system of criminal punishment the sociologist can determine, what institutes are most important and therefore protected by the law. As the role and weight of institutes historically varies there happens criminalisation or decriminalisation of these or those social actions. On stretch of the last millennium criminal laws of European countries «supported» four main institutes: religion, state, person, property. The heaviest punishment, including death penalty were connected to a behaviour infringing values and norms, lying in their basis.

Ignoring new, «violent» institutes. Introduction of new institutes, rash attempts of a regulation of civil society quite often give rise to «artificial» crime. The large responsibility lies on legislators in not supposing excessive, harmful for society criminalisation and to not convert «normal» adaptation in «criminal».

New institute as the factor of crime. Institutionalisation can be indirect reason of growth of the certain kinds of crime. So it is happened in the 20-s of twentieth century, when the new institute of the alimonies has became the reason for increasing murders of the pregnant women and attempts on murder on the part of the men.

Disorganisation of institutes and crime. In transitional periods, in conditions of anomie the criminality can grow owing to slacking authority and firing of regulating function of those or other institutes. In Ukraine in 90-s hundreds of enterprises, collective farms were actually plundered by their own workers because of crisis of institute of a state ownership. The dismantle of such institute as the Soviet Army and replacement of it with new national armies has brought about not only in mass plundering of property, but also sale of the weapon to criminal elements, terrorist groupings.

Traditional-institutionalised behaviour as a crime. During modernising, destruction of traditional society the customary forms of behaviour can turn to crimes. So such has taken place in Central Asian and some Caucasian republics, when they have received the legislation of former USSR. Polygamy, repayment or abduction of brides, vendetta have turned in criminal deeds. But the local authorities have found the compromise – polygamy facts or brides' repayment were not «noticed».

Pseudo institutional behaviour. The behaviour within the framework of corporations, some state institutes, which is connected to corruption, plunders, illegal enrichment, money laundering. The employee uses institutional position for creation of situations, which allow them to receive the illegal profits. The service activity «integratedly» is combined with criminal. In modern Ukraine it is a feature of tax and customs services, some police departments, banking, power branch.

Mutation of institute or it «grab» with Mafia. It is known, when some institutes, as a rule, economic became «victim» of the organized crime, Mafia. In Ukraine it is connected to activity in a middle of 90-s of trust companies, which have created financial pyramids and all have stopped the existence, having plotted a heavy damage to the population.

Professional crime as an institute. Some researches, not without the basis, consider professional crime as separate social institute. The author specifies on some informal institutes which are well known in the criminal world: «obshchak» (common cash money), «skhodnyak» (meeting of criminals) etc. First means common money resources, «black cash department, which will be organized by criminals to support imprisoned, for payoffs of the officials etc.; second — conference of the authoritative thieves, on which the problems of the unit of orbs of influences and money problems are decided. These institutes are supported by values, norms, sanctions of the criminal world. For example, the unreasonable expenditure of common money can be completed by murder of person who was appointed as the keeper of «obshchak».

Chapter 2.4

A crime as behaviour

The author considers the legal, psychological and sociological approaches to a criminal behaviour. From the legal standpoint «crime» is an estimated category. The basis of an evaluation are the criminal-law norms, structures of crimes contained in the criminal code act. Psychologists emphasised attention on the person of a criminal, motives of a behaviour, mental condition of the person. The sociological understanding of criminal behaviour proceeds from specificity of social communications and interactions accompanying criminal actions. Criminal action answers all indications of a social action in the context of the Weber's theory. It gives in to rationalisation and oriented on Other, social environment. From these positions criminal behaviour can include point-rational, value-rational, traditional and affective action. Crimes can be classified in appropriate way. The author selects three types of interactions - «light», «grey» and «dark». The last type is an antipode of the normative order, it assumes a deceit, violence, i.e. moment of victimisation. From a criminal-legal point of view this type of social relations is considered as an indication of criminal behaviour. In industrial and post-industrial societies the orb of application of face-off consulting models extends, in a basis of which normal action lies confidence factor. These systems — various funds, credit and financial establishments, joint-stock companies, educational and medical programs — become object of criminal encroachments. For example, emigrants from former USSR have taken root into a system of the American insurance medicine and received the illegal profits. Such actions are carried out within the framework of the organized criminality. America attracts «Russian Mafia» with that majority of the population have got used to trust business, banks, funds, state structures. Criminals convert confidence into a subject of exploitation, they substitute «dark» relations on «light», on which the usual citizens rely. As a whole criminal behaviour has following features: 1) struggle of motives, consideration of the criminal of a probability and size of punishment, overcoming of fear at the expense of sober account or affective action; 2) refusal of altruism, confidence, humanism as base values of social life; 3) criminal action is an attack, the attack, which uses advantages of suddenness, preparation, demoralisation of a victim; 4)

latency, tendency to concealment of actions, traces etc.; 5) a subject of criminal communication between a criminal and victim is the violation of person's rights, encroachment on values, interests, advantages; 6) criminal behaviour is a conflict, the struggle, which can change forms in time and space, for example, it can be transferred in judicial establishments. The author offers typology of criminal encroachments kinds, proceeding from three sociological criteria of criminal action. At first, criminal acts are divided on that which are guided by the individual, particular victim (Table 2.1), and on crimes against social generalities, groups or society as a whole (Table 2.2). Secondly, criminal actions are divided on violent (natural or psychological violence) and without application of violence. Thirdly, the criterion of availability or absence of direct contact with a victim in a moment of criminal encroachment is used.

The author uses Parsons' methodology (four-functional paradigm and structure of a social action) for construction of a cybernetic model of criminal behaviour. The model represents a synchronous structure of criminal action, where criminal acts are classified depending on a combination of factors provoking a crime, and managing (inspecting) effects on the person. In the correspondence with chosen by Parsons subsystems of a social action — behavioural organism, system of the person, social system, cultural system — determine four levels of criminal actions. This or that cybernetic problem underlying «criminal» adaptation (Table 2.4) is characteristic of each level. First level includes crimes, of which is characteristic disharmony between a subsystem of an organism and person. Force biological, mental impulses can not restrain by structures of the person. This type of crimes is most successfully explained by psychoanalytical theories. To the first level it is possible to refer violent crimes of sadist character, mass, serial, necrophilic murder. Similar crimes can conditionally be referred to non-alternative kinds of behavioural acts, for they corresponds affective type of social actions. For crimes of the second level is characteristic the cybernetic problem originating during adaptation of the person in a social system. It is connected to «failures» in internalisation process of social values and norms, conscious ignoring of social institutes. The similar situation is most successfully explained in theories of structural strain of Merton and Cohen. Crimes of the second level make a main mass of delicts, included in criminal statistics. First of all, crimes committed by professional criminals and emigrants from the lower classes here enter. Crimes, which are committed by professional criminals, are characterised with traditional actions. Crimes referred to the third level, are committed «on the top», it is «white-collar» crime, money laundering and corruption of high officials and statesmen. Such criminal actions have brightly expressed point-rational character. The cybernetic problem of crimes of the third level consists of defects of societal monitoring, that the elite does not wish to be guided by state interests, national values, having, nevertheless, most broad possibilities for alternate activity. The fourth level includes political crimes, terrorism. The cybernetic problem here is reduced to interaction of social groups with «the highest reality». Political crimes are committed as value-rational acts. Various ideological, religious systems can be legitimate methods for terrorists. Simultaneously factor of the God, the highest justice and moral in all epochs played an important cybernetic (constraining) role. The behaviour of the fanatics-terrorists reminds acts of the serial murderers, but the place of biological impulses here is taken with false values and believes. For the first and second are characteristic Narcissism, necrophilic tendencies, non-alternative behaviour.

Chapter 2.5

Criminal-legal field as broad model of crime

The author offers to consider crime as the mass phenomenon in terms of social space and social field. The appropriate theories of Sorokin and Bourdieu are used. However for construction of operational models it is insufficient to consider crime as an isolated field. The criminality as a field, including appropriate positions, actions of agents, is always connected to two other social fields. The first field — area of social space where are committed criminal acts (base field). It can be the certain orb of habitability (economy, policy, social orb, culture) or territorial area (particular city, region) or social group etc. Second field — law-enforcement agencies, police, courts which are opposing criminality (a legal field). Thus, the criminal-legal field arises «on the junction» of one of «base fields — «crime field» and «legal field». Characteristic features of a criminal-legal field are following:

Conflict practices. The basis of conflicts will be formed with a quadrangle including positions of: «criminal», «victim», «policeman», «judge». Conflict practices and the sets of appropriate positions are modified depending on type of crimes.

Physical localisation. It can have a institutional-branch, territorial or social-group character. The localisation is connected to that or other «base field» being arena of criminal activity.

Numerical parameters. Can carry an absolute or relative character (indicators), characterise a structure or dynamics of the criminal-legal field. Parameters can be divided into what concern 1) to «encroachments», and 2) describing «guard», and also reflecting performances of the agents or their actions (typology of parameters is listed in Table 2.5). For example, statistics can fix number of policemen or their acts, operations, detentions of criminals etc.

Dynamics and social time. The criminal-legal field in aspect of dynamics is considered as a circuit of events. Passing of time is changed depending on a denseness, frequency, intensity of events.

Latency. Events of the criminal-legal field tend to their concealment. Sometimes this tendency is exhibited not only on the part of criminals, but also their victims, officials, police.

Situation of «entrance–exit». Ability of agents, first of all of criminals to change the status, position, to live «double life»; after a crime commitment to conduct a legal activity, i.e. to «enter» and to «leave» criminal-legal field.

Symbolical struggle. Determination and re-determination of agents of a field. Significance of the statuses of criminals and policemen in a cultural context. The author pays attention to broad distribution in Ukraine through a mass culture, mass media of criminal slang, their folklore, some prison traditions supported in certain youth circles.

SECTION 3

APPLIED AND EMPIRICAL ASPECTS OF SOCIOLOGY OF CRIME

The third section contains the review of empirical and applied researches during the period 1995–2001, the program and toolkit which was developed by the author of the book. Including some results of the international research projects are considered under aegis of an European Commission, British Council in Ukraine, Institute of Open Society (Budapest).

Chapter 3.1

Latent crime researches: theory, methods and practice

The author considers, that to a research of latent crime should proceed the development of a general theory of delinquent latent social processes. These processes are characteristic by that, at first, formal social monitoring, secondly, agents of criminal-legal field have motives to conceal an information, that makes difficulty for conduction of statistics and realisation of field researches. The author selects three latency levels: the first level — the most closed processes, such as corruption, distribution of drugs, prostitution, «victimless crimes»; the second level — «usual» crime, where there is a victim and probability that about the fact of criminal encroachment it becomes known to police; the third level is made by known to police and public facts of violation of legitimacy, but not investigated completely, for example, there are unknown suspects. The author offers as a methodological basis of a research of latent processes to use a generalised model, which he names as an informational-social pyramid. This model (Figure 3.1) reflects the following: 1) presence of social monitoring and official statistics, which conditionally divide a pyramid on «light» and «dark» parts («an iceberg line»); 2) availability of several latent stratum, which represent local social fields, integrate agents who have common status; 3) possibility of internal social mobility, transition of individuals from one stratum into another. The essence of an informational-social pyramid is explained on experience of a research of drugs distribution. Participants of this process can be divided on several categories (stratum): 1) registered drug addicts, 2) drug addicts, which are not registered, 3) drug consumers, 4) group of risk (large part of youth). Each consequent stratum on an amount of the agents is more than previous, as allows to use a metaphor of a pyramid or iceberg (division on visible and invisible parts).

The author considers the following methodological principles of a research of latent processes:

Relevance of techniques of an ontology of social stratum. This position means, that there are no universal techniques for a research of various levels «of pyramid». Techniques are constructed with allowance for of ontological features of latent stratum by updating and adaptation of known sociological methods.

Choice of the strategy of a measurement of latent stratum volume. The measurement in the given context is a mandatory procedure, which gives the answer on a question: «How this or that social-negative phenomenon was widely distributed in the society?» Four strategies are selected: 1) direct measurement, 2) indirect measurements, 3) expert estimation, 4) mathematical accounts and modelling.

«Understanding» of official statistics. The researcher should in each particular case understand the subjective and objective factors influencing quality of statistics and as a whole critically to perceive its parameters. The procedure «of understanding» is close on a sense to a known epistemological principle of the Weber, because tendencies in keeping of statistical records quite often are explained by subjective motives both purposes of official establishments and officials.

Development of a methodical technical aspects of researches as the answer on «field resistance». Criminological field researches require development of the «thin» measurement methods, special techniques of interrogation, interview which guarantees confidence of respondents and which do not infringe a principle of the fiducial relations.

Differentiation of methods according to a latency level. The rule reflects dependence between the contents of a technique and latency level: the higher the latency level, than more sophisticated, «complicated», «thin» means of data acquisition should be.

The author considers a history of development of information monitoring of crime and, in particular, history of researches of latent crime. It is paid attention to national systems of victimisation surveys — National Crime Survey in America, British Crime Survey, international researches, which enveloped as in countries of Western and also Eastern Europe. In Ukraine similar surveys were not conducted. The author on the basis of historical analysis selects the following – methods of a research of latent crime:

– *Direct sociological measurement* according to the formula: victimisation representative survey of the population plus frequency measurement of police reports on each kind of crime.

– *Self-reports* of the «usual» citizens, young people about offences, which they have committed for this or that period of time.

– *Interrogations of criminals*, young delinquents about frequency of offending.

– *Expert interrogations* with engaging criminalists, lawyers, sociologists, police officers.

– *The analysis of the police documents* - secondary study of the police official reports, journals of registration of crimes, analysis of closed criminal cases and «refusal materials».

– *Mathematical accounts and models, audit of enterprises.*

– *Realisation of experiments:* latent acts of criminologist, crimes, imitating, for example, thefts.

The author analyses data of four mass interrogations of the population of Kharkiv and Kharkiv region, which were conducted in 1997, 1999, 2000, 2001 years. There was applied the method of direct measurement. In the tables 3.5–3.9 are contained results. They reflect a victimisation level of the population (proportion of the popula-

tion undergone to criminal encroachments during the year) and latency level (ratio between an amount delicts and amount of the reports in law-enforcement agencies). Results of measurements make numbers of the same order, as in international researches. The important procedure of such measurements is operationalisation of crime concept. It is necessary for the researcher to find an optimum solution of the following problem: on the one hand, to save connection of concepts with the criminal code and parameters of official statistics, with other, — to give definitions which are clear to «simple» person, to approximate verbalisation to daily lexicon. Other problem of victimisation surveys — activation of memory and reliability of the facts communicating by respondents. In practice of the Kharkiv researches this problem was solved as follows. At first, the period was as much as possible reduced which made an object of a research. We have refused of attempts to clarify events that stretch during all life or during several years. The particular period was installed: a calendar year, the interrogation is conducted in January – February of the next year. Secondly, on each reported fact of an criminal encroachment the respondent was offered to answer a number of the additional answers, which concerned circumstances which were having place and his further actions. In the conclusion of the chapter the author again will convert to methodological problems, which have arisen after acquiring of practical experience. In particular, the latency paradox is considered: collision of two points of view — dogmatic-legal and sociological on results of research. The first approach recognise that facts, informed by the respondents, are not crimes, because the crime is determined by the professional lawyers in the remedial order. The sociological approach supposes identity of generalised results as parameter of crime. The author considers the general scheme of formation of latent crime in diachronical shear (Figure 3.4). It includes eight sequential stages: 1) availability of an initial mass delicts, located in space and in time; 2) division of delicts on «victimless crimes» and victimised crime; 3) division of crimes supposing a victim, on «realised» and «not realised»; 4) division «of realised» crimes on «reported» and «non-reported» in law-enforcement agencies; 5) the division «of the reported» crimes on «registered» and «not registered» (the first filter, which is put on a path of the full account of crimes by law-enforcement agencies); 6) Division «of the registered» facts on what are determined as «crime» and «refusal materials» (the second filter); 7) division of criminal cases on objectively investigated in the established remedial order and what were re-qualified with a diminution of damage of an accident, elimination of the certain episodes or completely are terminated with defiance of the law (the third filter); 8) division of court trials and solutions on «objective» and «not objective» (the fourth filter). Not legally, the subjectively filtered criminal facts will derivate so-called «artificial» latency. Proceeding from this scheme the informational-social pyramid in a synchronous slit acquires a view shown in a Figure 3.5: 1) «transparent» crimes — known, completely investigated, facts, fixed in statistics; 2) «translucent» crimes — fixed, but not completely investigated; 3) «non-transparent» crimes — fixed, known for police facts, but not investigated; 4) «filtered» crimes — known to police the facts, but not hitting in statistics artificially latent from the account and necessity of investigation; 5) «non-reported» crimes — facts known to victims, but not known to police; 6) «boundary» situations, when victim is not sure in a criminal actual situation happened, «not realised» crimes.

Chapter 3.2

The public opinion about criminogenous situation

In the chapter the data of empirical researches represented in the chapter 3.1, on two problems are analysed: 1) perception by the population of a phenomenon of crime, 2) relation of the population to police.

The author pays attention that in the Ukrainian society institute of the public opinion is not established yet and it can not render essential influence on a political system, various social institutes. Each research detecting attitude of the population to the important public problems, promotes institutionalisation process. The author considers some methodological problems preceding to empirical researches. Main sources of the public opinion about criminogenous situation are: 1) personal experience of the subjects of the public opinion (victim experience, penitentiary experience, personal observations, reports in police and experience of dialogue with the lawyers, law-enforcement agencies), 2) mass-media and mass culture, 3) rumours, 4) professional and analytical sources. Object of the public judgement is criminogenous situation as a system of public processes, phenomena, social fields, acts of the agents generated by the fact of crime. Main subsystems of criminogenous situation are: 1) criminal situation (population of criminal acts and criminals committed them, on the given territory for the certain period of time); 2) population, which is potential object of criminal encroachments, actions of citizens connected to a self-defence and desire to avoid of criminal attack; 3) victims of crimes, people, who recently become victims of crimes, have suffered the damage and tend to reinstate justice; 4) law-enforcement agencies, police and their activity directed on a counteraction to crime; 5) penitentiary system; 6) criminal law, criminal policy of the state. The public judgement, evaluations of the citizens arise in three various situations: 1) situation background reflection is continuous response on receipt of an information about criminogenous situation, conscious and unconscious reflection of a criminal reality; 2) situational estimations are response on a concrete criminal history, loud (resonance) criminal case; 3) extreme situation - exploiting shaping of the public opinion in communities, limited social groups after commitment of heavy crimes, mass or serial murders. The dominance of an irrational beginning can reduce in court of Lynch, mass disorders. The author differentiates the public opinion on several accesses: 1) «emotional — rational», 2) «known — latent», 3) «archetypal — actual». The important «technical» problem of a sociological measurement is the separation of the expressions of the respondents on situational expressions (moods) and believes, actual judgement, rigid aims of consciousness. In empirical researches it is necessary to collide as with manifestation of collective unconscious, archetypal aims, and modern layers of public consciousness.

The author analyses the attitude of the population to crime on three directions: 1) fear of crime, 2) differentiation of kinds of crimes in public consciousness, 3) attitude of the population to criminal punishment. In the Table 3.10 the data of a research of 2000 year are indicated which fix a level of fear of crime as a whole on an array interrogated and on age groups. The data allow to formulate the following rule: the fear of crime accrues with age, elderly people much more are afraid of criminal attacks, than young people. The analysis of appropriate parameters on economic and gender groups allows to expand the indicated regularity: the fear of crime correlates with a level of

social security. Women and poor are much more afraid of crime, than man and rich people. The attitude to crime leans on irrational layers of mentality. «The usual person» is a bad expert for an evaluation of criminogenous situation, because people are inclined to assume worse and mentally are prepared for it. The author cites data evaluations of the population of criminogenous situation in 1998 in a comparison with 1997 year (Table 3.13) and forecast on 1999 (Table 3.14). They have a pessimistic character, and, the evaluations of women assume the worse situation, than from the point of view of men. Data of official statistics (Table 3.11, Table 3.12) speaks about a converse: during 1996–1999 years reduction of crime rate was observed. Rational component of the public opinion which is rushing citizens is to secure themselves and to select this or that effective tactics of a self-defence. In the Tables 3.15 and 3.16 the distribution of respondents is indicated depending on methods of a guard of the property, households and guard of the person. The modification of life style is characteristic of females, that «to avoid dark streets», help other, and males rely on a physical force, different kinds of the personal weapon. The majority of men and women «always aware in crowded places» and «never opening doors to strangers». In the Table 3.17 the percentage distributions and total indexes of concern by various kinds of crimes are indicated. In a Figure 3.6 «crime field» is obtained by a method two-dimensional scaling is represented. Simultaneously was measured a level of awareness and a prevalence of several kinds of crimes in Kharkiv. These researches have given a unexpected result: the population is more afraid not of heavy crimes in a legal sense, and those delicts, which are most distributed in place of residence. On the first place is the fear of hooliganism, deceit in trade, apartment theft. Thus, in consciousness of the population there is high probability to become the victim «of a usual» crime outweighs fear of really heavy, but seldom crimes. The population is not unequivocal perceives a sense and necessity of the various criminal-legal interdictions. In it is exhibited certain anomie of social consciousness. There are in the Table 3.18 indexes of condemnation by the population of different kinds of illegal activity are resulted. More poorly all the actions restraining state and collective interests, such as occupation of entrepreneur activity without the sanction of authorities, non-payment of taxes, unauthorised meetings and picquet are condemned. Even the theft from fields is differentiated: the theft from private (individual) kitchen gardens and fields is condemned, but the larceny from collective-farm fields is more poorly condemned. Thus, people correlate the law with themselves and private (individual) interests. Rather variously public opinion in relation to a system of punishment of criminals (Table 3.19). On the one hand, majority of respondents support institute of a death penalty and speak for toughening of the criminal legislation, with other — exhibit «kindness» to prosecuted persons, majority of interrogated are not against amnesties, discharge etc.

The attitude of the population to police is the important fact of public consciousness, which is connected to three actual processes: 1) motives of a service in police and dismissals from a service, 2) formation of latent criminality, 3) co-operation of the population and militia in struggle against crime. In Ukraine the attitude of the population to police develops complicatedly enough. Interrogation of the employees of two region departments of Kharkiv City (261 persons) has shown, that among those who does not exclude in the nearest future the dismissal from police, 36 % motivate it by bad attitude to themselves from the side of an environment. This percent is increased at those categories of policemen, which directly work with the population (local policemen, patrol-post service). 43 % of all interrogated admit, that «the absence of support from the side of the

population» is the negative factor in struggle against crime. According the data of 1997 year, 34 % of the respondents trusted police. Among main defects of work of police respondents mark: 1) corruption, 2) reluctance to protect «of the simple» person, 3) low professional level. In table 3.21 the data of victimisation survey is contained. Main motives of a non-reporting to police are: 1) reluctance to waste of time because of bureaucratic procedure; 2) mistrust to militia. The author investigates a problem of confidence to police in historical aspect, and comes to a conclusion, that this phenomenon is archetypal, it was formed during several centuries in conditions of empire and totalitarian state. Simultaneously, in public consciousness there are strong enough basis for destruction of negative tradition. The interrogation of 2000 has shown, that about 60 % of respondents support the thesis about necessity of more close co-operation of the population and militia for maintenance and counteraction of crime. In the Table 3.22 the possible directions of co-operation are resulted which are supported by the public opinion. Among them dominating are: «protection of property and households» and «safety in streets». The analysis of the actual facts of interaction of the citizens with law-enforcement agencies during one year and on the stretch of all year (Table 3.23) shows, that an overwhelming majority of the population do not participate in this interaction, taking an position of the outside spectators. In the conclusion, the author stays on a problem of reform of police in Ukraine in a direction of transformation it in institute of civil society, touch the problem of objectivisation of criminal statistics.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. ПРОПЕДЕВТИКА СОЦІОЛОГІЇ ЗЛОЧИННОСТІ	5
Глава 1.1. Соціологія злочинності – нова галузь вітчизняної соціології	6
<i>Кримінологія чи соціологія злочинності? (дискусія, на яку «не потрапили» наші соціологи)</i>	9
<i>Об'єкт і предмет соціології злочинності</i>	16
<i>Функції та рівні соціології злочинності</i>	18
<i>Міждисциплінарні зв'язки соціології злочинності</i>	22
Глава 1.2. Історія соціології злочинності (теоретичні джерела, лінії розвитку, ідеї, особистості, праці)	26
<i>А. Кетле як засновник соціології злочинності</i>	28
<i>Кримінально-статистичний напрямок</i>	31
<i>Соціологічна школа науки кримінального права</i>	43
<i>Теоретико-соціологічний напрямок</i>	58
<i>Соціологічний напрямок у кримінології</i>	64
<i>Витоки і доля соціології злочинності в СРСР</i>	70
Глава 1.3. Епістемологія соціології злочинності	77
<i>Аксіологічні проблеми</i>	78
<i>Методологічні проблеми</i>	84
<i>Методичні проблеми</i>	97
РОЗДІЛ 2. ЗЛОЧИН І ЗЛОЧИННІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ	10
5	
Глава 2.1. Соціо- і криміногенез: авторитетні версії, гіпотези, теорії	106
<i>Біблійна версія</i>	106
<i>Природничо-науковий погляд</i>	108
<i>Метафізичні версії</i>	112
<i>Соціологічні версії</i>	115
Глава 2.2. «Злочинна» адаптація: аналітичні категорії	119
Глава 2.3. Соціальні інститути і злочинність	136
Глава 2.4. Злочин як поведінка	151
<i>Злочинна дія: юридичні і психологічні підходи</i>	153
<i>Соціологічний сенс злочинної дії</i>	155
<i>«Ідея суспільства» як образ структури соціальної дії</i>	159
<i>Типологія кримінальних дій</i>	164
<i>Кібернетична модель злочинної поведінки</i>	168
Глава 2.5. Кримінально-правове поле як розширена модель злочинності	180
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ Й ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІОЛОГІЇ ЗЛОЧИННОСТІ	195
195	
Глава 3.1. Дослідження латентної злочинності: теорія, методи й практика	195
<i>До теорії латентних соціальних процесів</i>	196

<i>Методологічні зауваження</i>	205
<i>Вивчення латентної злочинності: історія, основні методи</i>	212
<i>Харківський досвід вивчення віктимної латентності: огляд досліджень</i>	219
<i>Знову методологія: апостеріорі</i>	233
Глава 3.2. Громадська думка стосовно криміногенної ситуації	238
<i>Методологічні зауваження</i>	239
<i>Сприйняття населенням злочинності</i>	244
<i>Ставлення населення до міліції</i>	256
ПІСЛЯМОВА	26
6	
СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ	268
ABSTRACT	348

THE TABLE OF CONTENTS

Preface	3
Section 1. Propaedeutics of sociology of crime	6
Chapter 1.1. Sociology of crime - new branch of domestic sociology.	7
Chapter 1.2. The history of sociology of crime	32
Chapter 1.3. Epistemology of sociology of crime	94
Section 2. Crime and criminality: theoretical-sociological interpretation	128
Chapter 2.1. Socio and criminogenesis: the authoritative versions, hypothesis, theory.....	129
Chapter 2.2. «Criminal» adaptation: analytical categories.....	145
Chapter 2.3. Crime and social institutes	165
Chapter 2.4. A crime as behaviour	184
Chapter 2.5. A criminal-legal field as broad model of crime.....	220
Section 3. Applied and empirical aspects of sociology of crime	237
Chapter 3.1. Latent crime researches: theory, methods and practice..	237
Chapter 3.2. The public opinion about criminogenous situation... ..	289
Epilogue	322
Bibliography	324
Abstract	348

Монографія

Рущенко Ігор Петрович

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Igor Rushchenko

SOCIOLOGY OF CRIME

Редактор *С.М. Гук*

Комп'ютерна верстка *Н.В. Коваленко*

Translated by Chernousov Andriy

Підп. до друку 27.07.2001 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,53. Обл. – вид. арк. 20,88. Тираж 1000 прим. Зам № 6/4.

Видавництво
Національного університету внутрішніх справ.
Україна, 61080, Харків, пр. 50-річчя СРСР, 27.

About the author

Rushchenko, Igor (1953) Ph.D., the Chief of Department of Sociology in the National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine. He is the author of 50 scientific works, lection courses «The Sociology», «Sociology of crime», «The history of sociology». During last years the author was the participant of a number of international scientific EU project, OSI project, project of British Council in Ukraine and US Department of Justice project. Projects were about: researching of illegal drug spread among youth, latent crime and problem of confidence to militia and study of organised crime.

Post address: 61080, the 50th Anniversary of USSR Avenue, 27, Kharkiv, Ukraine

E-mail address: igor@spl.kharkov.ua

Про автора

Рущенко Ігор Петрович (1953), кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри загальної соціології Національного університету внутрішніх справ, м. Харків. Автор 50 наукових праць, читає лекційні курси «Загальна соціологія», «Історія соціологічних теорій та вчень», «Соціологія злочинності». Протягом останніх років брав участь у розробці низки міжнародних проектів під егідою Європейської комісії, Інституту відкритого суспільства, Британської ради в Україні, Департаменту юстиції США з проблем розповсюдження нелегальних наркотиків, латентної злочинності, співпраці населення і міліції, організованої злочинності.

Адреса: НУВС, 61080, пр. 50-річчя СРСР, 27, Харків, Україна.

E-mail address: igor@spl.kharkov.ua